HISTORY OF SANSKRIT LITERATURE & LINGUISTICS

M.A. (Sanskrit)

Semester-IV, PAPER-II

Director

Dr.Nagaraju Battu

MBA., MHRM., LLM., M.Sc. (Psy).,MA (Soc)., M.Ed., M.Phil., Ph.D

Centre for Distance Education

Acharya Nagarjuna University, Nagarjuna Nagar-522510

Phone No.0863-2346208, 0863-2346222,

Website: www.anucde.info

e-mail: anucdedirector@gmail.com

FOREWORD

Since its establishment in 1976, Acharya Nagarjuna University has been forging a head in the path of progress and dynamism, offering a variety of courses and research contributions. I am extremely happy that by gaining 'A' grade from the NAAC in the year 2016, Acharya Nagarjuna University is offering educational opportunities at the UG, PG levels apart from research degrees to students from over 443affiliatedcollegesspreadoverthetwodistrictsofGuntur and Prakasam.

The University has also started the Centre for Distance Education in 2003-04 with the aim of taking higher education to the door step of all the sectors of the society. The centre will be a great help to those who cannot join in colleges, those who cannot afford the exorbitant fees as regular students, and even to housewives desirous of pursuing higher studies. Acharya Nagarjuna University has started offering B.A., and B.Com courses at the Degree level and M.A., M.Com., M.Sc., M.B.A., and L.L.M., courses at the PG level from the academic year 2003-2004onwards.

To facilitate easier understanding by students studying through the distance mode, these self-instruction materials have been prepared by eminent and experienced teachers. The lessons have been drafted with great care and expertise in the stipulated time by these teachers. Constructive ideas and scholarly suggestions are welcome from students and teachers involved respectively. Such ideas will be incorporated for the greater efficacy of this distance mode of education. For clarification of doubts and feedback, weekly classes and contact classes will be arranged at the UG and PG levels respectively.

It is my aim that students getting higher education through the Centre for Distance Education should improve their qualification, have better employment opportunities and in turn be part of country's progress. It is my fond desire that in the years to come, the Centre for Distance Education will go from strength to strength in the form of new courses and by catering to larger number of people. My congratulations to all the Directors, Academic Coordinators, Editors and Lesson-writers of the Centre who have helped in these endeavours.

Prof. Raja Sekhar Patteti
Vice-Chancellor
Acharya Nagarjuna University

M.A. (Sanskrit)

Semester-IV, PAPER-II

402SN21 :HISTORY OF SANSKRIT LITERATURE & LINGUISTICS
SYLLABUS

UNIT -III :HISTORY OF CLASSICALSANSKRIT**LITERATUREUNIT-IV:LINGUISTICS**

1. Vedic&ClassicalLanguages-comparision
2. PrakritLanguages
3. Anology-itsvarieties
4. Semantics
5. VowelGradation

गुणालङ्काररीतयस्तु तदुत्कर्षहेतव एव। अलङ्कारा अपि रसमेवालङ्कुर्वन्ति किञ्चात्मैवालङ्कार्यो भवति। रीतिवादिनां मतेऽपि पदरचनाया वैशिष्ट्यं गुणात्मकयैव। गुणाश्च रसस्यैव धर्मा इति रससाधकस्यैव रचनाविशेषस्य काव्यत्वं भवति। वक्रोक्तेरपि साध्यं तु रस एव। ध्वनिरपि यद्यपि वस्त्वलङ्काररूपोऽपि भवति तथापि तस्य काव्यात्मत्वं रसापेक्षयैव भवति। तेन हि पर्यवसायितया रसादिध्वनेरेव काव्यात्मत्वं सिध्यति। नितान्तानौचित्ये हि न रससिद्धिः। अत एव साम्प्रदायिकविभागः केवलमौपाधिकः। रस एव काव्यस्यात्मा।

२२. लौकिककाव्यप्रकरणम्

(क) ऐतिहासिककाव्यानि

कवत इति कविः—

कवेः कर्म काव्यम्। तत्र मूलतो दृश्यश्रव्यभेदाद् द्विविधम्। दृश्यं तत्राभिनेयं श्रव्यं तु पाठ्यमेव। गद्यपद्यमिश्रभेदादपरं त्रिविधम्। तत्रापि महाकाव्य-खण्डकाव्य-मुक्तकादिभेदात्पद्यकाव्यमनेकविधम्। कथाऽऽख्यायिकादिभेदाद् गद्यकाव्यमपि बहुविधम्। मिश्रञ्च चम्पूविरुदकरम्भकादिभेदादनेकविधम्। काव्यञ्च पुनरैतिहासिकप्रबन्धकाव्यादिभेदादपि बहुधा भेदितमस्ति। तत्र रामायणं महाभारतञ्चैतिहासिककाव्यत्वेन सम्मते स्तः। तयोः रामायणं हि महर्षेर्वाल्मीकेः कृतिर्महाभारतं तु मुनिर्द्वैपायनस्य।

वाल्मीकिरामायणम्—

लौकिकसंस्कृतसाहित्यस्यादिकवेरस्यैतिह्यविषये बहुभिर्बहुधा संसूचितमस्ति। कथ्यते हि पद्मपुराणे यत् कश्चित् क्रूरकर्मा किरातः कस्यचित्तापसस्यानुग्रहेण लब्धसज्ज्ञानस्तपसि निरतः। सुचिरं तपस्यतस्तस्य शरीरं वल्मीकावृतं सञ्जातम्। ततश्च क्षीणपापोऽसौ सप्तर्षिकृपया ब्राह्मणत्वमवाप्य वाल्मीकिरित्यभिधानेन ज्ञातोऽभूदिति। स्कान्दे तु तदन्यथैवोक्तमस्ति। तदनुसारेण वल्मीकाख्यस्य मुनेः रेतपानात्समासादितगर्भायां सर्पिण्यां जातोऽयमिति। एतादृशः प्रसङ्गस्तु महत्त्वप्रतिपादनायैव कल्पित इति नास्ति तत्र विश्वसनीयता काऽपि। कस्यापि वल्मीकनाम्नो विप्रस्य पुत्रेणानेन भाव्यमिति तर्कः साधुः प्रतिभाति। असौ हि ऋक्षः प्राचेतसो वाल्मीकिश्चेति नामभिरवबुध्यत इति—

'ऋक्षोऽभूद्भार्गवस्तस्माद् वाल्मीकिर्योऽभिधीयते।'

इति वायुपुराणवचनाज्ज्ञायते। प्रचेता हि वरुणस्तस्य पुत्रो भृगुः प्राचेतसस्तदन्वयजा अपि तेन प्राचेतससंज्ञिताः।

वाल्मीकेः स्थितिकालविषये सम्प्रत्यपीदमित्थन्तया वक्तुं तु नैव पार्यते तथापि एतदनुमीयते यत महर्षेर्व्यासादपि पूर्ववर्तीति। महाभारते हि वाल्मीकेस्तदाबद्धरामायणस्य च चर्चा दृश्यते। एतावत्तु निश्चितमेव यद्वा-

मायणस्य कथा ब्राह्मणकालादपि प्राचीनतरा कामं तस्याः काव्यरूपत्वं तद-पेक्षया त्वर्वाचीनतरमेव तथ्यमेतद् वाल्मीकीये रामायणे एव स्वीकृतमस्ति कथनेनानेन—

इक्ष्वाकूणामिदं तेषां राज्ञां वंशे महात्मनाम्।
महदुत्पन्नमाख्यानं रामायणमिति श्रुतम् ।(१।५।३) इति।
'अयोध्या नाम नगरी तत्राऽऽसीद् लोकविश्रुता। (तत्रैव ६)।
तां तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविवर्धनः।
पुरीमावासयामास दिवि देवपतिर्यथा ॥ (तत्रैव ९)
अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः। (तत्रैव ७।२)

रामायणकाव्यस्य प्रणयनमपि बुद्धोदयान्नितान्तमेव पूर्वं सम्पन्नमासीदिति बहुभिस्तत्रत्यै राभ्यन्तरतथ्यैर्ज्ञायते कामं तस्य परिवर्द्धनं वा नवीनीकरणं तत्पश्चादपि विहितं सम्भवेत्। तदा हि विशाला मिथिला च स्वतन्त्रराष्ट्र-रूपेण चित्रिते स्तः। बुद्धसमये उभेऽपि संयोज्य वैशालीराज्यं सङ्घटित-मासीत् । तदा हि पाटलीपुत्रस्यास्तित्वमेवाऽपि नासीद्। ऐतिहासिकाः कथयन्ति यन्मागधेनाजातशत्रुणा विक्रमपूर्वं पञ्चमशतकमभितो वज्जीना-माक्रमणविफलयितुं गङ्गाशोणसङ्गमे तन्निर्मितमासीत्। एतेनापि रामायणस्य तत्पूर्ववर्तिता सिध्यति। तदा हि भारतस्योत्तरभूखण्डं मगधाङ्गमिथिला-कोशलकान्यकुब्जप्रभृतिलघुस्वतन्त्रराज्येषु विभक्तमासीत् । कोशलमपि उत्तरदक्षिणभेदेन द्विधा विभक्तमासीत् रामो ह्युत्तरकोशलेन्द्रस्तन्माता कौशल्या च दक्षिणकोशलेन्द्रस्य सुता । दक्षिणभारतं तु अरण्यनिरूपेण वर्णितमस्ति। रामायणे ह्युत्तरकोशलस्य राजधानी अयोध्या कथिता। परन्तु जैनबौद्धग्रन्थेषु पातञ्जलेऽपि महाभाष्ये सा साकेतशब्देन ज्ञापिताऽस्ति रामायणे हि साकेतशब्दो न कुत्रापि स्मृतो दृश्यते । रामायणग्रथनसमये श्रावस्तीनगरस्यास्तित्वमेव नाऽऽसीदिति तेन श्रावस्तीनिर्माणात्पूर्वमेव रामायणं प्रणीतमिति सिध्यति । रामायणरचनाकालमादाय यद्यपि पण्डिता विवदन्ते यथा गौरेसियोमहोदयो विक्रमपूर्वं द्वादशशतकं, श्लेगल-महाशयो विक्रमपूर्वैकादशशतकं, याकोवी तु विक्रमपूर्वाष्टमशतकं, कामिलबुल्केमहोदयो विक्रमपूर्वं षष्ठशतकं, मैकडानलमहाभागो विक्रमपूर्व-पञ्चमशतकं, काशीप्रसादोऽप्येवमेव, एवमेव जयचन्द्रश्च, विन्टरतित्सत्तु विक्रमपूर्वतृतीयशतकं रामायणग्रथनकालत्वेन गृह्णन्ति तथापि तेषां विश्लेषणमेकाङ्गि एव दृश्यते।

केचिद्रामायणे—

'यथा हि चोरः स तथा हि बुद्धस्तथागतं नास्तिकमत्र विद्धि।
तस्माद्धि यः शक्यतमः प्रजानां स नास्तिके नाभिमुखो बुधः स्यात्।'
(२।१०९।३४)

इति पद्यमादाय तं बुद्धकालान्तरप्रणीतं मन्यन्ते। केचिदिदं प्रक्षिप्तमेव मन्यन्ते। किन्तु उभावेव पक्षौ नैव चिन्तयतो यद् बुद्धस्तथागतश्च बुद्धसा-मान्यपर्यायावबोधकशब्दो न तु शौद्धोदनेः। प्रथमं तु मर्यादापुरुषोत्तमस्य रामस्य मुखारविन्दतस्तथाविधशब्दोच्चारणं वाल्मीकिनाऽवश्यमेव नैव प्रक-ल्पितमिति तस्य प्रक्षिप्तत्वं स्पष्टमेव। सत्यपि तस्य मौलिकत्वे तद्धि नैव शाक्यसिंहमेव नाम्ना स्मरति। बुद्धमतं हि अतिप्राचीनकालादेव प्रचलितं दृश्यते। अमरसिंहोऽपि स्वीये नामलिङ्गानुशासने प्रथमं बुद्धस्य—

सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः।
समन्तभद्रो भगवान् मारजिल्लोकजिज्जिनः॥
षडभिज्ञो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः।
मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः……… ॥

इत्यष्टादशनामानि निर्दिश्य ततो बुद्धावान्तरभेदभूतस्य शाक्यमुनेः शाक्यमुनिस्तु यः।

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः।
गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः॥

इति सप्तनामानि निर्दिशति। तेन नाऽत्र गौतमबुद्धस्य संकेतः। स तु रामात्कुशस्तस्यातिथिस्तस्य निषधस्तस्यानलस्तस्य पुण्डरीकस्तस्य क्षेमधन्वा तस्य देवानीकस्तस्याहीनकस्तस्य रुरुस्तस्य पारियात्तकस्तस्य देवलस्तस्य वधलस्तस्योत्कस्तस्य वज्रनाभस्तस्य शङ्खणस्तस्य युषिताश्वस्तस्य विश्वसह-स्तस्य हिरण्यनाभस्तस्य पुष्यस्तस्य ध्रुवसन्धिस्तस्य सुदर्शनस्तस्याग्निवर्ण-स्तस्य शीघ्रगस्तस्य मरुस्तस्य प्रसुश्रुतस्तस्य सुसन्धिस्तस्यामर्षस्तस्य सहस्वां-स्तस्य विश्वभवस्तस्य बृहद्बलस्तस्य बृहत्क्षणस्तस्योरुक्षयस्तस्य वत्सव्यूह-स्तस्य प्रतिव्योमस्तस्य दिवाकरस्तस्य सहदेवस्तस्य बृहदश्वस्तस्य भानुरथस्तस्य प्रतीताश्वस्तस्य सुप्रतीकस्तस्य मरुदेवस्तस्य सुनक्षत्रस्तस्य किन्नरस्तस्यान्तरिक्षस्तस्य सुपर्णस्तस्य मित्रजित्तस्य बृहद्राजस्तस्य धर्मी तस्य कृतञ्जयस्तस्य रणञ्जयस्तस्य सञ्जयस्तस्य शाक्यस्तस्य शुद्धोदनस्तस्य गौतम इति षट्पञ्चाशत्पुरुषानन्तरजः। (गणनेयं विष्णुपुराणमनुसरति

चतुर्थांशस्य चतुर्थद्वाविंशतितमाध्यायौ)। तत्र पुनः केचिद्विशेषेण वेवराख्यपण्डितो रामायणे वारद्वयं यवनशब्दस्य प्रयोगमादाय तद् ग्रीकमहाकविहोमरतः पश्चात्प्रणीत मन्यन्ते। होमराख्यस्य महाकवेः 'इलियड' 'ओडसी' इति द्वे काव्ये प्रसिद्धे स्तः। इलियडाख्यं महाकाव्यं हि खीष्टपूर्वपञ्चमशतकमभितः प्रणीनमासीत्। तत्रापि रामायण इव स्त्रीनिमित्तकसङ्ग्रामो वर्णितः। किन्त्वेतदपि तथ्यच्युतमेव यतो हि भारतीये साहित्ये यवनानामुल्लेखोऽतिप्राचीनकालादेव प्रचलितो दृश्यते। ते हि मान्धातुः पुत्रस्य तुर्वसोः वंशजाः कथिताः। यौति इति यवनः पचादित्वाल्ल्युः युज्वा।

इत्थं हि कोशलराजधानीरूपेण अयोध्याया एवोल्लेखो न तु साकेतस्य. विशालामिथिलयोः पृथप्राज्यत्वेनोल्लेखः, दक्षिणभागस्यारण्यबहुलतोल्लेखः, उत्तरेऽपि अङ्ग-वङ्ग-मत्स्य-मगध-कोशल-साङ्काश्य-कान्यकुब्जादिलघुस्वतन्त्रराज्यानां वर्णनम्। गङ्गाशोणसङ्गमोल्लेखप्रसङ्गेऽपि पाटलीपुत्रस्यानुल्लेखः, श्रावस्तीमल्लपुरी-तक्षशीला-पुष्करावती-मधुराप्रभृतिनगरीणां निर्माणवर्णनञ्चेतिप्रभृत्याभ्यन्तरसाक्ष्येभ्य इदमेव प्रतीयते यद्रामायणस्य प्रणयनं गौतमबुद्धस्थितिकालान्नितान्तपूर्वमेव सम्पन्नमासीदिति। महाभारते रामसम्बद्धस्थानानां तीर्थरूपेण वर्णनाद्रामायणस्य रचना महाभारतात्पूर्वमेवेति निश्चप्रचम्। रायायणे हि कुरुजनपद एव स्मृतो न तु हस्तिनापुरम्। हस्तिनापुरं हि चन्द्रवंश्येन राज्ञा हस्तिना निर्मितमासीद्यस्यावस्थितिर्गङ्गाया दक्षिणे कूले कथिता।

केचित्तु रामायणमहाभारतयोः पौर्वापर्यविषयेऽपि शङ्कां जनयन्ति। तदनुसारेण महाभारत हि लोकसम्मतचरित्रसम्बद्धं रामायणं तु नितान्तमेव काल्पनिकचरित्रावृतम्। महाभारते हि बिश्रृङ्खलितप्रायं समाजमादर्शं शिक्षितुं रामायणं प्रणीतमिति तेषां तर्कः। किन्तु तच्चिन्त्यमेव यतो हि महाभारते एव विशेषतो बनपर्वणि रामायणस्य तस्य प्रणेतुर्वाल्मीकेश्च चर्चा दृश्यते।

याकोवीप्रभृतिविचक्षणानां कथनमस्ति यद्रामायण हि मूलतोऽयोध्याकाण्डतो युद्धकाण्डपर्यन्तमेव वाल्मीकिना विरचितमासीत्। तस्य हि बालोत्तरकाण्डौ पश्चात्संयोजितौ केनापि। वाल्मीकिना राम आदर्शमहापुरुष एवाभिमतः किन्तु बालोत्तरकाण्डयोस्तु रामो भगवदवताररूपेणाङ्कितो दृश्यते। तत्रत्यानां विश्वामित्र-अहिल्या-गङ्गावतरण-ऋष्यशृङ्गादिकथानां नास्ति रामायणकथया सह कश्चित्सम्बन्धः। इति। वस्तुत एव मतमिदं समालोच्यं दृश्यते। युद्धकाण्डसमाप्तौ ग्रन्थान्तसूचनाऽपि प्रतीयते। तथा चोत्तरे हि काण्डे बहूनामाख्यानां मूलभागे नैव कश्चिदपि सङ्केतो दृश्यते।

याकोवीप्रभृतिविचक्षणानां कथनमस्ति यद्रामायणं हि मूलतोऽयोध्याकाण्डतो युद्धकाण्डपर्यन्तमेव वाल्मीकिना विरचितमासीत्। तस्य हि बालोत्तरकण्डौ पश्चात्संयोजितौ केनापि। वाल्मीकिना राम आदर्शमहापुरुष एवाभिमतः किन्तु बालोत्तरकाण्डयोस्तु रामो भगवदवताररूपेणाङ्कितो दृश्यते। तत्रत्यानां विश्वामित्र-अहिल्या-गङ्गावतरण-ऋष्यभृङ्गादिकथानां नास्ति रामायणकथया सह कश्चित्सम्बन्धः। इति। वस्तुत एव मतमिदं समालोच्यं दृश्यते। युद्धकाण्डसमाप्तौ ग्रन्थान्तसूचनाऽपि प्रतीयते। तथाचोत्तरे हि काण्ड बहूनामाख्यानानां मूलभागे नैव कश्चिदपि संकेतो दृश्यते।
उत्तरकाण्डे—

एतावदेतदाख्यानं सोत्तरं ब्रह्मपूजितम्।
रामायणमिति ख्यातं मुख्यं वाल्मीकिना कृतम्॥ (१११।१)

इति कथनादपि युद्धकाण्डपर्यन्तमेव रामायणस्य मुख्यग्रन्थत्वं सिध्यति। तथैव तत्रैव—

एतदाख्यानमायुष्यं सभविष्यं सहोत्तरम्।
कृतवान् प्रचेतसः पुत्रस्तद् ब्रह्माऽप्यन्वमन्यत॥ (१११।११)

इति कथनादपि उत्तरकाण्डस्य पश्चात्प्रणयनं सिद्धचति। अत्रापि द्विविधा विप्रतिपत्तयः सम्भवन्ति। रामायणं यदि युद्धकाण्डावसाने परिसमाप्तं मन्यते तदा तत्र शान्तो हि मुख्यो रसो भवेद्वीरश्चाङ्गरसः। यदा तु उत्तरकाण्डे एव रामायणस्य परिसमाप्तिर्मन्यते तदा तु करुणो हि मुख्यो रसो वीरश्चाङ्गरसः। सामान्यतो हि पण्डिता रामायणं करुणरसप्रधानं काव्यं मन्यन्ते। ध्वनिकार आनन्दवर्द्धनोऽपि रामायणं हि शोकभावनया प्रारब्धं मन्यते, मन्यते च शोकान्तरूपम्। यथोक्तम्—

"रामायणे हि करुणो रसः स्वयमादिकविना सूचितः 'शोकः श्लोकत्वमागतः' इत्येवंवादिना। निर्व्यूढश्च स सीतात्यन्तवियोगपर्यन्तमेव स्वप्रबन्धमुपरचयता।" इति। (४।५ कारिकावृत्तौ)। किन्त्वपरे तु नैव मन्यन्ते। प्रथमतस्तु 'श्लोकः श्लोकत्वमागतः' इत्यस्य रामायणकथया सह नैव कश्चिदर्थः। सम्भवति, क्रौञ्चघटनया महर्षिः काव्याय प्रेरितोऽभूत्किन्तु तस्य रामायणकथानकेन न कोऽपि संबन्धः। अपरञ्च, मूलतो हि रामायणं द्वादशसहस्रसंख्यकश्लोकात्मकमेवाऽऽसीत्। इदं हि शान्तरसप्रधानं काव्यं युद्धकाण्डपर्यन्तलम्बि। बालकाण्डस्याद्याश्चत्वारो सर्गाश्च प्रक्षिप्ता एव। तथैव पञ्चमसर्गस्य चत्वारः श्लोकाश्च। भागो ह्ययं भूमिकारूपेण वर्तते। यथा हि—

प्राप्तराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भगवानृषिः ।
चकार चरितं कृत्स्नं विचित्रपदमर्थवत् ॥ (१।४)

इति कथनं कथमपि वाल्मीकेर्न सम्भवति । स आत्मानमेव भगवद्वि-शेषणं योजयति परोक्षलकारञ्च प्रयुनक्ति इति नैव श्रद्धास्पदम् । तत्रैवोक्तम्—

काव्यं रामायणं कृत्स्नं सीतायाश्चरितं महत् ।
पौलस्त्यवधमित्येवं चकार चरितव्रतः ॥ (१।४।७) ।

इति कथनमपि तदेव समर्थयति तदंशस्य प्रक्षिप्तत्वं वाल्मीकिरामायणस्य युद्धकाण्डपर्यन्तमेव विस्तरञ्च । तेन हि—

कोशलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान् ।
निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ॥ (१।५।५)

इति वाल्मीकिरामायणस्य प्रथमः श्लोकस्तथैव ।

दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।
भ्रातृभिः सहितः श्रीमान् रामो राज्यमकारयत् ॥ (५।१२८।१०६)

इति काव्यस्यास्य चरमः श्लोकः । तदनन्तरवर्ती —

धर्म्यं यशस्यमायुष्यं राज्ञाञ्च विजयावहम् ।
आदिकाव्यमिदं चार्षं पुरा वाल्मीकिना कृतम् ॥ (१०७)

इति श्लोकः कदापि वाल्मीकिप्रणीतो नैव सम्भवति । तेन हि रामायणे प्रक्षिप्तता बहुधा विद्यते एव ।

रामायणे हि वाल्मीकेराश्रमस्यास्तित्वमपि वर्ण्यते । अयोध्याकाण्डे षट्पञ्चाशत्सर्गे चित्रकूटे वाल्मीकेराश्रमस्यावस्थितिर्वर्णिताऽस्ति । बाल-काण्डे तु तमसातटे, उत्तरकाण्डे च गङ्गाया अविदूरतस्तस्याश्रमस्योल्लेखः कृतः । प्रकरणात्तु प्रथमक्रमोऽपि प्रक्षिप्त इव दृश्यते, यतस्तत्रापि—

अभिगम्याश्रमं सर्वे वाल्मीकिमभिवादयन् ।
तान् महर्षिः प्रमुदितः पूजयामास धर्मवित् ॥

इत्युक्त्वा लिट एव प्रयोगः कृतोऽस्ति । तेन हि वाल्मीकेः रामसमका-लिकता प्रष्टव्या भवति । एतत्तु स्पष्टमेव यद्रामायणप्रणयनादपि बहुकालपूर्वमेव रामायणकथा प्रचलिताऽऽसीत् । सम्भवति यदा हि रामो राज्याधिरूढ आसीत्तदैव वाल्मीकिनामकेन भृगुवंशीयेन मुनिना रामस्यो-पाख्यानं श्लोकबद्धं कृतमासीत् । तस्यैवाधारेण पश्चाद्रामायणस्य प्रणयनं सञ्जातं यथा कथयति जयचन्द्रः । हरिवंशेऽपि एकचत्वारिंशाध्यायस्य १२२-१५५ श्लोकेषु रावणवधपर्यन्ता लवणासुरवधानुगा च कथा वर्णिता

स्ति न तूपकथा अपि । अत एव रामायणस्य मौलिकं रूपं तु रामसमकालिक-मेव । तस्य हि मिश्रितमपि रूपं विक्रमपूर्वैकादशशतकान्न कथमप्यर्वाचीनम् ।

रामायणे हि दशरथस्य पुत्रेष्टिः, रामादिजन्म, सलक्ष्मणस्य रामस्य विश्वामित्रानुगमनं, सीतापरिणयः परशुरामदर्पभङ्गः, रामाभिषेकप्रयासः, रामस्य वनाय राज्ञ आदेशः ससीतस्य लक्ष्मणानुगस्य रामस्य वनगमनं, सीताया अपहरणं, रावणवधः, सीतया लक्ष्मणेन च सह रामस्य प्रत्यागमनं रामराज्याभिषेकः, रामराज्यवर्णनञ्चेति मुख्यरूपेण प्रतिपाद्यविषयाः ।

रामायणस्य हि सम्प्रति चत्वारि संस्करणानि लभ्यन्ते । तेषु हि दाक्षिणात्ये ६४३ सर्गाः, औदीच्यपाठे ६६४ सर्गाः, गौडीयपाठे ५६६ सर्गाः पश्चिमोत्तर पाठे तु ५०० सर्गाः दृश्यन्ते ।

ग्रन्थस्यास्य रामवर्मणस्तिलकाख्यटीका, अज्ञातकर्तृका कनकाख्या, नागेशभट्टस्य रामीया, माहेश्वरतीर्थस्य रामायणतत्त्वदीपिका, श्रीरामस्य अमृतकटकाख्या, गोविन्दराजस्य शृङ्गारभूषणाख्या, रामानन्दतीर्थस्य रामायणकूटाख्या, अहोबलस्य वाल्मीकिहृदयाख्या, अप्पयदीक्षितस्य रामा-यणतात्पर्यसंग्रहाख्या, त्र्यम्बकमखिनो धर्माकूतं, विश्वनाथस्य वाल्मीकि-तात्पर्यसरणिः, वरदराजस्य विवेकतिलकञ्चेति व्याख्याग्रन्था इति प्रसिद्धाः ।

रामायणं हि सर्वेषामेव काव्यादिग्रन्थानामुपजीव्यो ग्रन्थः । कथामेता-मेवा धृत्य सन्ति चतुःषष्टिमितानि रामायणानि प्रणीतानि । तेषु व्यासप्रणी-तत्वेन प्रसिद्धमध्यात्मरामायणं सर्वाण्यतिशेते । कथानके तेषामिदमेवान्तरं यन्मर्यादापुरुषोत्तमत्वेन वाल्मीकिना चित्रितो रामः पश्चाद्वर्तिभिर्भगवद्रूपेण चित्र्यते । वाल्मीकीये हि मुख्यरामायणे रामस्य वीरोचितचरितमेव चित्रितमस्ति ।

द्वैपायनो व्यासः : महाभारतम्

महाभारतं हि द्वितीयं भारतवर्षस्य राष्ट्रियमहाकाव्यम् । अस्य प्रणेता कृष्णद्वैपायनो व्यासः । इदं हि जयसंज्ञकस्येतिहासस्य भारतसंज्ञकस्याख्यानस्य च संग्रहत्वान्महाभारतमिति कथितम् । यथोक्तम्—

"महत्त्वाद्भारतत्वाच्च महाभारतमुच्यते" इति ।

जये हि पाण्डवानां विजयवर्णनमस्ति । कथ्यते हि जयग्रन्थे ८८०० श्लोका आसन् । अयमेव ग्रन्थस्यास्य प्रथमः क्रमः । भारतं हि भरतवंश-सम्बद्धाख्यानग्रन्थः । भारतसहितस्य जयस्य श्लोकसङ्ख्या २४००० आसीत् ।

यथोक्तम्—

चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् ।
उपाख्यानैर्विना तावद् भारतं प्रोच्यते बुधैः ।। इति ।

उपाख्यानसंयुक्तमिदं महाभारतमुच्यतेऽष्टादशपर्वात्मकम् । तेन ह्यस्य त्रीणि वाचनानि सञ्जातानि । प्रथमं हि व्यासेन शुकवैशम्पायनादिभ्यः श्रावितमिदं जयसंज्ञकम् । ततश्च वैशम्पायनेन जनमेजयाय कथितं भारतसंज्ञकम् । तदस्य द्वितीयं वाचनम् । ततश्चेदं सौतिना शौनकादयः श्राविताः, इत्यस्य तृतीयं वाचनं महाभारतसंज्ञितम् । हरिवंशो हि महाभारतस्य खिलांशः । तेन हि तमप्यादाय महाभारते ९६२४४ श्लोकाः सम्मताः येषु मुख्यभागे ८४२४४ मिताः श्लोकाः, हरिवंशे १२००० मिताः ।

ग्रन्थोऽयं वैशम्पायनेन सौतिना च आख्यानोपाख्यानसंयोजनसम्बर्द्धनेन बृहत्कलेवरीकृतस्तथाप्यस्य व्यासकृतत्वं नैव विवादाय ।

महाभारतस्य प्रणयनं रामायणाद् बहुकालानन्तरं सञ्जातं दृश्यते । उभयोरपि ग्रन्थयोर्यो हि सांस्कृतिको भेदः स भूयासमेव कालमपेक्षते । न हि स्वल्पेन समयेन स शक्यसम्भवः । रामायणे हि यस्त्यागः स महाभारते ग्रहणपरायणतायां परिवर्तितः । शक्तोऽपि रामो राज्यं तृणवत्त्यक्त्वा पितुराज्ञया वनं गच्छति, यदाऽशक्तोऽपि दुर्योधनः पाण्डवानां दायमेवापहरति । रामायणे हि बहुपत्नीता अपरिहार्यकारणे एव मता महाभारते तु सामान्यरूपेणैव न केवलं सा अपितु बहुभर्तृताऽपि । एतादृशो विपर्यासो न कदाचिदपि स्वल्पकालसम्भवः । एतादृशः आमूलचूलव्यत्यासः परःसहस्राणि वर्षाण्यपेक्षते । तथापि ज्येष्ठभ्रात्रादरः, प्रजारञ्जनं, राष्ट्ररक्षा, परम्परानुपालनञ्चेतिप्रभृतिसंस्कारास्तु यथावत्प्रचलिता अपि दृश्यन्ते । यथा हि—

न राज्ञां यत्र पीडा स्यान्नाश्रमाणां विनाशनम् ।
स देशो दृश्यतां सौम्य नापराध्यामहे यथा ।। (७/१०२/४)

इति रामस्य कथनं, व्यासस्य महाभारते—

'कुमारो नास्ति येषाञ्च कन्यास्तत्राभिषेचय ।'

इति वचनेन यथावत्संवदते । महाभारतयुद्धे हि रामाद्धि एकत्रिंशत्पुरुषान्तरजो बृहद्बलोऽर्जुनतनयेनाभिमन्युना भारतयुद्धे क्षयमनीयत इति विष्णुपुराणवचनाज्ज्ञायते । बृहद्बलाच्चतुर्विंशतितमपुरुषरूपेण बुद्धस्य गौतमस्य जन्म । प्रतिपुरुषं न्यूनतममपि पञ्चाशद्वर्षसमयमानेन रामायणात्पञ्चदशशतवर्षानन्तरं महाभारतयुद्धकाल इति ज्ञायते । एतावत्तु निश्चितमेव यन्महाभारतयुद्धात्पञ्चाशद्वर्षाभ्यन्तरमेव महाभारतस्य रचना सञ्जाताऽऽसीद्यं हि पारिक्षिज्जनमेजयो वैशम्पायनाच्छृणोति स्म । तेन हि रामायणमहाभारतप्रणयनकाले षोडशशतवर्षान्तरितः कालो व्यतीतो भवेत् । तथैव बुद्धकालात्सार्द्धैकादशशतवर्षपूर्वमेवं महाभारतयुद्धं सम्पन्नमासीत् । तेन हि बुद्धकालादेकादशशतवर्षपूर्वं महाभारतप्रणयनम् । अपरञ्च ६३६ वर्षेषु कलेर्व्यतीतेषु युधिष्ठिरजन्म । महाभारतयुद्धकाले स हि नवतिवर्षवयस्क आसीत् । १२६ मितवयसि स महाप्रस्थानमकरोदिति प्रायः कलेः ७६२+१८=७८० वर्षेषु व्यतीतेषु महाभारतस्य प्रणयनं सञ्जातं यद्धि नृपविक्रमार्काद् २२६५ वर्षपूर्वमापतति । बृहद्बलान्वयः सुमित्रान्तः—

इक्ष्वाकूणामयं वंशः सुमित्रान्तो भविष्यति ।
यतस्तं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ ।।

इत्युक्तेः । शाक्यानां हि स्वतन्त्रता मागधेन अजातशत्रुणा विनाशितेति तु ज्ञातमेव । तेन सुमित्रो हि अजातशत्रुसमकालिकः । स हि बृहद्बलात्त्रिंशत्पुरुषानन्तर इति तस्यावस्थितिः कलेः २२०० वर्षेषु व्यतीतेषु । एवमेव जरासन्धाद्वर्षसहस्रमेकं मागधा बार्हद्रथाः अष्टत्रिंशदुत्तरमब्दशतं प्रद्योताः ततश्च सपादशतद्वयवर्षानन्तरमजातशत्रुसम्भव इति तस्यापि कलेः ६३६+१००+१०००+१३८+२२५=२०९९+५०=२१४९ वर्षेषु व्यतीतेषु स्थितिकालः । सुमित्रतः त्रिंशतवर्षपूर्वं गौतमबुद्धस्य स्थितिकालः स हि प्रद्योतस्य नन्दिवर्धनस्य समकालिक इति तस्य कलेः १९०० वर्षेषु व्यतीतेषु नृपविक्रमार्कात् ११४५ वर्षपूर्वमेव स्थितिकालः ।

अतो हि गौतमबुद्धोदयात् ११२० वर्षपूर्वमेव महाभारतस्य प्रणयनं सम्पन्नमासीत् । महाभारतस्यान्तिमं सौतिकृतं वाचनमपि अधिसीमकृष्णसमये सञ्जातम् । स हि परीक्षिततः पञ्चपुरुषानन्तर इति तस्य स्थितिकालः कलेः ६३६+१२६+६०+२००=१०२२ वर्षेषु व्यतीतेषु महाभारतस्य साम्प्रतिकं स्वरूपमवधारितमासीत् । अधिसीमकृष्णस्य पुत्रो निचक्नुर्गङ्गयाऽपहृते हस्तिनापुरे कौशाम्बीमध्यवसत् । निचक्नोरष्टादशपुरुषानन्तर उदयनो बुद्धसमकालिकस्याहीनरस्य पिता नृपविक्रमार्कात् १२०० वर्षपूर्वस्थितिमान् । लोकमान्यतिलकस्तु ग्रन्थास्यास्य निर्णायकं प्रणयनं विक्रमपूर्वं ४०० वर्षाण्यभितः सम्पन्नं मन्यते । द्विजेन्द्रनाथस्तु तद् विक्रमपूर्वं ६०० वर्षाण्यभितः सञ्जातं निर्दिशति । अत्रापि नैतद्विस्मर्तव्यं यन्महाभारतकथानकमपि ग्रन्थप्रणयनकालात्पूर्वमपि प्रचलितमासीदेव । तेनैव 'जयो नामेतिहासोऽयम्' इति कथितम् ।

एतावत्तु निश्चितप्रायमेव यन्निखिलं हि महाभारतं नैव हि एककालकृतिः । त्रिसृः दशाः समनुभूयैवानेन साम्प्रतिकं स्वरूपं प्राप्तमिति तु पूर्वमुक्तमेव । तत्र जयस्य प्रणयनकालः साम्प्रतिकमहाभारतप्रणयानन्नैकशताब्दीभ्यः पूर्वमेवासीत् । जयो हि न्यूननममपि कलिगत ८०० वर्षपूर्वमेव प्रणीत आसीत् । अस्य च विस्तरो युधिष्ठिरस्य महाभारतयुद्धानन्तरराज्याभिषेकपर्यन्त एवासीत् । तेनाऽसौ वीररसप्रधाना कृतिः । अस्य द्वितीयं स्वरूपं भारताख्यमासीद्यस्य विस्तरस्तु तावत्पर्यन्त एवासीत्किन्तु तत्राख्यानोपाख्यानादिसंयोजनेन तस्य कलेवरं विस्तृततरमासीत् । ततश्च भारते यदा शान्त्यादिस्वर्गारोहणपर्यन्तानि पर्वाणि उत्तरकाण्डरूपेण योजितानि तदाऽस्य साम्प्रतिकं स्वरूपं सम्पन्नम् । अस्यापि प्रणयनकालः कथमपि विक्रमपूर्वषष्ठशतकान्नार्वाचीनः कामं तत्रापि केचित् प्रक्षेपाः ततोप्यर्वाचीना सम्भवेयुः । अत्र काश्चिद् युक्तयोऽपि दृश्यन्ते तथामनने ।

(१) पाणिनिर्हि भगवान् महाभारतं सम्यगेव जानाति । तस्य हि 'महान्व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु' (६।२।३८) इति सूत्रे स्पष्टमेव भारते परे यदृच्छब्दः प्रकृत्या भवतीति प्रतिपादितमस्ति ।

(२) विक्रमपूर्वपञ्चमशतकीये आश्वलायनगृह्यसूत्रे भारतस्य महाभारतस्य चोल्लेख एकत्रैव दृश्यते । (३।४।४४) ।

(३) बौधायनधर्मसूत्रे महाभारतस्य चर्चा दृश्यते । अस्य प्रणयनकालो विक्रमपूर्वचतुर्थशतकमित इत्याचार्याः ।

सन्त्यन्यान्यपि प्रमाणानि यानि हि खलु महाभारतस्य साम्प्रतिकस्वरूपस्य विक्रमपूर्वषष्ठशतकमभितोऽस्तित्वं सूचयन्ति ।

महाभारते समुपवर्णिता भौगोलिकस्थितिः स्वयमेव तस्या अजातशत्रुपूर्ववर्तित्वं साधयति ।

सम्प्रति समुपलभ्ये महाभारते आदि-सभा-वन-विराट-उद्योग-भीष्म-द्रोण-कर्ण-शल्य-सौप्तिक-स्त्री-शान्ति-अनुशासन-आश्वमेधिक-आश्रमवासिक-मौसल-महाप्रस्थानिकेतिसंज्ञितानि अष्टादशपर्वाणि सन्ति । अत्र हि मूलतः पाण्डवानां जन्मत आरभ्य मोक्षपर्यन्ता कथा वर्णिताऽस्ति । तत्र तत्र प्रसङ्गवशादाख्यानानि च संयोजितानि दृश्यन्ते ।

ग्रन्थोऽयं बहुभिर्बहुधा व्याख्यातोऽस्ति । अस्य व्याख्यातृषु नारायण-नीलकण्ठानन्तमहार्जुनमिश्ररामानुजविमलबोधशङ्कराचार्यश्रीनिवासप्रभृतयो

द्वाविंशतिः प्रसिद्धाः । नारायणस्य भारतार्थप्रकाशः, अर्जुनमिश्रस्य भारतार्थदीपिका, नीलकण्ठस्य भारतभावदीपिका, काश्चनास्य प्रसिद्धाष्टीकाः । अस्य हि श्रीमद्भगवद्गीता, अनुस्मृतिः, गजेन्द्रमोक्षः, भीष्मस्तवराजः विष्णुसहस्रनाम चेति पञ्च सन्दर्भा पञ्चरत्नत्वेन गृहीताः । अस्य च पाठसम्प्रदायः औदीच्यो दाक्षिणात्य इति द्विविधः । श्लोकसंख्यायामध्यायक्रमे आख्यानसन्निवेशने च द्वयोर्भूयान्मतभेदः ।

ग्रन्थस्यास्य प्रधानो रसः शान्तो वीरश्चाङ्गम् । असौ हि भौतिकजीवनस्य तुच्छतां निदर्शनमुखेन प्रतिपाद्य मोक्षं प्रति सर्वेषां मनोऽनुकूलयतीति सिध्यत्येवास्य शान्तप्राधान्यम् । असौ हि भारतीयसंस्कृतेर्विश्वकोशः । अत्र हि चत्वार एव पुरुषार्थाः साङ्गोपाङ्गं साधिता अन्ते च मोक्षस्य सर्वोपरित्वमपि साधितम् । सर्वेषामपि वर्णानामाश्रमाणाञ्च समानरूपेण ग्राह्योऽसौ ग्रन्थो धर्मस्य नित्यत्वं कामार्थयोरनित्यत्वञ्च प्रतिपादयति । तेनैवासौ पञ्चमो वेदः कथितः । अस्य हि अशीतितमो भाग उपदेशपरकः शेषभाग एव कथावस्तुपरक इति असौ आचारशास्त्ररूपेणापि गृह्यते । शान्तिपर्वणि प्राधान्येन राजधर्मः प्रतिपादितोऽस्ति । तदनुसारेण राज्यं हि नराणां जीवनस्थितयेऽपरिहार्या संस्था । यदि राज्यं न स्यात्तदा मात्स्यो न्यायः प्रवर्तेत । मनुष्यो हि स्वभावतो दुष्टप्रवृत्तिकः । तन्नियमनाय दण्ड एवैक उपायः । अराजकजन्यातङ्कपरिहारायैव जनैः सम्भूय—

'यं पूजयेत सम्भूय यश्च नः प्रतिपालयेत् ।

इति संविदं कृत्वा राज्यं सङ्घटितमित्यस्य राज्योत्पत्तिमतम् ।

यथा हि रामायणं कतिपयेषामुत्तरवर्तिग्रन्थानामुपजीव्यमासीत्तथैव महाभारतमपि । अस्मिन् हि विशेषतः शकुन्तलोपाख्यानं, मत्स्योपाख्यानं सावित्र्युपाख्यानं, रामोपाख्यानं, नलोपाख्यानञ्च तथात्वेन प्रसिद्धानि । शकुन्तलोपाख्यानमाधृत्य कालिदासेन अभिज्ञानशाकुन्तलं नाम नाटकं प्रणीतम् । नलोपाख्यानमादाय श्रीहर्षेण नैषधीयचरितमहाकाव्यं विरचितम् । ततोऽपि पूर्वं भासेन महाभारतकथामादाय नाटकचक्रमेव निर्मितम् ।

रामायणमहाभारतयोः कतिपयेषु पक्षेषु सादृश्यमपि दृश्यते कतिपयेषु तु वैपरीत्यमपि । उभयोरेव वनवासकथा प्रभावोत्पादिका । रामायणे हि रामः पितुराज्ञया चतुर्दशवर्षाणि वने यापयति, तथैव महाभारतेऽपि द्यूतपराजिताः पाण्डवाः । रामायणे हि सीतामधिकृत्य विवादः प्रवर्तते, महाभारते द्रौपदीमधिकृत्य । रामायणे वर्णितं भ्रातृप्रेम महाभारतेऽपि स्वस्वपक्षे

समुपवर्णितं दृश्यते । वने रामं सीता लक्ष्मणश्चानुव्रजतस्तथैव महाभारते युधिष्ठिरं भीमादयो द्रौपदी च, दुर्योधनं दुशासनादयः । रामराज्यस्थितिर्युधिष्ठिरराज्यस्थितिश्चोभयत्रादर्शरूपेण चित्रिताऽस्ति । उभयस्मिन्नेव राक्षसानामवस्थितिर्वर्णिता । यथा हि रामादीनां यज्ञादुत्पत्तिस्तथैव द्रौपद्या अपि । राष्ट्रियराज्यस्थितेर्वर्णनमुभयत्र समानमेव । किन्तु नैतावतेदमवधेयं यन्नास्ति तयोः किञ्चिदप्यसादृश्यमिति । रामायणस्य कथा सुसम्बद्धा यदा महाभारतस्था साऽसम्बद्धा संग्रहमात्ररूपा । प्रथमस्मिन्नैक एव नायकोऽपरस्मिन् बहवो नायकाः । आद्ये हि संस्कृतिगतैकता, द्वितीये तु तत्रानेकता । आद्ये हि धर्मस्य प्राधान्यं, द्वितीये तु कर्मण एव । आद्ये हि चरिते आदर्शो द्वितीये ह्रासः । प्रथमस्मिन्नादर्शबाहुल्यमपरस्मिंस्तु व्यवहारप्राधान्यमिति ।

(ख) महाकाव्यानि

महाकाव्यं हि संस्कृत-साहित्य-जगतः सर्वोत्कृष्टरत्नम् । अनेन हि अष्टाधिकसर्गेषु विभक्तेन भाव्यम् । अत्र हि एको नायकः सुरो वा क्षत्रियः, बहवो वा सद्वंशक्षत्रिया भूपा नायकाः । नायकेन हि धीरोदात्तप्रकृतिकेन भाव्यम्, शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रसः, अन्ये रसा अंगान्येव, सर्वेऽपि नाटकसन्धयः, वृत्तं त्वैतिहासिकं वा तदितरदपि सज्जनाश्रयं, चतुर्णामेव वर्गाणां साधनं फलं तु तेष्वेकं, आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वा प्रारम्भवाक्यं, सतां गुणसंकीर्तनं खलानां निन्दा च, प्रतिसर्गं हि भाविसर्गकथासंसूचकमवसानं, यथायोगं सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासरप्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्तुवनसागरसम्भोगविप्रलम्भमुनिस्वर्गपुराध्वररणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः साङ्गोपांगं वर्णनीयाः । अस्य नाम वृत्तस्य कवेर्नायकस्य वा नाम्ना नाम, सर्गनाम तु सर्गोपादेयकथयैव । एतादृशलक्षणलक्षितं हि महाकाव्यं सौभाग्याय भवति ।

संस्कृतसाहित्यजगति महाकाव्यस्य विकाशः कदाप्रभृत्यभूदिति तु न पार्यते निश्चयेन वक्तुम् । एतावदेव निश्चितं यद् वाल्मीकिर्हि लौकिकसंस्कृतसाहित्यस्यादिकविरादिकाव्यञ्च तस्य रामायणम् । अत्र हि सप्त काण्डानि प्रतिकाण्डञ्च सर्गाः । अत्र हि नायको धीरोदात्तगुणान्वितः सद्वंशक्षत्रियो रामः । अत्र हि वीरो मुख्यो रसः शृंगारादयश्चान्येऽङ्गानि फलश्चास्य धर्मः । वस्तुनिर्देश एवास्य प्रारम्भवाक्यं यथा—

"कोशलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान् ।
निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ॥"

आदिमहाकाव्यमिदं—

"धर्म्यं यशस्यमायुष्य राज्ञाञ्च विजयावहम् ।
आदिकाव्यमिदं चार्षं पुरा वाल्मीकिना कृतम् ॥" इति ।

धर्मो यथा—सामं दानं क्षमा धर्मः सत्यं धृतिपराक्रमौ ।
पार्थिवानां गुणा राजन् दण्डश्चाप्यपकारिषु ॥ (२।१७।२९)

राजहा ब्रह्महा गोघ्नश्चोरः प्राणिवधे रतः ।
नास्तिकः परिवेत्ता च सर्वे निरयगामिनः ॥ (तत्रैव ३६)

अर्थो यथा—भूमिर्हिरण्यं रूपञ्च विग्रहे कारणानि च । (,, ३१)

कामो यथा—ततः पर्वतशृंगाणि वनानि विविधानि च ।
पश्यन् सह मया कामी दण्डवान् विचरिष्यसि ॥(३।१७।२८)

ऋतुवर्णनं यथा हेमन्तस्य—

वसतस्तस्य त सुखं राघवस्य महात्मनः ।
शरद्व्यपाये हेमन्त ऋतुरिष्टः प्रवर्तत ॥
अयं स कालः सम्प्राप्तः प्रियो यस्ते प्रियंवद ।
अलङ्कृत इवाभाति येन संवत्सरः शुभः ॥
नीहारपरुषो लोकः पृथिवी सस्यमालिनी ।
जलान्यनुपयोग्यानि सुभगो हव्यवाहनः ॥
सेवमाने दिशं सूर्ये दिशमन्तकसेविताम् ।
विहीनतिलकेव स्त्री नोत्तरा दिक् प्रकाशते ॥
प्रकृत्या हिमकोशाढ्यो दूरसूर्यश्च साम्प्रतम् ।
यथार्थनामा सुव्यक्तं हिमवान् हिमवान् गिरिः ॥
रविसङ्क्रान्तसौभाग्यस्तुषारारुणमण्डलः ।
निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥
अवश्यायतमोनद्धा नीहारतमसावृताः ।
प्रसुप्ता इव लक्ष्यन्ते विपुष्पा वनराजयः ॥
(अरण्यकाण्डे षोडशसर्गे)

यद्यपि महाभारतेऽपि काव्यात्मकत्वं विलसत्येव तथापि न तथा तत्र काव्यलक्षणं घटते यथा रामायणे । तत्र हि बहवो नायकाः, वस्तुनिर्देश एव प्रारम्भवाक्यं वीरो हि मुख्यो रसो जये शान्तो महाभारते । फलञ्चास्य धर्म एव । अत्र हि पूर्वभागे युधिष्ठिराभिषेकान्ता कथा वीररसप्रधाना,

उत्तरभागं समावेश्य तु शान्तरसस्य प्राधान्यम्। रामायणेऽपि पूर्वकाण्ड-पर्यन्ता कथा वीररसप्रधाना उत्तरकाण्डं समावेश्य तु करुणरसस्य प्राधान्यम्।

अस्मज्ज्ञातेषु महाकाव्येषु महाभारतानन्तरं जाम्बवतीविनयं समुदेति। इदं सत्यमेवोच्यते यत्संस्कृतकाव्यस्योदयस्तु प्रशान्तपावने तपोवनेऽजायत किन्तु तस्य विकासो हि राज्ञां प्रासादेष्वेव समभवदुपरतञ्च तद्राजप्रासादानां विनाशेन सहैव। कथ्यते हि पाणिनेरुदयाय प्रद्योतस्य नन्दिवर्द्धनस्य, वररुचेरुदये प्रद्योतस्यैव नन्दिनः, पतञ्जलेरुदयाय शुङ्गस्य पुष्यमित्रस्य, भासस्योदये राजसिंहस्य, कालिदासस्योत्कर्षाय विक्रमस्य, अश्वघोषोदये कनिष्कस्य भारवेरुत्कर्षाय पुलकेशिद्वितीयस्य विष्णुवर्द्धनस्य, भट्टेरुत्कर्षाय श्रीधर-नरेन्द्रस्य, बाणस्योदये हर्षवर्द्धनस्य, माघस्योदयाय भोजाख्यस्य कस्यचिद् गुर्जरेश्वरस्य, रत्नाकरस्यावस्थानेऽवन्तिवर्मणः काश्मीरकस्य, श्रीहर्षस्योदये जयचन्द्रस्य कान्यकुब्जेश्वरस्य, विल्हणस्योदये चालुक्यस्य विक्रमादित्यस्य, जगन्नाथोदयाय शाहजहानस्य भूमिकां नैव विस्मर्तुं शक्यते। वस्तुतस्तु कवयो हि द्विविधोद्देश्यपूर्तये राज्ञ आश्रयन्ते स्म। प्रथमं तु तेषां राजाश्रये-णाजीविकासमस्या समाहिता भवति स्म। अपरञ्च, तत्र तेषां ग्रन्थ-परीक्षका अपि सुलभा भवन्ति स्म। यथा स्मरति राजशेखरः "श्रूयते हि पाटलिपुत्रे शास्त्रकारपरीक्षा" इति।

राजप्रासादाश्रिता अपि कवयो न केवलं राजप्रशस्तीरेव जानन्ति स्मापितु तृणकुटीरेऽपि तेषां दृष्टिः शश्वदेव जागरिता भवति स्म।
तत्र हि एकतः—

'प्रासादवातायनसंश्रितानां नेत्रोत्सवं पुष्पपुराङ्गनानाम्।'

इत्युच्यते तथैवापरतः—

'आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिस्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः।'

इत्यपि संस्मर्यते। ते हि आदर्शमुपस्थापयितुं वाञ्छन्ति स्म। तेन हि नृपांस्तु तत्साधनत्वेनैव ते वर्णयन्ति स्म। यदि कदश आदर्शोऽन्यत्रापि सम्भवति चेत्तानपि ते गृह्णन्ति स्म एव। यथा मेघदूते हि सामान्यपक्षो नायकरूपेण वर्णितोऽस्ति। तथैव मृच्छकटिकं हि दरिद्रविप्रस्य चारुदत्तस्य जीवनवृत्तस्यैकदेश एव। तेन हि संस्कृतकाव्यमुच्चवर्गस्यैव जीवनदर्पण इति यदुच्यते तदसारमेव। यथा च—

लघुनि तृणकुटीरे क्षेत्रकोणे यवानां नवकलमपलालप्रस्तरे सोपधाने।
परिहरति सुषुप्तं हालिकाद्वन्द्वमारात्कुचकलशमहोष्माबद्धरेखस्तुषारः॥

प्रहरकमपनीय स्वं निदिद्रासतोच्चैः प्रतिपदमुपहूतः केनचिज्जागृहीति।
मुहुरविशदवर्णां निद्रया शून्यशून्यां दददपि गिरमन्तर्बुध्यते नो मनुष्यः॥

वासः खण्डमिदं प्रयच्छ यदि वा स्वाङ्के गृहाणार्भकं
रिक्तं भूतलमत्र नाथ भवतः पृष्ठे पलालोच्चयः।
दम्पत्योरिति जल्पितं निशि यदा चौरः प्रविष्टस्तदा
लब्धं कर्पटमन्यतस्तदुपरि क्षिप्त्वा रुदन्निर्गतः॥

इत्यादि। सत्यमेव विस्मायकमेतद्यत्प्रासादप्रसादिताः कवयः, प्रासादादपि तपोवनमेव नगरादपि ग्राममेव बहुधा स्वकाव्यविषयीकुर्वन्ति स्म।

इदमप्यपरं संस्कृतकाव्यस्य वैशिष्टचं यत्तत्र पाण्डित्यप्रदर्शनापेक्षया रसबन्धस्यैवाध्यवसायो बहुधा प्रवर्तितो दृश्यते। यद्यपि कालिदासापर-वर्तिनो हि कवयो ज्ञानगरिमाणमपि स्वकाव्यविषयत्वेन ग्रथ्नन्ति स्म, तथापि तत्रापि रसापेक्षा तु नैव कथमपि क्षीणा वोपेक्षिता दृश्यते। नैषधीयचरिते ज्ञानगरिमा सर्वातिशायित्वेनान्तर्लीनो दृश्यते तथापि तत्र रसपेशलता सर्वत्र विलसत्येव। न केवलं काव्यसामान्य एवापितु शास्त्रकाव्येष्वपि येषां हि प्रधानमुद्देश्यं व्याकरणशिक्षणमेव भवति रसपेशलतापेक्षितैव दृश्यते।

सामान्यतः शृङ्गारवीरकरुणशान्तेष्वन्यतम एव रसः काव्यस्याङ्गित्वेन स्वीकृतोऽन्ये तु अङ्गरूपमात्रमेव। तत्रापि महाकाव्ये प्रायो वीरो वा शान्त एव सम्मतः।

अथात्र कतिपये संस्कृतकाव्यकारास्तेषां काव्यानि च परिचयाय विव-र्यन्ते संक्षेपतः।

१. पाणिनिः : जाम्बवतीजयम्

पाणिनिर्हि महामुनिर्न केवलं व्याकरणसंहितामेव प्रणिनायापितु स जाम्बवतीजयाख्यं महाकाव्यमपि विरचितवानासीत्। स हि भगवान् कुत्रत्यः किङ्कालिको वेति नाद्यापि पार्यते निश्चेतुम्। जनाः कथयन्ति यत्स हि पेशा-वरनिकटस्थितः शालातुरग्रामो हि पाणिनेर्जन्मस्थानं, तस्य च स्थितिकालो बुद्धसमकालिको वा तस्मादपि प्राग्वर्तीति। अधिकांशविचक्षणा विश्वसन्ति यत्पाणिनिर्हि प्रद्योतवंशस्य मागधस्य राज्ञो नन्दिवर्धनस्य मित्रमासीत्। स हि महाभारतयुद्धकालात् ११३० वर्षानन्तरं मगधस्य सम्राडासीत् प्रद्योतात् पञ्चमः पुरुषः। तेन हि कलेः १८५६ वर्षेषु व्यतीतेषु तस्य स्थितिकालो यो हि नृपविक्रमार्कात् ११८९ वर्षपूर्वं राजतरङ्गिणीकारसम्मतमानानुसारेणा-पतति, श्रीमद्भागवतानुसारेण तु ११९५ वर्षपूर्वम्। पाणिनिर्हि दाक्षीपुत्र

शालातुरीयादिनामभिरपि ज्ञायते परवर्तिभिर्विचक्षणैः । यथोक्तं त्रिकाण्डशेषे—

पाणिनिस्त्वाहिको दाक्षीपुत्रः शालङ्किपाणिनौ ।
शालीतुरीयः.... ॥ (२।७।२४)

एतावत्तु निश्चितमेव यत्पाणिनिर्हि भारतस्योत्तरे भागे यत्र कुत्राऽप्यासीत् । अधिकं त्वेतदेव सम्भवति यत्स साम्प्रतिकपञ्चनदप्रदेशे जन्म लब्ध्वा स्वीयं जीवनं पाटलिपुत्रे यापयामासेति । स हि पाटलिपुत्रवास्तव्यस्य वर्षाचार्यस्य शिष्य आसीत् । तेन शङ्करप्रसादाद् व्याकरणं लब्ध्वा प्रकाशितमिति भट्टसोमेश्वरप्रणीतकथासरित्सागरतो ज्ञायते । राजशेखरश्च स्मरति काव्यमीमांसायाम्—

"अत्रोपवर्षवर्षाविह पाणिनिपिङ्गलाविह व्याडिः ।
वररुचिपतञ्जली इह परीक्षिताः ख्यातिमुपजग्मुः ॥"

इति । आधुनिकलेखकास्तु कतिपये पौरस्त्या वा पाश्चात्याः पाणिनेः स्थितिकालं विक्रमपूर्वसप्तमशतकादारभ्य चतुर्थशतकपर्यन्तं मन्यन्ते ।

यद्यपि कतिपये विचक्षणाः पाणिनेः काव्यप्रणेतृत्वे ससन्देहास्तथापि भूयांसो हि बुधास्तद्विश्वसन्ति । राजशेखरः कथयति—

'नमः पाणिनये तस्मै येन रुद्रप्रसादतः ।
आदौ व्याकरणं प्रोक्तमनु जाम्बवतीजयम् ॥'

तस्य हि काव्यं पातालविजयनाम्नाऽपि प्रसिद्धम् । काव्यमिदं सम्प्रति स्वरूपेण तु नैवोपलभ्यते किन्तु यत्र कुत्र समुद्धृतास्तत्रत्या इति कथिता अंशा एव लभ्यन्ते । दिङ्मात्रं यथा—

"उपोढरागेण विलोलतारकं तथा गृहीतं शशिना निशामुखम् ।
यथा समस्तं तिमिरांशुकं तथा पुरोऽपि रागाद्गलितं न लक्षितम् ॥"
"गतेऽर्धरात्रे परिमन्दमन्दं गर्जन्ति यत्प्रावृषि कालमेघाः ।
अपश्यती वत्समिवेन्दुबिम्बं तच्छर्वरि गौरिव हुङ्करोति ॥"
"विलोक्य सङ्गमे रागं पश्चिमायां विवस्वतः ।
कृतं कृष्णं मुखं प्राच्या न हि नार्यो विनेर्ष्यया ॥"
"निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयोदो मुखं निशायामभिसारिकायाः ।
धारानिपातैः सह किन्नु वान्तश्चन्द्रोऽयमित्यार्ततरं ररास ॥"
"ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण शरद्दधानार्द्रनखक्षताभम् ।
विनोदयन्ती सकलङ्कमिन्दुं तापं रवेरभ्यधिकं चकार ॥"

२. व्याडिः : बलचरितम्

मेधाव्यपरनामकेन व्याडिना बलचरितं नाम महाकाव्यं प्रणीतमासीदिति समुद्रगुप्तस्य कृष्णचरिते मुनिकविवर्णनप्रसङ्गे—

"रसाचार्यः कविर्व्याडिः शब्दब्रह्मैकवाङ्मुनिः ।
दाक्षीपुत्रवचोव्याख्यापटुर्मीमांसकाग्रणीः ॥
बलचरितं कृत्वा यो जिगाय भारतं व्यासञ्च ।
महाकाव्यविनिर्माणे तन्मार्गस्य प्रदीपमिव ॥"

इति कथनाज्ज्ञायते । व्याडिर्हि मेधावी नन्दस्य मागधस्य समये पाटलिपुत्रे वर्षाचार्यस्य शिष्य आसीदिति कथासरित्सागरतो ज्ञायते । राजशेखरोऽपि पाटलिपुत्रे व्याडेरवस्थितिं समर्थयति कथनेनानेन—

अत्रोपवर्षवर्षाविह पाणिनिपिङ्गलाविह व्याडिः ।
वररुचिपतञ्जली इह परीक्षिताः ख्यातिमुपजग्मुः ॥

इति मागधो हि नन्दो विष्णुपुराणगणनानुसारेण कलेः २२४५ वर्षेषु व्यतीतेषु स्थितिमानित्यनुमितः । तदनुसारेण हि तस्यापि स्थितिकालो विक्रमपूर्वं ८०० वर्षाण्यभित सम्भवति । राजतरङ्गिणीकारानुसारेण त्वेवम् । श्रीमद्भागवतानुसारेण तु स समयः कलेः १५०० वर्षेषु व्यतीतेषु समापतति यश्च नृपविक्रमार्कात् १५४५ वर्षपूर्वं सम्भवति ।

व्याडेर्महाकाव्यमपि स्वरूपेण तु नैवोपलभ्यते सम्प्रति किन्तु अज्ञातकर्तृकायाममरकोषटीकायां 'कमपि भूभुवनाङ्गणकोणम् ।' इति 'व्याडिभाषासमावेशः' इति स्मृतं लभ्यते । नैतदधिकं विषयेऽस्मिन्नस्माकं ज्ञातमस्ति ।

व्याडिर्हि मेधावी अलङ्कारशास्त्रमपि प्रणीतवानासीदिति काव्यालङ्कारकृतो भामहस्य 'इति मेधाविनोदिताः' इति स्मरणाज्ज्ञायते । अग्निपुराणेऽपि मेधाविरुद्रौ हि काव्याचार्यत्वेन स्मृतौ स्तः ।

३. वररुचिः : स्वर्गारोहणम्

वररुचिर्हि कात्यायनो मेधाजित्कात्यपुनर्वसुनामभिरपि ज्ञातः । स हि कथासरित्सागरानुसारेण मागधस्य योगनन्दस्य मन्त्री आसीत् । योगनन्दश्च कलेः २२४५ वर्षेषु व्यतीतेषु अभिषिक्त आसीदिति विष्णुपुराणकृतगणनातो ज्ञायते । तेन हि स नृपविक्रमार्कात् ८०० वर्षपूर्वं स्थितिमानित्यनुमीयते ।

वररुचेर्हि पाणिनीयव्याकरणोपरि वार्तिकानि तु प्रसिद्धान्येव । पाणिनिना हि भगवता सूत्रात्मिका व्याकरणसंहिता प्रणीता । तस्या हि व्याडिना विन्ध्यस्थ-नन्दिनीसुत-मेधाविप्रभृत्यपरनामकेन वृत्तिः प्रणीता । तदाधृत्य

वररुचिना तस्या उपरि वार्तिकानि प्रणीतानि । तदतिरिक्तमनेन स्वर्गारोहणाख्यं काव्यमपि प्राणायीति समुद्रगुप्तस्य कृष्णचरिते मुनिकविवर्णनप्रसङ्गे—

"यः स्वर्गारोहणं कृत्वा स्वर्गमानीतवान् भुवि ।
काव्येन रुचिरेणैव ख्यातो वररुचिः कविः ॥
न केवलं व्याकरणं पुपोष दाक्षीसुतस्येरितवार्तिकैर्यः ।
काव्येऽपि भूयोऽनुचकार तं वै कात्यायनोऽसौ कविकर्मदक्षः ॥"

इति कथनाज्ज्ञायते । जह्लणकृतसूक्तिमुक्तावल्यां तु—

यथार्थता कथं नाम्नि मा भूद्वररुचेरिह ।
व्यधत्त कण्ठाभरणं यः सदा (स्वर्गा) रोहणप्रियः ॥

इति राजशेखरसम्बन्धेनोक्तमस्ति । न केवलमेतावन्मात्रमपितु पातञ्जले महाभाष्येऽपि (४।३।१०१) 'वाररुचं काव्यम्' इत्युक्तमस्ति । अस्य ह्यनेके श्लोकाः शार्ङ्गधरपद्धतौ, सदुक्तिकर्णामृते, सुभाषितरत्नावल्याञ्च समुद्धृता दृश्यन्ते किन्तु ग्रन्थस्तु स्वरूपेण नैव सम्प्रति लभ्यते ।

४. पतञ्जलिः : महानन्दमयम्

महाभाष्यकारेण भगवता पतञ्जलिनाऽपि महानन्दमयं नाम महाकाव्यं प्रणीतमासीदिति समुद्रगुप्तस्य कृष्णचरिते मुनिकविवर्णनप्रसङ्गे—

"महाकाव्यमयं काव्यं योगदर्शनमद्भुतम् ।
योगव्याख्यानभूतं तद्रचितं चित्तदोषापहम् ॥"

इति स्मरणाज्ज्ञायते । पतञ्जलिर्हि गोनर्दीयः पुष्यमित्रस्य शुङ्गस्य मागधस्य समकालिक आसीदिति तस्य 'इह पुष्यमित्रं याजयामः' इति महाभाष्ये वचनाज्ज्ञायते । पुष्यमित्रो हि कले २५१३ वर्षेषु यातेषु साम्राज्यमलभतेति तस्य विक्रमपूर्वं ५३२ वर्षाण्यभितः स्थितिः सिध्यति । एतत्तु राजतरङ्गिणीकाराशयेन । श्रीमद्भागवतानुसारेण तु कालोऽयं विक्रमपूर्वं १२५८ वर्षाण्यभितः आपतति ।

पतञ्जलेर्महाकाव्यं तु सम्प्रति स्वरूपेण नैवोपलभ्यते किन्तु यत्र तत्र स्मृतं दृश्यते । सदुक्तिकर्णामृते पातञ्जलश्लोकरूपेण—

"यद्यपि स्वच्छभावेन दर्शयत्यम्बुधिर्मणीन् ।
तथापि जानुदघ्ने (घ्नो)यमिति चेतसि मा कृथाः ।"

इति पद्यमुद्धृतमस्ति । कथ्यते हि महाभाष्येऽप्यस्य कतिपये श्लोका वा तच्चरणा उद्धृताः सन्ति ।

ततश्चोदेति कविकुलगुरुः कालिदासः ।

५. कालिदासः

(क) प्रारम्भिककथनम्, तस्य देशः स्थितिकालश्च—

संस्कृतसाहित्ये कालिदासस्य स्थानं सर्वातिशायित्वेन विलसति । कालिदासप्रणीतत्वेन त्रयः श्रव्यकाव्यग्रन्थाः रघुवंशं कुमारसम्भवञ्चेति द्वे महाकाव्ये मेघदूतं खण्डकाव्यम्, त्रयो दृश्यकाव्यग्रन्थाः अभिज्ञानशाकुन्तलं नाटकम्, विक्रमोर्वशीयं नाटकं मालविकाग्निमित्रं नाटकञ्चेति प्रसिद्धाः सन्ति । एतदतिरिक्तं ऋतुसंहारं नाम श्रव्यकाव्यग्रन्थः श्यामलाष्टकप्रभृतिस्फुटरचनाश्च कालिदासविरचिता इत्यपि विश्वस्यते । केचित्तु कालिदासत्रयीमप्यनुमान्ति । तदनु सूक्तिमुक्तावल्यां राजशेखरप्रणीतत्वेनोद्धृतं निम्नाङ्कितं पद्यमेवाधारः ।

"एकोऽपि जीयते हन्त कालिदासो न केनचित् ।
शृङ्गारे ललितोद्गारे कालिदासत्रयी किमु ॥"

केचित्त्वत्रत्य 'कालिदासत्रयी' पदस्य काव्यत्रये निरूढमर्थं गृह्णन्ति भक्त्या न तु कवीनां त्रयीति । अपरे तु मुख्यमेवार्थं समाधृत्य राजशेखरसमये एव कालिदासाभिधास्त्रयः कवयः प्रसिद्धा आसन्निति मन्यन्ते । ग्रन्थानां कालिदासप्रणीतत्वेन प्रसिद्धानामाभ्यन्तरपरीक्षणेन तु श्लोकेनानेन कवीनां त्रय्येव सङ्केतिता सम्भवति इति दृश्यते । श्रव्यकाव्येष्वपि रघुवंशकुमारसम्भवमेघदूत-ऋतुसंहाराणां परस्परं रचनावैशिष्ट्यं नैकप्रणीतत्वं समर्थयति । विषयोऽयमत्र सङ्क्षेपेण विचार्यते । मेघदूते हि—

वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तरस्यां
सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा स्म भूरुज्जयिन्याः ।
विद्युद्दामस्फुरितचकितैर्यत्र पौराङ्गनानां
लोलापाङ्गैर्यदि न रमसे लोचनैर्वञ्चितोऽसि ॥ (१।२७)

इति सर्वातिशायित्वेन स्मृता उज्जयिनी रघुवंश-कुमारसम्भवयोर्नाम्नाऽपि न स्मर्यते । कुमारसम्भवस्य कर्ता हिमालयस्य केदारकूर्माचलखण्डयोरेव रमते । रघुवंशस्य प्रणेता तु चतुर्थषष्ठसर्गयोर्भारतवर्षमेव भ्रमति । ऋतुसंहारस्य कर्ता पर्वतीयमेव ऋतुपरिवर्तनं विवृणोति । विषयप्रतिपादनदृष्ट्याऽपि तेषां सर्वेषामेवैककर्तृकत्वं नैव सिध्यति । तेषु तेषु हि भौगोलिकवर्णनमपि मिथो न संवदते । एवमेव स्थितिकालदृष्ट्याऽपि तत्र

'रघूणामन्वयं वक्ष्ये···' (कालिदासः), 'वाग्देवतायाः साम्मुख्यमाधत्ते' (विश्वनाथः), 'परामृशति' (मम्मटः), 'ग्रथितं रक्तिलगोमिसूनुनेदम्' (भामहः), 'तेन ब्रूमः सहृदयसमः प्रीतये' (ध्वन्यालोककारिकाकारः)। तेन हि पद्येऽत्र लिटः प्रयोगोऽवश्यमेवास्य प्रक्षिप्तत्वं साधयति। यदि हि सुबन्धुनेदं स्वयमुक्तमभविष्यत्तदा 'चक्रे' इत्यस्य 'अकरोत्' इत्यस्य वा 'कुर्वे' इत्यस्यापि प्रयोगः कृतोऽभविष्यत्। यथा—

'सरस्वतीदत्तवरप्रसादोऽकरोत्सुबन्धुः'। वा
'सरस्वतीदत्तवरप्रसादः कुर्वे सुबन्धुः'।

इति कथनेऽपि न काऽपि हानिः।

यदि हि साम्प्रतिकस्वरूपमेव वासवदत्ताया मौलिकं रूपं मन्यते तदा तु सुबन्धोः समयो भवभूतेरपि पश्चाद्वर्ती सिध्यति। भवभूतिर्हि यशोवर्मणः कान्यकुब्जेश्वरस्य सभापण्डित आसीदिति—

कविर्वाक्पतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवितः।
जितो ययौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतिवन्दिताम्॥

इति राजतरङ्गिणीकारस्य (४।१४४) वचनाज्ज्ञायते। जयापीड-ललितादित्यसमकालिकत्वाद्यशोवर्मणः कालोऽपि ७५०-७९० मितवैक्रमाब्दा-न्तरालवर्ती। यशोवर्मण एव सभापण्डितः 'गउडवहो' इति ख्यातस्य प्राकृत-काव्यस्य प्रणेता वाक्पतिराजः—

'सौबन्धवे अबंधम्मि हारिअन्दे अ आणन्दो'

इति सुबन्धुकृतिं स्मरति किन्तु बाणस्य नामापि नैव गृह्णाति। यदि हि सुबन्धुः बाणपरवर्ती वा बाणात्किञ्चिदेव पूर्ववर्त्यपि मन्यते तदाऽपि तस्य वाक्पतिराजसमये तादृशी ख्यातिर्नैव सम्भवति। यतो हि बाणस्य समयः ७०७ मितवैक्रमाब्दमभितो मतः। तत्पश्चात्कालवर्तिना हि न्यूनतममपि ७२५ मितवैक्रमाब्दमभितस्तु भाव्यमेव। यदि सुबन्धुर्हि बाणात्किञ्चिन्मात्र पूर्ववर्ती मन्यतेऽपि, यथा कतिपयैः समालोचकैः रामचन्द्रप्रभृतिभिरनुमितो यत्सुबन्धोः कालः ख्रीष्टीयषष्ठशतकं सम्भवति इति तदापि बाणातिरेकिणी ख्यातिस्तावन्मात्रकाले न सम्भवति। तेन हि सुबन्धुना बाणभट्टात्तु सुदूरपूर्ववर्तिना भाव्यमेव। अथ च सुबन्धुना—

'सारसवत्ता विहता नवका विलसन्ति चरति नो कङ्कः।
सरसीव कीर्तिशेषं गतवती भुवि विक्रमादित्ये॥'

इति कथनेन यो विक्रमादित्यः स्मृतः स तु यशोवर्मा एवेति यन्मन्यते यथा रामचन्द्रादिभिः समालोचकैरप्यनुमतं तदापि तस्य वाक्पतिराजसमकालिकत्व-

मेव सिध्यति यद्धि सुतरामितिहासेन सहान्याय एव। यदि तथा मन्यते तदा 'धिया निबद्धेयमतिद्वयी कथा' इत्यत्र के हि कथे स्मर्येते। अपरञ्च, राजतरङ्गिणीकारसाक्ष्येणैतज्ज्ञायते यत्संवत्सरप्रवर्तकविक्रमादित्यात्पूर्वमपि कश्चिदपर एव विक्रमादित्योऽपि सिंहासनारूढ आसीद्येन खलु प्रतापादित्यः काश्मीर-सिंहासने प्रतिष्ठापितः। स च कालक्रमगणनया बिन्दुसारादपि पूर्ववर्ती भवति। राजतरङ्गिणीवचनं निभाल्यतामत्र—

'अथ प्रतापादित्याऽऽख्यस्तैरानीय दिगन्तरात्।
विक्रमादित्यभूभर्तुर्ज्ञातिरत्राभ्यसिच्यत॥ (२।५)
शकारिर्विक्रमादित्य इति स भ्रममाश्रितैः।
अन्यैरत्रान्यथालेखि विसंवादकदर्थितम्॥' (२।६)

मातृगुप्तस्य सभाकविर्भर्तृमेण्ठो यद्विषये—

'वक्रोक्त्या मेण्ठराजस्य वहन्त्या सृणिरूपताम्।
आविद्धा इव धुन्वन्ति मूर्धानं कविकुञ्जराः॥' इति

बाणेनोक्तं तथैव—

'तत्त्वस्पृशस्ते कवयः पुराणाः श्रीभर्तृमेण्ठप्रमुखा जयन्ति।
निस्त्रिंशधारासदृशेन येषां वैदर्भमार्गेण गिरः प्रवृत्ताः॥'

इति परिमलकालिदासेनोक्तमस्ति। तेन हि सुबन्धोर्भर्तृमेण्ठात्पूर्वकालि-कत्वं सिध्यति यो हि कालो बिन्दुसारकालेन सह संवादी। अथ च निभाल्य-तामधस्तनकथनान्यपि—

यथा कविराजो राघवपाण्डवीये—

'सुबन्धुर्बाणभट्टश्च कविराज इति त्रयः।
वक्रोक्तिमार्गनिपुणाश्चतुर्थो विद्यते न वा॥'

यथा वा मङ्खकः श्रीकण्ठचरिते—

'मेण्ठे स्वद्विरदाधिरोहिणि वशं याते सुबन्धौ विधेः।
शान्ते हन्त च भारवौ विघटिते बाणे विवादस्पृशः॥' (२।५३)

इत्यादावन्यत्रापि सुबन्धुर्बाणपूर्ववर्तित्वेन मेण्ठपरवर्तित्वेन च स्मृतः।

एवमेव—

'सुबन्धौ भक्तिर्नः क इह रघुकारे न रमते
धृतिर्दाक्षीपुत्रे हरति हरिचन्द्रोऽपि हृदयम्।
विशुद्धोक्तिः शूरः प्रकृतिसुभगा भारविगिर-
स्तथाप्यन्तर्मोदं कमपि भवभूतिर्वितनुते॥'

इत्यत्रापि सुबन्धुः सर्वप्रथमत्वेन स्मृतः॥

चन्द्रोदयप्रभृतिविषयाणां सुविस्तृतं वर्णनं भवति आख्यायिकायां नैव। संस्कृत-गद्यकाव्ये यथासम्भवमेतेषां नियमानां पालनं कृतमेव दृश्यते। दण्डी कथयति यत्कथाख्यायिकयोर्नैव तथा महत्त्वदर्शितो भेदः सम्भवति। ते हि गद्यकाव्यस्य द्वे संज्ञे एवेति। कोषकारस्त्वेवमाह—'प्रबन्धकल्पना कथा' (अमरकोषः १।५।५) 'आख्यायिकोपलब्धार्था' (तत्रैव १।५।६) अथाऽत्र केषाञ्चित्प्रमुख-गद्यकाव्यानां संक्षिप्तपरिचयोऽत्र प्रस्तूयते।

१. सुबन्धुः : वासवदत्ता

वासवदत्ता हि सुबन्धुप्रणीतं गद्यकाव्यमिति सर्वैरेव स्वीक्रियते। किन्तु सुबन्धुस्थितिकालमादय पण्डिता वैमत्यं भजन्ते। केचित्त बाणप्रभावितमत एव बाणपरवर्तिनं मन्यन्ते केचित्तु बाणमेव सुबन्ध्वनुगामिनं मत्वा सुबन्धुं बाणपूर्ववर्तिनं मन्यन्ते। प्रथमपक्षधराणामग्रणीर्हि कृष्णमाचार्यमहोदयो यदा द्वितीयपक्षधराणां काणेमहाभागः। उभावेव महाशयौ स्वं स्वं पक्षं दृढतया प्रस्तुतः। किन्तु प्रमाणपरिधौ प्रथमपक्षधरा अवरत्वमाप्नुवन्ति। वस्तुतस्तु सुबन्धोर्बाणपूर्ववर्तित्वे स्वयं बाण एव प्रमाणं किमुतान्ये। स हर्षचरिते स्वयमेव कथयति—

कवीनामागलद्दर्पो नूनं वासवदत्तया।
शक्त्येव पाण्डुपुत्राणां गतया कर्णगोचरम्॥

पतञ्जलिरपि भाष्यकारो वासवदत्ताऽऽख्यकाव्यं स्मरति (महाभाष्ये ४।३।८७)। यथोक्तं तत्र—

'अधिकृते ग्रन्थे—बहुलं लुग्वक्तव्यः। वासवदत्ता सुमनोत्तरा न च भवति भैमरथी' इति।

समुद्रगुप्तः स्वीये कृष्णचरितमहाकाव्ये राजकविवर्णनप्रसङ्गे स्मरति सुबन्धुं तस्य कृतिं वासवदत्ताञ्च। तत्रोक्तम्—

जयत्ययं पूर्णकलः कविकीर्तिसुधाकरः।
अकलङ्को रसाम्भोधिमुद्वर्तयति यः सदा॥

व्याहारसौष्ठवमुदाररसं महार्घं यन्नाटकं सुरभि गर्भितनाटकञ्च।
तद्वत्सराजचरितं मृदुभावहारि कृत्वा सुबन्धुरभवत्कृतिनां वरेण्यः॥

बिन्दुसारस्य नृपतेः स बभूव महाकविः।
किन्तु सेहे न तद्गर्वं तिरश्चक्रे च तां सभाम्॥
उरगाभे नृपे तस्मिन् क्रुद्धे बन्धयितं कविम्।
सरस्वती मुमोचाथ तं देशं सोऽत्यजत्तदा।

विद्वाञ्जयी वत्सराजो दृष्ट्वा वैदुष्यमुत्तमम्।
पञ्चग्रामान् ददौ तस्मै निजां भगिनिकां तथा॥'

एवमेव अवन्तिसुन्दरीकथायां दण्डी कथयति—

सुबन्धुः किल निष्क्रान्तो बिन्दुसारस्य बन्धनात्।
तस्यैव हृदयं बध्वा वत्सराजो............... ॥ ६॥

अनेन सिध्यति यत्सुबन्धुर्हि मगधेशस्य बिन्दुसारस्य सभापण्डित आसीत्। बिन्दुसारो हि चन्द्रगुप्तमौर्यस्य पुत्रः अशोकस्य पिता च। बिन्दुसारस्य समयस्तेन विक्रमपूर्वतृतीयशतकमभितो (२४१–२१६) दृश्यते। समुद्रगुप्तकथनानुसारेण सुबन्धोरपराऽपि कृतिरासीद् वत्सराजचरितं नाम नाटकम्। यद्यपि निश्चयेन तु नैव वक्तुं शक्यते तथापि एतदनुमीयते यत्पतञ्जलिना आख्यायिकारूपेण स्मृता बाणभट्टेन श्रुता ('गतया कर्णगोचरम्' इति कथनात्सम्भवति ग्रन्थोऽयं बाणेनापि श्रुत एव स्यान्न तु दृष्टः) वासवदत्ता सुबन्धोरेव कृतिः सम्भवति। यदा हि बाणभट्टसमयेऽपि ग्रन्थोऽयं दुर्लभ आसीत्तदाऽस्य मौलिकं रूपं कीदृशमासीदिति तु नैव निश्चयेन वक्तुं शक्यते। सम्भवति बाणपश्चाद्वर्तिना केनाऽपि कविना ग्रन्थस्य काचित्प्रतिर्लब्धा कानिचिदंशानि प्रक्षिप्यापि संस्कृता प्राचीनकविनाम्नैव प्रचारिताऽपि। तेन हि तत्र—

'मुधेवेन्दुमती महिष्यप्यजानुरागिणी बभूव'
'विफलमेव दुष्यन्तस्य कृतेर्दुर्वाससः शापमनुबभूव शकुन्तला'

इति कालिदासीयकृतिस्मारकानि।

'सदा रामाश्रितैर्महावीरचरितैरिव नारीकेलिधरैः' इति
'हृदयं विलिखितमिव उत्कीर्णमिव प्रत्युप्तमिव कीलितमिव वज्रलेपघटितमिव ''मर्मान्तरस्थितमिव''''''कन्दर्पकेतुं मन्यमाना।'

इति च भवभूतिग्रन्थस्मारकानि।

'न्यायस्थितिमिवोद्योतकरस्वरूपा'

इति न्यायवार्तिककर्तुरुद्योतकरस्य स्मारकानि।

'बौद्धसङ्गतिमिवालङ्कारभूषिताम्'

इति धर्मकीर्तिस्मारकानि च वचनानि प्रक्षिप्तानि सम्भवन्ति। तथ्यमिदं तत्रत्ये—

सरस्वतीदत्तवरप्रसादश्चक्रे सुबन्धुः सुजनैकबन्धुः।
प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रबन्धविन्यासवैदग्ध्यनिधिर्निबन्धम्॥ १३॥

इति पद्ये लिट्लकारप्रयोगेणापि परिपुष्यते। नावश्यमेव कविरात्मानं कृते लिटं प्रयुनक्ति। एतद्विषया परम्परा त्वेतादृशी—

दत्तस्य राघवनैषधीयं (१७६० वै०), विद्यामाधवस्य पार्वतीरुक्मिणीयञ्चेत्यादीनि । दैवज्ञसूर्यस्य रामकृष्णविलोमकाव्यमपि तथैव श्लेषप्रधानम् ।

काव्यान्येतानि महाकाव्यखण्डकाव्यप्रकरणे यथावसरं निरूपितान्येव तत्र तत्र द्रष्टव्यानि ।

(घ) गद्यकाव्यम्

किं गद्यमित्यपेक्षायां दण्डी कथयति—'अपादपटसन्तानो गद्यम्' इति । वस्तुतस्तु पदानां वृत्तापेक्षया प्रयोगो यत्र तत्पद्यं यत्र तु स्वातन्त्र्येण प्रयोगस्तद्गद्यं भवति ।

गद्यं नाम भाषायाः प्राकृतिकं स्वरूपं तद्विपरीतं पद्यं तस्य निर्मितं रूपम् । यथा गद्यते तद् गद्यम्, यथा अहं पुस्तकं पठामीति । एतद्धि अनियतवर्णावसानं भवति । पद्यं तु नियतवर्णावसानं पादबद्धमेव । यदि हि काकतालीयन्यायेन कदाचिद् गद्येऽपि लयात्मकता उत्पद्यते तदापि गद्यं तु गद्यमेव तत्र बुद्धिविलासजन्यताभावात् यथा 'देवौ गृहं जग्मतुः' । इदं हि यथैव गद्ये तथैव पद्येऽपि । यथा—

'कार्यं निश्चितमासमाप्य मुदितौ देवौ गृहं जग्मतुः' । अस्यैव गद्यरूपं भवति —'निश्चितं कार्यं आसमाप्य मुदितौ देवौ गृहं जग्मतुः' इति । किन्त्वनेनैतन्नावधेयं यदन्वयाभाव एव पदानां गद्यमिति । गद्यपद्ययोर्विभेदकतत्त्वं तु बुद्धिविलास एव । यत्र हि भाषायाः स्वाभाविकी गतिस्तद् गद्यमेव यत्र च श्रमप्रदत्ता गतिस्तदेव पद्यमिति ।

गद्यं हि पद्यस्य व्याख्यात्मकं रूपमिति ये हि वदन्ति तत्तेषां बुद्धिविभ्रम एव । वस्तुतस्तु गद्यादेव पद्यसम्भवः । विचिन्त्यतामस्य सारम् । कविर्यदेवानुभवति तदेव प्रथमं चेतसि मथ्नाति । तावत्पर्यन्तं तस्यानुभवस्य गद्यमयं रूपमेव भवति । न कोऽपि पद्ये विचिन्तयति कामं स कालिदासस्य गुरुदेवः किं न स्यात् । यदा हि तद्बहिर्निष्क्रामयति तदापि तस्य गद्यमयं रूपमेव भवति । पश्चाच्च कविस्तत् पद्ये निबध्नाति, पदैः सह सुचिरं क्रीडित्वा । तेन परा-पश्यन्ती-मध्यमावस्थायां वाचः स्वरूपे गद्यमयमेव भवति मौलिकम् । वैखर्या अपि प्रथमचरणे तु तथैव भवति चरमचरणे एव पद्यमयं सम्भवति यदि वक्ता विचक्षणश्चेत् । तेन न हि गद्यं पद्यकाव्याल्लोककथामाध्यमेन विकसितं यथा हि पण्डितम्मन्याः कथयितुं चेष्टन्ते, नैव च संस्कृतं गद्यं ग्रीकगद्यात्प्रभावितं यथा कथ्यते । वस्तुतस्तु यदा हि भारतीयगद्यं स्वकीये सर्वोत्कृष्टसाहित्योद्याने 'ऋतञ्च सत्यञ्चाभिध्यात्तपसोऽध्यजायत । ततो रात्र्यजायत । ततः समुद्रोऽअर्णवः । समुद्रादर्णवादधि संवत्सरोऽअजायत' स हो वाच ऋग्वेदं

भगवोऽध्येमि' इत्यादि रूपेण विहरति स्म तदा ग्रीकपद्यं हि मेषपुच्छेऽपि संलग्नं नासीत्किमुत कश्चिल्लेखन्याम् । यथार्थतात्वेतावत्येव यत्साहित्यस्य मौलिकं रूपं तु गद्यमयमेव पद्यं तु पश्चात्प्रभावातिशयेच्छया वा कण्ठस्थीकरणसौकर्याय प्रवर्तितं श्रमेण ।

संस्कृतगद्यसाहित्यं पद्यसाहित्यादपि प्राचीनतरम । उक्तमेव पुराणेषु 'एक एव यजुर्वेदो व्यस्यते द्वापरादिषु' इति । यजुर्नाम अनियतवर्णावसानवागेव । यजुर्भ्य एव ऋगजायत । ऋङ्नाम नियतवर्णावसाना वाक् । न केवलं यजुर्वेदस्य मौलिकं रूपमपि तु समग्रमेव ब्राह्मणसाहित्यमारण्यकमुपनिषत्तत्त्वञ्च गद्य एव विद्यते । सूत्रमपि गद्यस्यैव संक्षिप्तं रूपं न तु पद्यस्य ।

गद्यसाहित्यस्य प्रारम्भिकं रूपं भाषितभाषया निकामं संवदते स्म । पश्चाद्वर्तिनि काले पद्ये इव गद्येऽपि कृत्रिमता समुदिता, ओजोभूयस्त्वमेव गद्यस्य साहित्यत्वे प्रमाणं सञ्जातम् । तथापि गद्ये स्वाभाविकता नैवास्तङ्गता । गद्यसाहित्यस्य द्वितीयं रूपं सम्भवतः सुबन्धुना प्रारम्भितम् । तस्य हि कृतिर्वासवदत्ता समुद्रगुप्तस्य कृष्णचरितप्रमाणेन कथयितु शक्यते यन्मागधस्य बिम्बसारस्य (वा बिन्दुसारस्य) काले प्रणीताऽसीत् । यथोक्तं तत्र राजकविवर्णनप्रसङ्गे यत्सुबन्धुर्हि प्रथमं बिन्दुसारस्य मागधस्य सभापण्डित आसीत् । तत्रैव तेन 'वासवदत्ता'ख्यग्रन्थः प्राणायि । तच्च बिन्दुसारः पठितुं नाशकत् । तेन तस्य सरलीकरणाय कविः प्रार्थितः । किन्तु मौलिकताभङ्गभिया कविस्तन्नाङ्गीकृतवान् । तेन रुष्टो बिन्दुसारस्तं राज्यादेव निस्क्रामयत् । अपमानितश्च कविर्विन्ध्यपथेन कौशाम्बीं प्राप्तः । तत्र च स वत्सशेनाहीनरेण सत्कृतस्तत्रैवावात्सीत् । तत्कवित्वप्रभावितो वत्सेशस्तस्मै स्वीयां भगिनीमपि प्रादादिति । सुबन्धुप्रारम्भिता गद्यकाव्यपरम्परा आढ्यराज-हरिचन्द्र-गुणाढ्य-बाणभट्ट-दण्डि - धनपाल - वादीभसिंह-अगस्त्य - वामनभट्ट-अनन्त-अम्बिकादत्त-विश्वेश्वर-क्षमाराव-रामशरणप्रभृतिभिर्विचक्षणैः प्रतिपालिता संवर्धिताऽऽवश्यकतानुसारेण रूपान्तरिता च साम्प्रतिकञ्च प्राप्ताऽस्ति । इत्थं हि गद्यकाव्यस्यापि पञ्चशताधिकद्विसहस्रवत्सराधिकं दीर्घकालं यात्रा प्रसिध्यति । गद्यकाव्यं हि द्विविधं कथा-आख्यायिका चेति । तत्र कथा हि कविकल्पितवस्तुपात्रादिविषया यथा बृहत्कथा । आख्यायिका तु ऐतिह्यासिकवृत्ताधारा । कथा हि स्वयं नायेकन वाऽन्येनापि कथिता भवति यदा आख्यायिका तु स्वयं नायकेनैव कथिता भवति । आख्यायिका उच्छ्वासाख्येषु विभागेषु विभक्ता भवति । तत्र वक्त्रापरवक्त्रवृत्तप्रणोतपद्यान्यपि भवन्ति किन्तु कथायां नैव । कथायां हि कन्याहरण-सङ्ग्राम-विप्रलम्भ-सूर्योदय-

२०. सूक्तिमुक्तावली

ग्रन्थोऽयं नरेन्द्रदेवसङ्कलितः। अस्य च प्रणयनकालो वैक्रमैकविंशतिशतकपूर्वार्द्धः।

२१. संस्कृतसूक्तिरत्नाकरः

रामजी उपाध्यायेन २०२५ मितवैक्रमाब्दे सम्पादितेऽस्मिन् ग्रन्थे सन्ति १२६२ सुभाषितानि।

एतदतिरिक्तं जर्मनदेशीयविपश्चिता वाटलिकाख्येन ८००० सङ्ख्याकपद्यानां सङ्कलनं कृत्वा जर्मनभाषायां गद्यमयमनुवादश्च विरचय्य 'इण्डिशे स्प्रुखे' नाम्ना ग्रन्थरत्नं प्रकाशितमस्ति।

(आ) कोषग्रन्थाः

कोषाः सामान्यतो द्विविधाः नानार्थककोषाः पर्यायवाचककोषाश्च। नानार्थककोषेषु एकस्य शब्दस्य एकाधिका अर्था उपस्थाप्यन्ते पर्यायवाचककोषे एकस्यैवार्थस्य वाचकशब्दा निर्दिश्यन्ते। केषुचित्कोषेषु उभय्येव गतिरपि दृश्यते। तत्र हि परिशिष्टरूपेण नानार्थकोषोऽपि प्रस्तूयते। विषयेऽस्मिन् वयं पृथगेव निरूपयिष्यामः।

(ग) काव्यसमीक्षणम्

सामान्यतः काव्यवस्तुनश्चतस्र आश्रयभूमयः पुराणानि, इतिहासः, जनश्रुतिः, कविकल्पना च। यानि खलु पौराणिकीं कथामाश्रित्य प्रणीतानि तानि पौराणिककाव्यानि, यानि च ऐतिहासिकाधारेण प्रणीतानि तानि ऐतिहासिकानि, यानि च जनश्रुत्याधारेण विरचितानि तानि जनश्रुतिकाव्यानि, यानि च कविकल्पनोद्भूतवस्त्वाधारेण प्रणीतानि तानि काल्पनिकानि काव्यानि भवन्ति। यद्यपि पौराणिकादौ काव्येऽपि कल्पनायाः प्राधान्यं भवत्येव तथापि गणनैषा कथावस्तुमात्राश्रया। तानि च पुनः समालोचकैः स्वरूपतः देवकाव्ययमककाव्य-श्लेषकाव्यादिभेदेनापि बहुशो भेदितानि।

पौराणिकानि खलु काव्यानि पाणिनेर्जाम्बवतीविजयः, व्याडेः बालचरितं, कात्यायनस्य स्वर्गारोहणं, पतञ्जलेर्महानन्दमयं, कालिदासस्य रघुवंशः कुमारसम्भवं च, कुमारदासस्य जानकीहरणं, भारवेः किरातार्जुनीयं, बाणस्य हर्षचरितं, भट्टिकवेः रावणवधं, माघस्य शिशुपालवधं, श्रीहर्षस्य नैषधीयचरितञ्चेतिप्रभृतीनि।

ऐतिहासिककाव्येषु हि वाक्पतिराजस्य गौडवधं (गउडवहो) शिवस्वामिनः कप्फणाभ्युदयः, पद्मगुप्तस्य नवसाहसाङ्कचरितं, बिल्हणस्य विक्रमाङ्कदेवचरितं, कल्हणस्य राजतरङ्गिणी, जल्हणस्य सोमपालविजयः, हेमचन्द्रस्य कुमारपालचरितं, सोमेश्वरस्य कीर्तिकौमुदीकाव्यं, अरिसिंहस्य सुकृतकीर्तनं, बालचन्द्रस्य वसन्तविलासः, नयनचन्द्रस्य हम्मीरमहाकाव्यं, चन्द्रशेखरस्य सुर्जनचरितं, राजनाथस्य अच्युतराजाभ्युदयं, गङ्गादेव्या मधुराविजयं, वीरकम्परायचरितञ्च, सन्ध्याकरनन्दिनो रामपालचरितं, चण्डकवेः पृथ्वीराजविजयं, शम्भुकवेः राजेन्द्रकर्णपूरः, सर्वानन्दस्य जगडूचरितं, राजनाथस्य सालुवाभ्युदयं, रुद्रकवेः राष्ट्रौढवंशमहाकाव्यम्, यज्ञनारायणस्य रघुनाथभूपविजयः, परमेश्वरशिवद्विजस्य श्रीरामवर्ममहाराजचरितं, शङ्करलालस्य रावजीराजकीर्तिविलासः, नागराजस्य भारतीयदेशभक्तचरितं, दिलीपदत्तस्य मुनिचरितामृतं, मथुरानाथस्य जयपुरवैभवं, मथुराप्रसादस्य प्रतापविजयम्, द्विजेन्द्रनाथस्य स्वराज्यविजयम्, सत्यव्रतस्य गोविन्दसिंहमहाकाव्यं चेत्यादीनि सन्ति प्रसिद्धानि समुल्लेखनीयानि।

जनश्रुतिमूलककाव्येषु प्रायो गद्यसाहित्यमेव दृश्यते। तेषु सुबन्धोर्वासवदत्ता, बाणस्य कादम्बरी, दण्डिनो दशकुमारचरितञ्चेत्यादीनि प्रसिद्धानि। एवमेव गुणाढ्यस्य बृहत्कथा, सोमेश्वरस्य कथासरित्सागरः, क्षेमेन्द्रस्य बृहत्कथामञ्जरी च।

कल्पनामूलकेषु मेघदूत-ऋतुसंहारप्रभृतीनि लघुकाव्यान्येव दृश्यन्ते।

एवमेव देवकाव्येषु स्वाभीष्टदेवयशो वर्ण्यते पुण्यलोभेन, एतादृशेषु काव्येषु उत्प्रेक्षावल्लभस्य भिक्षाटनकाव्यं, नीलकण्ठस्य शिवलीलार्णवः, जयरथस्य हरचरितचिन्तामणिः, लोलिम्बराजस्य हरिविलासकाव्यं, वेदान्तदेशिकस्य यादवाभ्युदयं, चेतिप्रभृतीनि काव्यानि गृहीतानि। अत्रेदमवधेयं यद्देवमहिमवर्णनपरकाण्यपि काव्यानि यदि कवित्वप्रदर्शनपराणि तदा तानि नैव देवकाव्यानि भवन्ति यथा शिशुपालवधम्। पुण्यलोभेन प्रणीतान्येव देवकाव्ये समावेशितव्यानीति।

यमकप्रधानानि यमककाव्यानि। तानि च यथा घटकर्परस्य घटकर्परकाव्यं, नीतिवर्मणः कीचकवधकाव्यं, वासुदेवाख्यस्य नलोदयकाव्यञ्चेत्यादीनि। यद्यपि यमकं तु रघुवंशादावपि विद्यते किन्तु यमकप्रदर्शनायैव प्रणीतानि काव्यान्येवात्र प्रकरणे गृह्यन्ते।

श्लेषप्रधानकाव्यानि यथा धनञ्जयस्य राघवपाण्डवीयं (९८० वै०), सन्ध्याकरनन्दिनो रामपालचरितं (११८० वै०), कविराजस्य राघवपाण्डवीयं (१२०० वै०), रामचन्द्रस्य रसिकरञ्जनं (१५९९ वै०), चिदम्बरस्य यादवीयराघवपाण्डवीयं (१६६० वै०), वेङ्कटाध्वरिणो यादवराघवीयं (१७०७ वै०), मेघविजयगणेः सप्तसन्धानमहाकाव्यं (१७२७ वै०), हर-

४. आर्यासप्तशती

कृतिरेषा गोवर्धनस्य बङ्गभूपलक्ष्मणसेनसभाकवेः १२२६ मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमतः। अत्र हि वर्णक्रमेण आर्याच्छन्दोनिबद्धाः शृङ्गारसम्बद्धा सप्तशतमितश्लोकाः सन्ति।

५. सदुक्तिकर्णामृतम्

वटुदासात्मजेन श्रीधरदासेन १२६२ मितवैक्रमाब्दमभितः सङ्ग्रहितेऽस्मिन् ग्रन्थे ४४६ कवीनां २३६८ श्लोकाः समुद्धृताः सन्ति।

६. सूक्तिमुक्तावली

यादवराजस्य कृष्णाख्यस्य (१३०४–१३१७ वै०) मन्त्रिणा जल्हणेन १३१४ मितवैक्रमाब्दे सङ्ग्रहितेऽस्मिन् ग्रन्थे २४३ कवीनां २७९० मितश्लोकाः समुद्धृताः सन्ति।

७. सूक्तिरत्नहारः

सूक्तिरत्नहारः कलिङ्गरायसूर्यस्य कृतिः। अस्य सङ्ग्रहकालः वैक्रमचतुर्दशशतकोत्तरार्द्धोऽनुमितः।

८. सुभाषितसुधानिधिः

१४०७ मितवैक्रमाब्दपर्यन्तं जीवितेन सायणाचार्येण विजयनगरराज्यमन्त्रिणा सङ्ग्रहितेऽस्मिन् ग्रन्थे सर्वेषामेव प्रसिद्धकवीनामुद्धरणानि दत्तानि सन्ति।

९. शार्ङ्गधरपद्धतिः

दामोदराख्यस्य सुतेन १४२० मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता शार्ङ्गधरेण सङ्ग्रहितेऽस्मिन् ग्रन्थे १६३ विभागेषु २६४ कवीनां ४६८९ श्लोकाः समुद्धृताः सन्ति। सन्ति तस्यापि स्वप्रणीतश्लोकास्तत्र समावेशिताः।

१०. सुभाषितावलिः

ग्रन्थोऽयं सकलकीर्तिकवेः। इदं नैव ज्ञातं यत्स स एव जैनविद्वान् सकलकीर्तिर्यः १५०७ मितवैक्रमाब्दपर्यन्यं जीवित आसीद्वा नेति।

११. प्रसङ्गरत्नावलिः

पोतवार्यस्य कृतिरियं १५२३ मितवैक्रमाब्दे प्रणीता। अत्र विभिन्नविषयकश्लोकानां सङ्ग्रहः कृतोऽस्ति।

१२. सुभाषितावलिः

जोनराजस्य शिष्येण श्रीधरेण १५३७ मितवैक्रमाब्दे सङ्ग्रहिते ग्रन्थेऽस्मिन् ३८० तोऽप्यधिककवीनां श्लोकाः समुद्धृताः सन्ति।

१३. सुभाषितावलिः

१५३० मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता वल्लभदेवेन सङ्ग्रहिते ग्रन्थेऽस्मिन् १०१ विभागाः सन्ति, यत्र ३५० कवीनां ३५२७ श्लोकाः समुद्धृताः सन्ति।

१४. पद्यावली

कृष्णचैतन्यशिष्येण रूपगोस्वामिना १५६० मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता प्रणीतेऽस्मिन् ग्रन्थे कृष्णस्तवनपराः १२५ कवीनां ३८६ श्लोकाः समुद्धृताः सन्ति।

१५. सूक्तिवारिधिः

१५६० मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णवर्तिना पेड्डभट्टेन सङ्ग्रहितोऽयं ग्रन्थः सूक्तिसरिदेव।

१६. सुभाषितहारावली

१७६० मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमतो हरिकवेरस्यां कृतौ पूर्ववर्तीनां समकालीनानाञ्च कवीनां श्लोकाः समुद्धृताः सन्ति। तत्र पण्डितराजजगन्नाथप्रणीतश्लोका अपि दृश्यन्ते।

१७. बुधभूषणम्

शिवाजीपुत्रेण शम्भुना १७४७ मितवैक्रमाब्दमभितः सङ्ग्रहिते ग्रन्थेऽस्मिन् त्रिषु भागेषु ८८३ श्लोका सन्ति।

१८. पद्यामृततरङ्गिणी

अज्ञातस्थितिकालस्य हरिभास्करस्य कृतावस्यां सन्ति विविधानि सरसपद्यानि सङ्कलितानि।

१९. सुभाषितरत्नभाण्डागारः

ग्रन्थोऽयं शिवदत्तेन सङ्कलितः। अत्र हि सर्वेऽपि कवयः समुद्धृता विषयानुसारेण। ग्रन्थेऽस्मिन् एकादशसहस्रश्लोकाः १६०० लोकोक्तयश्च सन्ति सङ्कलिताः। अस्य प्रणयनकालः २००९ मितवैक्रमाब्दः।

३. भामिनीविलासः, अन्यापदेशशतकम्

पण्डितराजजगन्नाथप्रणीतस्य भामिनीविलासस्य प्रथमो विलासः अन्यापदेशशतकाख्यः। अत्र हि १०१ मिताः श्लोकाः सन्ति। यथा हि—

'नैर्गुण्यमेव साधीयो धिगस्तु गुणगौरवम्।
शाखिनोऽन्ये विराजन्ते छिद्यन्ते चन्दनद्रुमाः ॥'
'किं खलु रत्नैरेतैः किं पुनरभ्रायितेन वपुषा ते।
सलिलमपि यन्न तावकमर्णव वदनं प्रयाति तृषितानाम् ॥'

इत्यादि। जगन्नाथो हि तैलङ्गब्राह्मणः १६४७–१७२२ मितवैक्रमाब्दानभितः स्थितिमान्।

४. अन्यापदेशशतकम्

नीलकण्ठदीक्षितेन प्रणीतं हि अन्योक्तिशतकमेतद्विधकाव्येषु नितान्तमुत्कृष्टतमम्। एतद्धि कवेः प्रतिभायाः निदर्शनमेव।

वीरेश्वरस्य अन्योक्तिशतकमपि तत्स्तरीयमेव।

एतान्यन्यान्यपि अन्यापदेशकाव्यानि विलसन्ति संस्कृतवाङ्मये। कश्चिद्धि प्रबुद्धः पिता पण्डितमपि कापथगामिनं सुतं शिशासुरित्थं कथयति—

'शैत्यं नाम गुणस्तवैव सहजः स्वाभाविकी स्वच्छता।
किं ब्रूमः शुचितां भवन्ति शुचय स्पर्शेन यस्यापरे ॥
... ...त्वं जीवनं जीविनाम्।
त्वं चेन्नीचपथेन गच्छसि पयः कस्त्वां निरोद्धुं क्षमः ॥' इति।

अन्योक्तेर्न केवलं काव्येऽपि तु सामान्यव्यवहारेऽपि महानुपयोगो दृश्यते। ग्रामीणप्रहेलिकादावपि अन्योक्तेः प्राधान्यं दृश्यते। यथा हि—

'ददाति माता दुहिताऽऽददाति।'

इत्येतस्यार्थः कुम्भान्निःसृतं जलं कमण्डलौ पततीति।

(घ) साङ्ग्रहिककाव्यानि

साङ्ग्रहिककाव्यानि हि परप्रणीतकाव्यादिभ्यः सुभाषितादीन्यादाय वा शब्दान् गृहीत्वा सम्पादितानि भवन्ति। तानि हि खलु द्विविधानि सुभाषितसङ्ग्रहाः कोषग्रन्थाश्च।

(अ) सुभाषितसङ्ग्रहाः

सुभाषितसङ्ग्रहे हि विविधकविविरचितश्लोकानां विषयक्रमेण सङ्ग्रहः कृतो भवति। तादृशा हि श्लोकाः काव्यग्रन्थेभ्यो गीतिकाव्येभ्यः सामान्यसङ्ग्रहेभ्यश्च गृहीता भवन्ति। तादृशोद्धरणे कतिपयेषां कवीनां तत्प्रणीतग्रन्थानाञ्च नामान्यपि स्मृतानि भवन्ति। यद्यपि कतिपये तादृशाः श्लोकाः

सम्प्रति समुपलब्धसंस्करणेषु नैवोपलभ्यन्ते तथापि एभ्यः कविग्रन्थादीनां परिचयान्वेषणाय विशेषतः कालनिर्धारणाय सौकर्यं किमपि सञ्जायत एव। सातवाहनस्य गाथासप्तशती, एषु प्रथमो ग्रन्थः। अथैतेषां संक्षेपेण परिचयोऽत्र प्रस्तूयते।

१. गाथासप्तशती

गाथासप्तशती हि हालकविना सङ्ग्रहिता इति प्रसिद्धिः। किन्तु बाणभट्टस्तु कृतिमिमां सातवाहनस्येति मन्यते। यथा कथयति सः—

'अविनाशिनमग्राम्यमकरोत्सातवाहनः।
विशुद्धजातिभिः कोशं रत्नैरिव सुभाषितैः ॥' इति।

अत्र हि सन्ति महाराष्ट्रीलिखिताः सप्तशतश्लोकाः, श्लोका इमे शृङ्गारसम्बद्धाः। तत्र प्रवरसेन-मायुराज-हालप्रभृतिकवीनां श्लोकाः गृहीताः सन्ति। सातवाहनो हि शालिवाहन एव। सातवाहनो हि आन्ध्रभृत्यनृपाणां पारिवारिकं नाम। सातवाहनराजानो हि महाराष्ट्रे षोडशमितवैक्रमवर्षादारभ्य २७५ मितवैक्रमवर्षपर्यन्तं सत्तासीना आसन्। वंशेऽस्मिन् हालो नाम राजाप्यासीत्, यो हि विक्रमसमकालीन आसीत्। गाथासप्तशत्यां हालस्यापि सन्ति केचन श्लोकाः उद्धृताः। तेन ग्रन्थस्यास्य सङ्ग्रहो हि वैक्रमद्वितीयशतकपूर्वार्द्धे सम्पन्नः सम्भवति। अनेनैव शालिवाहनेन प्रवर्तितः शकयुगो १३५ मितवैक्रमवत्सरादारब्धो भवति प्रचलितोऽस्ति च शाकेनाम्ना। प्रायशः ज्योतिषग्रन्थेषु अस्य प्रयोगो दृश्यते। शिलालेखेष्वपि 'शकानामपि भूभुजाम्' इत्युक्तं दृश्यते।

२. कवीन्द्रवचनसमुच्चयः

अयं हि संस्कृतश्लोकानां प्रथमः सङ्ग्रहः। अत्र हि राजशेखर (९५७ वै०) पर्यन्तानां कवीनां श्लोकाः सङ्गृहीताः सन्ति। तथैवास्य वैक्रमद्वादशशतकोत्तरार्धे नेपालीभाषायामनुवादः कृतो लभ्यते। तेनैवास्य सङ्ग्रहकालो वैक्रमैकादशशतकमभितोऽनुमीयते। सङ्ग्रहेऽस्मिन् ५२५ श्लोकाः समुद्धृताः सन्ति। अत्र ग्रन्थकारनाम तु नैव गृहीतो दृश्यते।

३. मानसोल्लासः

मानसोल्लासश्चालुक्यवंश्यस्य सोमेश्वरभूपस्य (११८८ वै०) कृतिः। अयमेव अभिलषितार्थचिन्तामणिरित्यप्युच्यते। यद्यप्ययं नैव सुभाषितानामेव सङ्ग्रहोऽपि तु निखिलानामेव ज्ञानविभागानामयं सङ्ग्रहः। अत्र हि सर्वोऽपि विषय उपस्थापितो दृश्यते।

१४२६ वै०) कृतिः । अत्र हि द्वादश पद्धतयः १४५ सुभाषितश्लोकाश्च सन्ति । तस्यैव वैराग्यपञ्चके स्वानुभूतवैराग्यस्य रहस्योद्घाटनं कृतमस्ति ।

१४. दृष्टान्तशतकम्

कुसुमदेवाऽऽख्येन विदुषा (१५०० वैक्रमाब्दपूर्वम्) दृष्टान्तशतकं प्रणीतम् । अत्र हि जीवनसाफल्यायावश्यका आदर्शाः सदृष्टान्तं निरूपिताः । वल्लभदेवः (१५५५ वै०) ग्रन्थमिमं स्मरति ।

१५. नीतिमञ्जरी

द्याद्विवेदाख्येन विदुषा १५५१ मितवैक्रमाब्दे प्रणीतायां नीतिमञ्जर्यां नीतिविषयः सप्रपञ्चं निरूपितोऽस्ति । स हि वेदादिभ्योऽपि उदाहरणं गृह्णाति ।

१६. भामिनीविलासः

पण्डितराजजगन्नाथ-(१६४७-१७२२ वै०)-प्रणीते भामिनीविलासे सन्ति चत्वारो विलासा । तत्र प्रथमो हि अन्योक्तिविलासो यत्र एकाधिकशतश्लोकाः सन्ति । द्वितीयस्तु शृङ्गारविलासो यत्र शतं श्लोकाः सन्ति । तृतीयो हि करुणविलासो यत्र १९ श्लोकाः सन्ति । चतुर्थस्तु शान्तरसविलासो यत्र सन्ति द्वात्रिंशच्छ्लोकाः । श्लोका इमे भावेनौजसा च आप्लाविताः सन्ति । ग्रन्थेऽस्मिन् कविर्जीवात्मानं शान्तरसावलम्बनाय सन्दिशति ।

१७. कलिविडम्बनम्, सभारञ्जनशतकम्, शान्तिविलासः, वैराग्यशतकम्,

काव्यानीमानि नीलकण्ठदीक्षितप्रणीतानि । स हि १७०७ मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमान् । कलिविडम्बने कलियुगघटनोपरि व्यङ्ग्यप्रधानं काव्यम् । यथा हि—

> 'यत्र भार्यागिरो वेदा यत्र धर्मोऽर्थसाधनम् ।
> यत्र स्वप्रतिभा मानं तस्मै श्रीकलये नमः ॥'

इत्यादि । सभारञ्जनशतके हि सभासद्रञ्जनोपाया वर्णिताः सन्ति । निभाल्यतामत्र व्यङ्ग्योक्तिः—

> 'जानाते यन्न चन्द्रार्कौ जानते यन्न योगिनः ।
> जानीते यन्न भर्गोऽपि तज्जानाति कविः स्वयम् ॥' इति ।

शान्तिविलासे हि ५१ मितश्लोकाः सन्ति । अत्र मानसिक शान्तेर्लाभः सप्रपञ्चं निरूपितः । वैराग्यशतके हि वैराग्येन सम्भवी लाभो वर्णितः ।

१८. उपदेशशतकम्

गुमानिकवेः कूर्माचलीयस्य उपदेशशतके मानवजीवनसम्बद्धोपदेशपराः शतमितश्लोकाः सन्ति । कवेरस्य समयः वैक्रमाष्टादशशतकपूर्वार्द्धोऽनुमितः ।

१९. सुभाषितकौस्तुभः

वेङ्कटाध्वरिणः (१७०७ वै०) सुभाषितकौस्तुभो हि व्यवहारोपयोगिनीतीनामेव सङ्ग्रहः ।

एतानि अन्यान्यानि च नीत्युपदेशपरकाव्यानि सन्ति नयनपथमनागतान्यपि वा दृष्ट्वाऽप्युपेक्षितानि । तान्यपि क्रमशोऽन्वेष्टव्यानि सन्ति ।

(आ) अन्योक्तिकाव्यानि

तादृशं काव्यमन्योक्तिकाव्यं भवति यत्र जीवनसम्बद्धतथ्यमन्यमिषेणाप्रत्यक्षतया कथ्यते । एतदेव अन्यापदेशकाव्यमित्यप्युच्यते । संस्कृतवाङ्मये एतादृशानामपि काव्यानां नास्त्यभावः । अथाऽत्र कानिचिदन्योक्तिकाव्यान्युपस्थाप्यन्ते ।

१. भल्लटशतकम्

भल्लटशतकं हि अन्योक्तिपरम्परायाः प्रथमं काव्यम् । अस्य प्रणेता भल्लटाख्यः कविः । स हि काश्मीरस्य शङ्करवर्मणः (९४३-९५९ वै०) राजकविरासीत् । तेन तस्य कालः ९१०-९८० मितवैक्रमाब्दान्तरालेऽनुमितः । सरलया रीत्या रसवत्त्वेन प्रणीतस्यास्य काव्यस्य सन्त्यनेके श्लोकाः सङ्ग्रहग्रन्थादौ समुद्धृताः । निरूप्यतामस्य प्रासादिकीं शैलीम्—

> 'विशालं शाल्मल्या नयनसुभगं वीक्ष्य कुसुमं
> शुकस्याभूद्बुद्धिः फलमपि भवेदस्य सदृशम् ।
> इति ध्यात्वोपास्तं फलमपि च दैवात्परिणतं
> विपाके तूलोऽन्तः सपदि मरुता सोऽप्यपहृतः ॥'
> 'रज्ज्वा दिशः प्रवितता सलिलं विषेण
> पाशैर्मही हुतभुजा ज्वलिता वनान्ताः ।
> व्याधाः पदान्यनुसरन्ति गृहीतचापाः
> कं देशमाश्रयतु यूथपतिर्मृगाणाम् ॥' इत्यादि ।

२. अन्योक्तिमुक्तालता

काश्मीरस्य हर्षस्य राज्ञः (११४६-११५८ वै०) सभाकविना ११२०-१२०० मितवैक्रमाब्दान्तरालस्थितिमता शम्भुकविना अन्योक्तिमुक्तालताख्यं काव्यं प्रणीतमस्ति । अत्र ह्यन्योक्तिपद्धतया प्रणीताः १०८ मिताः श्लोकाः सन्ति ।

महो रम्या शय्या विपुलमुपधानं भुजलता
वितानं चाकाशं व्यजनमनुकूलोऽयमनिलः ।
शरच्चन्द्रो दीपो विरतिवनितासङ्गमुदितः
सुखी शान्तः शेते मुनिरतनुभूतिर्नृप इव ॥ इत्यादि ।

५. मोहमुद्गरः

शङ्कराचार्यस्य कृतित्वेन ख्यातं काव्यमिदं सांसारिकविषयं त्यक्त्वा मायाजालच्छेदनाय मार्गमुपदिशति । सन्त्यन्येऽपि शङ्कराचार्यकृतित्वेन सम्मता ग्रन्था यत्र हि दार्शनिको भावः स्पष्टमेव व्यज्यते ।

६. कुट्टिनीमतम्

कुट्टिनीमतं हि दामोदरगुप्तस्य कृतिः । कविरसौ काश्मीरस्य जयापीडस्य (८३६-८७० वै०) राजसभासत् । यथोक्तं राजतरङ्गिण्याम्—

तं दामोदरगुप्ताख्यं कुट्टिनीमतकारिणम् ।
कविं कविं बलिरिव धूर्यं धीसचिवं व्यधात् ॥

ग्रन्थेऽस्मिन् ९७० श्लोकाः सम्प्रति लभ्यन्ते । ग्रन्थोऽयमपूर्ण एवं । इदं हि शम्मलीमतमित्यप्युच्यते । अत्र वेश्यानां कृते शिक्षासहिता सङ्कलिताऽस्ति । कथं हि वेश्या पुरुषं मोहयेत्कथं वा ततोऽधिकमर्जयेदित्यत्र सप्रपञ्चं निरूपितम् । अस्य हि बहवः श्लोकाः सुभाषितग्रन्थेषु समुद्धृता दृश्यन्ते । क्षेमेन्द्रः कविकण्ठाभरणे मम्मटश्च काव्यप्रकाशे कुट्टिनीमतश्लोकानुद्धरतः ।

अस्य काव्यसरणिः स्वगौरवं पुष्णाति वर्णनाचातुर्यात् । यथा हि—

'अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः ।
अलमलमालि मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला ॥'
'आरोग्यं विद्वत्ता सज्जनमैत्री महाकुले जन्म ।
स्वाधीनता च पुंसां महदैश्वर्यं विनाऽप्यर्थैः ॥'

७. सुभाषितरत्नसन्दोहः

काव्यमिदं कविवरस्यामितगतिनाम्ना ख्यातस्य । इदं हि १०५१ मितवैक्रमाब्दे प्रणीतमासीत् । अस्यैवापरो ग्रन्थो धर्मपरीक्षनाम । प्रथमे ३२ मिताअध्याया यत्र जैनसाधूनामाचारव्यवहारविषया उपदिष्टाः । द्वितीये सनातनधर्मापेक्षया जैनधर्मस्योत्कर्षः प्रतिपादितः सप्रपञ्चम् ।

८. चारुचर्या, चतुर्वर्गसङ्ग्रहः, सेव्यसेवकोपदेशः, समयमातृका, कलाविलासः, दर्पदलनम्

क्षेमेन्द्रो हि काश्मीरजन्मा महाकविः ११०७ मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे स्थिति-

मान् नीतिविषयकाणि उपदेशपराणि काव्यान्यपि प्रणीतवानासीत् । अस्य हि चारुचर्या शतपद्यात्मिका सद्व्यवहारनिमित्तकनियमानां सोदाहरप्रतिपादिका । चतुर्वर्गसङ्ग्रहे जीवनोद्देश्यभूतानां धर्मार्थकाममोक्षाणां सिद्धेरुपायः प्रदर्शितः । सेव्यसेवकोपदेशे एकषष्टिमितश्लोकाः सन्ति यत्र स्वामिसेवकाभ्यामुभाभ्यामेव व्यङ्ग्यात्मकध्वन्या उपदेशः प्रदत्तोऽस्ति । निरूप्यतामस्य कथननैपुण्यम्—

'भूमिशायी निराहारः शीतवातातपक्षतः ।
मुनिव्रतोऽपि नरकक्लेशमश्नाति सेवकः ॥' इत्यादि ।

अस्य समयमातृकाऽष्टास्वध्यायेषु विभक्ता । तत्र साङ्गोपाङ्गं वेश्याप्रपञ्चं वर्णितमस्ति । एवमेव कलाविलासे दशाध्यायाः सन्ति, यत्र आजीविकाया विविधानि साधनानि वर्णितानि सन्ति । सहैवात्र मनुष्यकृतानां छलप्रपञ्चानां च वर्णनं लभ्यते । दर्पदलने सन्ति सप्ताध्यायाः । अत्र हि दर्पस्य दूषणं प्रतिपाद्य तन्निराकरणाय सोदाहरणमुपदेशो ग्रथितः । यथोक्तं तत्र—

'कुलं वित्तं श्रुतं रूपं शौर्यं दानं तपस्तथा ।
प्राधान्येन मनुष्याणां सप्तैते मदहेतवः ॥' इति ।

९. योगशास्त्रम्

योगशास्त्रं हि हेमचन्द्राचार्यस्य (११४५–१२२९ वै०) कृतिः । अत्र हि जैनसाधूनां तपोविधयो जैनानां कर्तव्याणि च निरूपितानि ।

१०. मुग्धोपदेशः

काश्मीरजनुषा १२०७ मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता जल्हणाख्येन विदुषा प्रणीते काव्येऽस्मिन् वेश्यानां छलप्रपञ्चं निरूप्य ततो मोक्षोपायोऽपि वर्णितः ।

११. शान्तिशतकम्

शान्तिशतकं हि शिल्हणस्य (१२६२ वै०) काश्मीरस्य कृतिः । भर्तृहरेः शतकत्रयीपद्धत्या प्रणीतमिदं काव्यं मानसिकशान्त्युपायान् निर्दिश्य तत्साधनायोपदिशति । सदुक्तिकर्णामृतेऽस्योद्धरणानि दृश्यन्ते ।

१२. शृङ्गारवैराग्यतरङ्गिणी

इदं हि सोमप्रभस्य (१३३३ वै०) कृतिः । अत्र हि स्त्रीसंसर्गसम्भविदोषानुद्घाट्य वैराग्यस्य प्रशंसा कृताऽस्ति ।

१३. सुभाषितनीवी, वैराग्यपञ्चकम्

भर्तृहरेरेव नीतिशतकपद्धत्यां प्रणीतमिदं काव्यं वेदान्तदेशिकस्य (१३२५–

शीलमार्जवं सत्यं धर्मश्चेषां नित्यसन्देशः। काव्यानीमानि सदाचारे एव बलं ददति।

गीतिकाव्यमिव नीतिकाव्यमपि बहुविधम्। एषामधिकांशो भागः पद्यमयो यत्र कुत्र गद्यमयश्च। एकस्माच्छ्लोकादारभ्य बहूनां श्लोकानामपि तत्र संस्थितिः।

वेदेषु ब्राह्मणग्रन्थेषूपनिषत्सु पुराणेषु रामायणे महाभारते च सन्त्येतादृशानि काव्यानि सङ्ग्रहीभूय स्थितानि। ऋग्वेद उपदिशति—

'अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित्कृषस्व'
'इच्छन्ति देवाः सुन्वन्तं न स्वप्नाय कदाचन।'
'इहैव स्तं मा व्ययौष्टं विश्वमायुर्व्यश्नुतम्।
क्रीडन्तौ पुत्रपौत्रैर्भिर्मोदमानौ स्वके गृहे।'

एतादृशानां काव्यानां सङ्ग्रहरूपेणोपस्थितः सर्वप्रथमो ग्रन्थश्चाणक्यशतकमेव। अथैतेषां सङ्क्षेपेण परिचय उपस्थाप्यते।

१. चाणक्यशतकम्

चाणक्यशतकं हि चाणक्यनाम्ना विदुषा प्रणीतत्वेन ख्यातेऽस्मिन्नीतिकाव्ये सन्ति ३४० मिताः श्लोकाः। अत्र हि सामान्येन आचारविषयकपक्षस्य समावेशः। यथाऽनुमीयते ग्रन्थस्यास्य सङ्ग्रहीता कश्चिदपर एव कविर्न तु चाणक्यः। सैव स्थितिः राजनीतिसमुच्चयस्य वृद्धचाणक्यस्य च।

२ नीतिद्विषष्टिका

एषा हि सुन्दरपाण्ड्यस्य कृतिः। सुन्दरपाण्ड्यो हि मधुराया निवासी कथितः। तस्य स्थितिकालः ५६० मितवैक्रमाब्दमभितोऽनुमितः कैश्चित्। अरिकेसरिराजशासनेष्वयं पाण्ड्यराज्यव्यवस्थापको मतः। यदि तथा तदा त्वस्य स्थितिकालो नृपविक्रमार्कादपि पूर्ववर्ती सम्पद्यते। कालिदाससमये एव पाण्ड्यानां ख्यातिरासीत्। अत्र हि ११६ मिताः श्लोकाः सन्ति नीतिनिर्देशकाः। यथा हि—

सह वसतामप्यसतां जलरुहजलवद्भवत्यसंश्लेषः।
दूरेऽपि सतां वसतां प्रीतिः कुमुदेन्दुवद्भवति॥

अन्त्ये च कथितमस्ति—

इमां काञ्चनपीठस्थां समेत्य कवयो भुवि।
आर्यां सुन्दरपाण्ड्यस्य स्नापयन्ति वधूमिव॥

एतदतिरिक्तमपि तस्यासन्नन्ये ग्रन्थाः किन्तु सम्प्रति ते नैव लभ्यन्ते।

जनाश्रयः (६६० वै०) छन्दोविचिते सुन्दरपाण्ड्यस्य एकां पङ्क्तिमुद्धरति एवमेव कुमारिलः शङ्कराचार्यश्च।

३. बोधिचर्यावतारः

शान्तिदेवस्य (६५८ वै०) कृतित्वेन ख्याते काव्येऽस्मिन् बोधिसत्त्वकर्तव्यानि निरूपितानि सन्ति। अत्र हि मनुष्यमात्रेण सह प्रेमभावो निर्दिष्टः। शिक्षासमुच्चयः सूत्रसमुच्चयश्चास्यैव ग्रन्थौ पूर्वापेक्षयाऽल्पमहत्त्वौ।

४. नीतिशतकम्, वैराग्यशतकम्

भर्तृहरेः शतकत्रयेषु द्वितीयमिदं नीतिशतकम्। अत्र हि जीवनोपयोगिनीतयः सङ्कलिताः सन्ति। तृतीय वैराग्यशतकमपि अस्यैव कृतिः। उभयोरेव प्रत्येकं शतं पद्यानामस्ति। नीतिशतके हि नीति-रीति-सदाचार-धैर्य-शौर्यसाहसौदार्य-परोपकाराद्यनेकविषयाः सप्रपञ्चं निरूपिताः एकाधिकशतश्लोकेषु। यथा हि—

मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णा-
स्त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः।
परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्यं
निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः॥

वैराग्यशतकं तु कवेः सर्वस्वमेव। तत्र स सांसारिकबन्धनमोक्षाय वैराग्याश्रयणमुपदिशति। यथा हि—

न ध्यातं पदमीश्वरस्य विधिवत्संसारविच्छित्तये
स्वर्गद्वारकपाटपाटनपटुर्धर्मोऽपि नोपार्जितः।
नारीपीनपयोधरोरुयुगलं स्वप्नेऽपि नालिङ्गितं
मातुः केवलमेव यौवनवनच्छेदे कुठारा वयम्॥
व्याघ्रीव तिष्ठति जरा परितर्जयन्ती
रोगाश्च शत्रव इव प्रहरन्ति देहम्।
आयुः परिस्रवति भिन्नघटादिवाम्भो
लोकस्तथाप्यहितमाचरतीति चित्रम्॥
क्वचिद्वीणावाद्यं क्वचिदपि च हाहेति रुदितं
क्वचिद् विद्वद्गोष्ठी क्वचिदपि सुरामत्तकलहः।
क्वचिद्रामा रम्या क्वचिदपि गलत्कुष्ठवपुषो
न जाने संसारः किममृतमयः किं विषमयः॥

शतकत्रयमालक्ष्य समालोचकाः कथयन्ति यत्काव्यप्रतिभायाः दार्शनिकतया सह यादृशोऽनन्यः प्रसङ्गोऽत्र दृश्यते न तथा क्वचिदप्यन्यत्रेति। पश्यतां तस्य वैचक्षण्यम्—

१६. कृष्णकर्णामृतम्

कृष्णलीलांशुकाख्यस्य बिल्वमङ्गलस्य कृतित्वेन ख्यातमिदं काव्यं त्रिषु विभागेषु विभक्तम् । अत्र हि सन्ति ३१० सङ्ख्याकश्लोकाः । चैतन्यान्दोलनस्योत्पत्तौ विकासे चास्य महान् प्रभावः ।

१७. पादुकासहस्रम्

पादुकासहस्रं हि वेदान्तदेशिकस्य (१३२५–१४२६ वै०) कृतिः । तस्य हि सन्ति पञ्चविंशतिमितानि गीतिकाव्यानि । पादुकासहस्रे हि सहस्रश्लोकैः रामपादुका स्तुताऽस्ति । रचनादृष्टया काव्यमिदं सर्वोत्कृष्टमतीव सरसम् । अस्य अच्युतशतकमपि तथैव ।

१८. वरदराजस्तवः

अप्पयदीक्षितस्य (१६११–१६८३ वै०) काञ्चीनिवासिनो वरदराजस्तवोऽपि काव्यस्यौत्कर्षमावहति । अत्र हि शतं पद्यानि सन्ति । अस्योपरि ग्रन्थकर्तुरेव स्वोपज्ञा टीकाऽपि वर्तते ।

१९. नारायणीयम्

केरलवास्तव्यो नारायणभट्टोऽस्य प्रणेता प्रणयनकालश्च १६४२ मितवैक्रमाब्दः । नारायणीयं हि भागवतस्य सङ्क्षेपः । अत्र हि द्वादशस्कन्धाः १०३६ श्लोकाश्च । ग्रन्थोऽयं मालावारादिप्रदेशे बहु मतः ।

२० आनन्दमन्दाकिनी

मधुसूदनस्य (१६५० वै०) कृतित्वेन ख्यातमिदं काव्य श्रीकृष्णस्य नखशिखवर्णनपरम् ।

२१. गङ्गालहरी

पण्डितराजस्य जगन्नाथस्य (१६४७–१७२२ वै०) **गङ्गालहरी** गङ्गायाः स्तवनपरा । सन्त्यत्र ५२ श्लोकाः । अस्यैवं सुधालहरी सूर्यस्तुतिपरा ३० श्लोकात्मिका, यमुनास्तवपरा दशश्लोकात्मिका **अमृतलहरी,** अन्वर्थनाम्नी एकचत्वारिंशच्छ्लोकनिबद्धा **लक्ष्मीलहरी,** विष्णस्तवनपरा ४३ पद्यात्मिका करुणालहरी च । काव्यानीमानि भावभाषादृष्टया उत्कृष्टानि ।

२२. आनन्दसागरस्तवः

नीलकण्ठदीक्षितस्य (१७०७ वै०) आनन्दसागरस्तवः पार्वतीस्तवनपरः । अस्यैव शिवोत्कर्षमञ्जरी च । उभेऽपि काव्ये भावभाषादिदृष्टया उत्कृष्टे ।

२३. लक्ष्मीसहस्रम्

वेङ्कटाध्वरिणः (१७०७ वै०) कृतित्वेन प्रसिद्धेऽस्मिन् काव्ये लक्ष्मीः विष्णुश्च स्तूयेते । अत्र हि सहस्रं पद्यानि सन्ति । कवेः कल्पनाऽतीवोत्कृष्टा । अतीवकठिनमिदं काव्यं प्रयत्नसाध्यमपि सरसमेव ।

२४. देवीमहिम्नः स्तोत्रम्

लोकमणिदाहालस्य कृतित्वेन ख्यातमिदं काव्यं चत्वारिंशत्पद्यात्मकम् । काव्येऽस्मिन् देव्याः सर्वतोमुखी महिमा वर्णिताऽस्ति शिखरिणीवृत्ते । अस्यैव सूर्यमहिम्नः स्तोत्रमपि तथैव ।

धार्मिकगीतिकाव्यानामिदं तु केवलमेकदेशमात्रमेव । सन्त्यनेकानि शतकानि, विविधानि महिम्नः स्तोत्राणि, अनेकानि पञ्चकानि, अष्टकानि, दशकानि, पञ्चाशतानि, सहस्रकाणि च येषां सङ्ख्याऽपि ग्रहीतुं नैव शक्या किमुत वर्णनम् । तानि हि तत्र तत्र स्तोत्ररत्नाकरप्रभृतिसङ्ग्रहग्रन्थेषु द्रष्टव्यानि ।

(ग) नीतिकाव्यानि

(अ) नीत्युपदेशकाव्यानि

नीतिपरकाव्यं हि अनुभवसिद्धतथ्ये समाधृतं भवति । सामान्यतः तानि आचारसम्बद्धविषयं वर्णयन्ति । तथैवोपदेशात्मककाव्यानि उपदेशपराणि । किन्त्वेतयोर्मार्गे विभेदो न सुकरो यतो हि एकस्मिन्नपरस्य सन्निवेशोऽपरिहार्यः ।

नीतिपरकाणां वोपदेशपरकाणाञ्च काव्यानामतिप्राचीनकालादेवास्तित्वमासीत् । एतेषां हि विकासे धर्मस्य दर्शनस्य च सुस्पष्टः प्रभावो लक्ष्यते । पुनःपुनर्जन्ममरणकष्टाज्जीवात्मनो मुक्त्यर्थं सत्यान्वेषणेच्छा समुद्भूता । प्रसङ्गेऽस्मिन् सुखदुःखयोरध्ययनं विहितं जीवने तयोः स्थानञ्च निर्धारितम् । सद्गुणदुर्गुणयोर्मूल्यमपि निर्धारितम् । जीवनस्य भव्यत्वमभव्यत्वञ्चावधारितम् । भव्याभव्यजनस्य लक्षणमपि पठितम् । सदाचारदुराचारविषयाश्च निर्धारिताः । एते एव विषया एतादृशे काव्ये सन्निवेशिताः । एतानि काव्यानि मानवजीवनस्य सर्वतो विकासाय प्रयतन्ते खलु । मनुष्येण सफलजीवनयापनाय किं कर्तव्यमिति विषय उपदेशपरककाव्यानाम् । एतादृशानि काव्यान्यपि कानिचिद्धर्मसम्बद्धानि अन्यानि कानिचिदर्थपराणि, कानिचित्तु कामपराणि, इतराणि मोक्षपराण्यपि । किन्तु सर्वत्र सर्वेषामेव समष्टित्वमपि नैव खण्डितम् । धर्माविरुद्धेनार्थोपार्जनमर्थाविरुद्धेन कामोपभोग एव तत्र तत्र वर्णितः । एवमेव सर्वाविरुद्धेन मोक्षसिद्धिश्च । सज्जनपूजा, दुष्टनिन्दा, न्यायः

क्रान्तो मयूरः सूर्यशतकं प्रणीय तत्प्रसादान्मुक्तरोगो बभूव, बाणश्च चण्डीशतकं निर्मायेति ।

काव्यस्यास्य सन्त्येकादशाधिकाष्टीकाः । तासु वल्लभदेवकृता सूर्यानुनादिनी प्राचीनतमा ।

६. सौन्दर्यलहरी

शङ्कराचार्यस्य ६८९ मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमानित्यनुमितस्य सौन्दर्यलहरी स्तोत्रकाननेन पुष्पायते । स्तोत्रमिदं शाक्तपरम्परापोषकं शङ्करश्च ब्रह्मसूत्रभाष्ये शाक्तागमस्य प्रामाणिकत्वं खण्डयतीति ग्रन्थस्यास्य तत्कर्तृकत्वं ससन्देहमिति केचिद्वदन्ति । धार्मिकगीतिकाव्येष्वस्य काव्यस्य महत्त्वपूर्णं स्थानम् ।

७. त्रिपुरामहिम्नः स्तोत्रम्

स्तोत्रमिदमपि शङ्कराचार्यकृतित्वेन प्रसिद्धम् । अत्र हि दशमहाविद्यास्वेका त्रिपुरा स्तुताऽस्ति ।

८. मुकुन्दमाला

वैष्णवेषु लोकप्रियमिदं गीतिकाव्यं कुलशेखरप्रणीतम् । कुलशेखरो हि विक्रमस्याष्टमशतके केरलान् शासति स्म । केचिद्वासुदेवमस्यैव सभाकविं कथयन्ति । काव्यस्यास्य शैली परिष्कृता प्राञ्जला च ।

९. पञ्चशती

मूककवे कृतित्वेन ख्यातमिदं काव्यं रचनासौष्ठवेऽद्वितीयम् । अत्र हि पञ्चशतमितश्लोकैर्देवी स्तूयते । कविरसौ शङ्कराचार्यसमकालीन इति पण्डिता वदन्ति । असौ काञ्चीनिवासी ।

१०. शिवमहिम्नः स्तोत्रम्

पुष्पदन्तप्रणीतमिदं शिवमहिम्नः स्तोत्रं स्तोत्रराजत्वेन प्रसिद्धम् । अत्र भगवान् शिवः सर्वतोभावेन स्तुतोऽस्ति । पुष्पदन्तस्य स्थानस्थितिकालादि सम्प्रत्यपि अज्ञातमेव । केचिदमुं काश्मीरं वैक्रमनवमशतकभवं मन्यन्ते । केचित्तु कविममुं विक्रमादपि सुदूर पूर्ववर्तिनमामनन्ति । श्लोकाश्चास्य श्रुतिकल्पा इति केषाञ्चिन्मतम् । परिष्कृतशैल्यां भावगाम्भीर्येण प्रणीतमिदं काव्यं सर्वत्र संस्तुतम् । अत्र वृत्तं शिखरिणी अन्त्यभागे वृत्तान्तरमपि । निभाल्यतामस्य काव्यच्छटा—

"मधुस्फीता वाचः परमममृतं निर्मितवतः-
स्तव ब्रह्मन् किं वागपि सुरगुरोर्विस्मयपदम् ।

मम त्वेतां वाणीं गुणकथनपुण्येन भवतः
पुनामीत्यर्थेऽस्मिन् पुरमथनबुद्धिर्व्यवसिता ॥"

"असितगिरिसमं स्यात्कज्जलं सिन्धुपात्रे
सुरतरुवरशाखा लेखनी पत्रमुर्वी !
लिखति यदि गृहीत्वा शारदा सर्वकालं
तदपि तव गुणानामीश पारं न याति ।"

काव्यस्यास्य मधुसूदनप्रणीता हरिहरपक्षीया टीका प्रसिद्धा । तथैव लोकमणिदाहालस्य हरपक्षीया टीका च बालाख्या ।

११ वक्रोक्तिपञ्चाशिका

इयं हि रत्नाकरस्य कवेः कृतिः । वक्रोक्तिप्रदर्शकं काव्यमिदं गौरीशिवसंवादात्मकम् । निभाल्यतामस्य काव्यसुषमाम् ।

"त्वं हालाहलमृत्करोषि मनसो मूर्च्छां ममालिङ्गितो
हालां नैव बिभर्मि नैव च हलं मुग्धे कथं हालिकः ।
सत्य हालिकतैव ते समुचिता सक्तस्य गोवाहने
वक्रोक्त्येति जितो हिमाद्रिसुतया स्मेरी हरः पातु वः ।"

रत्नाकरो हि ८१०–९४० मितवैक्रमाब्दानभितः स्थितिमानिति तु अवन्तिवर्मणः समकालिकत्वेन ज्ञायते ।

१२. देवीशतकम्

आनन्दवर्धनस्य (९०७ वै०) कृतिरियं काव्यात्मकतया नितान्तमेवोत्कृष्टम् । अत्र शब्दालङ्काराणां छटा दर्शनीयाऽस्ति ।

१३. स्तोत्ररत्नम्

विष्णुस्तुतिसम्बद्धं पञ्चषष्टिमितश्लोकात्मकं काव्यमिदं यामुनाचार्यस्य कृतित्वेन प्रसिद्धम् । इदं हि भावानामनुभूतेरुत्कृष्टतया सर्वोत्कृष्टं मतम् । अस्यैव चतुःश्लोकी अपि प्रसिद्धा लक्ष्मीस्तवनपरा चतुःश्लोकात्मिका । यामुनाचार्यस्य स्थितिकालो हि १०७० मितवैक्रमाब्दमभितोऽनुमितः ।

१४. गद्यत्रयम्

रामानुजप्रणीते गद्यत्रये शरणागति-वैकुण्ठ-श्रीरङ्गाख्यानि त्रीणि गद्यानि सन्ति । अस्य हि कालः १०७२–११८२ मितवैक्रमाब्दान्तराले ।

१५. पञ्चस्तवः

श्रीवत्साङ्कस्य पञ्चस्तवः उत्कृष्टतमः स्तुतिकाव्येषु गण्यते । अत्र हि श्री-अतिमानुष-वरदराज-सुन्दरबाहु-वैकुण्ठस्तवाः सन्ति ।

तेन जयदेवोऽपि १२००–१२८० मितवैक्रमाब्दानभितः स्थितिमान्। उत्कलस्य बिन्दुबिल्वग्रामे तस्य जन्म कथ्यते। अद्यापि तत्र तत्पुण्यस्मृतौ प्रतिवर्षं समारोह आयुज्यते गीयन्ते च गीतगोविन्दपद्यानि।

गीतगोविन्दं १२ सर्गेषु विभक्तं गीतिकाव्यम्। अत्र हि नायकस्याचरणानुसारेणाध्यायनाम अक्लेशकेशवः, मुग्धमधुसूदनः इत्यादिः। अत्र राधाकृष्णयोः प्राञ्जलं प्रेम वर्णितमस्ति। इदमष्टपदीसंज्ञयाऽपि ज्ञायते। अत्र सङ्गीतगानवर्णनभाषणानां सुन्दरसमन्वयो दृश्यते। कथ्यते हि कृष्णो ब्रह्म राधिका तु जीवात्मा। तेन ह्यत्र ब्रह्मजीवात्मनो नायकनायिकासम्बन्धोऽत्र कल्पितः। शृङ्गारात्मकगीतिकाव्येष्विदं नृपायते।

ग्रन्थस्यास्य सन्ति बह्व्यष्टीकाः। कथ्यते हि यदि अननूद्यता खलु उत्कृष्टकाव्यस्य लक्षणं तर्हि तद्गीतगोविन्दमेव। निभाल्यतामस्य भावगाम्भीर्यं भाषामञ्जुलतां च। यथा हि—

'श्रितकमलाकुचमण्डल धृतकुण्डल ए।
कलितललितवनमाल जय जयदेव हरे'॥
'उरसि मुरारेरुपहितहारे घन इव तरलविलोके।
तडिदिव पीते रतिविपरीते रजसि सुकृतविमोके॥'

९. शृङ्गारकल्लोलः

शृङ्गारकल्लोलो हि रामभट्टस्य कृतिः। रामभट्टस्य समयः १६६० मितवैक्रमाब्दमभितोऽनुमितः।

(ई) स्फुटकाव्यानि

स्फुटकाव्येषु सर्वाण्यपि मुक्तकानि समाविष्टानि भवन्ति। तेन नाऽस्य गणना सम्भवा। सामान्यतः प्रबन्धासम्बद्धकाव्यमेव स्फुटकाव्यम्।

(ख) धार्मिकगीतिकाव्यानि

धार्मिकगीतिकाव्यानामपि सुदीर्घा पङ्क्तिर्विद्यते। सर्वाण्यपि स्तोत्राण्यस्मिन् समाविष्टानि भवन्ति। शार्ङ्गारिकगीतिकाव्यापेक्षया धार्मिकगीतिकाव्यानां प्रभावोऽधिकतरो जनमानसे। एतानि हि भक्त्युद्बोधनेन भावविशोधनाय समर्थानि भवन्ति। एतानि हि बुद्धेर्वैशद्याय कल्पन्ते। काव्यानीमानि प्रायः पद्यमयानि कानिचित्तु गद्यमयान्यपि। एतेषां ह्युत्पत्तिरपि अनादिरेव दृश्यते। ऋग्वेदस्य 'अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्। होतारं रत्नधातमम्।' इत्यारभ्य प्रवर्तितेयं काव्यपरम्परा साम्प्रतिकयुगेऽपि तथैव

विलसन्ती दृश्यते। समग्रमेव वैदिकसाहित्यं सङ्गीतमयं दृश्यते। अथाऽत्रोपस्थाप्यन्ते कानिचिदेव धार्मिकगीतिकाव्यानि स्तुतिकाव्यत्वेन सम्मतानि।

१. श्यामलादण्डकम्

स्तुतिकाव्यमिदं कालिदासप्रणीतत्वेन सम्मतम्। अत्र हि श्यामा देवी स्तुताऽस्ति।

२. गण्डिस्तोत्रगाथा

अश्वघोषस्य कृतावस्यां धार्मिकसंवादो दर्शितः।

३. कल्याणमन्दिरस्तोत्रम्

सिद्धसेनदिवाकर-(५६० वै०)-प्रणीते स्तोत्रेऽस्मिन् जैनतीर्थङ्कराणां स्तुतिर्विद्यते।

४. चण्डीशतकम्

बाणभट्ट-(६६० वै०)-प्रणीते स्तोत्रेऽस्मिन् भगवती चण्डी शतमितैः पद्यैः स्तुताऽस्ति।

५. सूर्यशतकम्

मयूराख्येन (६३०–७०० वै०) कविना प्रणीते स्तोत्रेऽस्मिन् भगवान् सहस्ररश्मिः सादरं स्तुतोऽस्ति शतमितपद्यैः। कथ्यते हि मयूरो बाणभट्टस्य श्वसुरो वा ज्येष्ठश्यालक आसीत्। स ह्येकदा पुत्र्या वा भगिन्या गृहं गत आसीत्। बहिः स्थितः स रात्रौ दम्पत्योः प्रणयकलहं श्रुतवान्। तामनुलालयता बाणेनोक्तं तत्र—

गतप्राया रात्रिः कृशतनु शशी शीर्यत इव
प्रदीपोऽयं निद्रावशमुपगतो घूर्णित इव।
प्रणामान्तो मानस्त्यजसि न तथापि क्रुधमहो

इति। प्रयतमानोऽपि बाणश्चतुर्थं चरणं नैव पूरयितुमशकत्। तदेव पुनः पुनः कथयन्नेव स्थितः। एतच्छ्रुत्वोद्बुद्धभावो मयूरः कुत्रास्मीति विस्मृत्य चतुर्थं चरणमित्थमुक्तवान्—

'कुचप्रत्यासत्त्या हृदयमपि ते चण्डि कठिनम्॥'

इति। प्रणयकलहविघ्नाज्जातमन्युर्बाणपत्नी स क इत्यविचिन्त्यैव तं 'कुष्ठाक्रान्तो भव' इति शशापेति एका परम्परा। अपरजनश्रुत्यनुसारं तु प्रणयकलहविघ्नेन जातमन्युर्बाणो बहिरागत्य तं 'कुष्ठाक्रान्तो भव' इति शशाप। निरर्थकशापेन क्रुद्धः सोऽपि बाणं 'क्षयरोगाक्रान्तो भव' इति शशाप। ततश्च जातपश्चात्तापौ तौ परस्परमाशिषा संयोजयामासुः। अथ च कुष्ठा-

व्याख्या दीपिकाख्याऽऽसीदिति कैयटस्य 'तथापि हरिबद्धेन सारेण ग्रन्थसेतुना' इति प्रदीपवचनाज्ज्ञायते। तस्याः पूर्वतनो भागस्तु प्रकाशितोऽपि वर्तते। अष्टाध्याय्या वृत्तिरपि भागवृत्तिसङ्कलननाम्ना प्रकाशिता दृश्यते। रावणवधकाव्यस्य प्रणेता भट्टिः भर्तृहरिरेव नान्य इति 'इति भर्तृकाव्यटीकायां जयमङ्गलायाम्' इति मुग्धबोधिनीकारवचनात्, 'महान्तः कवयः सन्तु महान्तः पण्डितास्तथा। महाकविर्महाविद्वानेको भर्तृहरिर्मतः' ॥ इति परम्पराश्लोकात् चानुमीयते। शतकत्रयी तु तत्कृतित्वेन सर्वत्र सुभाषितावल्यादिषु गृहीतैव। अथ कोऽसावित्यपेक्षायां केचित्तं विक्रमादित्यस्य भ्रातरं मन्यन्ते। यथोक्तं—

ब्राह्मण्यामभवद्वराहमिहिरो ज्योतिर्विदामग्रणी
राजा भर्तृहरिश्च विक्रमनृपः क्षत्रात्मजायामभूत्।
वैश्यायां हरिचन्द्रवैद्यतिलको जातश्च शङ्कुः कृती
शूद्रायामपरः षडेव शवरस्वामिद्विजस्यात्मजाः ॥ इति।

कथानकान्तरानुसारेण चन्द्रगुप्ताख्यब्राह्मणस्य चतस्रो भार्या आसन्। तासु हि ब्राह्मण्यां वररुचिः, क्षत्रियायां विक्रमार्कः, वैश्यायां भट्टिः, शूद्रायां भर्तृहरिश्च सञ्जाता इति। एवमेव 'श्रीमद्गोविन्ददीक्षितसूनुविक्रमावरजभट्टिमहाकविविरचिते महाकाव्ये' इत्येकत्र 'वलभीवास्तव्यस्य श्रीस्वामिसूनोर्भट्टिमहाब्राह्मणस्य महावैयाकरणस्य कृतौ' इत्यप्यन्यत्र लिखितमपि दृश्यते। केचिदमुं काश्मीरं मन्यन्ते, परे उज्जयिनीवासिनं, अन्ये तु वलभीवासिनमपि कथयन्ति। विन्ध्याचलपार्श्वे चुनारप्रदेशे भर्तृहरेर्दुर्गत्वेन प्रसिद्धमेकं जीर्णदुर्गमपि नयनपथमायाति। तद्धि भागीरथ्या दक्षिणतटे विद्यते। तेन हि भर्तृहरेः परिचयः सम्प्रत्यपि चित्रविचित्रकथाविहारभूमिरेव। केचित्कथयन्ति ह्यसौ ब्राह्मण आसीदपरे तं क्षत्रियं कस्यापि देशस्य शासकमपि मन्यन्ते। केचित्तं शूद्राजातमपि। भर्तृहरिप्रणीतत्वेन ख्यातानां ग्रन्थानां प्रणेता किमेक एव उताहो एकाधिका भर्तृहरय आसन्नित्यपि पक्षो निर्णेतव्य एव। न किमपि ज्ञायतेऽस्य विषये। केचिदिमं नृपविक्रमार्कस्य भ्रातरं मन्यन्ते विक्रमादित्यपूर्वकालभवम्। परे तु इयं वैक्रमसप्तमशतकभवमपि मन्यन्ते। केचिदिमं बौद्धं मन्यन्ते, केचित्तु शैवमपि। इत्सिङ्गकथनानुसारेण कश्चिद्भर्तृहरिनामा कश्चिद्वैयाकरणः ६५१ (७०८ वै०) पञ्चत्वं गत इति ज्ञायते। केचित्तु तं भामहपूर्ववर्तिनमपि मन्यन्ते। यद्यपि विषयोऽत्र नैव निर्णेतुं शक्यः स्पष्टप्रमाणाभावात्तथापि वयमित्थं विचिन्तयामः—

महाभाष्यव्याख्याता भर्तृहरिर्विक्रमभ्राता भर्तृहरिः पतञ्जलिशिष्यो वा तच्छिष्यशिष्यः। वाक्यपदीयस्य प्रणेता तस्य ब्रह्मकाण्डस्य व्याख्याता भर्तृहरिर्विक्रमानन्तरतृतीयशतकभवो वसुरातशिष्यः। भागवृत्तिकृद्भर्तृहरि-

क्रमानन्तर ७०० मितवर्षमभितः स्थितिमान्। भट्टिकाव्यस्य प्रणेताऽपर एव भट्टिनामा न तु भर्तृहरिः। शतकत्रय्याः प्रणेता पूर्वोक्तेभ्यो विलक्षणः सम्भवतः ६३२-७०७ मितवैक्रमाब्दान्तरालवर्ती।

शतकत्रय्यां शृङ्गारशतकमाद्यं हि शतकम्। अत्र हि रतिर्मानवजीवनस्योपादानविशेषत्वेन वर्णिता। शतकेऽस्मिन् सन्ति एकाधिकशतपद्यानि। कवेः शैली प्रसादमाधुर्यप्रोता। अस्य हि प्रत्येकं पद्यं स्वस्मिन्नेव पूर्णम्। अत्र हि भाषाभावयोर्मञ्जुलः समन्वयः। अत्र कवित्वं पाण्डित्यञ्च एकीभूय स्थिते दृश्येते। यथा हि—

स्मितेन भावेन च लज्जया भिया पराङ्मुखैरर्धकटाक्षवीक्षणैः।
वचोभिरीर्ष्याकलहेन लीलया समस्तभावैः खलु बन्धनं स्त्रियः॥ (८)
नामृतं न विषं किञ्चिदेकां मुक्त्वा नितम्बिनीम्।
सैवामृतलता रक्ता विरक्ता विषवल्लरी॥ (२४)

इत्यादि। शतकस्यास्य सन्ति बह्व्यष्टीकाः।

७. चौरपञ्चाशिका

चौरपञ्चाशिका हि महाकवेर्विल्हणस्य कृतिः। कवेरस्य समयः ११३७ मितवैक्रमाब्दमभितः। कश्चित्कविर्हि नृपसुतायामासक्तो गुप्तरूपेण तया सह रमते। सुतामुपभुक्तां ज्ञात्वा राजा तं मृत्युदण्डेन दण्डनायादिशति। कविरपि मरणात्पूर्वं तामेव स्मृत्वा अकारप्रारब्धपञ्चाशीतिश्लोकग्रथिते काव्यं प्रणयति दर्शयति च तं राज्ञेऽन्तिमेच्छारूपेण। राजा च तद्दृष्ट्वा परमप्रीतस्तं बन्धनान्मोचयित्वा तस्मै सत्कृत्य सुतां प्रयच्छति।

विप्रलम्भशृङ्गारप्राकर्ष्यप्रोतं काव्यमिदं भावभाषयोर्मंजुलसमन्वयस्योत्कृष्टमुदाहरणम्। निभाल्यतामस्य कमनीयत्वम्—

अद्यापि तां कनककेसरदामगौरीं फुल्लारविन्दनयनां तनुरोमराजीम्।
सुप्तोत्थितां मदनविह्वलितालसाङ्गीं विद्यां प्रमादगलितामिव चिन्तयामि॥
अद्यापि तां प्रणयिनीं मृगशावकाक्षीं
पीयूषवर्णकुचकुम्भयुगं वहन्तीम्।
पश्याम्यहं यदि पुनर्दिवसावसाने
स्वर्गापवर्गवरराज्यसुखं त्यजामि॥

काव्यस्यास्य मर्मस्पर्शिता पाषाणमपि द्रवयति।

८. गीतगोविन्दम्

गीतगोविन्दं हि जयदेवस्य कृतिः। जयदेवो हि वङ्गनरेशस्य लक्ष्मणसेनस्य सभापण्डित आसीत्। तस्य च स्थितिकालः १२२६ मितवैक्रमाब्दमभितः।

एतादृशानि पद्यानि यदि कालिदाससमकालीनानि न भवन्ति तदा किं माघसमकालीनानि सम्भवन्ति ? सम्भवतः कदाऽपि नैव । यद्यपि कानिचित्पद्यानि श्लेषमयान्यपि दृश्यन्ते 'क्षिप्तो हस्तावलग्नः' इत्यादौ, किन्तु तत्रापि नैव चित्रमयताऽपि तु सरसतैव 'कामीवार्द्रापराधः' इति स्पष्टमेव प्रतिपादनेन । अपरञ्च, ग्रन्थस्यास्य यथार्थताऽपि नैव निश्चिता यतो हि अस्य चतुर्षु संस्करणेषु केवलं एकपञ्चाशत्पद्यानि एव संवदन्तेऽपराणि तु प्रतिसंस्करणं भिद्यन्त एव । तेन पद्यानां मौलिकत्वप्रक्षिप्तत्वप्रश्नोऽप्यनिर्णीत एव तिष्ठति । तेन केषुचित्पद्येषु प्रक्षिप्तताऽपि सम्भवति यत्र पण्डितयुगस्य चिह्नानि सम्भवेयुरपि । तेन हि कविरसौ मूलतो भावपक्षधरो दृश्यते । तस्य काव्यमात्मप्रकाशनमेव न तु पाण्डित्यप्रदर्शनम् । अतोऽसौ अश्वघोषादपि पूर्ववर्ती सिध्यति । तथैव विक्रमनवरत्नेषु पठितोऽमरसिंह एव अमरुकः सम्भवतीत्यपि नैव शुष्कस्तर्कः । अमरसिंहस्य नामलिङ्गानुशासनमेव सम्प्रति लभ्यते ग्रन्थरूपेण किन्तु स हि—

प्रयोगव्युत्पत्तौ प्रतिपदविशेषार्थकथने
प्रसक्तौ गाम्भीर्ये रसवति च काव्यार्थघटने ।
अगम्यायामन्यैर्दिशि परिणतेरर्थवचसो-
र्मतञ्चेदस्माकं कविरमरसिंहो विजयते ॥ (सदुक्ति० ५।२७।२)

इत्यत्र 'रसवति च काव्यार्थघटने' इति यदुक्तं किं तदमरुकशतके नैव घटते ? सम्भवतः प्रत्यक्षरमेव । यदि नाम कथ्यते तत्कालेन कवलितमिति तदोष्ठविलास एव भवेत्प्रमाणाभावात् । इदमपि विचार्यतां यद्यान्यपि स्त्रीणां नामानि अमरकोषे दत्तानि योषिदबलायोषाप्रभृतीनि तेषां सर्वेषामेवोदाहरणमत्र काव्ये लभ्यते । यथा 'प्रस्थानं बलयैः कृतमि'त्यत्र साऽबला, 'क्षिप्तो हस्तावलग्न' इत्यत्र प्रतीयदर्शिनी, 'बाले नाथ' इत्यत्र भामिनी, 'मुग्धे मुग्धतयेव' इत्यत्र रामा इत्यादि ।

कविरसौ काश्मीर इति श्रुतिपरम्परा । कथ्यते हि मण्डनमिश्रपत्न्या शारदया कामकलाविवादे पराजिताः शङ्करभगवत्पादाः मृतस्य अमरुनामकस्य राज्ञः शरीरं प्रविश्य यदेव कामसुखमनुभूतवन्तस्तत्सर्वमेवात्र चित्रितमिति । यद्यपि कथनेऽस्मिन्नास्ति सत्यस्य लेशोऽपि तथाप्यनेन कवेः कवित्वोत्कर्षस्तु सिध्यत्येव । राजशेखरस्त्वमुं विशालायां परीक्षितं कथयति । यथोक्तम्—

'इह कालिदासभर्तृमेण्ठावत्रामररूपसूरभारवयः ।
हरिचन्द्रचन्द्रगुप्तौ परीक्षिताविह विशालायाम् ॥' इति ।

अत्रोक्त अमरः किममरसिंह उताहो अमरुक अथवा तयोरन्य एव ? यदि

अमरसिंहः कोषकारोऽत्र गृहीतस्तदा किं कोषस्य परीक्षा सञ्जाता ? सम्भवतो नैव । तर्हि किं तस्य काव्यान्तरमासीत् । सति तथा तदानन्दवर्धनेन वामनेन वा पृथगेव स्मृतं स्याद्यतो हि रसवत्काव्यम् । तर्हि कोऽसौ अवश्यमेव अमरुकः अमरसिंहस्य प्रेम्णा रूपान्तरितं नाम भाषणे । अतोऽमरुकस्यापि उज्जयिनीसमीपवर्तिप्रदेशवास्तव्यत्वं सिध्यति कालिदासस्यैव । स हि कालिदासस्य सहकर्मा कविः कामं स काश्मीरेषु वा कुन्तलेषु जातः । सोऽपि कालिदास इव परमशैवः ।

अमरुकस्य हि प्रत्येकं पद्यं कविभिरालोचकैश्चात्मसात्कृतं दृश्यते । ध्वनिप्रस्थापनपरमाचार्य आनन्दवर्धनः कथयति 'मुक्तकेषु हि प्रबन्धेष्विव रसबन्धाभिनिवेशिनः कवयो दृश्यन्ते । तथा ह्यमरुकस्य कवेर्मुक्तकाः शृङ्गाररस्यन्दिनः प्रबन्धायमानाः प्रसिद्धा एव ।' इति । तथैवोक्तम्—

'अमरुककवेरेकः श्लोकः प्रबन्धशतायते' इति ।

अर्जुनदेवः कथयति—

'अमरुककवित्वडमरुकनादेन विनिह्नुता न सञ्चरन्ति ।
शृङ्गारभणितयोऽन्या धन्यानां श्रवणयुगलेषु ॥' इति ।

ग्रन्थस्यास्य सन्त्यनेकाष्टीकास्तासु अर्जुनदेववर्मणो रसिकसञ्जीवनी (१२९० मितवैक्रमाब्दमभितः प्रणीता), वेमभूपालकृता शृङ्गारदीपिका (१४२५ मितवैक्रमाब्दमभितः प्रणीता) च प्रसिद्धाः । नायिकावर्णनपरे इमे व्याख्ये । रविचन्द्रस्य तु वेदान्तव्याख्यानपरा व्याख्या कृत्रिमा पाण्डित्यप्रदर्शिका च । अस्य ह्याधुनिकच्छात्रानुकूला टीकाऽऽवश्यकी ।

प्रसङ्गेऽस्मिन्निदमप्यवधेयं यद्भर्तृहरिर्हि रतिमङ्गनाञ्च हेयत्वेन वर्णयति परन्तु अमरुकस्तु तदेव जीवनसार्थक्याय अपरिहार्यत्वेन वर्णयति । रतिर्वाङ्गना न केवलं मनुष्यजीवनस्योपादानविशेषौ अपि तु समवायिविशेषौ एवेति अमरुकस्य दृष्टिः । तेनापि अमरुकस्य भर्तृहरेः पूर्ववर्तित्वं सिध्यति । यतो हि सा दृष्टिः प्राकृतिकयुगे एव सम्भवति न तु कृत्रिमयुगे ।

६. शृङ्गारशतकम्

शृङ्गारशतकं हि भर्तृहरेः कृतित्वेन प्रसिद्धं प्रस्तुतिकाव्यम् । अनिश्चितैतिह्योऽयमप्येकः कविः । बहवो हि ग्रन्था भर्तृहरिप्रणीतत्वेन गृहीता सन्ति । वाक्यपदीयं, वाक्यपदीयस्य ब्रह्मकाण्डस्य टीका, पातञ्जलमहाभाष्यस्य व्याख्या, अष्टाध्याय्या भागवृत्तिः, रावणवधकाव्यं, नीतिशतकं, शृङ्गारशतकं वैराग्यशतकमन्यान्यग्रन्थाश्च भर्तृहरिप्रणीता इत्युच्यन्ते । तेषु हि वाक्यपदीयं तु प्रसिद्धमेव तत्कृतित्वेन एवमेव तस्य टीका च । तेन हि महाभाष्यस्य

'कस्तूरीवरपत्रभङ्गनिकरो भ्रष्टो न गण्डस्थले
नो लुप्तं तव चन्दनं स्तनतटे धौतं न नेत्राञ्जनम् ।
रागो न स्खलितस्तवाधरपुटे ताम्बूलसंवर्धितः
किं रुष्टाऽसि गजेन्द्रमत्तगमने किं वा शिशुस्ते पतिः ॥'

काव्येऽस्मिन् त्रयोविंशतपद्यानि लभ्यन्ते सम्प्रति । पण्डितेषु कृतिरियं कालिदासस्यैवेति प्रसिद्धिः, किन्तु न किमपि तत्र प्रमाणम् तथापि अत्रत्या प्रसादगुणसम्पन्नता स्वाभाविकी चोक्तिश्च तथा समर्थयत्यपि । कालिदासस्येतरस्य वाऽपि किं न स्यात्कृतिरियं प्रसादमनोहरा कस्यचिदपि रससिद्धस्यैव कवेरेव ।

३. राक्षसकाव्यम्

राक्षसकाव्ये हि विंशतिश्लोकाः सन्ति यत्र प्रमोदवनस्य सजीवं वर्णनमस्ति यत्र हि कश्चित्प्रेमी प्रेमिकया सह विहरन्नस्ति । कृतिरेषाऽपि कालिदासस्यैवेति पण्डितेषु प्रसिद्धिः, किन्तु न किमपि तथात्वे प्रमाणम् । यत्र यत्र हि प्रसादमनोहरत्वं रसवत्त्वञ्च तत्र तत्र कालिदासच्छायां पश्यन्ति रथबद्धघोटका इव पण्डिताः । अस्य हि स्थितिर्न तथोत्कृष्टा ययाऽस्य कालिदासप्रणीतत्वं सिध्यति । अत्र हि अनुप्रासच्छटा कामं निभालनीया विद्यते ।

४. पुष्पबाणविलासः

षड्विंशतिपद्यात्मकं काव्यमिदमपि शृङ्गारवर्णनपरम् । कतिपये विचक्षणाः काव्यमिदमपि कालिदासप्रणीतं मन्यन्ते ।

५. अमरुशतकम्

प्रस्तुतिकाव्येऽमरुशतकं नृपायते खलु । अमरुककवेः कृतिरिति ख्याते काव्येऽस्मिन् सन्ति शतानि पद्यानि । अत्र हि शृङ्गारस्य विविधरूपाणां यथार्थं सजीवञ्च वर्णनं लभ्यते । अस्य हि चत्वारि संस्करणानि दृश्यन्ते, येषु हि एकपञ्चाशच्छ्लोका एव साम्यं बिभ्रति ।

कोऽसौ वैदर्भीविलासो रससिद्धो भावभाषासमन्वयवादी भावसिद्धिपक्षधरः कविरित्यपेक्षायामुच्यते असौ हि अमरुक एव यस्मिन् सर्वाण्यपि विशेषणानि शालन्ते । कविरसौ कदाऽऽसीदित्यपेक्षायां पण्डिता नैकमत्यं भजन्ते । केचिद्धि तं कालिदाससमकालीनं मन्यन्ते । ते हि अमरसिंहस्य अमरुकवेश्चैक्यं वाञ्छन्ति । अपरे तु वैक्रमसप्तमभवमपि मन्यन्ते । केचित्तु तं विक्रमशालिवाहनयोरन्तरालसमयवर्तिनमपि । ते हि स्वस्वपक्षसमर्थनाय येन केनाप्युपायेन प्रमाणानि सङ्गृह्णन्ति ।

८६० मितवैक्रमाब्दमभितो हि स्थितिमान् वामनस्तं स्मरति तथैव ९०७ मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमताऽऽनन्दवर्धनेन हि कविरसौ भूरिशः प्रशस्यते, इति तस्य वैक्रमाष्टमशतकपूर्ववर्तित्वं तु सिध्यत्येव । तं हि बाणभट्टो नैव स्मरतीति केचित्तस्य स्थितिकालस्य पूर्वसीमत्वेन बाणभट्टस्थितिकालं गृह्णन्ति । वयन्तु तं कालिदाससमकालीनसमर्थने एव तत्पराः । तत्रास्माकमियं युक्तिः—

सामान्यतः स्थितिकालनिर्णये बाह्यप्रमाणापेक्षयाऽऽभ्यन्तरमेव प्रमाणं प्रबलतरं भवति । यावद्धि बाणभट्टेन नैव स्मृतः कविरसौ इत्युच्यते तत्तु बाणाधीनमेव । स तु कुमारदासं भारविमपि न स्मरति । स हि यदेव जानाति वा तन्मतौ समुल्लेखनीयत्वं यस्य सिध्यति तस्यैवोल्लेखस्तस्य काव्ये सम्भवति । तेन नेदं प्रबलं प्रमाणं यस्य कस्यापि कालसीमायाः । यथा चाभ्यन्तरप्रमाणानां प्रश्नोऽस्ति स तु अमरुककविमाचार्ययुगीनमेव सङ्केतयति । भारविना हि आचार्ययुगं समाप्य पण्डितयुगः प्रारब्धः । आचार्ययुगपर्यन्तं भाषापेक्षया भावस्यैव प्राधान्यमासीत् । तत्कालीनं हि काव्यं सरसमधुरं प्रसादमनोहरं प्रकृतिदर्पणञ्चासीत् । अमरुशतके सन्ति तादृशानि लक्षणानि स्पष्टमेव । तत्र हि विचक्षणत्वस्य नास्ति लेशोऽपि । स तु प्रकृतिकविः । स हि सरसया किन्तु सरलयैव भाषया शृङ्गारस्य विविधपक्षान् प्रस्तौति । यदि हि स भारव्यनन्तरवर्त्यभविष्यत्तदा तस्य काव्येऽपि पाण्डित्यप्रदर्शनपरायणताऽपि तथैवावर्त्स्यत् । किन्तु यथार्थतस्तु न तथा । न हि तत्र पाण्डित्यप्रदर्शनक्षुधा नापि चालङ्कृतशैलीपियासा । भावप्रधानमिदं प्रकृतिसमनुकूलञ्च सरसं काव्यमवश्यमेव कालिदाससमकालीनं भवितुमर्हति । यथा हि—

'सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातराः
सा पीनोन्नतमत्पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयम् ।
साक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं
दोषैरन्यजनाश्रयैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतम् ॥' (३४) ।
'बाले, नाथ, विमुञ्च मानिनि रुषं, रोषान्मया किं कृतं
खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।
तत्किं रोदिषि गद्गदेन वचसा, कस्याग्रतो रुद्यते,
नन्वेतन्मम, का तवास्मि, दयिता, नास्मीत्यतो रुद्यते ॥' (५७)

इत्थमेव—

'मुग्धे मुग्धतयैव नेतुमखिलः कालः किमारभ्यते
मानं धत्स्व धृतिं दधान ऋजुतां दूरे कुरु प्रेयसि ।
सख्यैवं प्रतिबोधिता प्रतिवचस्तामाह भीतानना
नीचैः शंस हृदि स्थितो हि ननु मे प्राणेश्वरः श्रोष्यति ॥'

प्येका कुलकवृत्तिसंज्ञिता। कथ्यते यत्स हि काव्यमिदं कालिदासप्रणीतमेव मन्यते। निभाल्यतामस्य यमकच्छटा—

'किं कृपाऽपि नास्ति कान्तया पाण्डुगण्डपतितालकान्तया।
शोकसागरेऽद्य पातितां त्वद्गुणस्मरणमेव याति ताम् ॥' इत्यादौ।

प्रसङ्गेऽस्मिन् रामशास्त्रिणः मेघप्रतिसन्देशनामकं काव्यमपि स्मर्तव्यं यद्धि मेघदूतमनुकृत्य तत्पूरकत्वेनोपन्यस्तमस्ति। अत्र हि यक्षी यक्षसन्देशं श्रुत्वा मेघद्वारैव स्वसन्देशमपि तं प्रेषयति। कवेः कल्पनाशक्तिर्निभमालनीया दृश्यते।

३. धोयी कवीन्द्रः : पवनदूतम्

धोयी कविः लक्ष्मणसेनाऽऽख्यस्य वङ्गेशस्य सभाकविरासीत्। तं हि जयदेवो गीतगोविन्दे 'श्रुतिधरो धोयी कविक्ष्मापतिः' (१।४) इति स्मरति। लक्ष्मणसेनो हि १२२६ मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे अङ्गभुवं शशासेति तदाश्रितस्य धोयिनः तन्निकटवर्त्येव स्थितिकालः ११९०–१२६० मितवैक्रमान्तरालगः। काव्येऽस्मिन् काचिद्गन्धर्वकन्या लक्ष्मणसेनं पवनद्वारेण प्रणयसन्देशं प्रेषयति।

४. वेदान्तदेशिकः : हंससन्देशः

काञ्चीपुरीनिवासी १३२५–१४२६ मितवैक्रमाब्दान्तरालस्थितिमान् वेदान्तदेशिको हंससन्देशसंज्ञकं दूतकाव्यं प्रणीतवान्। अत्र हि हनुमत्कथित-सीतावृत्तान्तो रामस्तां हंसद्वारा सन्देशं प्रेषयति। अत्र हि कतिपयेषां दाक्षिणात्यतीर्थस्थलानामपि वर्णनं लभ्यते। काव्येऽस्मिन् ११० पद्यानि सन्ति। प्रत्येकमेवास्य पद्यं मेघदूतपद्येन सह संवदते भावभाषाप्रस्तुतीकरणदृष्ट्या। ग्रन्थस्यास्य सन्ति बह्व्ष्टीकाः।

५. उद्दण्डः : कोकिलसन्देशः

१४६० मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता तामिलाभिजनेन मालावारनिवासिना केनचिदुद्दण्डाख्येन कविना मेघदूतं हि भावभाषादिभिरनुकृत्य कोकिलसन्देशनामकं काव्यं प्रणीतमस्ति, यत्र हि प्रेमी प्रेमिकायै कोकिलद्वारेण सन्देशं प्रेषयति।

(आ) प्रस्तुतिकाव्यम्

प्रस्तुतिकाव्यस्येदमेव लक्षणं यदत्र कश्चिदपि विषयः प्रबन्धरूपेण प्रस्तूयते किन्तु स्वरूपेण महाकाव्यलक्षणं नैव सङ्गृह्णाति। कानिचित्प्रस्तुतिकाव्यान्यत्र प्रस्तूयन्ते।

१. ऋतुसंहारम्

ऋतुसंहार नाम काव्यं षड्ऋतुवर्णनपरम्। अत्र हि ग्रीष्मत आरभ्य वसन्तपर्यन्तं क्रमेण षड्तवो वर्णिताः सन्ति। अत्र सन्ति षडध्यायाः प्रत्यध्यायमेकर्तुवर्णनञ्च। अत्र हि समष्टौ १४४ पद्यानि सन्ति। निरूप्यतामस्य शैली—

प्रचण्डसूर्यः स्पृहणीयचन्द्रमाः सदावगाहक्षतवारिसञ्चयः।
दिनान्तरम्योऽभ्युपशान्तमन्मथो निदाघकालोऽयमुपागतः प्रिये ॥ १।१ ॥

अस्य कर्तृत्वमादाय पण्डिता वैमत्यं भजन्ते। केचिद्धि मल्लिनाथस्य—

मल्लिनाथः कविः सोऽयं मन्दात्मानुजिघृक्षया।
व्याचष्टे कालिदासीयं काव्यत्रयमनाकुलम् ॥

इत्युक्तिमनुसृत्य ऋतुसंहारं कालिदासस्य कृतिं न मन्यन्ते। ते हि कथयन्ति यन्मल्लिनाथसदृशैरुच्चस्तरीयटीकाकृद्भिरस्य टीका नैव प्रणीता, नैव च साहित्यशास्त्रिभिरस्यैकमपि पद्यं कुत्रापि समुद्धृतम्। तेन नासौ कालिदासस्य कृतिरिति। अपरे कथयन्ति यत्सत्यपि तथा भावभाषादिदृष्ट्यैषा कृतिः कालिदासीयैव। इतरग्रन्थापेक्षया ग्रन्थस्यास्य सरलतया टीकाकृद्भिर्नैवेष टीकितः। साहित्यशास्त्रिणस्तु सरलग्रन्थेभ्य उद्धरणं कदापि नैव गृह्णन्ति। सन्त्यत्रैतादृशानि लक्षणानि यैरिदं कालिदासीयमेव सूचयन्ति। किन्तु सन्त्यन्येऽपि ग्रन्था एतादृशानि चिह्नानि सन्ति किन्तु ते कालिदासस्य नैव। अपरञ्च ग्रन्थेऽस्मिन्–'सोऽयं वो विपरीतरीतु वितनुर्भद्रं वसन्तान्वितः' (६।२८) इत्यत्र यदप्रचलितरूपप्रयोगः कृतः तादृशः प्रयोगः कालिदासस्यान्यासु कृतिषु नैवोपलभ्यते। तेन नासौ कालिदासस्य कृतिः। यद्येषा कालिदासस्यैव तर्हि स्यात्कस्यचिदपरस्य कालिदासाख्यस्य कवेरिति विदुषां संहतिः।

२. शृङ्गारतिलकम्

शृङ्गारतिलकं नाम एकत्रिंशच्छ्लोकात्मिका कृतिः। अत्र हि शृङ्गारस्य विविधरूपाणां सजीवं चित्रणमुपलभ्यते। अस्य हि कतिपयं वैशिष्ट्यं ह्यस्य कालिदासकृतित्वं समर्थयति। दिङ्मात्रमुदाहरणं यथा—

'इन्दीवरेण नयनं मुखमम्बुजेन कुन्देन दन्तमधरं नवपल्लवेन।
अङ्गानि चम्पकदलैः स विधाय धाता कान्ते कथं घटितवानुपलेन चेतः ॥'
'झटिति प्रविश गेहे मा बहिस्तिष्ठ कान्ते ग्रहणसमयबेला वर्तते शीतरश्मेः।
तव मुखमकलङ्कं वीक्ष्य नूनं स राहुर्ग्रसति तव मुखेन्दुं पूर्णचन्द्रं विहाय ॥'
'इयं व्याधायते बाला भ्रूरस्याः कार्मुकायते।
कटाक्षाश्च शरायन्ते मनो मे हरिणायते ॥'

मगधसाम्राज्यस्य प्रान्त एवासीत्तदा । एवमेव पाण्डचस्यापि । यथा च रघुकृतो हूणविजयप्रश्नस्तत्र तु स्पष्टमेव निर्दिष्टं यद्रघुणा भारताद्बहिरेव गत्वा हूणविजयः कृत इति 'पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना' इति कथनात्सिध्यति । इदमितिहाससिद्धं यत्ख्रीस्तपूर्वद्वितीयशतकमभितो हूणाः पामीरस्य पूर्वोत्तरप्रदेशे सङ्गठिता आसन्निति । कालिदासोऽपि तत्रैव तेषामवस्थितिं वर्णयति । ५७५ मितवैक्रमाब्दमभितस्तु हूणा भारतभूमावेवोपस्थिता आसन् । नैतावन्मात्रमपि तु मालविकाग्निमित्रेण अग्निमित्रपुत्रेण वसुरातेन अनुसिन्धु हूणाः पराजिता इत्यपि स स्मरति । तेन कालिदासस्तदाऽऽसीद्यदा हूणा हि भारतमुख्यभूमौ नैव प्रविष्टा आसन् । स्थितिरियं विक्रमसमकालीनमेव सम्भवति । ये हि खलु कालिदासीयं भारतं गुप्तकाले एव सम्भवि मन्यन्ते तेऽपि कपोलकल्पनाशीला एव, यतो हि शुङ्गकाले भारतस्य यादृशी समृद्धिरासीत्सा नैव कदापि जातेति भारतेतिहास एव साक्षी । स हि स्पष्टमेव पुष्यमित्रस्याश्वमेधं स्मरति, स्मरति पुष्यमित्रं तत्प्राचीनपदेन सेनापतिना इति स्पष्टमेव तस्मान्नातिपरवर्तित्वं तस्य सिध्यति । अतो हि द्वितीयमतसमर्थका अपि परास्ताः । ये हि तृतीयमतसमर्थकास्ते तथ्यस्य सन्निधिं स्पृशन्ति । वस्तुतः कालिदासो हि विक्रमसमकालिको वा तस्मान्नातिपूववर्ती । समुद्रगुप्तो हि तमश्वघोषपूर्ववर्तिनं मन्यते, मन्यते च शूद्रकस्य राज्ञः सभापण्डितत्वं तस्य । मृच्छकटिकाज्ज्ञायते यच्छूद्रको हि दशदिनसहितं शताब्दं सक्रियं जीवनं व्यत्याय्य पुत्रे राज्यं निवेश्य तपोवनं गतः (अग्नि प्रविष्टः) इति । केचिदत्रापि 'अग्नि प्रविष्टः' इत्यस्य वह्निप्रवेशेनात्मानं घातितवानिति दुरुह्य न कोऽपि स्वनिधनमुद्घोषयितुं समर्थ इति मत्वा तच्छ्लोकमेव प्रक्षिप्तं वा प्रकरणमेवेतरकविप्रणीतमपि मन्यन्ते । किन्तु न तदभीष्टं ग्रन्थे । 'अग्नि प्रविष्टः' इत्यस्यार्थस्तु राजदण्डं त्यक्त्वाऽग्नि जग्राह इत्येव । इमामेव कथां कालिदासो विक्रमोर्वशीये स्मरति—'रम्भे, उपनीयतां स्वयं महेन्द्रेण सम्भृतः कुमारस्यायुषो यौवराज्याभिषेकः' इति कथनेन । अपरञ्च कालिदासः परमशैव आसीद्गुप्तमहीपतयस्तु परमभागवताः । शूद्रकस्तु परमशैव एव 'ज्ञात्वा शर्वप्रसादात्' इति कथनेन । समुद्रगुप्तो हि शूद्रको हि शकान् जित्वा विक्रमादित्योपाधिं धारितवानिति कथयति कृष्णचरिते । ऐतिहासिका हि शूद्रकस्य २७ वर्षपूर्वं स्थितिं मन्यन्ते भाण्डारकरप्रमुखाः । स्कन्दपुराणेऽपि शूद्रकविक्रमादित्ययोः २७ वर्षमितकालपौर्वापर्यं कथितम् । तेन हि तयोरेकव्यक्तित्वमपि न तथा विरुद्धम् । अमरकोषटीकायां क्षीरस्वामी—

···विक्रमादित्यः साहसाङ्कः शशाङ्ककः ।
शूद्रकस्त्वग्निमित्रो वा हालः स्याच्छालिवाहनः ।।

इति विक्रमादित्यशूद्रकौ पृथक्पृथगेव स्मरति ।

सत्यपि तथा कालिदासः प्रथमं शूद्रकस्य पश्चाच्च विक्रमस्यापि राजकविः सम्भवत्येव । यदि हि कालिदासो गुप्तकालीनः स्यात्तदा हि सः पाटलिपुत्रं 'नेत्रोत्सवं पुष्पपुराङ्गनानां' इत्येतावदेव नैव स्मरेत् । यथा ह्युज्जयिनी वर्णिता तथैव पुष्पपुरमपि चित्रितं भवेत् ।

एतावता विचारेणैतदेव सिध्यति यदग्निमित्रस्थितिकाल एव कालिदासस्थितिकालस्य पूर्वसीमा विक्रमादित्यस्थितिकालस्य एव तस्य स्थितिकालस्यावरसीमा । एतावत्तु निश्चितमेव यत्सूर्यवंश्यनृपाणां चरितगायकः कथमपि चन्द्रवंश्यनृपाणामाश्रये स्थितो नैव सम्भवति । तस्य कथमपि सूर्यवंश्यानामेव आश्रयग्रहणं सिध्यति । केचिद्धि कालिदासमश्वघोषपरवर्तिनं मन्यन्ते, किन्तु ते नैव विचारयन्ति यत्कालिदासयशोलुब्धेन हि अश्वघोषेण काव्यार्थं संस्कृतमाश्रितं प्राकृतं विहायेति । विक्रमादित्यस्य महेन्द्रादित्यतनयस्य परमारवंश्यस्य सूर्यवंशीयत्वेन शैवत्वेन च तस्य कालिदासाश्रयत्वं चन्द्रवंश्यवैष्णवमतानुयायिगुप्तवंश्यनृपापेक्षया प्रामाणिकम् ।

पश्चाद्वर्तिसाहित्ये मेघदूतस्य प्रभावः स्पष्टमेव लक्ष्यते । एतदनुकृत्य बहवो हि काव्यग्रन्थाः प्रणीताः । तदनुकरणमपि द्विविधं दृश्यते रूपानुकरणं भावानुकरणञ्च । रूपानुकरणे हि मेघदूतगतपद्यानामेकां वा एकाधिकां पङ्क्तिं गृहीत्वाऽवशिष्टभागः स्वकीयपद्येन पूर्यते । जिनसेनस्य पार्श्वाभ्युदयः, विक्रमकवेर्नेमिदूतश्चास्योदाहरणम् । भावानुकरणे हि भावमात्रमनुक्रियते न तु शब्दावल्यपि । पवनदूतप्रभृतयोऽस्योदाहरणानि ।

२. घटकर्परः : घटकर्परकाव्यम्

अज्ञातविशेषपरिचयस्य घटकर्पराख्यस्य कृतित्वेन सम्मतं यत्र कुत्र तु कालिदासस्यैव कृतित्वेनापि गृहीतं घटकर्पराख्यं काव्यं मेघदूतस्य भावानुकरणेन प्रणीतं तद्विपरीतकाव्यम् । अत्र हि काचित्सद्य परिणीता किन्तु दैवाद्विप्रकृष्टस्थपतिका युवतिः स्वं प्रियं मेघद्वारैव सन्देशं प्रेषयति । अत्र हि केवलं द्वाविंशच्छ्लोकाः । प्रतिश्लोकमत्र यमकस्य चमत्कारः । उक्तञ्च तत्र स्वयमेव कविना—

आलम्ब्य चाम्बुतृषितः करकोशपेयं भावानुरक्तवनितासुरतैः शपेयम् ।
जीयेय येन कविना यमकेन तेन तस्मै वहेयमुदकं घटख-(क)-र्परेण ।। इति ।

कवेरस्यैतिह्यं न मनागपि ज्ञातम् । एतावदेवोच्यते तद्विषये यत्स विक्रमादित्यस्य नवरत्नेष्वेक आसीत् ।

ग्रन्थस्यास्य सन्त्यष्टाधिकाष्टीका यासु महामाहेश्वराभिनवगुप्तप्रणीता-

यक्षोऽपि सर्वत्र प्रियामयमेव पश्यति । तस्य हि—

'त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।
अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः ॥' (२।४७)

इति कथनेन को नाम सहृदयो न भावार्द्रहृदयो भवति । कथ्यते हि तदा कालिदासः केनाऽपि कार्येण उज्जयिनीतो दूरदेशे राज्ञा प्रेषितः सम्भवति, सम्भवति च कुन्तलेषु । तदा हि प्रावृषि प्रियाविरहेण तप्तहृदयः स उज्जयिनी-स्थितां स्वां प्रियां विचिन्त्य काव्यमिदं कृतवानित्यपि । केचिदस्य बीजं रामायणे विचिन्वन्ती । यथाऽऽह मल्लिनाथोऽपि—'सीतां प्रति रामस्य हनूमत्सन्देश मनसि निधाय मेघसन्देशं कविः कृतवानिति आहुः ।' इति । ब्रह्मवैवर्तपुराणे आषाढकृष्णस्य योगिन्येकादशीव्रतप्रसङ्गे कुबेरस्य यक्षं प्रति वर्षभोग्यस्य शापस्योल्लेखो दृश्यते, किन्तु कालिदासब्रह्मवैवर्तपुराणयोः पौर्वापर्यं सम्प्रत्यपि अनिर्णीतमेव । सम्भवति कविना मानवेतरदूत्यकल्पना महाभारतस्य नलोपाख्याने हंसदूत्याद्गृहीतमपि भवेत्किन्तु काव्यस्वरूपं कवेर्नितान्तमेव मौकिलमविच्छिन्नञ्च । स कथयति स्वयमेव—

'मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः ।
कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥' इति । (१।३)

तेन हि वयं तु मेघदूतस्य बीजमपि कालिदासे एव पश्यामः । स हि अन्योक्त्या स्वस्यैव भावातिरेकमुद्गिरति इत्यपि मन्यामहे वयम् । इदमपि सम्भवति यत्स काव्यप्रणयनकाले कुन्तलेष्वासीत् । यतो हि—

मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतो-
र्लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसन्दर्शनेषु ।
पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां
मुक्तास्थूलास्तरुकिसलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति ॥

इति कथनं कथं नाम परकीयं वा परोपदिष्टं सम्भवति । कवेरत्र या प्रकृत्या सह तादात्म्यानुभूतिर्वर्णिता साऽपि तथैव सङ्केतयति । स केन चेतसा कथितवानिदम्—

काले काले भवति भवतो यस्य संयोगमेत्य
स्नेहव्यक्तिश्चिरविरहजं मुञ्चतो बाष्पमुष्णम् ।

तस्य वर्णननैपुण्यं कन्नाम नाकर्षति । यथा हि—

त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति भ्रूविलासानभिज्ञैः
प्रीतिस्निग्धैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः ॥ इति ।

केचिदत्र मेघं कामं महाकालं तन्नियन्तारं यक्षमात्मानं तत्प्रेयसीं परमात्मानं कल्पयित्वा अक्षरब्रह्मसाक्षात्कार एव कवेरत्राभिप्राय इत्यपि विचिन्तयन्ति । वयं तु तत्कोमलया मानवभावनया सह पण्डितैः कृतं महान्तमन्यायमेव मन्यामहे । सर्वत्र दर्शनस्य परुषं बीजं पश्यन्त एते पण्डिता नैव सहृदयकथनार्हाः । मेघदूतं हि केवलं मानवचेतसोः कमनीयो विलासो न तु दर्शनभारवाहोऽपि । अत्र तु कविः स्वमन्तर्भावं काव्ये प्रकटयति कामं कश्चिदत्र किमपि पश्यतु ।

काव्यस्यास्य सन्ति पञ्चाशदधिकाष्टीकाः । तासु मल्लिनाथस्य प्राचीनासु शेषराजरेग्मीमहोदयस्य नवीनासु प्रसिद्धा ।

कालिदासस्य रसकवेः स्थितिकालमादाय पण्डिता नैकमत्यं भजन्ते । विषयेऽस्मिन् प्राधान्येन समालोचकाश्चतुर्धा विभक्ताः सन्ति—विक्रमानन्तरसप्तमशतकवादिनः, विक्रमानन्तरचतुर्थशतकवादिनः, विक्रमसमकालवादिनः, विक्रमपूर्वकालवादिनश्च । तेषु हि प्रथमपक्षधराः रघुवंशचतुर्थसर्गगतं रघुकृतं हूणविजयं यशोवर्मणा कृतेन हूणविजयेन सह सन्तुल्य कालिदासं हि ६०१ मितवैक्रमाब्दानन्तरभवं मन्यन्ते । तेषु हि फर्ग्युसनोऽग्रणीः । तदनुसारं हि तत्कालीनेनोज्जयिनीनरेशेन श्रीहर्षविक्रमादित्येन संवत्सरं नवीनं प्रवर्त्य प्राचीनतासिद्धये ६०० वर्षपूर्वमवसारितमिति । किन्तु मतमिदं निर्मूलं निकृष्टतमञ्च । ततोऽपि पूर्वमेव मालववर्षगणना यत्र तत्राभिलेखेषु दृश्यते । कालिदासाश्रयत्वेन सम्मतो हि विक्रमादित्यो मालवगणाध्यक्ष एवेत्यपि स्पष्टमेव । कुमारगुप्ते पृथिवीं प्रशासति ···मालवानां गणस्थित्या याते शतचतुष्टये । त्रिणवत्यधिकेऽब्दानामृतौ सेव्यघनस्तने ॥' इति बन्धुवर्मणो मन्दसारस्थितात् शिलाभिलेखाद्वत्सभट्टिप्रणीताज्ज्ञायते । अपरञ्च, द्वितीयस्य पुलकेशिनः ऐहोलाभिलेखे कालिदासो भारविपूर्ववर्ती ख्यातयशस्कश्च कथितः । तस्याभिलेखस्य कालस्तत्रैव····"षटसु पञ्चशतासु च । समासु समतीतासु शकानामपि भूभुजाम् ॥३४॥" इति दत्तः । स च कालः ६४१ मितवैक्रमाब्दसमो भवति, यतो हि मालवाब्दगणनातः १३५ वर्षानन्तरमेव शकाब्दगणना प्रारब्धा । यदि हि कालिदासः श्रीहर्षसभासद्भवेत्तदा कथं तस्य तदा ख्यातयशस्कत्वम् । तेन हि कथनमिदमन्तरीक्षभवनमेव । ये हि खलु कालिदासं वैक्रमचतुर्थशतकीनं मन्यन्ते तेऽपि तथ्यमिदं विस्मरन्ति वोपेक्षन्ते यत्समुद्रगुप्तः स्वकीये कृष्णचरिते कालिदासमश्वघोषादपि पूर्ववर्तित्वेन स्मरति । तत्कथं नाम स तत्पौत्रस्य स्कन्दगुप्तस्य समकालिको भवेत् । अपरञ्च, कालिदासः पाण्ड्योऽयमंसार्पितलम्बहार इति पाण्ड्यराज्यस्यावस्थितिं स्मरति, तथैव साकेतं सर्वसम्प्रभुराज्यत्वेन । किन्तु गुप्तकाले उभयोरेव स्थितिर्विपरीता दृश्यते । साकेतस्तु

वतादिभ्यः कथयित्वाऽपि सन्तोषं कुर्वन्ति स्म । न केवलं काव्येऽपि तु लोकेऽपि पारावतदौत्यघटना काकसन्देशहारिता च कर्णपरम्परया श्रूयते एव । लोकगीतेष्वपि एतादृशं वृत्तं बहुशो दृश्यते । इदमेव लोकवृत्तं काव्ये कवयो वदन्ति चमत्कारिण्या वाण्या । प्रकरणेऽस्मिन् वैदिकमन्त्रा अपि साक्षिणो भवन्ति । अप्रतिरथसूक्ते वायुः अगसैनिकत्वेन प्रयुक्तोऽस्ति । यथोक्तं तत्र—

'असौ या सेना मरुतः परेषामभ्येति न ओजसा स्पर्धमाना ।
तां गूहत तमसाऽपव्रतेन यथाऽमी अन्योऽन्यं न जानन् ॥' इति ।

वायुरिन्द्रस्य दूत इति सर्वत्र प्रसिद्धिः । परम्परामिमामनुसरन्ति कवयः काव्येषु कमनीयत्वेन । रामायणे हि हनुमान् रामेण दौत्ये नियुक्त इति दृश्यते तथैव रावणेन शुकः । कुमारसम्भवेऽग्निर्दौत्येन देवैः प्रहितो रुद्रस्य पार्श्वं गच्छति । महाभारते स्वयमेव श्रीकृष्णः पाण्डवानां दौत्यं करोति । इत्थं प्रचलितामेव परम्परामाश्रित्य तत्र—

"यदि चोत्कण्ठया यत्तदुन्मत्त इव भासते ।
तथा भवतु भूम्नेदं सुमेधोभिः प्रयुज्यते ॥"

इति भामहीयकथनमनुसरन् कालिदासो मेघदूतं नाम गीतिकाव्यं प्रणयति । ततश्च प्रवर्तते लौकिकदूतकाव्यपरम्परा । मेघदूतमिन्दुदूतं मनोदूतं पवनदूतं हंसदूतं पिकदूतमित्यादिकाव्यानि कविभिः प्रणीतानि ।

१. कालिदासः : मेघदूतम्

कालिदासस्य उज्जयिनीविशेषपक्षपातिनो मेघदूतं नाम गीतिकाव्यं स्वप्रकृत्यन्यकाव्यानि नितान्तमतिशेते । कथं मेघो हि निश्चेतनो दौत्ये प्रयुक्त इत्याकाङ्क्षानिवारणाय सः प्रथममेव कथयति—

"धूमज्योतिः सलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः
सन्देशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ।
इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे
कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥ २ ॥ इति ।

मेघदूतं हि काव्यं पूर्वोत्तरभागयोर्विभक्तम् । पूर्वभागे मिता उत्तर भागे मिता इति कृत्वा समष्टया १२१ मितश्लोकाः सन्त्यत्र । किन्तु सङ्ख्यैषा नैव निर्विवादा । मल्लिनाथेन १२१ मिताः, पूरणसरस्वतिना ११० मिता, वल्लभदेवेन १११ मिताः, दक्षिणावर्तनाथेन ११० मिताः, भरतसेनेन ११४ मिताः श्लोका अस्य व्याख्याता दृश्यन्ते ।

काव्यमिदं कालिदासस्य मनोज्ञतमा कृतिर्यद्धि कविना स्वीयैर्हार्दिकभावैः पूरितम् । एतद्धि कवेर्मानवहृदयगतभावानां समग्राध्ययनस्य साक्षि-

त्वेनास्ति । अत्र हि मानवहृदयं प्राकृतिकवस्तुना सह सम्बद्धं तथा कल्पितं यत्र न लेशमात्रमपि शङ्कावसरः । परिष्कृतवाचा कमनीयत्वेन गुम्फितोऽयं ग्रन्थो न कस्य सहृदयस्यामोदायैव भवति । काव्येऽस्मिन् व्यवहृता मन्दाक्रान्ता क्षेमेन्द्रेणेत्थं प्रशस्यते—

सुयशा कालिदासस्य मन्दाक्रान्ता विराजते ।
सदश्वदमकस्येव काम्बोजतुरगाङ्गना ॥ इति ।
(सुवृत्ततिलके ३।३४)।

कुबेरस्य वर्षभोग्येन शापेन रामगिरिं परिव्राजितो यक्षः प्रावृट्काले गिरिशिखरं मेघाच्छन्नं दृष्ट्वा कान्तास्मृत्या विह्वलश्चेतनाचेतनेषु प्रकृतिकृपणः सन् प्रत्यासन्ने नभसि दयिताजीवितालम्बनार्थी मेघद्वारेण प्रियायै सन्देशं हारयिष्यंस्तं सम्पूज्य नवैः पुष्पैः कथयितुमुपक्रमते । तत्कथने प्रथमं स मार्गनिर्देशनं करोति येन मेघेन गन्तव्यम् । तत्क्रमे क्रमेण माल-आम्रकूट-नर्मदा-दशार्ण-विदिशा-वेत्रवती-नीलगिरि-निर्विन्ध्या-सिन्धु-अवन्ति-विशाला-उज्जयिनी । शिप्रा-गम्भीरा-देवगिरि-चर्मण्वती-दशपुर-ब्रह्मावर्त-कुरुक्षेत्र-सरस्वती-कनखल-गङ्गानदी-हिमालय-क्रौञ्चरन्ध्र-कैलाश-मानससरोवर-अलकाश्च निर्दिष्टाः ।

उत्तरभागे यक्षोऽलकां वर्णयति परिचाययति च स्वगेहं स्वप्रेयस्याः परिचयनिमित्तकलक्षणान्यपि कथयति । ततश्च कथयति सन्देशम् । सन्देशे स प्रथमं स्वीयां विरहजनितावस्थां निर्वर्ण्य तदनु स कथयति यत्सा नैवोद्विग्ना भवितुमर्हति । तत आरभ्य चतुर्मासानन्तरं तयोः संयोगोऽवश्यम्भावी । सोऽपि तच्चिन्तयैव कथमपि कृच्छ्रादेव दिनानि यापयन्नस्ति । सुखदुःखचक्रं तु सततं भ्रमणशीलमेवेति ।

इदं विचिन्तयन्ति समालोचका यन्मेघदूतस्याधारेणावश्यमेव कवेः स्वकीयजीवनेन सह सम्बद्धेन भाव्यम् । तदनुसारेण नितान्तमसम्बद्धे विषये न कोऽपि तथा भावमग्नो भवति । प्रियतमाया वियोगेन यदा कश्चिद्भावमग्नो भवति तदैव तथा कश्चिदपि विचिन्तयितुं प्रभवति । वियोगस्य तथाविधकाष्ठा, भावानामुत्कटता प्रेम्णस्तन्मयता च यन्मेघदूते दृश्यते तेनावश्यमेवानुभूतेन भाव्यम् । इदमपि निश्चेतुं शक्यते यत्तदा कालिदास उज्जयिनीतो विप्रकृष्टदेशे वसन्नासीत् । प्रेम्ण इयमेवोपनिषद् यत्संयोगापेक्षया विप्रयोग एव तस्य प्राकर्ष्यं वर्धते । उक्तमेव धर्मकीर्तिना—

'सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गमस्तस्याः ।
सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे ॥' इति ।

स्तोत्रं, नारायणतीर्थस्य कृष्णलीलातरङ्गिणी, लोकमणिदाहालस्य सूर्यमहिम्नः स्तोत्रं देवीमहिम्नः स्तोत्रञ्च प्रसिद्धा ग्रन्थाः ।

(इ) नीतिकाव्यानि

१. नीत्युपदेशपरककाव्यानि

नीतिपरककाव्येषु चाणक्यशतकं, सुन्दरपाण्ड्यस्य नीतिद्विषष्टिका, शान्तिदेवस्य बोधिचर्यावतारः, शिक्षासमुच्चयः, सूत्रसमुच्चयश्च, भर्तृहरेर्नीतिशतकं, वैराग्यशतकं, शङ्कराचार्यस्य मोहमुद्गरः, दामोदरगुप्तस्य कुट्टिनीमतं (शम्भलीमतम्), अमितगतेः सुभाषितरत्नसन्दोहः, धर्मपरीक्षा, क्षेमेन्द्रस्य चारुचर्या, चतुर्वर्गसङ्ग्रहः, सेव्यसेवकोपदेशः, समयमातृका, कलाविलासः, दर्पदलनं, हेमचन्द्रस्य योगशास्त्रं, जल्हणस्य मुग्धोपदेशः, शिल्हणस्य शान्तिशतकं, सोमप्रभस्य शृङ्गारवैराग्यतरङ्गिणी, वेदान्तदेशिकस्य सुभाषितनीवी, वैराग्यपञ्चकम्, कुसुमदेवस्य दृष्टान्तशतकं, द्याद्विवेदस्य नीतिमञ्जरी, जगन्नाथस्य भामिनीविलासः, नीलकण्ठस्य कलिविडम्बनं, सभारञ्जनशतकं, शान्तिविलासः, वैराग्यशतकम्, गुमानिकवेः उपदेशशतकम्, वेङ्कटाध्वरिणः सुभाषितकौस्तुभश्च ।

२. अन्योक्तिकाव्यानि

भल्लटस्य (९४७ वै०) भल्लटशतकं, शम्भुकवेः (११४७ वै०) अन्योक्तिमुक्तालता, जगन्नाथस्य भामिनीविलासः, नीलकण्ठस्य अन्योक्तिशतकं (अन्योपदेशशतकं वा), वीरेश्वरस्य अन्योक्तिशतकं च ।

(ई) साङ्ग्रहिककाव्यानि

१. सुभाषितकाव्यानि

सातवाहनस्य गाथासप्तशती, अज्ञातसङ्ग्रहीतृकः कवीन्द्रवचनसमुच्चयः, सोमेश्वरस्य अभिलषितार्थचिन्तामणिः, गोवर्धनस्य आर्यासप्तशती, श्रीधरदासस्य सदुक्तिकर्णामृतं, जल्हणस्य सूक्तिमुक्तावली, कलिङ्गरायसूर्यस्य सूक्तिरत्नहारः, सायणस्य सुभाषितसुधानिधिः, शार्ङ्गधरस्य (१४२० वै०) शार्ङ्गधरपद्धतिः, सकलकीर्तेः सुभाषितावली, पोतयार्यस्य प्रसङ्गरत्नावलिः, श्रीधरस्य सुभाषितावलिः, वल्लभदेवस्य सुभाषितावलिः, रूपगोस्वामिनः पद्यावलिः, पेड्डभट्टस्य सूक्तिवारिधिः, हरिकवेः सुभाषितहारावलिः, शम्भुकवर्बुधभूषणं, वाटलिकस्य भारतीयसूक्तिसंङ्ग्रहः, हरिभास्करस्य पद्यामृततरङ्गिणी, शिवदत्तस्य सुभाषितरत्नभाण्डागारश्च ।

२. कोशग्रन्थाः

यास्कस्य निरुक्तम् (निघण्टुभागः) व्याडेः उत्पलिनी, कात्यस्य नाममाला, भागुरेस्त्रिकाण्डकोषः, अज्ञातकर्तृका रत्नमाला, अमरदत्तस्य अमरमाला, वाचस्पतेः शब्दार्णवः, धन्वन्तरेर्वैद्यकनिघण्टुः, क्षपणकस्य अनेकार्थध्वनिमञ्जरी, अनेकार्थमञ्जरी, अमरसिंहस्य अमरकोषः (नामलिङ्गानुशासनं नाम), शाश्वतस्य अनेकार्थसमुच्चयः, धनञ्जयस्य नाममाला, पुरुषोत्तमदेवस्य त्रिकाण्डशेषः, हारावलिः, वर्णदेशना, हलायुधस्य अभिधानरत्नमाला, यादवप्रकाशस्य वैजयन्तीकोशः, महेश्वरस्य विश्वप्रकाशकोषः, अजयपालस्य नानार्थसङ्ग्रहः, मेदिनिकरस्य मेदिनीकोषः, मङ्खस्य अनेकार्थकोषः, हेमचन्द्रस्य अभिधानचिन्तामणिः, अनेकार्थसङ्ग्रहः, निघण्टुकोषः, देशीनाममाला च, केशवस्वामिनो नानार्णवसंक्षेपः, केशवस्य कल्पद्रुकोषः, शाहस्य शाहरत्नसमन्वयकोषः, हर्षकीर्तेः शारदीयाभिधानमाला च । एवमेव शब्दकल्पद्रुमः, सुखानन्दनाथस्य शब्दार्थचिन्तामणिः, तारानाथतर्कवाचस्पतेः वाचस्पत्यम्, तारानाथस्य शब्दस्तोममहानिधिः, रायबोथलिकयोः संस्कृतकोषः, वामनसदाशिवस्य संस्कृतकोषः, रामावतारस्य वाङ्मयार्णवः, विद्वन्मण्डलसम्पादितो बृहद्वैदिकशब्दकोषः, द्वारकाप्रसादस्य संस्कृतशब्दार्थकौस्तुभः, लोकमणिदाहालस्य मणिसंस्कृतकोषश्च ।

(क) शार्ङ्गारिकगीतिकाव्यानि

शार्ङ्गारिकगीतिकाव्यं हि प्रायः शृङ्गारवर्णनपरमेव । यद्यपि तत्र सम्भवन्तीतरे प्रसङ्गागता विषया अपि तथापि तस्य मुख्यं प्रयोजनं तु शृङ्गारजन्यानन्द एव । शार्ङ्गारिकं हि गीतिकाव्यं दूतकाव्य-प्रस्तुतिकाव्य-स्फुटकाव्यभेदेन त्रिविधं दृश्यते ।

(अ) दूतकाव्यानि

संस्कृतसाहित्ये दूतकाव्यपरम्पराऽतिप्राचीना । काव्यशास्त्रस्याद्याचार्यो भामहो निर्दिशति—

अयुक्तिमद्यथा दूता जलभृन्मारुतेन्दवः ।
तथा भ्रमरहारीतचक्रवाकशुकादयः ॥
अवाचोऽयुक्तवाचश्च दूरदेशविचारिणः ।
कथ दूत्य प्रपद्येरन् इति युक्त्या न युज्यते ॥ इति ।

पुराकाले हि अद्यतनीनपत्रप्रेषणादिव्यवस्था नैवासीत् । तेन हि दूरदेशस्था वियोगिनः स्वावस्थाद्योतकं सन्देशं मेघ-वायु-चन्द्र-काक-शुक-पारा-

मस्ति । सम्प्रत्यस्य हि चत्वार एव सर्गा उपलभ्यन्ते । अस्य शैली सरला सरसा च ।

७०. राजनाथो द्वितीयः

विजयनगरराजाश्रितेन डिण्डिमकविसार्वभौमोपाधिधारिणा द्वितीयराजनाथेन त्रयोदशसर्गात्मकं सालुवाभ्युदयसंज्ञकं महाकाव्यं प्रणीतमस्ति । अस्य हि स्थितिकालः १४८७ मितवैक्रमाब्दमभितोऽनुमितः । अत्र हि साल्वनरसिंहस्य पराक्रमस्तत्पूर्वजचरितञ्च चित्रितमस्ति ।

७१. राजनाथस्तृतीयः

१४९७ मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता द्वितीयराजनाथपौत्रेण तृतीयराजनाथेन विंशतिसर्गात्मकमच्युतरायाभ्युदयं नाम महाकाव्यं प्रणीतमस्ति । अत्र हि विजयनगरस्य राज्ञोऽच्युतरायस्य (१५८७–१५९९ वै०) पराक्रमो वर्णितोऽस्ति ।

७२. रामचन्द्रः

लक्ष्मणभट्टस्यात्मजेन १५९९ मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता रामचन्द्रेण द्विसन्धानपद्धतौ रसिकरञ्जनं नाम काव्यं प्रणीतमस्ति । इदं ह्येकतः पठने शृङ्गारिकमर्थं ददाति, अन्यतः पठने तु वैराग्यसम्बद्धमर्थञ्च ।

७३. उत्प्रेक्षावल्लभः

मालावारनिवासिना उत्प्रेक्षावल्लभकविना प्रणीत भिक्षाटनमहाकाव्यं प्रकाशितमस्ति । काव्येऽस्मिन् एकोनचत्वारिंशत्पद्धतयः (सर्गाः) सन्ति । काव्यमिदमपूर्णमेव दृश्यते । अस्य हि सम्भावितस्थितिकालः सम्प्रत्यप्यज्ञातः । समालोचकाः सामान्यतः कविमिमं वैक्रमषोडशशतकोत्तरार्धभवं मन्यन्ते । काव्येऽस्मिन् प्रणेतृत्वेन न कस्यापि नामोल्लिखितं दृश्यते । तत्र शिवभक्तदास इति समुल्लिखितं दृष्ट्वा लेखकस्य नामेति कल्पयन्ति केचित्किन्तु तदपि विशेषणमेव दृश्यते ।

७४. रुद्रकविः

रुद्रकविना राष्ट्रौढवंशमहाकाव्यं प्रणीतमस्ति । अत्र हि विंशतिः सर्गाः सन्ति । तत्र मयूरगिरेः प्रथमनृपाद् राष्ट्रौढान्नारायणशाह-पर्यन्तो वंशवृक्षो वर्णितोऽस्ति । असौ हि नारायणशाहस्य सभाकविः । तेन तस्य स्थितिकालः १६५३ मितवैक्रमाब्दमभितोऽनुमितः । अयमेव काव्यप्रणयनकालश्च ।

७५. चन्द्रशेखरः

बुन्दीनरेशसुर्जनाश्रितेन चन्द्रशेखरेण विंशतिसर्गेषु विभक्तं सुर्जनचरितमहाकाव्यं प्रणीतमस्ति । काव्यमिदं सरसं सुबोधञ्च । अस्य स्थितिकालः १६५० मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णेऽनुमितः ।

७६. चिदम्बरः

विक्रमानन्तर १६६० मिताब्दमभितः स्थितिमता चिदम्बराख्येन विदुषा त्रिसन्धानपद्धत्याश्रितं राघवपाण्डवीययादवीयाख्य-महाकाव्यं प्रणीतमस्ति । अस्य हि प्रत्येकश्लोकस्य त्रयोऽर्था भवन्ति रामपक्षीयः पाण्डवपक्षीयः कृष्णपक्षीयश्च । काव्यमिदमतीव क्लिष्टम् ।

७७. यज्ञनारायणः

गोविन्दस्य पुत्रेण यज्ञनारायणेन १६६० मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता तञ्जोरराजरघुनाथाश्रितेन षोडशसर्गेषु विभक्तं रघुनाथभूपविजयं नाम महाकाव्यं प्रणीतमस्ति । अत्र हि रघुनाथस्य जीवनचरितं चित्रितमस्ति । ग्रन्थोऽयं साहित्यरत्नाकरनाम्नाऽपि ज्ञायते ।

७८. अद्वैतः

विक्रमानन्तरं १६६५ मितवर्षाभ्यर्णे स्थितिमता अद्वैताख्येन विदुषा रामलिङ्गामृतं नाम महाकाव्यं प्रणीतमस्ति ।

७९ राजचूडामणिः

तञ्जोरराजरघुनाथाश्रितेन १६७७ मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता रत्नखेटश्रीनिवासपुत्रेण राजचूडामणिनाऽनेकेषु विषयेषु ग्रन्थाः प्रणीताः सन्ति, यत्र दशसर्गात्मकं रुक्मिणीकल्याणाख्यं महाकाव्यमप्यस्ति । अत्र हि कृष्णस्य रुक्मिण्या सह विवाहो वर्णितोऽस्ति सरसया रीत्या ।

८०. रामभद्राम्बा

१६७७ मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमत्या तञ्जोरनरेशरघुनाथस्य पत्न्या रामभद्राम्बाख्यया रघुनाथाभ्युदयनामकं द्वादशसर्गात्मकं महाकाव्यं प्रणीतमस्ति यत्र राज्ञो रघुनाथस्य पराक्रमो वर्णितोऽस्ति ।

८१. मधुरवाणी

रघुनाथाश्रितया तञ्जोरवासिन्या मधुरवाण्याख्यया कवयित्र्या रामायणाख्यं महाकाव्यं प्रणीतमस्ति यत्र चतुर्दशसर्गाः १५०० श्लोकाश्च सन्ति । रघुनाथस्य स्थितिकालः १६७१–१७१९ वैक्रमाब्दान्तरालेऽनुमितः । स एवास्याः कवयित्र्याश्च ।

अस्य हंससन्देशोऽपि कालिदासीयं मेघदूतमनुसरति । अत्र रामो हि हंस दूतत्वेन सीतासकाशं प्रेषयति दयिताजीवितालम्बनार्थी । मेघदूते इवात्रापि मन्दाक्रान्तैव वृत्तम् ।

विशिष्टाद्वैतमतानुयायित्वादसौ हि साहित्यिकमपि कार्यं स्वाभीष्टमत-प्रतिपादनायैव प्रयुनक्तीति कवेरस्य वैशिष्टयम् ।

६१. गङ्गादेवी

गङ्गादेव्या मधुराविजयाख्यं महाकाव्य सर्वत्र प्रसिद्धमस्ति । असौ हि विजयनगरराज्यसंस्थापकस्य बुक्काख्यनृपस्य (वै० १४००-१४३६) द्वितीय-पुत्र-वीरकम्परायस्य धर्मपत्नी । तेन हि तस्याः स्थितिकालः १४१५ मित-वैक्रमाब्दाभ्यर्णेऽनुमितः । अस्या आन्ध्रयाः महाकाव्यं स्वपतेः कम्पनाख्यस्य दक्षिणवर्तिप्रदेशविजयोदान्तमवलम्ब्यग्रथितमस्ति । विशेषतः कम्पनसम्पादितो मधुरेश्वरवधवृत्तान्तोऽस्य केन्द्रभूमिः ।

६२. साकल्यमल्लो वा मल्लाचार्यः

१४००-१४७० मितवैक्रमाब्दानभितः स्थितिमतां साकल्यमल्लेन मल्ला-चार्याख्येन रामकथामाश्रित्य उदारराघवसंज्ञकमष्टादशसर्गात्मक महाकाव्यं प्रणीतमस्ति । तस्य हि सम्प्रति नवैव सर्गा लभ्यन्ते ।

६३. वामनभट्टबाणः

वत्सगोत्रीयस्य कोमटीयज्वनः पुत्रो विद्यारण्यस्य शिष्यो वामनभट्टबाणः त्रिंशत्सर्गात्मक रघुनाथचरिताख्यं महाकाव्य प्रणीतवान् । स हि अदक्या नृपस्य पेद्दकोमटीवेमभूपालस्य (१४६०-१४७७ वै०) सभाकविरासीत् । तेनाऽस्य स्थितिकालः १४३०-१४८० मितवैक्रमाब्दानभितोऽनुमितः ।

रघुनाथचरिताख्ये महाकाव्ये रामस्य चरितं निपुणं चित्रितमस्ति ।

अस्यैव नलकथामाश्रित्य प्रणीतं नलाभ्युदयनामकं महाकाव्यमपि लभ्यते । अस्मिन् हि सम्प्रति अष्टावेव सर्गा उपलभ्यन्ते ।

असौ हि हर्षचरितकृतो बाणभट्टात्सर्वथा भिन्न एवेति समालोचकाना-माशयः ।

६४. जोनराजः

१५०७ मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता जोनराजेन राजतरङ्गिणी-नामकं महाकाव्यमेतिहासिकं प्रणीय कल्हणस्य राजतरङ्गिण्यामेकं पदमग्रे सारितवान् ।

कल्हणस्य राजतरङ्गिणी जयसिंहपर्यन्तामेव परम्परां वर्णयति । जोन-

राजेन जयसिंहादारभ्य सुल्तान जैन-ए-अबिदिन संज्ञकराजपर्यन्ता परम्परा चित्रिता ।

६५. श्रीधरः

जोनराजशिष्येण श्रीधरेण १५३० मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता जैन-राजतरङ्गिणीं प्रणीय राजतरङ्गिणीपरम्पराऽग्रे सारिता । अनेन हि १५२५ मितवैक्रमाब्दपर्यन्ता परम्परा चित्रिता ।

६६. प्राज्यभट्टः

जोनराजशिष्येण प्राज्यभट्टेन १६४० मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता राजावलिपताकासंज्ञकमैतिहासिकग्रन्थं प्रणीयैतिहासिककाव्यपरम्परायामेकं पदमग्रे चालितम् । अत्र हि अकबरविजयपर्यन्ता कथा चित्रिताऽस्ति ।

६७. भानुदत्तः

गणपत्याख्यपुत्रेण मैथिलेन भानुदत्तेन १३१०-१४०० मितवैक्रमाब्दान्त-रालवर्तिनाऽनेके ग्रन्थाः प्रणीताः सन्ति ? येषु गीतगौरीपतिनामकं महाकाव्यं प्रसिद्धमस्ति । अत्र हि गीतगोविन्दस्य प्रभावः स्पष्टमेव लक्ष्यते तेनानेन वैक्रम-त्रयोदशशतकपरवर्तिना भाव्यम् । तथैव १४२० मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णवर्तिना शार्ङ्गधरेणास्य श्लोका उद्धृता इति तस्य १३००-१४०० मितवैक्रमाब्दान्त-राले स्थितिकालः । अस्य रसमञ्जरी, कुमारभार्गवीयं, अलङ्कारतिलकं शृङ्गारदीपिका च महाकाव्येतरग्रन्थाः ।

६८ मल्लिनाथः

रघुवंश-कुमारसम्भव-मेघदूत-किरातार्जुनीय-शिशुपालवध-नैषधादिग्रन्थानां व्याख्याता १३६०-१४४० मितवैक्रमाब्दान्तराले स्थितिमत्त्वेनानुमितो मल्लिनाथो रघुवीरचरितं नाम महाकाव्यमपि प्रणीतवानासीदिति ज्ञायते किन्तु ग्रन्थे लेखकत्वेन न कोऽपि समुल्लिखितः । तथापि ग्रन्थोऽयं मल्लिनाथ-प्रणीत इति आफ्रेक्टबृहत्सूच्यामुल्लिखितमस्ति ।

ग्रन्थेऽस्मिन् सप्तदशसर्गाः सन्ति यत्र हि रामस्य वनगमनादारभ्य राज्या-भिषेकपर्यन्ता घटना वर्णिताऽस्ति । प्रसादमाधुर्यगुणसम्मतमिदं काव्यं स्वजाता-वुत्कृष्टस्थानं निदधाति ।

६९. सुकुमारः

१५०७ मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता मालावारप्रदेशनिवासिना सुकुमारकविना कृष्णस्य पराक्रमविषये कृष्णविलासं नाम महाकाव्यं प्रणीत-

५५. वीरनन्दी

१३४० मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता वीरनन्द्याख्येन कविना चन्द्रप्रभचरितं नाम महाकाव्यं प्रणीतमस्ति। ग्रन्थेऽस्मिन्नष्टादशसर्गाः सन्ति येषु राजकनकप्रभस्य जैनसाधोश्चन्द्रप्रभस्य च जीवनचरितं वर्णितमस्ति।

५६. सर्वानन्दः

१३५० मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे स्थितिमता सर्वानन्देन जगडूचरितं नाम काव्यं प्रणीतमस्ति। अस्य हि सप्तसर्गाः सम्प्रत्युपलब्धाः। काव्येऽस्मिन् जगडूनामकस्य कस्यचित्साधोश्चरितं चित्रितमस्ति। असौ हि १३१३ मितवैक्रमाब्दे गुर्जरदेशे घटिताकालपीडासमये जनानां समुद्धारकत्वेन गृहीतोऽस्ति।

५७. नयचन्द्रः

१३६० मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता नयचन्द्राख्येन विदुषा सप्तदशसर्गात्मकं हम्मीरमहाकाव्यं प्रणीतमस्ति। अत्र हि चौहान वंशस्य राज्ञो हम्मीरस्य चरितं चित्रितमस्ति। हम्मीरो हि अलावुदीनभयाच्छरणागतं कञ्चिद्यवनमाश्रयं दत्तवान् यन्निमित्तं सः अलावुदीनेन हतः।

५८. वासुदेवः

मालावारस्य वेदाख्यनामके स्थाने निवसता वासुदेवेन कविना एकविंशतिः काव्यग्रन्थाः प्रणीताः सन्ति। अस्य पिता महर्षिनामा माता च गोपालिका। तस्य हि कृतिषु युधिष्ठिरविजयं नलोदयश्चेति द्वे महाकाव्ये विश्रुते युधिष्ठिरविजये अष्टास्वाश्वासेषु युधिष्ठिरस्य पराक्रमो वर्णितोऽस्ति। नलोदये सम्प्रति चत्वार एव आश्वासा उपलभ्यन्ते येषु राज्यप्राप्त्यनन्तरं नलस्य चरितं चित्रितमस्ति।

कवेरस्य सम्प्रत्यपि नैव कालनिर्णयो जातः। युधिष्ठिरविनये कुलशेखराख्यस्य राज्ञो नलोदये रामाख्यस्य राज्ञ उल्लेखस्तु लभ्यते, किन्तु तेन कालनिर्णये नैव काऽपि सहायता सिध्यति। मालावारे बहूनां हि नपाणां 'कुलशेखर' इत्युपाधिरेवाऽऽसीत्। अपरञ्च तत्र हि एकाधिककवीनां वासुदेव इत्यभिधानमपि लभ्यते। तेनैव केचित्तु नलोदयस्य कर्तारं युधिष्ठिरविजयकृद्वासुदेवाद्भिन्नमेव वासुदेवं मन्यन्ते। कथ्यते हि केरलेषु ८५७ मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे कश्चित्कुलशेखरो नाम राजा शासति स्म। तेन युधिष्ठिरविजयस्य प्रणयनकालो वैक्रमनवमशतकोऽपि सम्भवति। केचित्कविममुं नारायणभट्टस्य पुत्रं मत्वा तं वैक्रमसप्तदशशतकीयमपि मन्यन्ते। एतावदेव निभृतं वक्तुं

शक्यते यन्नलोदयस्य प्रणयनेन १६५६ मितवैक्रमाब्दात्पूर्वमेव सम्पन्नेन भाव्यं यतो हि अयमेव समयः प्राचीनहस्तलिप्यां दृश्यते। इदमपि अवधेयं भवति यत् १४५७ मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमानुद्दण्डकविः वासुदेवस्य पितरं महर्षिरिति कथयति। तेन वासुदेवेन १४५७ मितवैक्रमाब्दात्पूर्ववर्तिना तु भाव्यमेव। वासुदेवो हि विक्रमानन्तरदशमशतकादारभ्य पञ्चदशशतकपर्यन्तं कस्मिंश्चिदपि काले स्थितिमान् सम्भवति किन्तु विदुषां बहुमतं तु तं वैक्रमचतुर्दशशतकीनमेव मन्यते।

केचित्तु नलोदयं हि कालिदासस्य कृतिमपि कथयन्ति, किन्तु नैतदुपपद्यते भाषिकसंरचनादिदृष्ट्याऽपि। केचित्त्वस्य प्रणेतारं रविदासनाम्नाऽपि जानन्ति। नलोदयं हि काव्यं भाषाभावप्रस्तुतीकरणादिदृष्ट्या नितान्तमेव पश्चाद्वर्तिनी कृतिः।

५९. अगस्त्यः

वारङ्गलनरेशस्य प्रतापरुद्रदेवस्य (१३५१–१३८२ वै०) सभाकविना अगस्त्याख्येन विदुषा चतुःसप्ततिः काव्यग्रन्था प्रणीता इति समालोचकाः कथयन्ति। असौ हि विद्यानाथोपाधिना विभूषित आसीत्। अस्य हि बालभारतसंज्ञकमेकं महाकाव्यं सम्प्रति समुपलभ्यते, यत्र हि पाण्डवानां जीवनचरितमवतारितमस्ति। अत्र हि वैदर्भी रीतिः क्रीडन्तीव दृश्यते।

६० वेदान्तदेशिकः वेङ्कटनाथः

काञ्चीनगर्यां १३२५ मितवैक्रमाब्दे जन्म गृहीत्वा १४३३ मितवैक्रमाब्दं यावत् जीवितवता सुदीर्घायुषा वेदान्तदेशिकाऽऽख्येन वेङ्कटनाथेन विंशत्यधिकशतग्रन्थाः प्रणीता आसन्। असौ हि महान् कविर्दार्शनिकश्चासीद्रामानुजसम्मतविशिष्टाद्वैतमतानुयायी। स हि वेदान्ताचार्य-कवितार्किकसिंह-सर्वतन्त्रस्वतन्त्रप्रभृत्युपाधिभिः विभूषितश्चासीत्। अस्य हि पिताऽऽनन्दसूरिर्माता च तोताम्बा। अस्य हि यादवाभ्युदयमहाकाव्यं हंससन्देशखण्डकाव्यं सङ्कल्पसूर्योदयनाटकञ्च साहित्यजगति सश्रद्धं स्मृता ग्रन्थाः।

यादवाभ्युदयं हि चतुर्विंशतिसर्गेषु विस्तृतं महाकाव्यम्। अत्र हि कृष्णावतारकथा सुनिपुणं वर्णिताऽस्ति। काव्येऽस्मिन् तिस्र एव रीतयः साधु प्रयुक्ताः सन्ति। सर्वत्रात्र प्रसादमाधुर्ययोरेव बाहुल्यम्। षष्ठे च सर्गे चित्रकाव्याभ्यासोऽत्र। यत्र कुत्रात्र पूर्ववर्तिनां कवीनामनुसरणमपि दृश्यते। विमानाद्भूतलदृश्यवर्णनं रघुवंशस्य त्रयोदशसर्गं स्मारयति चित्रकाव्याभ्यासश्च भारविमाघौ च। ग्रन्थस्यास्य महनीयत्वमेतावताऽप्यवधेयं यदप्पयदीक्षितपदृशो विशिष्टेतराद्वैतमतानुयायी ग्रन्थस्यास्य व्याख्याऽर्थं प्रवृत्तः।

चरिते हि अप्रचलितशब्दानां प्रयोगः, भाषायां जटिलता, शास्त्रीयसन्दर्भाधिक्येन काव्यस्य दुरूहता, कल्पनायाः क्लिष्टता, सौन्दर्यस्यातिशयवर्णनं, वर्णनौचित्यस्यानिर्वाहश्चेति प्रभृतयः सन्त्यनेके पक्षा ये हि खलु तैः श्रीहर्षस्य त्रुटित्वेनेङ्गिताः। सम्भवन्त्यपि ते यत्र कुत्र किन्तु श्रीहर्षकृतौ भावपक्षापेक्षया कलापक्षस्य प्राधान्यं तु सर्वेषामेव सहृदयानां मानसं खेदयति।

ग्रन्थमिदमधिकृत्य सन्ति पञ्चविंशत्यधिकाष्टीकाः। तासु विद्याधरस्य साहित्यविद्याधरी, आनन्दस्य टीका, मल्लिनाथस्य जीवातुः, नारायणस्य नारायणी वा नैषधप्रकाशः इति प्राचीनाः, शेषराजशर्मणश्चन्द्रकला नवीनासु प्रसिद्धा। स्वकाव्यविषये कविः स्वयमेव कथयति—

"ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित्क्वचिदपि न्यासो प्रयत्नान्मया
प्राज्ञम्मन्यमना हठेन पठितो माऽस्मिन् खलः खेलतु।
श्रद्धाराद्धगुरुः श्लथीकृतदृढग्रन्थिः समासादय-
त्त्वेतत्काव्यरसोर्मिमज्जनसुखव्यासज्जनं सज्जनः॥" इति।

तदेतत्—

आदौ कविः कालिदासोऽश्वघोषस्तु ततः परम्।
ततः कुमारदासोऽथ भारविर्भट्टिरेव च॥
माघो रत्नाकरः सिद्धो हरिश्चन्द्रस्तथैव च।
कविराजश्च श्रीहर्षः प्रख्याताः कवयो दश॥

इति कविदशकं व्याख्यातम्।

४६. कृष्णानन्दः

१२५०-१३१० मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे जातेन पुरीवास्तव्येन कृष्णानन्दाख्येन कविना नलोपाख्यानसम्बद्धं सहृदयानन्दनामकं महाकाव्यं प्रणीतम्। कविरसौ वैदर्भरीत्यां विशिष्टः। तेनाऽस्य काव्यं सरसं सरलञ्च।

४७. जयरथः

१२६०-१३२० मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे स्थितिमता काश्मीरेण जयरथाख्येन कविना हरचरितचिन्तामणिनामकं द्वात्रिंशत्प्रकाशनिबद्धं महाकाव्यं प्रणीतमस्ति। काव्येऽस्मिन् शिवस्य काश्मीरशैवानाञ्च पराक्रमो वर्णितोऽस्ति।

४८. अभयदेव

१२५०-१३२० मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे जातेन जैनमतावलम्बिना अभयदेवेन १२७८ मितवैक्रमाब्दे एकोनविंशतिसर्गात्मकं महाकाव्यं प्रणीतमस्ति यत्र जयन्ताख्यस्य विक्रमसिंहवंशयस्थ राज्ञो जीवनचरितं वर्णितमस्ति।

४९. अरिसिंहः

अभयदेवसमकालिकेनैव अर्थात् १२५०-१३२० मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे स्थितिमता अरिसिंहेन १२७९ मितवैक्रमाब्दे सुकृतकीर्तनं नाम महाकाव्यं प्रणीतमस्ति। महाकाव्येऽस्मिन्नेकादशसर्गाः सन्ति। कविरसौ राज्ञः श्रीवीरधवलस्य (१२७७ वै०) मन्त्रिणो वस्तुपालस्याश्रितकविरासीत्। काव्येऽस्मिन्तेन वीरधवलस्य वंशावल्या सह वस्तुपालस्य सत्कार्याणां चित्रणं कृतमस्ति।

५०. बालचन्द्रसूरिः

वस्तुपालस्याश्रितकविना १२५०-१३३० मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे जातेन बालचन्द्रसूरिणा १२९७ मितवैक्रमाब्दे चतुर्दशसर्गात्मकं वसन्तविलासाख्यं महाकाव्य प्रणीतमस्ति यत्र वस्तुपालसुकृत्यानां वर्णनं कृतमस्ति।

५१. सोमेश्वरदेवः

वीरधवलस्याश्रितकविना वस्तुपालमित्रेण १२६०-१३३० मितवैक्रमाब्दान्तराले जातेन सोमेश्वरदेवेन पञ्चदशसर्गात्मकं सुरथोत्सवनामकं महाकाव्य प्रणीतमस्ति यत्र हि चैत्रवंशयस्य सुरथाख्यस्य राज्ञश्चरितं वर्णितमस्ति।

५२. अमरचन्द्रः

वीरधवलस्य मन्त्रिणो वस्तुपालस्य आश्रितकविना १२८०-१३५० मितवैक्रमाब्दान्तराले जातेन अमरचन्द्रेण बालभारतनामकं चतुश्चत्वारिंशत्सर्गात्मकं महाकाव्यं प्रणीतमस्ति यत्र हि महाभारतगता कथैव रोचकशैल्यां समुपन्यस्ताऽस्ति।

५३. देवप्रभसूरिः

१३०७ मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे स्थितिमता देवप्रभसूरिणा अष्टादशसर्गेषूपनिबद्धं पाण्डवचरितं नाम महाकाव्यं प्रणीतं यत्र पाण्डवानां चरितं काव्यभाषया वर्णितमस्ति।

५४. चन्द्रप्रभसूरिः

१३३५ मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता चन्द्रप्रभसूरिणा प्रभावकचरितं नाम महाकाव्यं प्रणीतमस्ति यत्र हि जैनसाधोः प्रभावकस्य चरितं चित्रितमस्ति।

नलयोः सुखसङ्गमेन समापितमिमं ग्रन्थं पूर्णं मन्यन्ते । परे तु ग्रन्थमिमं षष्टिसर्गेषु विस्तृतं मत्वाऽवशिष्टांशोपलब्धावाशावन्तोऽपि सन्ति । हरविजयकलेवरं दृष्ट्वैतत्सम्भावयितुमपि शक्यते । स्याद्वा तद्वा । महाकाव्यस्यास्य समुपलब्धभाग एवाल विचक्षणानां परीक्षणाय बुद्धेः । कथ्यतेऽपि नैषधं विद्वदौषधमिति । नलश्रीवर्णनादारब्धमिदं महाकाव्यं नलदमयन्त्योः सुखसङ्गमं प्राप्य विश्राम्यति । लीलया दमयन्तीस्मृतिद्रूयमानमनोविनोदाय निष्कूटेषु विहारार्थं गतो नलः एकं स्वर्णमयं हंसं पश्यति गृह्णाति च तम् । हंसः स्वामवस्थां विनिवेद्य नं मोचनाय प्रार्थयते प्रतिजानीते च दमयन्तीसन्देशश्रावणेन तदुपकारमोचनाय । हंसस्यावस्था यथा--

'मदेकपुत्रा जननी जरातुरा नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी ।
गतिस्तयोरेष जनस्तमर्दयन्नहो विधे त्वां करुणा रुणद्धि नो ॥' इति ।

राज्ञा सदयं मोचितो हंसस्तत्प्रत्युपकाराय भोजनगरीं गत्वा दमयन्त्यै तत्प्रेमविवरणं श्रावयति । तेन दमयन्त्यां पूर्वराग उत्पद्यते । काले दमयन्त्याः स्वयंवरसभा आयुज्यते विदर्भेण । तत्र दमयन्त्यामाशक्ता नलरूपं धृत्वा तत्रागच्छन्ति चत्वारो दिक्पालाः । पश्चाच्च ते दमयन्त्या नलं प्रति समर्पणभावं दृष्ट्वा प्रसन्नाः देवाः स्वानि स्वानि रूपाण्येव गृह्णन्ति । ततश्च सुखेन दमयन्ती नलं स्वयंवरस्रजा विभूषयति । परिणयानन्तरं जातेर्ष्यः कलिर्नलं प्रविश्य तं विरूपयति । पश्चाच्च लब्धस्वरूपेण नलेन सह दमयन्त्याः सुखसङ्गमो भवति काव्यस्य द्वाविंशतिसर्गसमाप्तिश्च ।

नैयायिकस्याऽपि कवेरस्य सरला सरला च वर्णनाचातुरी प्रशंस्या विद्वन्मनोविनोदनक्षमा च दृश्यते । स स्वयमेव कथयति —

'साहित्ये सुकुमारवस्तुनि दृढन्यायग्रहग्रन्थिले
तर्के वा मम संविधातरि समं लीलायते भारती ।
शय्या वाऽस्तु मृदूत्तरच्छदवती दर्भाङ्कुरैरास्तृता
भूमिर्वा हृदयङ्गमो यदि पतिस्तुल्या रतिर्योषिताम् ।' इति ।

ग्रन्थस्यास्य प्रतिसर्गमेव कवेरस्य विस्तृतं प्रौढञ्च ज्ञाननिधिं सूचयति तत्रापि विशेषतः सप्तदशसर्गं तस्य दर्शनप्राविण्यं व्याकरणनिष्णातत्वञ्च प्रमाणयति ।

यद्यपि प्रकरणविशेषे श्रीहर्षे तत्पूर्ववर्तिनां प्रभावस्पष्टमेव दृश्यते यथा इन्दुमतीस्वयंवरस्य दमयन्तीस्वयंवरे तथापि तस्य मौलिकी पद्धतिस्तु न केनाऽप्यपलपितुं शक्यते । कथ्यते हि कालिदासस्योपमाच्छटा भारवेरर्थगाम्भीर्यवैलक्षण्यं दण्डिनः कोमलकमनीयपदावली च सन्ति माघे किन्तु—

'उदिते नैषधे काव्ये क्व माघः क्व च भारविः ।'

पूर्ववर्तिकव्यपेक्षयाऽस्य नारीस्वरूपचित्रणं सजीवं विद्यते । तथैव चतुर्थसर्गगतं विप्रलम्भश्रृङ्गारवर्णनमपि सर्वानतिशेते । समालोचका आमनन्ति यत् श्रीहर्षो हि संस्कृतसाहित्यस्य वरेण्यकविष्वन्यतमः । तस्य हि पाण्डित्यं, प्रस्तुतियोग्यता, व्युत्पत्तिश्च सर्वानेव कवीनतिशेते । नैषधीयचरितं हि बृहत्त्रयीषु सर्वोत्कृष्टकृतिः । अस्य हि भाषासौन्दर्यं भावसौष्ठवञ्च कमेव सहृदयं न मोहयति सम्भूय । अस्य हि रसविलासः, करुणस्य द्रवीभावः, चिन्तनस्य विशालता, भावनामुदात्तताः कल्पनाप्राचुर्यञ्चास्य कवेरनन्यसाधारणत्वं जनयन्ति । सत्यमेव कविः स्वयमेव कथयति—

'निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथा तथाद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि ।
नलः सितच्छत्रितकीर्तिमण्डलः स राशिरासीन्महसां महोज्ज्वलः ॥'

वस्तुतः काव्यस्यास्याध्ययनानन्तरं न कोऽपि काव्यान्तरं तथाद्रियते । एवमेव करुणस्य द्रवीभावो यथा--

मदेकपुत्रा जननी जरातुरा नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी ।
गतिस्तयोरेषजनस्तमर्दयन्नहो विधे त्वां करुणा रुणद्धि नो ॥ (१।१३५)

अयोगश्रृङ्गारस्य च्छटा यथा—

इदमनङ्गशरावलिपन्नगक्षतविसारिवियोगविषावशा ।
शशिकलेव खरांशुकरार्दिता करुणनीरनिधौ निदधौ न कम् ॥ (२।३३)

सम्भोगश्रृङ्गारप्रवाहो यथा—

वल्लभस्य भुजयोः स्मरोत्सवे दित्सतोः प्रसभमङ्कपालिकाम् ।
एककश्चिरमरोधि बालया तल्पयन्त्रणनिरन्तरालया ॥ (१८।४३)

उत्प्रेक्षाया वैलक्षण्यं यथा—

हृतसारमिवेन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय वेधसा ।
कृतमध्यबिलं विलोक्यते धृतगम्भीरखनीखनीलिम ॥ (२।२५)

व्यङ्ग्योत्कर्षो यथा —

उभयी प्रकृतिः कामे सज्जेदिति मुनेर्मनः ।
अपवर्गे तृतीयेति भणतः पाणिनेरपि ॥ (१७।७०)

सत्यपि नैषधीयचरितस्य सर्वोत्कृष्टमहाकाव्यत्वे समालोचकास्तत्रापि काश्चित्त्रुटीस्तु लभन्त एव यतो हि ते जात्यैव छिद्रान्वेषकाः । नैषधीय-

ग्रन्थोऽयं द्वादशसर्गात्मको दाक्षिणात्येषु अष्टपदीत्यपि कथितः। अस्मिन् हि राधाकृष्णयोर्विप्रलम्भसम्भोगश्रृङ्गारः साधूपवर्णितः। माधुर्यप्रसादगुणावत्र कृतनिलयौ दृश्येते। कविः स्वयमेव कथयति—

साध्वी माध्वीकचिन्ता न भवति भवतश्शर्करे कर्कशाऽसि
द्राक्ष्ये द्रक्ष्यन्ति के त्वाममृतमृतमसि क्षीरनीरं रसस्ते॥
याकन्दक्रन्दकान्ताधरधरणितलं गच्छ यच्छन्ति भावं
यावच्छृङ्गारसारस्वतमिह जयदेवस्य विश्वग्वचांसि॥

ग्रन्थस्यास्य सन्ति त्रिंशदधिकाष्टीका यासु उदयनाचार्यशंकरमिश्रगागाभट्टप्रणीताः प्रसिद्धाः सन्ति। निभाल्यतामस्य काव्यचमत्कारः—

"उरसि मुरारेरुपहितहारे घन इव तरलविलोके।
तडिदिव पीते रतिविपरीते राजसि सुकृतविमोके॥"

४५. श्रीहर्षः

स्वसमयस्य प्रकृष्टपण्डितो महाकविः श्रीहर्षः कान्यकुब्जेश्वरस्य गहडवालवंश्यस्य गोविन्दचन्द्रप्रपौत्रस्य विजयचन्द्रपुत्रस्य जयचन्द्रस्य १२२५–१२५२ मितवैक्रमाब्दानभितः शासतः सभापण्डित आसीदिति तस्यैव—

'ताम्बूलद्वतयमासनञ्च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरात्' इति कथनेन ज्ञायते। तदा हि काशीषु कान्यकुब्जेषु च गहडवालवंश्यानां नृपाणां शासनमासीत्। तस्य शासनकालः ११६१ मितवैक्रमाब्दतः १२१२ यावदासीत्। तदनु तस्यात्मजो विजयचन्द्रः १२१२ तः १२२५ यावत् तस्य पुत्रो जयचन्द्रः १२२५ तः १२५२ मितवैक्रमाब्दान् यावत् काशीकान्यकुब्जांश्चाशासतामित्यैतिहासिकानां मतम्। श्रीहर्षस्य पिता हीरो गोविन्दचन्द्रस्य सभापण्डित आसीत्, श्रीहर्षश्च प्रथमं विजयचन्द्रस्य तदनु जयचन्द्रस्य च सभापण्डित आसीत्।

कथ्यते हि श्रीहर्षस्य पिता हीरो गोविन्दचन्द्रस्य सभाध्यक्ष आसीत्। एकदा स हि नैयायिकेन उदयनाचार्येण वादाहवे पराजितः सन् तेनावसादेन खिन्नमनाः अकाले एव पञ्चत्वं गतः। तदा श्रीहर्षो बाल एवासीत्। म्रियमाणः पिता बालमपि स्वपुत्रं स्वप्रतिपक्षिपराजयेन तं सन्तोषयितुमुपदिष्टवान्। तमेवोपदेशं हृदि कृत्वा सरस्वतीसेवायां सततसंलग्नः श्रीहर्षः काले स्वपितुः प्रतिपक्षिणमुदयनाचार्यं वादाहवे पराजित्य स्वर्गतं पितरमप्रीणत्। तदा विजयचन्द्रः सत्तासीन

आसीत्। तस्य विद्वत्तया सोऽतीवप्रभावितोऽभवत्। तत्प्रस्तुतं पद्यमित्थं स्मर्यते राजसभायाम्—

गोविन्दनन्दनतया च वपुःश्रिया च
मास्मिन्नृपे कुरुत कामधियं तरुण्यः।
अस्त्रीकरोति जगतां विजये स्मरः स्त्री-
रस्त्रीजनः पुनरनेन विधीयते स्त्री॥ इति।

अस्यैव विजयचन्द्रस्य प्रशंसायां श्रीहर्षो हि विजयप्रशस्तिनामकं ग्रन्थं प्रणीतवान्। विजयचन्द्र एव स्वजीवनोत्तरार्द्धं कान्यकुब्जेऽयापयत्। तेनैव सह श्रीहर्षोऽपि वाराणसीतः कान्यकुब्जमगात्। एतत्पूर्वमेव तेन खण्डनखण्डखाद्याख्यो ग्रन्थः प्रणीत आसीत्। श्रीहर्षेण विद्याऽध्ययनकाले विशेषतो न्यायदर्शनाध्ययनाय कानिचिद्वर्षाणि वङ्गदेशे यापितानि। तदा स वङ्गेश्वरेणार्थादिनानुगृहीत आसीत्। तदर्थं प्रत्युपकारसमर्पणाय स गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिसंज्ञकं ग्रन्थं प्रणीतवानासीत्। एवमेव कस्यचिदन्यस्यापि तथाकरणाय छिन्दप्रशस्तिसंज्ञको ग्रन्थोऽप्यनेन प्राणायि। १२२५ मितवैक्रमाब्दे विजयचन्द्रः स्वर्गतः। तदनु लब्धराज्यो जयचन्द्रोऽपि श्रीहर्षं तथैव सममानयत्। सोऽपि तत्प्रशंसतामेव नवसाहसाङ्कचरितचम्पूं प्राणयत्। जयचन्द्रोऽपि धारानगरीशभोज इव नवसाहसाङ्कोपाधिं धृतवानासीत्। एवमेव अर्णववर्णनं, शिवशक्तिसिद्धिः, स्थैर्यविचारणप्रकरणं, ईश्वराभिसन्धिः, द्विरूपकोशश्च तत्प्रणीता इतरे ग्रन्थाः।

एतदन्तरे कान्यकुब्जे हि एका सहृदयसमुद्वेजिका घटना सम्भूता। जयचन्द्रस्य राज्ञः पुत्री संयोगिता स्वयंवरार्हा सञ्जाता। सा हि खलु पृथ्वीराजं काङ्क्षितवती किन्तु तेन सह कृतवैरो जयचन्द्रस्तं न केवलं स्वयंवरे अनाहूतवानपि तु तस्य लोहमयीं मूर्तिं निर्माय्य द्वारपालस्थले स्थापितवान्। संयोगिताऽपि तस्यामेव मूर्तौ स्वयंवरमालां निहितवती। दत्तपूर्वसङ्केतः संयोगितया अत एव तत्र छद्मवेषेणोपस्थितः पृथ्वीराजोऽपि तामादाय देहलीं प्रति निवृत्तः। तन्निमित्तं पृथ्वीराजजयचन्द्रयोर्महानाहवः संवृत्तो यत्र जयचन्द्रो नितरां पराजितः। घटनयाऽनया सहृदयत्वेन प्रभावितः कविर्दमयन्तीनलप्रेमसम्बद्धां प्राचीनां कथामादाय नैषधीयचरिताख्यमहाकाव्यप्रणयनाय प्रवृत्तः किन्तु तदपूर्णं विहायैव निधनं गतो वा मुहम्मदविमर्दे ऽवशिष्टभागः प्रणष्टो वा, कान्यकुब्जे गहडवालवंशराज्यच्युत्या निराशीकृतः कविर्जीवन्नपि अग्रे नैव प्रणीतवान् वा, यत्किञ्चिदपि स्यात्, सम्प्रति महाकाव्यस्यास्य द्वाविंशतिः सर्गा लभ्यन्ते। केचित्तु दमयन्ती-

मोढजातिवणिग्गृहे जात आसीत् कार्तिकपौर्णमास्याम् । तस्य पिता चचिगो माता च पाहिनी । अस्याभिभावको जयन्ताख्यो जैनो गुरुश्च देवचन्द्राऽऽख्यः । तस्य हि जन्मनाम चाङ्गदेव आसीत् । यदा हि जैनधर्मे दीक्षितोऽभवत्तदा तस्य सोमदेव इति नामाऽभूत् । पश्चाच्च (११६६ वै०) हेमचन्द्रनाम्ना ख्यातोऽभूत् ।

अस्य हि त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरितं हि पौराणिकशैल्यां गुम्फितं महाकाव्यम् । अत्र हि त्रिषष्टिसिद्धानां जीवनचरितं चित्रितमस्ति । इदं हि दशसु पर्वसु विभक्तमस्ति । अस्य भाषाऽतीव सरला शैली तु प्राञ्जला । इदं हि जैनसम्प्रदायस्य भारतमित्युच्यते ।

कुमारपालचरितं ह्यष्टाविंशसर्गात्मकं महाकाव्यम् । इदं हि द्वयाश्रयकाव्यमित्यप्युच्यते । अत्र विंशतिसर्गाः संस्कृतभाषायामष्टौ च सर्गाः प्राकृतभाषायां निबद्धाः सन्ति । कुमारपालस्य राज्ञो जीवनवृत्तमधिकुर्वत्काव्यमिदमैतिहासिकमपि भट्टिकाव्यमिव व्याकरणनियमविवेचकं जैनमतप्रचारकञ्च । अस्य सप्तविंशतिसर्गपर्यन्ताऽभयतिलकगणेष्टीका लभ्यते चरमसर्गस्य तु पूर्णकलशप्रणीता ।

४२. माधवभट्टो कविराजः

माधवभट्टः कविराजः अवन्तिपुर्याः कदम्बवंशयस्य राज्ञः कामदेवस्य १२३९–१२७४ मितवैक्रमाब्दान्तराले शासतः सभापण्डित आसीत् । कविराज इत्यस्योपाधिः । तेन ह्यस्य स्थितिकालोऽपि १२००–१२८० मितवैक्रमाब्दान्तरालेऽनुमितः । गौतमगोत्रीयस्यास्य पिता कीर्तिनारायणो माता च चन्द्रमुखी ।

अस्य हि द्वे काव्ये प्रसिद्धे राघवपाण्डवीयं पारिजातहरणञ्च । राघवपाण्डवीयं हि रामायणमहाभारताश्रितकथासम्बद्धं द्विसन्धानकाव्यं त्रयोदशसर्गात्मकम् । पारिजातहरणे तु श्रीकृष्णेन कृतं पारिजातहरणकथानकं दशसर्गेष्वाबद्धमस्ति ।

कविरसौ वक्रोक्तिकथने परमनिपुणः । स स्वयमेव कथयति—

सुबन्धुर्बाणभट्टश्च कविराज इति त्रयः ।
वक्रोक्तिमार्गनिपुणाश्चतुर्थो विद्यते न वा ।। इति ।

कदाचिद्रत्नाकरमपि समावेशितमभविष्यत्तदाऽस्य गर्वोक्तिरियं सार्थकाऽप्यभविष्यत् । तस्य हि द्वौ पद्यौ समुद्धरतो वरदराजाचार्यः —

"तद्वाक्यान्ते दत्तकर्णानुमोदः पुत्रप्रीत्या जातकृच्छ्रः कुमारम् ।
धर्मात्मानं प्रेषयामास दूरं विश्वामित्रप्रीतये भूमिपालः ।।"
"मात्रा समं सावरजः स राजा प्रस्थापितो धाम तपोवनानाम् ।
स्थानान्तरं विद्विषतां रणेषु समर्थकोदण्डधरः प्रतस्थे ।।"

ग्रन्थमिममधिकृत्य षट्टीकाः सन्ति । तासु चरित्रवर्धनस्य टीका प्रसिद्धा ग्राह्या च ।

४३. चण्डकविः

अजमेर हस्तिनापुरसंयुक्तराज्यशासकस्य पृथ्वीराजस्याश्रितेन कविना चण्डाख्येन पृथ्वीराजविजयं नाम महाकाव्यं प्रणीतमस्ति । पृथ्वीराजस्थितिकालानुसारमेवास्य कवेः स्थितिकालः ११८०–१२६० मितवैक्रमाब्दान्तरालेऽनुमितः । काव्येऽस्मिन् सम्प्रति अष्टावेव सर्गा लभ्यन्ते । तेनेदमपूर्णमेव प्रतिभाति । सम्भवति अस्य शेषभागो यवनाक्रमणे विनष्टो वा कविरेवदमपूर्णमेव त्यक्त्वाऽस्तङ्गतोऽपि । काव्येऽस्मिन्, पृथ्वीराजस्य विजयकर्माणि वर्णितानि सन्ति । ग्रन्थस्यास्य जोनराजप्रणीता टीका लभ्यते ।

४४. जयदेवः

जयदेवाख्यस्य कवेरनेके ग्रन्था प्रसिद्धा येषु गीतगोविन्दं नाम महाकाव्यमेकम् । जयदेवनामकाः अनेके विचक्षणा लभ्यन्ते येषु पञ्च कवयोऽपि । तेष्वेकः प्रसन्नराघवस्य रचयिताऽपरो गीतगोविन्दस्य । तयोरपि पूर्वापेक्षयाऽपरः प्राचीनतर इति समालोचकानां मतम् । गीतगोविन्दकारो जयदेवः वङ्गाधिपतेर्लक्ष्मणसेनस्य ११७६–१२४६ मितवैक्रमाब्दान्तरालवर्तिनः सभापण्डित आसीत् । यथाऽयं श्लोकः कथ्यते —

गोवर्धनश्च शरणो जयदेव उमापतिः ।
कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्ष्मणस्य च ।। इति ।

जयदेवः स्वयमेव कथयति गीतगोविन्दे—

वाचः पल्लवयत्युमापतिधरः सन्दर्भशुद्धिं गिरां
जानीते जयदेव एव शरणः श्लाघ्यो दुरूहद्रुतेः ।
शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्यगोवर्धन-
स्पर्धी कोऽपि मतिश्रुतः श्रुतिधरो धोयी कविक्ष्मापतिः ।।इति ।

कवेरस्य पिता भोजदेवाऽऽख्यो माता राधाऽऽख्या पत्नी च पद्मावती । वङ्गदेशस्य बिन्दुबिल्वग्रामोऽस्य जन्मभूमिः ।

३४. कृष्णलीलांशुको वा बिल्वमङ्गलः

विक्रमस्य द्वादशशताब्द्यन्तिमभागे मालावारप्रदेशे गृहीतजनुषा बिल्वमङ्गलेन कृष्णलीलांशुकापराभिधानेनाप्यनेके ग्रन्थाः प्रणीताः सन्ति येषु गोविन्दाभिषेकं नाम द्वादशसर्गात्मकं महाकाव्यं प्रसिद्धमस्ति। काव्यमिदं श्रीचिह्नकाव्यमित्यपि प्रसिद्धम्। यथार्थनामेदं काव्यं श्रीकृष्णभक्तिवर्णनपरम्। अत्र हि प्राकृतव्याकरणस्य नियमा अपि सोदाहरणं निरूपिताः।

३५. मङ्खो वा मङ्खकः

११५०–१२१० वितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता जयसिंहाख्यस्य (११८६--१२०७ वै०) काश्मीरनृपस्याश्रितकविना मङ्खकेन श्रीकण्ठचरितं नाम पञ्चविंशतिसर्गात्मकं महाकाव्यं प्रणीतं दृश्यते। अत्र हि शङ्करेण कृतस्त्रिपुरविजयः सुनिपुणं वर्णितः। कल्हणबिल्हणजल्हणा अस्य समकालीनाः। प्रसिद्धकाव्यशास्त्री रुय्यकोऽस्य गुरुरासीत्। अस्य हि वर्णनं सजीवं रोचकञ्च।

३६. हरिचन्द्रः

११८०--१२६० मितवैक्रमाब्दानभितः स्थितिमत्त्वेनानुमितो हरिचन्द्रः जैनमतावलम्बी आसीत्। तस्य पिता नोमकवंश्यः आर्द्रदेवो माता रथ्यादेवी। तस्य धर्मशर्माभ्युदयं नाम महाकाव्यं जैनपरम्परायामतीव श्रद्धितं यथा माघकाव्यं नैषधीयचरितञ्च। अस्य ग्रन्थस्य १२८७ मितवैक्रमाब्दे लिखिता हस्तलिपिर्लभ्यत इति तत्पूर्वमेव तस्यावस्थितिरनुमीयते।

संस्कृतसाहित्ये बहवो हरिश्चन्द्रनामानः कवयः स्मृताः। एको हि हरिश्चन्द्र समुद्रगुप्तेन कृष्णचरित्रे स्मृतः। अपरश्च हरिश्चन्द्रो बाणभट्टेन

पदबन्धोज्ज्वलो हारो कृतवर्णक्रमस्थितिः।
भट्टारहरिचन्द्रस्य गद्यबन्धो नृपायते॥

इति हर्षचरिते स्मृतः। एको हरिश्चन्द्रो जीवनधरचम्पूकृत् विक्रमानन्तरनवमशतकोत्तरार्द्धभवः। कश्चिदपरो हरिश्चन्द्रश्चरकसंहितायाष्टीकाकारः। कश्चिदपरो हरिश्चन्द्रः क्षेमेन्द्रेण कर्पूरमञ्जर्यां स्मृतः। एको हरिश्चन्द्रो वाक्पतिराजेन स्मृतः। किन्तु धर्मशर्माभ्युदयस्य कर्ता कश्चिदपर एव हरिचन्द्रः। काव्यमिदमेकविंशतिसर्गात्मकम्। अत्र हि इक्ष्वाकुवंश्यस्यमहासेनपुत्रस्य धर्मनाथस्य पञ्चदशतीर्थङ्करस्य चरित्रं चित्रितमस्ति। स्वग्रन्थविषये स स्वयमेव कथयति—

स कर्णपीयूषरसप्रवाहं रसध्वनेरध्वनि सार्थवाहम्।
श्रीधर्मशर्माभ्युदयाभिधानं महाकविः काव्यमिदं व्यधत्त॥ इति।

३७ कल्हणः

कल्हणस्यालङ्कारैरलंकृत ऐतिहासिको ग्रन्थो राजतरङ्गिणी स्वीयेनैतिहासिकविषयेन सह काव्यात्मकत्वमपि बिभर्ति। अत्र ह्यष्टावध्यायाः। ग्रन्थोऽयं १२०७ मितवैक्रमाब्दमभितोऽभिलिखित आसीत्तेनास्य कवेरपि स एव समयः। कविरसौ काश्मीरः।

३८. जल्हणः

कल्हणसमकालिकेन जल्हणाख्येन विदुषा सोमपालविलासनामकं महाकाव्यं प्रणीतमस्ति। सोमपालो हि राजपूर्याः शासकः कवेरस्याश्रयदाता। जल्हणं हि मङ्खः स्मरतीति तस्य ११६०–१२५० मितवैक्रमाब्दानभितः स्थितिकालः।

३९. वाग्भटः

११००–१२०० मितवैक्रमाब्दानभितः स्थितिमतो वाग्भटस्य नेमिनाथाख्यजैनसाधुचरितमाश्रित्य प्रणीतं नेमिनिर्वाणं नाम महाकाव्यं प्रसिद्धमस्ति। कविरयं गुर्जरदेशीयः प्रतिभाति। सामान्यतस्तु संस्कृतसाहित्ये चत्वारो वाग्भटाः प्रसिद्धाः। एको वाग्भटालङ्कारस्य कर्ता, अपरो हि काव्यानुशासनकृत्। तृतीयस्तु अष्टाङ्गसंग्रहस्य प्रणेता। चतुर्थस्तु तस्यैव पितामहः। नेमिनिर्वाणकृत्तु तदितरो दृश्यते। स हि १२०७ मितवैक्रमाब्दपर्यन्तं जीवित आसीत्। ग्रन्थस्यास्य ज्ञानभूषणप्रणीता पञ्जिकाख्या टीका लभ्यते।

४०. सन्ध्याकरनन्दी

रामपालाख्यस्य वङ्गनरेशस्य (११६१–११८७ वै०) राजसभासत् सन्ध्याकरनन्दी रामपालरितं नाम रामरामपालकथाश्रयं द्विसन्धानकाव्यं प्रणीतवानासीत्। तस्य हि स्थितिकालः ११३०–१२०० मितवैक्रमाब्दानभितोऽनुमितः।

४१. हेमचन्द्राचार्यः

११४५–१२२९ मितवैक्रमाब्दानभितः स्थितिमतो जैनस्य हेमचन्द्राचार्यस्य त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरितं द्वयाश्रयकाव्यसंज्ञितं कुमारपालचरितं संस्कृत-प्राकृतमयञ्चेति द्वे काव्ये प्रथिते स्तः। स हि गुर्जरनरेशस्य जयसिंहस्य (११४९–११९९ वै०) तद्भ्रात्रेयस्य कुमारपालस्य (११९९-१२३० वै०) च सभाध्यक्ष आसीत्। असौ हि ११४५ मितवैक्रमाब्दे धुन्धकनगरे

एवोपलभ्यन्ते । अत्र कस्यचिज्जैनस्य राज्ञो यशोधराख्यस्य चरितं चित्रितमस्ति । अस्य च स्थितिकालः १००७ मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णेऽनुमितः ।

२९. हलायुधः

हलायुधस्य कविरहस्यं शास्त्रकाव्यस्य परम्परामग्रे चालयति । तत्र हि व्याकरणस्य धातुसम्बद्धनियमानामुदाहरणानि दत्तानि सन्ति । कविरसौ राष्ट्रकूटस्य राज्ञस्तृतीयस्य कृष्णस्य सभापण्डित आसीत् स्तौति च स तं स्वकाव्ये । कृष्णस्य समयः ९९७–१०१३ मितवैक्रमाब्दानभितोऽनुमितः । अतो हलायुधोऽपि ९७०–१०५० मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे स्थितिमानिति विभाव्यते ।

३०. पद्मगुप्तः

पद्मगुप्तो हि परिमलापराभिधः परिमलकालिदाससंज्ञयाऽपि प्रसिद्धो महाकविः नवसाहसाङ्कचरिताख्यं महाकाव्यं प्रणीतवानासीत् । तस्य च प्रणयनकालः ११०० मितवैक्रमाब्दोऽनुमितः । पद्मगुप्तो हि मुञ्जाख्यस्य (१०३१–१०५२ वै०) धारानगरीशस्य भोजस्य (१०५२–११११ वै०) सभापण्डित आसीत् । अत्र हि नवसाहसाङ्कोपाधिविभूषितस्य भोजस्य चरित्रं वर्णितमस्ति मूलतः । अत्र हि नवसाहसाङ्कस्य मृगयाविहारः, तस्य नागवंश्यया शशिप्रभया सह विवाहश्च निपुणं वर्णितः । काव्येऽस्मिन्नष्टादशसर्गाः सम्प्रति दृश्यन्ते । काव्यमिदमतीव सरलं स्वाभाविकं प्रसादगुणयुक्तञ्च ।

कवेरस्य पितुर्नाम मृगाङ्कगुप्तः, स्थितिकालश्च १०२०-११०५ मितवैक्रमाब्दान्तरालेऽनुमितः । स हि तत्काव्यं चरमे वयसि प्रणीतवानासीत् । भोजप्रबन्धे उल्लिखितः कालिदासोऽयमेव सम्भवति ।

३१. क्षेमेन्द्रः

क्षेमेन्द्रो हि काश्मीरराजस्य १०८५–११२० मितवैक्रमाब्दानभितः स्थितिमतोऽनन्तस्य तदुत्तरवर्तिनः ११२०–११४६ मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे स्थितिमतः कलशाख्यस्य राज्ञः सभापण्डित आसीत् । तेनास्य स्थितिकालः १०६०-११५० मितवैक्रमाब्दान्तराल आपततीत्यनुमितः । अस्य पिता प्रकाशेन्द्राऽऽख्यो विद्यागुरुश्च गङ्गकाचार्यः । कथ्यते ह्यनेन महामाहेश्वरादभिनवगुप्तात्साहित्यविद्याऽधीतेति ।

मूलतः परमशैवोऽप्ययं विष्णौ बुद्धेऽपि समानमेवादरभावं दर्शयति । अस्य हि सन्त्यनेकाः कृतयः पञ्चत्रिंशत्तोऽधिकाः । अस्य शशिवंशमहाकाव्यमप्यासीदिति श्रूयते यन्न सम्प्रति समुपलब्धम् । अन्यासु मुख्यासु कृतिषु

भारतमञ्जरी, रामायणमञ्जरी, बृहत्कथामञ्जरी, दशावतारचरितकाव्यं, समयमातृकाकाव्यं, पद्यकादम्बरी, बौद्धावदानकल्पलता, मुक्तावलीकाव्यं, लावण्यवतीकाव्यं, लोकप्रकाशकोशः, औचित्यविचारचर्चा, सुवृत्ततिलकं, अमृततरङ्गकाव्यं च प्राधान्येन गृहीतानि । सन्त्यन्याश्चास्य रचनाः काव्यमालायां क्षेमेन्द्रकाव्यसङ्ग्रहे च सङ्गृहीताः । तस्य कृतिषु भारतमञ्जरी सर्वा अप्यतिशेते । तामधिकृत्योक्तम्—

'प्राप्तः सामान्यजल्पोऽपि क्षेमेन्द्रोऽद्य कवीन्द्रताम् ।' इति ।

प्रथमं तु सर्वोऽपि जनः सामान्यजल्प एव भवति । साधनैव जनं यं कमपि साधयति ।

३२. बिल्हणः

बिल्हणो हि काश्मीरः ज्येष्ठकलशाख्यस्य पुत्रः । अस्य माता नागाऽऽख्या इष्टारामानन्दौ भ्रातरौ । असौ हि १०८०-११६० मितवैक्रमाब्दान्तराले स्थितिमानित्यनुमीयते । कथ्यते ह्यसौ ११०७ मितवैक्रमाब्दमभितो जन्मभुव विहाय देशान्तरं प्रस्थितः । प्रथमं हि सः अनहिलवादस्य चालुक्यवंशीयनृपस्य त्रैलोक्यमल्लस्य सभासद्रूपेण कञ्चित्कालं स्थित्वा पुनः कल्याणस्य विक्रमादित्याख्यस्य (चतुर्थस्य) नृपस्य सभायामुपस्थितः । तत्रैव सः ११४२ मितवैक्रमाब्दमभितः विक्रमाङ्कदेवचरितं नामैतिहासिकं महाकाव्यं प्रणीतवानासीत् । महाकाव्येऽस्मिन् सन्त्यष्टादशसर्गाः सम्प्रत्युपलब्धाः । तत्र हि तेन स्वाश्रयभूतस्य विक्रमाङ्कदेवस्य तत्पूर्वजानाञ्च चरितं चित्रितमस्ति । तत्र विक्रमाङ्कदेवस्य मृगयायात्रा, चन्द्रलेखया सह विवाहश्च सुनिपुणं वर्णितः । एतदतिरिक्तमस्य चौरपञ्चाशिका, कर्णसुन्दरीनाटिका च प्रसिद्धौ ग्रन्थौ । विक्रमाङ्कदेवचरितस्य विश्वनाथभारद्वाजप्रणीता रमा टीका प्रसिद्धा चौरपञ्चाशिकायाश्चतस्रष्टीका यासु रामतर्कवागीशस्य प्रसिद्धा ।

३३. लोलिम्बराजः

साहित्ये गान्धर्वशास्त्रे आयुर्वेदे च समानगतिर्लोलिम्बराजः ११००-१२०० मितवैक्रमाब्दानभितः स्थितिमानासीत् । अस्य च पिता दिवाकरः आश्रयदाता हरिहरनृपश्च । अनेन बहवो ग्रन्थाः प्रणीता येषु हरिविलासाख्यं महाकाव्यं प्रसिद्धमस्ति । १२०७ मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता पुरुषोत्तमदेवेन तत्काव्यं तस्य वर्णदेशनाख्ये ग्रन्थे स्मृतमस्ति । सम्प्रति लोलिम्बराजस्य ग्रन्थावली प्रकाशिताऽऽस्ति । केचित्कविममुं १४५७ मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे स्थितिमन्तमपि मन्यन्ते किन्तु तं पुरुषोत्तमदेवः स्मरतीति नैतन्मतं समीचीनं प्रतिभाति ।

२४. वाक्पतिराजः

वाक्पतिराजो हि मूलतः प्राकृतभाषाकविरूपेण प्रसिद्धः । तस्य हि गउडवहो (गउडवधं) नाम प्राकृतभाषानिबद्धं महाकाव्यमस्ति । तत्र हि कान्यकुब्जेश्वरेण यशोवर्मणा गौडराजकुमारस्य वधपर्यन्ता कथा चित्रिताऽस्ति । यशोवर्मा हि तस्याश्रयदाता नृपः । तेन हि तस्यापि स्थितिकालो यशोवर्मकालसमकालमेव ७९० मितविक्रमाब्दमभित आपतति । यशोवर्मा हि ७८६ मितवैक्रमाब्दे काश्मीरेण ललितादित्येन पराजित आसीदिति ।

"कविवाक्पतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवितः ।
जितो ययौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतिवन्दिताम् ॥"

इति राजतरङ्गिणी(४।१४४)कारवचनाज्ज्ञायते । वाक्पतिराजो हि भवभूतेः समकालिकः किन्तु तदवरजः । स हि भवभूतेः काव्यगतामधमर्णतां स्वीकुरुते स्वयमेव ।

तस्य च मधुमथनविजयं नाम महाकाव्यमपि प्रसिद्धम् । स स्वयमेव गौडवधे तदुद्घोषयत्यपि । सम्प्रति तत्काव्यं तु नैवोपलभ्यते किन्तु सदुक्तिकर्णामृतप्रभृतिग्रन्थे समुद्धृतानि तस्य कानिचित्पद्यान्येव दृश्यन्ते । तेषु द्वित्राणि यथा सङ्कलितं कविजीविते ।

सेयं द्यौस्तदिदं शशाङ्कदिनकृच्चिह्नं नभः सा क्षितिः
तत्पातालतलं त एव गिरयस्तेऽम्भोधरास्ता दिशः ।
इत्थं नाभिविनिर्गतेन स शिरः कम्पाद्भुतं वेधसा
यस्यान्तश्च बहिश्च दृष्टमखिलं त्रैलोक्यमव्यात्स वः ॥
खर्वग्रन्थिविमुक्तसन्धिविकसद्वक्षः स्फुरत्कौस्तुभं
निर्यन्नाभिसरोजकुड्मलकुटीगम्भीरसामध्वनि ।
पात्रावाप्तिसमुत्सुकेन बलिना सानन्दमालोकितं
पायाद्वः क्रमवर्धमानमहिमाश्चर्यं मुरारेर्वपुः ॥

अनेन कवेरस्य विष्णुभक्तिर्व्यज्यते ।

२५. अभिनन्दः

रामचरितमहाकाव्यस्य प्रणेता अभिनन्दः काश्मीर आसीत् । तस्य कृतिः रामचरितं नाम महाकाव्यं ३६ सर्गेषु विभक्तमासीत् । तद्धि सम्प्रति स्वरूपेण तु नैवोपलभ्यते किन्तु तद्धि भोजराजः (१०६० वै०) महिमभट्टः (११५० वै०) च स्मरतः । तेन ह्यस्य स्थितिकालो विक्रमानन्तरनवमशतकोत्तरार्द्धोऽनुमितः । अस्य पदावली सरला सरसा च वर्तते । काव्यमिदं

मूलतोऽपूर्णमासीत् । तद्धि तत्पाश्चाद्वर्तिभ्यां लेखकाभ्यां प्रत्येकं चतुरः सर्गान् विरचय्य पूरितम् । तावुभावपि पाठौ सम्प्रति लभ्येते । असौ हि काश्मीरवासिनः शतानन्दाख्यस्य पुत्रः ।

२६. अभिनन्दो वा गौडाभिनन्दः

जरन्नैयायिकस्य जयन्तभट्टस्य (९३७ वै०) पुत्रेण अभिनन्देन कादम्बरीकथासारनामकमष्टसर्गात्मकं महाकाव्यं प्रणीतमस्ति । असौ हि बाणभट्टप्रणीतकादम्बर्याः कथासारः । कथ्यते ह्यसौ ७९०–८२६ मितवैक्रमाब्दान्तराले राज्यं कुर्वतः काश्मीरस्य ललितादित्यस्य मन्त्रिणः शक्तिस्वामिनः प्रपौत्रः कल्याणस्वामिनः पौत्रो जयन्तभट्टस्य पुत्रो राजशेखरसमकालिकः । तेन ह्यस्य स्थितिकालो वैक्रमनवमशतकोत्तरार्द्ध इति । एतदतिरिक्तमस्य योगवासिष्ठसारनामको ग्रन्थोऽपि लभ्यते । कथासारस्तु सर्वमेव सर्गान्त्यश्लोकान् विहायानुष्टुप्छन्दसि गुम्फितः । तस्यानुष्टुप्वृत्ते दाक्षिण्यं क्षेमेन्द्रोऽपि प्रशंसति । यथा—

"अनुष्टुप्सततासक्ता साभिनन्दस्य नन्दनी ।
विद्याधरस्य वदने गुलिकेव प्रभावभूः ॥" इति ।

ग्रन्थविषयमादाय स स्वयमेव कथयति—

"काव्यविस्तरसन्धानखेदालसधियः प्रति ।
तेन कादम्बरीसिन्धोः कथामात्रं समुद्धृतम् ॥" इति ।

२७. शङ्कुकः

वैक्रमनवमशतकोत्तरार्द्धाभ्यर्णस्थितिमता शङ्कुकाख्येन विदुषा, भुवनाभ्युदयं नाम महाकाव्यं प्रणीतमासीदिति राजतरङ्गिणीतः (४।७०५) ज्ञायते । कविरयं विद्वन्मानससिन्धुरित्यपि कथ्यते स्म ।

२८. धनञ्जयः

वैक्रमदशमशतकोत्तरार्द्धभवोऽयं कविर्द्विसन्धानकाव्यस्योन्नायकः । अस्य हि राघवपाण्डवीयं महाकाव्यं प्रसिद्धम्, यत्र प्रत्येकं पद्यमेकतो रामकथामपरतः पाण्डवकथां व्यनक्ति । अस्येयं काव्यशैली पश्चाद्वर्तिभिः कविराजरामचन्द्रचिदम्बरवेङ्कटाध्वरिमेघविजयगणिहरदत्तप्रभृतिभिरप्यनुसृता ।

२९ कमकसेनो वादिराजः

१००७ मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता वादिराजेन जैनमुनिना यशोधरचरितं नाम महाकाव्यं प्रणीतमासीत् । तस्य हि सम्प्रति चत्वारः सर्गा

यथा हि माघेन प्रतिसर्गान्ते 'लक्ष्मीपतेश्चरितकीर्तनमात्रचारु' इति कथितं तथैव हरविजयेऽपि 'चन्द्रार्धचूडचरिताश्रयचारु' इति निगदितमस्ति प्रतिसर्गान्ते। महाकाव्यस्यास्यौचित्यं प्रतिपादयन्महाकविः स्वयमेव कथयति—

"हरविजयमहाकवेः प्रतिज्ञां शृणुत कृतप्रणयो मम प्रबन्धे।
अपि शिशुरकविः कविः प्रभावाद्भवति कविश्च महाकविः क्रमेण॥" इति।

इदं नैव गर्वोक्तिमात्रमपि तु यथार्थवाक्यमपि। वस्तुतो हरविजये समग्रमेव महाकाव्यलक्षणमात्मसात्कृतमस्ति। तेनेदं महाकवीनां कृते कृतं महाकाव्यमेव। भारविमाघौ तु द्व्यक्षरश्लोकाननुष्टुप् छन्दस्येव ग्रथ्नीतो रत्नाकरस्तु तस्य शार्दूलविक्रीडितमन्दाक्रान्ताप्रभृतिच्छन्दस्वपि सफलप्रयोक्ता। तस्यालङ्कारयोजनाऽपि मनोहारिणी दृश्यते। रत्नाकरो हि उत्प्रेक्षाप्रियः कविः।

कवेरस्य वसन्ततिलकां मानयन् क्षेमेन्द्रः कथयति—

वसन्ततिलकारूढा वाग्वल्ली गाढसङ्गिनी।
रत्नाकरस्योत्कलिका चकास्त्याननकानने॥

काव्यस्यास्य अलकाख्येन विदुषा विषमपदोद्द्योतिनी टीका प्रणीता दृश्यते तथैव लोकमणिदाहालस्य कलाख्या व्याख्या च।

साधूक्तं द्विजेन्द्रनाथेन (संस्कृत० ४५९ तमपृष्ठे) यद्रत्नाकरस्य कवित्वचमत्कारो नूनं माघरवनामधरीकरोतीति। वस्तुतोऽस्य वाग्रत्नप्रभया माघो हतप्रभ इव लक्ष्यते। निभाल्यतां तस्य काव्यस्य छटा—

सन्ध्याप्रवृत्तिरुधिरारुणसान्द्रधातु-
धूलिच्छटाकपिशिताम्बरदिग्विभागाः।
अध्यम्बुराशि गिरिपङ्क्तिरवन्यपप्त-
दभ्यापतत्कुलिशताकुलिता दिनश्रीः॥ इति।

२२. आनन्दवर्धनः

यद्यपि आलङ्कारिकपङ्क्तौ आनन्दवर्धनः सगर्वं स्मर्यते तथापि तस्य काव्यजगत्यपि न तथा प्रसिद्धिस्तु न तथाऽप्रसिद्धिरपि। तस्य हि अर्जुनचरितं तं हि महाकविरूपेणाऽपि परिचाययति। तस्य देवीशतकमपि तं तथैव सङ्केतयति यद्यपि तत्स्तुतिकाव्यमेव। अस्य विषमबाणलीलाऽप्यस्य कवित्वं सूचयन्ति। ध्वन्यालोके कतिपयान्युदाहरणानि अर्जुनचरिताद् गृहीतानि दृश्यन्ते।

असौ हि काश्मीरपालकस्यावन्तिवर्मणः समकालिक आसीदिति राजतरङ्गिणीकारस्य—

'मुक्ताकणः शिवस्वामी कविरानन्दवर्धनः।
प्रथां रत्नाकरश्चागात्साम्राज्येऽवन्तिवर्मणः॥' (५।३९)

इति कथनाज्ज्ञायते। अवन्तिवर्मा हि ९१२-९३० मितवैक्रमाब्दान्तरे स्थितिमानासीत्। तस्य सभासद्भूत आनन्दवर्धनोऽपि ८८०-९५० मितवैक्रमाब्दानमितः स्थितिमांस्तु भवेदेव।

अर्जुनचरितं सम्प्रत्यनुपलब्धग्रन्थरत्नेष्वेकम्।

२३ शिवस्वामी

शिवस्वामी अपि आनन्दवर्धन इव अवन्तिवर्मण सभायामासीदिति राजतरङ्गिणीकथनाज्ज्ञायते (५।३९)। तेन हि तस्यापि स्थितिकालोऽवन्तिवर्मकालसम एवेति अनुमीयते किन्तु स आनन्दवर्धनाज्ज्येष्ठ एव प्रतिभाति। अतोऽस्य कालः ८५०–९३० मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णेऽनुमितः।

तस्य कप्फनाभ्युदय नाम महाकाव्यं बौद्धमतानुगम्। कथ्यते हि शैवोऽपि स चन्द्रमित्रनामकबौद्धानुनयेन ग्रन्थमिमं प्रणीतवानिति। काव्यप्रकाशकृन्मम्मटाचार्यः काव्यादस्मात्—

'उल्लास्यकालकरवालमहाम्बुवाहम्' इति पद्यं ध्वन्युदाहरणक्रमे समुद्धरति। कप्फनो हि लीलावतीनगर्या अधीशो युद्धे स्ववीर्येण श्रावस्तीनरेशं प्रसेनजितं जयति। पराजितः प्रसेनजित् बुद्धं ध्यायति। ध्यातमात्रो बुद्धः प्रकटीभूय कप्फनं विजयते। कप्फनोऽपि ज्ञातरहस्यो बुद्धं शरणं गच्छति कृतकृत्यश्च भवतीत्यस्य कथासारः। काव्येऽस्मिन् सर्गाः सन्ति विंशतिः। काव्ये तत्र मलयपर्वत-विविधर्तु-कुसुमावचय-जलविहारादिविषयाश्च साधु निभालिताः। स हि सफलः कविरासीदिति तस्यैव—

विदितबहुकथार्थश्चित्रकाव्योपदेष्टा
यमककविरगम्यश्चारुसन्दानमानी।
अनुकृतरघुकारोऽभ्यस्तमेष्टप्रचारो
जयति कविरुदारो दण्डिदण्डः शिवाङ्कः॥

इति कथनादेव सिध्यति। अस्य प्रयोगनैपुण्यं वर्णनाचातुरी च प्रशस्यार्हा। दिङ्मात्रमुदाहरणं यथा—

वेणीषु मूर्च्छामिव सम्प्रयाता कपोलयोर्लीनमिवादधानाः।
स्मितेष्विवोच्छ्वासमिवोद्वहन्तो विलासिनीः शिशिलपुरिन्दुपादाः॥ इति।

शृङ्गारवर्णनेन काव्यस्य कलेवरवृद्धिरेव भवति नान्यत्। वस्तुतस्तु अङ्गीभूतेन शृङ्गारेण अङ्गभूतो वीर उद्वेजित इव दृश्यते तत्र। यदा कदा तस्य प्रकृतिचित्रणमपि कृत्रिममलङ्कारभाराक्षिप्तमिव दृश्यते तस्य हि प्रकृतिचित्रणमुद्दीपनरूपेणैव कृतं दृश्यते किन्तु ग्राम्यजीवनचित्रणं तु नितान्तं स्वाभाविकमपि दृश्यते तस्य वर्णनसौन्दर्यं चमत्कारविधानञ्च चरमोत्कर्षतां स्पृशति। नारदावतरणं स इत्थं वर्णयति—

"चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा ततः शरीरीति विभाविताकृतिम्।
विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः॥"

तथैव—

"गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः प्रसिद्धमूर्ध्वज्वलनं हविर्भुजः।
पतत्यधो धाम विसारि सर्वतः किमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः॥"

कतिपयपक्षेषु माघो भारविना सह साम्यं बिभर्ति कतिपयपक्षे वैषम्यमपि। उभयोस्तुलनात्मकमध्ययनमत्र दिङ्मात्रमुपस्थाप्यते। उभेऽपि काव्ये 'श्रियाः' इति पदेनारभेते। उभयोरेवारम्भे राजनीतिर्वर्णिताऽस्ति। उभयोरेव चतुर्थसर्गो नानावृत्तमयः। उभेऽपि शब्दचित्रकाव्यं प्राथम्येन प्रस्तुतः प्रथमे १५ सर्गे द्वितीये १९ तमे सर्गे। किन्तु प्रथमं हि शिवमहिमवर्णनपरं द्वितीयं तु कृष्णकथासम्बद्धम्। प्रथमे प्रतिसर्गान्ते लक्ष्मीशब्दस्य प्रयोगो द्वितीये श्रीशब्दस्य। प्रथमे हि हिमालयवर्णनाय यमकं प्रयुनक्ति द्वितीयं रैवतकवर्णनाय। प्रथमे व्यासस्य भूमिकां द्वितीये नारदः पूरयति। इदमपि विश्वस्यते यद् भावाभिव्यक्तौ पाण्डित्यप्रदर्शने च माघो भारविमतिशेते तथैव छन्दोयोजनायां चित्रालङ्कारप्रयोगे च। आद्यो हि विवेचकोऽपरो समीक्षकः। प्रथमे हि ओजोभूयस्त्वं द्वितीये तु माधुर्यप्राचुर्यम्। आद्यो हि निपुणः कलाकारो द्वितीयस्तु दक्षचित्रकारः। प्रथमे या सुकुमारता सा द्वितीये प्रौढतामावहति। आद्ये हि काव्यवनिता आसन्नयौवना द्वितीये तु प्राप्तयौवना दृश्यत इति।

२१. रत्नाकरः

भोजदेवः (१०६०—११०७ वै०) सादरं कथयति—

"अस्तङ्गतभारविरवि कालवशात्कालिदासविधुविधुरम्।
निर्वाणबाणदीपं जगदिदमुद्द्योति रत्नेन॥" इति।

तथैव राजशेखरेण काव्यशास्त्रिणा—

"मा स्म सन्तु हि चत्वारः प्रायो रत्नाकरा इमे।
इतीव स कृतो धात्रा कवी रत्नाकरोऽपरः॥"

इति प्रशंसितो रत्नाकरकविः संस्कृतसाहित्ये स्वल्पतमं कथानकमादाय सर्वातिशायिबृहत्कायमहाकाव्यप्रणेतृत्वेन प्रसिद्धः। स हि राजानक-वागीश्वर-विद्याधिपतिप्रभृत्युपाधिभिर्विभूषितो दृश्यते। महाकवेरस्य हरविजयं नाम पञ्चाशत्सर्गात्मकं महाकाव्यं, वक्रोक्तिपञ्चाशिका, ध्वनिगाथापञ्जिका च ज्ञाता ग्रन्थाः।

कविरसौ काश्मीर इति तु तस्य राजानकोपाधिनैव ज्ञायते। सौभाग्यवशात्स स्वाश्रयभूतं चिप्पटजयापीडं बालबृहस्पत्यपराभिधं काव्यान्ते स्मरति। चिप्पटजयापीडस्य स्थितिकालो राजतरङ्गिण्यनुसारेण ८३६–८७० मितवैक्रमाब्दानभितोऽनुमितः। तेन रत्नाकरस्याऽपि स एव स्थितिकालः। तस्य च ९१२–९४१ मितवैक्रमाब्दान्तरवर्तिनोऽवन्तिवर्मणः काश्मीरनरेशस्य सभासत्त्वमपि राजतरङ्गिण्याः—

"मुक्ताकणः शिवस्वामी कविरानन्दवर्धनः।
प्रथां रत्नाकरश्चागात्साम्राज्येऽवन्तिवर्मणः॥" (५।३९)

इति वचनाज्ज्ञायते। शताधिकवर्षजीवनोऽस्य कवेः स्थितिकालस्तेन ८२०–९४० मितवैक्रमाब्दान्तराले समापतति।

अस्य हरविजयं महाकाव्यं न तथा परां कोटिमारुहदपि विविधदृष्ट्या महत्त्वपूर्णं गौरवशालि च। अत्र सुविस्तृताः पञ्चाशत्सर्गाः सन्ति। अत्र हि भगवता शङ्करेण शक्रादिप्रार्थनयाऽन्धकासुरस्य वधो वर्णितः। तत्र हि प्रथमे सर्गे ज्योतिष्मत्याख्या शिवपुरी वर्णिता। तदनु च इन्द्रादिभिरन्धकतापनिवेदनाय शङ्करपार्श्वे षड्ऋतूनां प्रेषणं, ऋतुभिरन्धककृतापराधनिवेदनं, अन्धकासुरनाशाय शिवगणस्य परामर्शः, शिवगणविहारः, शिवदूतस्यान्धकासुरेण सह संवादः, शिवसेनाप्रयाणं, युद्धवर्णनमन्धकासुरवधश्चास्येतिवृत्तसूचिः। शिशुपालवधमिव हरविजयमपि इतिवृत्तनिर्वाहे स्खलत्येव। अत्रापि इतिवृत्तापेक्षया तदसम्बद्धवर्णनस्यैव प्राचुर्यम्। तथापि भावाभिव्यक्तिदृष्ट्या काव्यमिदं शिशुपालवधमप्यतिशेते। अत्र हि शैवदर्शन-नीति-कामशास्त्रेतिहासपुराण-नाट्यसङ्गीतालङ्कारशास्त्रचित्रकाव्यप्रभृतीनां प्राशस्त्येनोपस्थापनमेवास्योत्कृष्टतमत्वस्य चिह्नम्। तस्य च वर्णनाचातुरी निभालनीया दृश्यते। स स्वयमेव कथयति सगौरवं—

'ललितमधुराः सालङ्काराः प्रसादमनोहरा
विकटयमकश्लेषोद्गारप्रबन्धनिरर्गलाः।
असदृशगतीश्चित्रे मार्गे ममोद्गिरतो गिरो
न खलु नृपतेश्चेतो वाचस्पतेरपि शङ्कते॥

ग्रपुजाविरोधिनमुद्धतं शिशुपालं स निहन्ति। एतावतीमेव कथां कविः स्वप्रतिभाबलाद् विस्तृतेषु विंशतिसर्गेषु वर्णयति । संक्षिप्तकथाश्रयेण काव्य-प्रवर्तनं संस्कृतपण्डितानां महानामोदविषयः । कालिदासो हि सुविस्तृता कथामादाय काव्यरत्नं प्रणीतवान् । एवमेव कुमारदासोऽपि । भारविस्तु तदपेक्षया स्वल्पतरां कथामाश्रित्य महाकाव्यं विरचितवान् । माघस्ततोऽपि स्वल्पतरां कथां गृहीतवान् । रत्नाकरस्तु स्वल्पतमामेव कथामाधृत्य पञ्चा-शत्सर्गात्मकं महाकाव्यं प्रणीतवान् । तत्र हि शिशुपालवधस्य प्रथमे सर्गे नारदागमनं श्रीकृष्णेन तदादरः नारदेन शिशुपालवधाय प्रोत्साहनं शक्र-सन्देशकथनम् । द्वितीये कृष्णबलरामोद्धवानां गुप्तमन्त्रणा उद्धवपरामर्शा-नुसारेण युधिष्ठिरस्य यज्ञे गमनाय निर्णयः, तृतीये श्रीकृष्णस्य प्रस्थानं द्वारिकासेनासमुद्रादीनां वर्णनम्, चतुर्थे रैवतकपर्वतवर्णनम्, पञ्चमे तत्र सैन्यशिविरवर्णनं, षष्ठे षट्ऋतुवर्णनं, सप्तमे वनविहारवर्णनं, अष्टमे जलक्रीडावर्णनं, नवमे सायं चन्द्रोदय-शृंगारविधानादिवर्णनं, दशमे दान-गोष्ठीरात्रिक्रीडावर्णनम्, एकादशे प्रभातवर्णनं, द्वादशे प्रस्थानवर्णनं यमुना-वर्णनञ्च, त्रयोदशे कृष्णपाण्डवसमागमः श्रीकृष्णस्य नगरप्रवेशवर्णनं च, चतु-र्दशे राजसूययज्ञक्रमः श्रीकृष्णस्याग्रपूजा, भीष्मेण तस्य स्तवनञ्च, पञ्चदशे शिशुपालक्रोधो युद्धाय सन्नद्धता च राज्ञां, षोडशे दूतसंवादः सप्तदशे युद्ध-प्रयाणं, अष्टादशे युद्धवर्णनं, एकोनविंशे युद्धवर्णनं चित्रालंकारयोजना च, विंशे शिशुपालस्य वधः, इति प्रतिसर्गकथासारः ।

माघो हि एकीभूतकालिदासभारविभट्टय इति समालोचकाः कथयन्ति तस्य काव्ये कालिदासस्य काव्यसौन्दर्यं भारवेरर्थगौरव भट्टेश्च व्याकरण-पाटवञ्च दृश्यते । तस्मिन् हि काव्यनैपुण्यव्याकरणपाटवयोः सुन्दरसमन्वयो दृश्यते । तत्र हि कलापक्षस्य प्राचुर्येण सहैव भावपक्षस्यापि समादरो लभ्यते अत्र वीरो मुख्यरसः शृंगारश्चाङ्गम् । कोमलपदावल्या सहैव शब्दजालोऽपि तत्र विलसति । अस्य हि सुसंघटिता भाषा भावाभिव्यक्तये नितान्तं सक्षमा दृश्यते । अत्र त्रयाणमेव काव्यगुणानां समन्वितः प्रयोगो दृश्यते । अस्य-चित्रालंकारजालो भारविं भट्टिञ्चातिशेते । तेनैवोक्तं 'माघे माघे गतं वयः' इति । यथा हि 'सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ' इति कथनात्कालिदासो दीपशिखासंज्ञां लेभे यथा वा 'आदन्तो कनकमयातपत्रलक्ष्मीम्' इति कथना-द्भारविरातपत्रसंज्ञां लेभे तथैव माघोऽपि निम्नांकितपद्येन घण्टासंज्ञामलभत —

'उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम् ।
वहति गिरिरयं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम्॥ (४।२०)। इति

कथ्यते हि 'नवसर्गे गते माघे नवशब्दो न विद्यते ।' तथाकथनेऽयमेव हेतुर्यत्तत्र नवनवानां शब्दानां बाहुल्येन प्रयोग कृतोऽस्ति । नवतामेव माघो रमणीयतायाः स्वरूपं मन्यते । कथयति सः —

'क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः ।' (४।१७)

समालोचकाः कथयन्ति यन्माघस्य भाषायां पाण्डित्येन सह परि-ष्कारः, कोमलतया सह माधुर्यं, ओजसा सह सशक्तता, अर्थगाम्भीर्येण सह स्फूर्तिरपि द्रष्टुं शक्यते । यथा हि —

मधुरया मधुबोधितमाधवीमधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।
मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे । (६।२०)

तस्य हि सूक्ष्मेक्षिकाऽपि सर्वानेवातिशेते । स यदेव कथयति तस्य मूल-मेव स्पृशति । यथा हि —

प्रहरकमपनीय स्वं निदिद्रासतोच्चैः
प्रतिपदमुपहुतः केनचिज्जागृहीति ।
मुहुरविशदवर्णा—
ददपि गिरमन्तर्बुध्यते नो मनुष्यः ॥
कुमुदवनमपश्रि श्रीमदम्भोजदण्डं
त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमाँश्चक्रवाकः ।
उदयमहिमरश्मिर्याति शीतांशुरस्तं
हतविधिलसितानां हा विचित्रो विपाकः ॥

माघेन हि काव्ये बहूनिच्छन्दांसि प्रयुक्तानि । तेषु हि वंशस्थवृत्तमतीव प्रियम् ।

शिशुपालवधस्य सन्त्यनेकाष्टीका विंशत्यधिकाः यासु मल्लिनाथस्य सर्वङ्कषा प्रसिद्धाः प्राचीनासु नवासु च शेषराजस्य चन्द्रकला ।

माघाय हि अलंकृतकाव्यपरम्परा भारवितः प्राप्ताऽऽसीद्या सा साधु निरवाहयत् । तस्य हि प्रत्येकं वर्णनमलंकृतभाषायामेव लभ्यते । स हि यद्यपि इतिवृत्तनिर्वाहे स्खलति, यत्र कुत्र तु प्राकरणिकवर्णनस्य मूलकथया सह नास्ति कोऽपि सम्बन्धस्तथापि वर्णनाचातुर्या स निष्प्रयोजनानपि विषयान् प्रयोजनसम्बद्धामिव करोति । वस्तुतश्चतुर्थसर्गादारभ्य त्रयोदशसर्गपर्यन्तो विषयो मूलकथया सह नितान्तमेवासम्बद्धः । इतिवृत्तेन सह तु प्रथमद्वितीय-चतुर्दशविंशतिसर्गा एव सम्बद्धाः । वीररसाप्लाविते इतिवृत्ते गौणेन

जयति जयलक्ष्म्यलक्षितवक्षःस्थलसंशयोदारः ।
श्रीवर्मलातनृपतिः पतिरवनेरधिकबलवीर्यः ॥ इति ॥

मंस्कृतकविजीविते १४१ तमपृष्ठे पार्श्वसूचौ) । यद्यपि कविवंशवर्णनपराणि पञ्च पद्यान्यपि मल्लिनाथादिभिर्व्याख्यातान्येव तथापि तेषां मौलिकत्वं तु ससंशयमेव यतो हि तद्ग्रंथनशैली ग्रन्थनिर्वाहितशैल्या भिन्नैव । सम्भवति पश्चाद्वर्तिना केनाऽपि तानि प्रक्षिप्तान्यपि स्युः । सत्यपि तथा स्वल्पमपि कविपरिचयप्रकाशं तु तेभ्यः प्राप्यत्येव प्रक्षेपकस्यापि आप्तत्वात् । श्रीवर्मलातो नृपः मम्भवतो वलभीं शासति स्म । तस्य च स्थितिकालः स्पष्टतः ६८२ मितवैक्रमाब्दमभितः शिलालेखे तथोल्लिखितत्वात् । तेन हि सुप्रभदेवस्याऽप्ययमेव कालः । तस्य हि सुतो दत्तकः सर्वाश्रयः । तस्य च कालस्तदन्तरवर्ती, सम्भवतः ६७०-७३० मितवैक्रमाब्दानभितः । तस्य पुत्रो माघ इति तस्य कालः ७००-७८० मितवैक्रमाब्दानभितोऽनुमितः समालोचकैः । केचित्तु शिशुपालवधगतं--

"अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धना ।
शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पशा ॥" (२।११२)

इति पद्यमाधृत्य वृत्तिशब्देन काशिकावृत्ति जयादित्यप्रणीतां न्यासशब्देन जितेन्द्रबुद्धेः विवरणपञ्जिकां च गृहीत्वा यथानिर्दिष्टं मल्लिनाथवल्लभदेवादिभिर्व्याख्यातृभिः माघस्य समयो जितेन्द्रबुद्धेः पश्चाद्वर्तीत्यपि मन्यन्ते । किन्त्वेष भ्रम एव दृश्यते 'दिङ्नागानां पथि परिहरन्' इति कथनेन कालिदासदिङ्नागयोः समकालिकत्वकल्पनमिव । यतो हि बाणस्य समयस्तु सुनिश्चित एव । न कदापि काशिकावृत्तिकारेण बाणपूर्ववर्तिना भाव्यम् । काशिकावृत्युपरि हरदत्तस्य पदमञ्जरी टीका । तस्या एव व्याख्या जितेन्द्रबुद्धेर्न्यासापराभिधा । किन्तु बाणभट्टोऽपि न्यासग्रन्थं स्मरति 'कृतगुरुपदन्यासा लोक इव व्याकरणेऽपि' इति कथनेन । तेन हि जितेन्द्रबुद्धेः पूर्वमपि आसन्ननेके न्याससंज्ञिता ग्रन्थाः । अष्टाध्याय्याः वृत्तिग्रन्थश्च काशिकापूर्वमप्यासीदेव यदुपरि वार्तिकानि प्रणीतानि कात्यायनादिभिः । वस्तुतस्तु अष्टाध्यायी सूत्राणामाद्यो वृत्तिकारः पाणिनिरेव तदनु च व्याडिरिति सर्वसम्मतमेव । अतो नेदं प्रमाणं माघकालनिर्णये । अपरञ्च जितेन्द्रबुद्धिः पदमञ्जरीमनुसरति । पदमञ्जरीकारो हरदत्तः स्वयमेव माघं स्मरतीति निरस्तैव जितेन्द्रबुद्धेर्माघपूर्ववर्तिता ।

सामान्यतो बाह्यप्रमाणैरपि माघस्य समयं निर्णेतुं शक्यते । बाणभट्टो माघं न स्मरतीति सामान्यतः इदमेव तस्य स्थितिकालस्य पूर्वसीमा ।

यद्यपि स भट्टिमपि न स्मरति तथैव भारविमपि तथापि सामान्यरूपेणेदमुच्यते । भारविमनुजीवति माघ इति तथा रेखा कल्पिता । यशस्तिलकचम्पूकारः सोमदेवः (१०१६ वै०), ततः पूर्ववर्ती ध्वन्यालोककृदानन्दवर्धनः (९०७ वै०) कविराजमार्गस्य प्रणेता नृपतुङ्गदेव (८७१ वै०) च माघं स्मरन्ति । तुङ्गदेवस्तु तं कालिदाससमकक्षत्वेन स्तौति । अतस्ततोऽपि न्यूनतममपि शताब्दीपूर्वमेव माघस्य स्थितिकालेन भाव्यमेव । अनेनाऽपि माघस्य स्थितिकालः ७७० वैक्रमाब्दमभित आपतति सामान्यतः । स च दीर्घजीवी आसीत् । तेन तस्य स्थितिकालः ७००-७८० मितवैक्रमाब्दान्तरालेऽनुमितः साधुरेव ।

प्रचलितकिंवदन्त्यनुसारेण, यथा भोजप्रबन्धे प्रबन्धचिन्तामणौ च लिखितं, माघो नाम कश्चिद्विचक्षणो भोजस्य सभायामासीत् । कोऽसौ माघः कश्चासौ भोज इति तु नाधुनाऽपि स्पष्टम् । सामान्यतो राजा भोजशब्देनाऽप्युच्यते । महाभारते भोजशब्दो राजबोधकत्वेन प्रयुक्तो दृश्यते । नाम्नापि भोजाख्यास्त्रयो राजानोऽभूवन्निति वदन्त्यैतिहासिका येषु टोडरमहाशय एकः । धारानगरीशः परमारवंशीयो भोजस्तु १०६०-१११० मितवैक्रमाब्दान्तराले स्थितिमानिति सप्रमाणं वक्तुं पार्यते । माघस्य तत्समकालिकत्वे मते सति तस्य हि 'रम्या इति प्राप्तवतीः पताकाः' (५।५३) 'त्रासाकुलः परिपतन्' (५।२६) इति पद्यद्वयमुद्धरत आनन्दवर्धनस्य कः स्थितिकालः स्याद् यं हि कुन्तको, राजशेखरः, महिमभट्टश्च, स्वयमेव भोजोऽपि स्मरति अभिनवगुप्तस्तु व्याख्यात्यपि । तेन नैव माघो धारानगरीशभोजसमकालिकः । इदं सम्भवति यत्कश्चिद्भोजाख्यो नृपः यमैतिहासिका द्वितीयभोजमिति परिचिन्वन्ति, चित्तौर (चित्रवर) नगरे ७०७ मितवैक्रमाब्दात् ७३२ मितवैक्रमाब्दपर्यन्तं शासनरत आसीत् । तेनास्य माघाश्रयदातृत्वं सिध्यत्यपि । अपरञ्च माघस्य श्रीमालवास्तव्यत्वम्—

'इति श्रीभिन्नमालवास्तव्यदत्तकसूनोर्महावैयाकरणस्य माघस्य कृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये —'

इति शिशुपालवधपुष्पिकावाक्यतो ज्ञायते । श्रीमालवास्तव्यश्चित्तोरनगरीमाश्रितवानिति न किमप्याश्चर्यम् ।

माघस्य सम्प्रत्येकैव कृतिर्लभ्यते शिशुपालवधं नाम महाकाव्यम् । तत्र हि महाभारताश्रिता शिशुपालवधात्मिका कथा वर्णिताऽस्ति । नारदाद्युधिष्ठिरयज्ञवृत्तान्तं श्रुत्वा कृष्णः ससैन्यस्तत्र गच्छति । तत्र च कृष्णस्या-

राजशेखरस्तु तमैतिहासिकरूपेण स्मरति। तदनुसारेण स हि जन्मान्ध आसीन्मेधाविरुद्र इव। सामान्यतो विक्रमानन्तरं षष्ठशतकमेव कुमारदासस्य स्थितिकालं मन्यन्ते समालोचका यतो हि माघादारभ्य रामधारास्थाने कृष्णधारा प्रवहति। कुमारदासश्च रामधाराप्लुतः कविः। तेन हि तस्य माघपूर्ववर्तित्वमेव समुचितम्। यदि हि स सिंहलेश्वरस्तदाख्यस्तदा तु जानकीहरणस्य प्रणयनकालः ५७७ मितवैक्रमाब्दमभितः सम्भवति नो चेदन्यथाऽपि परिकल्पनीयमेव। वस्तुतस्त्वसौ भारविप्रवर्तितं पण्डितयुगं न मनागप्यनुसरति तेनासौ भारवेरपि पूर्ववर्ती सम्भवति।

जानकीहरणं पञ्चविंशतिसर्गेषु विभक्तं महाकाव्यम्। किन्त्वस्य पञ्चदशसर्गपर्यन्तमेव मुद्रिता प्रतिर्लभ्यते। कथ्यते हि अस्यैका हस्तलिपि विंशतिसर्गव्यापिनी लभ्यते। सम्पूर्णग्रन्थस्तु सिंहलीभाषायामनूदित एव लभ्यते। ग्रन्थेऽस्मिन् रामायणीया कथा निबद्धाऽस्ति ततोऽपि चमत्कारितया। काव्यमिदं वैदर्भरीतेः क्रीडाभूमिः। अस्य हि यमकानुप्रासप्रयोगो विलक्षणः। सर्वतोभावेन कालिदासमनुवर्तमानः कविरसौ यत्र कुत्र तु स्वं कालिदासरूपेणैवोपस्थापयति। चारुतैवाऽस्य विशिष्टो गुणः। अस्यापि व्याकरणप्रियत्वं भाषापाण्डित्यञ्च स्पष्टमेव परिलक्ष्यते। वंशस्थमस्य प्रियं छन्दः। आस्वादयोग्या च तस्य वर्णनाचातुरी। दिङ्मात्रं यथा—

शिशिरशीकरवाहिनि मारुते चरति शीतभयादिव सत्वरः।
मनसिजः प्रविवेश वियोगिनीहृदयमाहितशोकहुताशनम्॥
प्रालेयकालप्रियविप्रयोगग्लानेव रात्रिः क्षयमाससाद।
जगाम मन्दं दिवसो वसन्तक्रूरातपश्रान्त इव श्रमेण॥

वसन्ते सूर्यस्य प्रचण्डकिरणत्वं दाक्षिणात्ये एव प्रदेशे भवति न तु उत्तराञ्चले। एवमेव—

विनीद्रपुष्पाभरणः पलाशः समुल्लसत्पुष्पलतावनद्धः।
उद्भूतभस्मा मधुनेव रेजे राशीकृतो मन्मथदाववह्निः॥
सा मदेन मदनेन लज्जया साध्वसेन च विमिश्रचेष्टिता।
आययौ सपदि तादृशां दशां या न वक्तुमपि शक्यविभ्रमा॥
स्त्रियो न पुंसामुदयस्य साधनं त एव तद्धामविभूतिहेतवः।
तडिद्वियुक्तोऽपि घनः प्रजृम्भते विना न मेघं विलसन्ति विद्युतः॥

२०. माघः

'माघे सन्ति त्रयो गुणाः' इति कथनेन माघस्य कालिदासभारविदण्डिनामेकायतनीभूतं स्वरूपमाख्यायते। तस्य हि शिशुपालवधं नाम महाकाव्यं जगति प्रसिद्धमस्ति। 'नवसर्गगते माघे नवशब्दो न विद्यते', 'माघे माघे गतं वयः' इत्याद्युक्तिभिर्बहुप्रशंसितस्य महाकाव्यस्य प्रणेतृनाम्नैव समाधिका ख्यातिः।

इतः पूर्वं ये महाकवयो निर्दिष्टा विशेषतः कालिदास-अश्वघोष-भारवि-भट्टि-कुमारदासाः तेषां हि प्रातिस्विकं वैशिष्टचमितरेभ्यः पृथक्कृत्य तान् परिचाययति। कालिदासो हि रससिद्धः कविः भारविस्तु कलापक्षपोषकः अश्वघोषो हि दार्शनिकः भट्टिस्तु वैयाकरणः। कुमारदासस्तु कालिदासशैलीपोषकः। कालिदासकुमारदासयोरिदमेवान्तरं यत्प्रथमः स्वाभाविकगत्या प्रयासं विनैव प्रवहति यदाऽपरस्तारस्मिन्नेव पथि सप्रयासं धावति। उभावेव भावपक्षोन्नायकौ। भारविभट्टिकयोरिदमेवान्तरं यत्प्रथमः कविरपरस्तु मूलतो वैयाकरणः। कथ्यते हि माघे सर्वेऽपि कवय एकीभूय स्थिताः। तस्मिन् हि कालिदासस्य रसचमत्कारः, अश्वघोषस्य स्वाभीष्टदर्शनसिद्धिः भारवेरर्थगौरवं, भट्टेर्व्याकरणप्रयोगपरता च सर्वे एव परस्परं समन्विताः सन्ति।

माघस्यैतिह्यविषये स्वल्पमपि आभ्यन्तरप्रमाणमपि लभ्यते। शिशुपालवधस्य समाप्तौ कविवंशवर्णनप्रसङ्गोऽपि समुपस्थापितोऽस्ति। तदनुसारेण माघो हि सुप्रभदेवाख्यस्य पौत्रो दत्तकाख्यस्य पुत्र आसीत्। यथोक्तं तत्र—

सर्वाधिकारी सुकृताधिकारः श्रीचर्मलातस्य बभूव राज्ञः।
असक्तदृष्टिर्विरजाः सदैव देवोऽपरः सुप्रभदेवनामा॥
....

तस्याभवद् दत्तक इत्युदात्तः क्षमी मृदुर्धर्मपरस्तनूजः॥
....

"तस्यात्मजः सुकविकीर्तिदुराशयाऽदः
काव्यं व्यधत्त शिशुपालवधाभिधानम्।"

वर्मलातनामा नृपतिः वर्मनामा वर्मनाभः धर्मनामः धर्मलात इतिप्रभृतिनामभिरपि परिचितः। वसन्तगढग्रामे तेन स्थापितमेकं शिलाशासनं समुपलब्धमस्ति। यथोक्तं तत्र—

द्विरशीत्यधिके काले षण्णां वर्षशतोत्तरे।
जगन्मातुरिदं स्थानं स्थापितं गोष्ठिपुङ्गवैः॥

ग्रन्थस्यास्य सन्ति पञ्चदशाधिकाष्टीकाः यासु मल्लिनाथस्यैका, जयमङ्गलस्य जयमङ्गला, भरतमल्लिकस्यापरा प्राचीनाः प्रसिद्धाः कतिपयाः आधुनिकासु शेषराजस्य चन्द्रकला, गोपालशास्त्रिणश्चैका, लोकमणिदाहालस्य कला च ज्ञाताः ।

भट्टिविषयेऽयमपि अपरो भ्रमः समालोचकेषु यत्ते नामसादृश्यादेव गुप्तकालभवस्य बन्धुवर्मणो मन्दसारस्थशिलालेखस्य लेखकस्य वत्सभट्टेरेव रावणवधकारेण भट्टिना सहैक्यं वाञ्छन्ति । किन्तु ते विस्मरन्ति यत्तत्र वत्सभट्टे र्व्याकरणस्खलितानि तथाभवनेऽगेलायन्ते । कथं नाम महावैयाकरणो भट्टिस्तथाविधत्रुटिमवलम्बेत । तेनायमपि मतः काल्पनिकः प्रतिभाति ।

भट्टिभूमकयोर्विषयेऽप्ययमेव विवादः । वस्तुतस्तु संस्कृतकाव्यानां काव्यकाराणां चाधिकृत इतिहासः सम्प्रत्यपि नैव सुबद्धोऽस्ति । तेन यस्मै यद्रोचते स तथैव कथयति यथा वयमपि । भट्टिर्भूमकमनुसरति । स हि प्रथमः शास्त्रकविरित्येकः पक्षः । भूमक एव भट्टिमनुसरतीत्यपरः पक्षः । प्रथमपक्षधराणां मते भूमकस्य भीमस्य रावणार्जुनीयं वाऽर्जुनरावणीयं हि काशिकावृत्तौ समुद्धृतमस्ति । तेन हि भूमको न्यूनतमपि वैक्रमपञ्चमशतकमभितो हि स्थितिमान् । भट्टिस्तत् ततोऽपि नितान्तपरवर्तीति । निबन्धनदृष्ट्याऽपि तथैव सिध्यति यतो हि भट्टिकाव्यं स्वप्रयासे नितान्तसफलं दृश्यते यदा रावणार्जुनीयं तदपेक्षयाऽधरीकृतमेव । तेन रावणार्जुनीयस्य प्रयासेऽस्मिन् प्राथम्यं सिध्यति यतो हि प्राप्तलाभो भट्टिः स्वप्रयासे सफलीभूतः । सत्यपि भट्टेर्भूमकपूर्ववर्तित्वे तस्य शास्त्रकविपरम्परायां प्रथमत्वं तु नैव सिध्यति । यतो हि एतादृशानि काव्यानि आचार्ययुगेऽप्यासन्नेव पाणिनिव्याडिकात्यायन(वररुचि)-पतञ्जलि-प्रभृतिप्रणीतानि ।

असिध्यत्यपि तस्य शास्त्रकवित्वे प्राथम्ये भट्टिर्हि प्रक्रमेऽस्मिन् नितान्तसफलः कविरितरापेक्षया । वासुदेवो हि तमनुकरोति वासुदेवविजये धातुकाव्यकारश्च । तस्य हि शास्त्रकाव्यसम्मेलनं वर्णनातीतमेव । यथा––

रामोऽपि दाराहरणेन तप्तो वयं हतैर्बन्धुभिरात्मतुल्यैः ।
तप्तेन तप्तस्य यथा तथा नः सन्धिः परेणास्तु विमुञ्च सीताम् ।। इत्यादि ।

केचिद्भट्टिकाव्ये स्वाभाविकापेक्षया कृत्रिमतायाः आडम्बरस्य च प्राधान्यं कथयन्ति । सत्यपि तथा व्याकरणलक्ष्यस्य कवेर्न तन्महान् दोष इत्यपरे । वयं तु तादृशी कृत्रिमता काव्यसामान्येऽपि लभामहे किमुत

जटिलव्याकरणसम्बद्धे ग्रन्थे । काव्यस्यास्य माधुर्ये तत्सर्वं विलीयते । गुणसन्निपाते कश्चिद्दोषस्तु निमज्जत्येव ।

यद्यपि भट्टिभर्तृहर्योरैक्यपार्थक्यविषयः सम्प्रत्यपि अनिर्णीत एव तथैव भट्टिकाव्यस्य 'दीपतुल्यः'–इत्याद्याः 'काव्यमिदं'·······इत्यन्तानां श्लोकानां प्रक्षिप्तत्वमौलिकत्वप्रश्नोऽपि विचारणीय एव तथापि प्रथमप्रश्ने वयमपि तयोरैक्यसम्भावनामपि नैवास्वीकर्तुं प्रभवामः । यदि नाम दीपतुल्यप्रभृतिपद्यानां प्रक्षिप्तता यथा कविजीवितकारेण संकेतिता सिध्यति तदा तु तयोरैक्यं नितान्तमेव सम्भवति । कविजीवितकारो दीपतुल्यादिश्लोकानां जयमङ्गलप्रक्षिप्तत्वं मन्यते । स कथयति––

'यः कोऽपि कविः पाठकोपयोगार्थं काव्यं प्रणीय 'हतादुर्मेधसश्चास्मिन्निति' वदेद्वा ? भट्टिरेव भवतु । सोऽप्येतादृशदुरहाभाव इति कथं वक्तुं शक्यते ?' (११० तमपृष्ठे) ।

सत्यपि तयोरैक्ये वा पार्थक्ये भट्टिकाव्यस्योपयोगित्वं तु तथैव तिष्ठति ।

१९. कुमारदासः

कुमारदासस्य जानकीहरणमपि संस्कृतसाहित्ये लब्धप्रतिष्ठा कृतिः । कथ्यते हि यद्रघुवंशे स्थिते सति जानकीहरणं कर्तुं कुमारदासो वा रावण एव क्षमो नान्य इति । अत्रैकतः रघुवंशे इति कालिदासग्रथितकाव्ये तदाख्येऽपरतस्तु रघुवंश्ये रामे इति । कथ्यते हि कुमारसेनो भावपक्षे कालिदासस्य कलापक्षे भारवेरधमर्णस्तथैव भट्टिकवेश्च ।

कोऽस्य इत्यपेक्षायां प्रायः सर्वे एव तं सिंहलवासिनं मन्यन्ते । लङ्कायां हि, यथा जनश्रुतिः, ५७२-५८५ मितवैक्रमाब्दान्तराले कश्चित्कुमारदासाख्यो राजा शासति स्म । स एव जानकीहरणस्य कर्ता वा न वेति नैव निश्चयः । सति तथा, तदा तस्य भट्टेरपि पूर्ववर्तित्वं सिध्यति । जनश्रुतिमनुसृत्य तस्य ग्रन्थस्य लङ्कायामेव प्रथमवारमुपलब्धेश्च तं सिंहलवासिनमेव कथने नैवापत्तिरन्यथा प्रमाणाभावात् ।

तस्य स्थितिकालस्तु विवादभूमिरेव । केचित्तं काशिकावृत्त्यनुयायिनं मत्वा ६६० मितवैक्रमाब्दात्परवर्तिनं वामनेन स्मृतत्वात् ८०० मितवैक्रमाब्दात्पूर्ववर्तिनं मन्यन्ते । केचित्तं माघपूर्ववर्तिनं परे तु तदवरकालभवमपि मन्यन्ते । एवमेव भट्टिकुमारदासयोरपि । स्थितिः केचित्तं कालिदाससमकालीनमपि मन्यन्ते । मन्यन्तां खलु यथेच्छं समालोचकाः । केचित्काशिकायां कुमारदासप्रभावं पश्यन्ति, अन्ये तु कुमारदासे काशिकाप्रभावम् ।

सप्तमे ताच्छीलिककृत्प्रयोगाः भावे कर्तरि च प्रयोगा निर्दिष्टाः । अष्टमे आत्मनेपदाधिकारो व्याख्यातो यदा नवमेऽनभिहितेऽधिकारश्चर्चितः । प्रसन्नकाण्डेऽपि तदनुवर्तिनश्चत्वारः सर्गाः सन्ति यत्र हि दशमे शब्दार्थालङ्काराणां भेदोपभेदनिदर्शनं विहितम् । एकादशे माधुर्यस्य द्वादशे भाविकस्य, त्रयोदशे भाषासमसंज्ञकश्लेषभेदस्य प्रदर्शनं कृतमस्ति । चतुर्थे हि तिङन्तकाण्डे चतुर्दशसर्गादारभ्य द्वाविंशतिसर्गपर्यन्ता नव सर्गाः सन्ति यत्र हि नवानां लकाराणां प्रयोगा निदर्शिताः सन्ति ।

किन्तु नैतावतैतदवधेयं यद्रावणवधं हि केवलं व्याकरणग्रन्थः । अत्र हि शास्त्रकाव्ययोः प्राञ्जलः समन्वयो दृश्यते । अत्र ह्येकतः काव्योचितसरसतादिगुणा भ्राजन्तेऽपरतश्च व्याकरणसम्मतप्रयोगानामापणमपि विलसति । तेन ह्ययं ग्रन्थः कवित्वपाण्डित्ययोः सुन्दरः सङ्गमः । तत्रापि प्राधान्यमत्र काव्यपक्षस्यैव दृश्यते यतो व्याकरणनियमस्य तु तत्पूरणार्थमेव निदर्शनं कृतमस्ति । तेन प्रथममिदं काव्यं ततश्च शास्त्रम् । अस्य हि रसपरिपाकः, अलङ्कारयोजना, प्रकृतिचित्रणं वस्तुविसर्पणञ्च कवेरस्य कवित्वशक्तिमितरकविशक्तितोऽपि कथमप्यन्यूनां समर्थयन्ति । काव्येऽस्मिन् समुपस्थापितं शरद्वर्णनं दृष्ट्वा को नाम सचेता न मुह्यति । अत्र वीरो रसोऽङ्गी शृङ्गारश्चाङ्गमेव । भट्टिर्हि वस्तुसंघटनायामितिवृत्तनिर्वाहे च कालिदासमनुसरति । द्वादशसर्गे प्रबद्धा राजनीतिचर्चा भारविं स्मारयति । अस्य हि व्यञ्जनाप्रणालीमत्र निभाल्यताम्---

न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम् ।
न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यत्कलं न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥

इति । व्यर्थमेव तज्जलं यत्र नो कमलं, निस्सारमेव तत्कमलं यत्र नो भ्रमरः, धिक्तं भ्रमरं यो मधुरं न गुञ्जति, वृथा तद्गुञ्जनं यन्मनो न हरति इत्यस्याशयः । तथापि तत्र व्याकरणस्यापि तावदेव प्राधान्यमस्त्येव । स स्वयमेव कथयति ---

दीपतुल्यः प्रबन्धोऽयं शब्दलक्षणचक्षुषाम् ।
हस्यादर्श इवान्धानां भवेद् व्याकरणादृते ॥ (२२।२३) ।

अपि च--

व्याख्यागम्यमिदं काव्यमुत्सवः सुधियामलम् ।
हता दुर्मेधसश्चास्मिन् विद्वत्प्रियतया मया ॥ इति ।

पद्यमिदमादाय समालोचका भामहीयं---

काव्यान्यपि यदीमानि व्याख्यागम्यानि शास्त्रवत् ।
उत्सवः सुधियामेव हन्त दुर्मेधसो हताः ॥

इति पद्यं भट्टेरनुकृतौ गुम्फितमिति वदन्ति । अन्येषां तु का कथा द्विजेन्द्रनाथोऽपि तथैव मन्यते । यथाऽऽह स—

.... "इति भट्टिकाव्यादुद्धृतेन पद्येन सुतरां व्यज्यते यद् भामहात्पूर्वकालभव एव भट्टिरासीदिति ।" (संस्कृत० ४५० तमपृष्ठे) एवमेव हंसराजोऽपि चिन्तयति (संस्कृत० १०० तमपृष्ठे) । एवमेव कपिलोऽपि । (संस्कृत० २३९ तमपृष्ठे) । किन्तु विश्वनाथोऽत्र विप्रतिपद्यते । तदनुसारेण व्याख्यागम्यकाव्यस्य काव्याचार्यकृतनिन्दां दृष्ट्वा तन्निराकरणाय भट्टिनेदमुक्तम् । तेन नैव भामहो भट्टिमनुसरति । स तु भट्टेस्तु का कथा बाणभट्टादपि पूर्ववर्तीति विद्वांसो मन्यन्त इति । (संस्कृत० ९५ तमपृष्ठे ।) वयं तु सादरं तत्त्वान्वेषणाय प्रार्थयामः समालोचकान् । न हि तथ्यं सर्वत्र गतानुगतिकत्वमेव भजते । यदि कश्चिद्विचक्षणो भामहीयं काव्यालङ्कारं निभृतं पठति तदा स तथ्यं स्वयमेवाविष्करोति । भामहेन पद्यमिदं रामशर्मणोऽच्युतोत्तरमादाय कथितमिति तत्र प्रसङ्गेनापि स्पष्टमेव । यथोक्तं तत्र—

नानाधात्वर्थगम्भीरा यमकव्यपदेशिनी ।
प्रहेलिका सा ह्युदिता रामशर्माऽच्युतोत्तरे ॥
काव्यान्यपि यदीमानि व्याख्यागम्यानि शास्त्रवत् ।
उत्सवः सुधियामेव हन्त दुर्मेधसो हताः ॥
(काव्यालङ्कारे० २।१९, २०)

भट्टिस्तु ततोऽपि पञ्चशतीपश्चाद्वर्तीत्यपि स्पष्टमेव विदुषाम् । यदि तथापि मन्येत यद्भामहो भट्टिमनुसरति तदा तथाकथनस्य भट्टेः किं प्रयोजनं सम्भवति । सम्भवतो न किमपि । स तु तत्काव्यं दूषितं न मन्येतेत्याशयेन स्वयमेव तदुद्घोषयति यन्मया ज्ञानादेव तथा कृतमिति । तेन स्पष्टमेव तथाकथनेन भट्टिर्भामहीयंकथनं स्मरति न तु भामहो भट्टिम् । अपरञ्च भट्टिः स्वयमेवालङ्कारनिवेशने भामहीयं ग्रन्थमनुसरति इत्यपि न विस्मर्तव्यम् । यदि नाम भामहो हि भट्टेः परवर्ती भवेत्तदा भट्टिकाव्यतोऽपि सन्दूषणायापि कतिपयोदाहरणानि गृहीतानि स्युः यथा रामशर्मणो राजमित्रात्किन्तु यथार्थतो न तथा । अतो भट्टेः भामहपूर्ववर्तित्वं कथमपि न सिध्यति । समालोचकास्तु सदा स्वतन्त्रा एव कामं ते यथाकामं कथयन्तु नाम ।

भारविः कर्मणि विश्वसिति न तु भाग्ये । स द्रौपदीमुखेनास्य सुन्दर-मुदाहरणं प्रस्तौति । यथा—

करोति यः सर्वजनातिरिक्तां सम्भावनामर्थवतीं क्रियाभिः ।
संसत्सु जाते पुरुषाधिकारे न पूरणी तं समुपैति सङ्ख्या ॥ इति ।

स हि यत्र प्रविशति तत्र तेनैव रूपेण मिलति । इदमेव भारवेः साफल्यस्य रहस्यम् । स हि ग्राम्यजीवनवर्णने ग्रामीण एव भवति राजनीतौ तु अमात्य एव । गोपालमधिकृत्य स कथयति

गतान् पशूनां सहजन्मबन्धुतां गृहाश्रयं प्रेम वनेषु बिभ्रतः ।
ददर्श गोपानुपधेनु पाण्डवः कृतानुकारानिव गोभिरार्जवे ॥ इति ।

वस्तुतो ग्रामकामो गोपालो वनकामश्च नागरिको व्यर्थं एव । तस्येद कथनं वस्तुतो यथार्थं तस्य काव्ये—

भवन्ति ते सभ्यतमा विपश्चितं मनोगतं वाचि निवेशयन्ति ये ।
नयन्ति तेष्वप्युपपन्ननैपुणा गभीरमर्थं कतिचित्प्रकाशताम् । (१४।४)

'विविक्तवर्णाभरणा सुखश्रुतिः प्रसादयन्ती हृदयान्यपि द्विषाम् ।

सत्स्वपि विविधेषु गुणेषु भारविर्यदा कदा स्वीयमुत्कर्षमपि विस्मृत्य तथा करोति येन तस्य कृतेः काव्यत्वमपि हीयते । अलङ्कारभारेण यत्र कुत्र चित्रत्वेन काव्यार्थो व्याहतो दृश्यते । तथैव शृङ्गारवर्णने रसोचिततरलतायाः स्थानमैन्द्रियप्रकर्षो गृह्णाति । विविधच्छन्दसां प्रयोगो भारवावेव दृश्यते यथा पञ्चमस्कन्धे । यत्र कुत्र वार्ता पात्रयोग्यतामतिवर्तते । तथापि तस्य काव्यस्यो-त्कर्षस्तु न केनाऽप्यपलपितुं शक्यते । आचार्यपण्डितयुगयोः सेतुत्वेन पण्डित-युगस्य प्रवर्तकोऽयं कविः स्वप्रयासे सफलो दृश्यते पश्चाद्वर्तिभिर्बहुशोऽनु-क्रियते च ।

१८. भट्टिः

शास्त्रकाव्यस्य प्रणेतृषु भट्टिर्द्वितीयः कविर्महाकाव्यस्य निर्मातृषु ज्ञातेषु चतुर्थः । तस्य हि रावणवधं नाम महाकाव्यं प्रसिद्धम् । भट्टेरैतिह्यं नाद्यापि सम्प्रज्ञातं तेन तद्विषयेऽपि वयमनुमानमेवाश्रयामः । स हि रावणवधस्य द्वाविंशतिसर्गस्य पुष्पिकावाक्ये कथयति—

काव्यमिदं विहितं मया बलभ्यां श्रीधरसेननरेन्द्रपालितायाम् ।
कीर्तिरतो भवतान्नृपस्य तस्य क्षेमकरः क्षितिपो यतः प्रजानाम् ॥३५॥

इति । अनेनैतावत्तु ज्ञायते यद्भट्टिर्हि सौराष्ट्रस्य बलभीनगर्यां शासति

श्रीधरसेनाऽऽख्ये नृपे काव्यमिदं प्रणीतवानिति । बलभ्यां हि श्रीधरसेनाख्या श्चत्वारो राजान आसन्निति पुरावृत्तविदो वदन्ति । तेषु हि प्रथमः ५५९ मितवैक्रमाब्दमभित आसीत्, द्वितीयश्च ३६७ मितवैक्रमाब्दमभितो यदा चतुर्थः ६९८ मितवैक्रमाब्दमभितः । कथ्यते हि द्वितीयस्य श्रीधरसेनस्य समये भट्टिः स्थितिमानासीत् । तस्य ह्येकस्मिन् शिलालेखे ६६७ मितवैक्र-माब्दोट्टङ्किते भट्टिसंज्ञकब्राह्मणाय भूमिदानविवरणमुल्लिखितं दृश्यते । तेन हि भट्टेरपि स एव स्थितिकालो विक्रमस्य सप्तमशतकमितः ।

भट्टिमधिकृत्य समालोचका नैकमत्यं भजन्ते । केचन वाक्यपदीयस्य कर्तुः शतकत्रयस्य प्रणेतुः भट्टेश्चैक्यमिच्छन्ति । तेषां मते हि भट्टिशब्दो भर्तृहरिशब्दस्यापभ्रंश एव नान्यः । अपरेषां मते तु अन्य एव वाक्यपदीय-कारश्चान्य एव शतकत्रयस्य कर्ता । ततोऽपिभिन्नो भट्टिः । अष्टाध्याय्या भाग-वृत्तिकर्ता महाभाष्यस्य व्याख्याता भर्तृहरिश्चान्य एवेति । भागवृत्तौ भट्टि-काव्यं दूषणायोद्धृयत इति भट्टिकवेः भागवृत्तिकारस्य चैक्यं तु काल्पनिकमेव । तस्य च वाक्यपदीयकारेण सहैक्यमपि न समीचीनं प्रतिभाति । यदि तथा वाक्यपदीयेऽपि श्रीधरसेनः स्मृतः स्यात् । यथार्थसत्यं तु गुहायां निहितम् । वयं सामान्यतो भट्टिं भर्तृहरेः पृथगेव व्यक्तित्वं मत्वाऽग्रेसरामः । भट्टिकवि-समये प्राकृतसाहित्यं संस्कृतसाहित्यापेक्षया समधिकं समुन्नतमासीत् । व्याकरणस्य सारल्येन जनानामभिरुचिः प्राकृतं प्रत्याकर्षिताऽऽसीत्तदानीम् । न कोऽपि जनः पाणिनीयं हि शास्त्रमधिकर्तुं परायण आसीत् । तेनैव हि व्याकरणविचक्षणेन भट्टिकविना व्याकरणसम्बद्धनियमानां सरलतमेनोपायेन शिक्षणाय काव्यमिदं प्रणीतं यतः सुकुमारमतीनामपि तत्र प्रवेशः सुकरो भवेदिति ।

भट्टिकाव्यं द्वाविंशतिसर्गेषु विभक्तमस्ति । अत्र हि दशरथवर्णनादारभ्य रामराज्याभिषेकपर्यन्ता कथा निबद्धाऽस्ति । स्वरूपेण काव्यमपि ग्रन्थोऽयं व्याकरणप्रयोगदृष्टया गुम्फितत्वात्तत्र सर्गाणां विभाजनमपि व्याकरण-दृष्टयैव कृतं दृश्यते । सर्गाश्च प्रकीर्णाधिकारप्रसन्नतिङन्तेतिचतुःकाण्डेषु विभक्ताः । प्रकीर्णे हि आदिमपञ्चसर्गाः सन्ति यत्र दशरथवर्णनादारभ्य रामवनगमनपर्यन्ता कथा निबद्धाऽस्ति । नाम्नैव प्रकीर्णकेऽस्मिन् काण्डे नैव सुनिश्चिता प्रयोगयोजना । अधिकारकाण्डे षष्ठसर्गादारभ्य नवमसर्ग-पर्यन्ताश्चत्वारः सर्गाः सन्ति यत्र हि निश्चितप्रयोगयोजना दृश्यते स्थाने स्थाने प्रकीर्णकमपि । षष्ठे हि दुहादिद्विकर्मकधातुप्रयोगा निर्दिष्टाः । तथैव

द्व्यक्षरं यथा—

चारचञ्चुश्चिरारेची चञ्चच्चीररुचारुचः ।
चचार रुचिरश्चारु चारैराचारचञ्चुरः ।। (१५।३८)

चित्रकाव्यप्रणयनस्य स्वयं प्रवर्तक एव । अमुमेवानुवृत्य पश्चाद्वर्तिनो माघरत्नाकराद्याः कवयस्तथा प्रावर्तयन्त काव्यस्य चित्रत्वम् । सत्यपि शब्दविलासप्राचुर्ये भारवावकृत्रिमं नाम न किञ्चिदस्ति । स स्वयमेव कथयति—

अकृत्रिमप्रेमरसाभिरामं रामार्पितं दृष्टिविलोभि दृष्टम् ।
मनःप्रसादाञ्जलिना निकामं जग्राह पाथेयमिवेन्द्रसूनुः ।। (३।३७)

तथैव—

स्फुटता न पदैरपाकृता न च न स्वीकृतमर्थगौरवम् ।
रचिता पृथगर्थता गिरां न च सामर्थ्यमपोहितं क्वचित् ।। (२।२७) इति ।

राजनीतौ प्रावीण्यं यथा—

व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः ।
व्रजन्ति शत्रूनवधूय निःस्पृहाः शमेन सिद्धिं मुनयो न भूभृतः ।। (१।४२)
प्रकर्षतन्त्रा हि रणे जयश्रीः
सखीनिव प्रीतियुजोऽनुजीविनः समानमानान् सुहृदश्च बन्धुभिः ।
स सन्ततं दर्शयते गतस्मयः कृताधिपत्यामिव साधु बन्धुताम् ।।
'गुरूपदिष्टेन रिपौ सुतेऽपि वा निहन्ति दण्डेन स धर्मविप्लवम् ।'

अस्य हि व्याकरणज्ञानं तु पूर्ववर्तिनं कालिदासमूर्ध्ववर्तिनं माघमपि अतिवृत्य तिष्ठति । स हि अनद्यतने लङमेव प्रयुनक्ति न लुङम्, एवमेव पुरावृत्तवर्णने एव लिट् प्रयुक्तः । अद्यतनभूतार्थकलुङ् तु दशकृत्व एव प्रयुक्तो यदा माघेन २७२ कृत्व इति समालोचकाः । कालिदासस्तु सर्वत्र सामान्येन प्रयुनक्ति ।

छन्दःप्रयोगेऽप्यस्य महत्कौशलं दृश्यते । तस्य वंशस्थचारुत्वं प्रशंसन् क्षेमेन्द्रः कथयति—

वृत्तच्छत्रस्य सा काऽपि वंशस्थस्य विचित्रता ।
प्रतिभा भारवेर्येन सच्छायेनाधिकीकृता ।। इति ।

अप्रसिद्धमपि उद्गताप्रभृतिवृत्तमसौ साधु प्रयुनक्ति । असौ हि एकस्मिन्नेव सर्गे षोडशविधानि छन्दांस्यपि प्रयुक्तवान् यथा पञ्चमे ।

अलङ्कृतशैल्युन्नायकस्याऽप्यस्य भाषा सरला हृद्या च विद्यते । घटे सागरमेव समावेशयन्नप्यसौ स्पष्टतां न मुञ्चति । कथितमेव—

प्रदेशवृत्यापि महान्तमर्थं प्रदर्शयन्ती रसमादधाना ।
सा भारवेः सत्पथदीपिकेव रम्या कृतिः कैरिह नोपजीव्या ।। इति ।

मल्लिनाथः कथयति—

नारिकेलफलसम्मितं वचो भारवेः सपदि तद्विभज्यते ।
स्वादयन्तु रसगर्भनिर्भरं सारमस्य रसिका यथेप्सितम् ।। इति ।

सूक्तिप्रियः कविरसौ सूक्तिमुक्तानां मालामेव ग्रथ्नाति । तस्य हि काव्यस्याधिकांशभागः सूक्तिमयः । यथा 'हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः', 'न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः', 'प्रकर्षतन्त्रा हि रणे जयश्रीः', 'अविवेकः परमापदां पदम्' इत्यादि ।

अर्थगौरवं तु तस्य वैशिष्टयेषु प्रकृष्टमेव । किन्त्वेतेन नैवेदमवधेयं यदस्य काव्ये सर्वत्रागम्यता एवास्ति । अर्थगौरवस्यात्रायमेवाशयो यत्स सुदीर्घमपि पन्थानं स्वल्पेनैव प्रयासेन पारयति । यथा हि—

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।
गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः ।। इति ।

साधूक्तं समालोचकैर्यद्भारवेः काव्यं कालिदासीयेन सह साम्यं नैवाप्यधिगच्छेत्तथापि तत्र ललितपदावल्या अर्थगाम्भीर्यस्य च मञ्जुलसमन्वयः काञ्चनमणिसंयोगमनुहरति । कटुसत्यवादी कविरसौ द्रौपदी मुखेन कथयति—

'प्रत्यागतं त्वास्मि कृतार्थमेव स्तनोपपीडं परिरब्धुकामा ।' इति ।

वस्तुतस्तु अकृतार्थं प्रत्यागतमपि न कोऽपि समनोयोगं गृह्णाति । तथाकथनेनासौ 'सर्वे नन्दन्ति यशसाऽऽगतेन समासाहेन योधमुख्येन वीरः' इति श्रुतिवाक्यमनुहरति । तथैव—

'विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्मुकं जटाधरः सन् जुहुधीह पावकम् ।'
धनुर्भृता तु विक्रमितव्यमेव वस्तुतः ।

यथा हि 'सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ' इति कथनेन कालिदासो दीपशिखाविशेषणमुपार्जयद्यथा वा माघो घण्टामाघ इति तथैव भारविरपि आतपत्रभारविरित्युच्यते पद्येनानेन—

उत्फुल्लस्थलनलिनीवनादमुष्मादुद्धूतः सरसिजसम्भवः परागः ।
वात्याभिर्वियति विवर्तितः समन्तादाधत्ते कनकमयातपत्रलक्ष्मीम् ।।(५।३९)

यथा— "तावद्भा भारवेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः।"
"उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्।
दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥"

नैतावन्मात्रमपि तु बृहत्त्रय्यां किरातार्जुनीयस्यैव नाम प्रथमं गृह्यते तदनन्तरमेव शिशुपालवधनैषधीयचरितयोः।

एभिरन्यान्यैश्च प्रमाणैरनुमीयते यद्भारविर्हि न्यूनतमपि विक्रमानन्तर षष्ठशतके स्थितिवानासीत्। तस्य स्थितिकालः कविजीविते ५८५ मितवैक्रमाब्दमभितोऽनुमितः। तस्य हि हंसराजानुसारेण ६०७ मितवैक्रमाब्दः स्थितिकालः। वयं हि राजशेखरस्य

इह कालिदासभर्तृमेण्ठावत्रामररूपसूरभारवयः।
हरिचन्द्रचन्द्रगुप्तौ परीक्षिताविह विशालायाम् ॥

इति कथनमादृत्य भारविं विक्रमानन्तर ५००-५८० मितवर्षान्तरालवर्तिनं मन्यामहे बाणान्न्यूनतममपि शताधिकवर्षपूर्ववर्तिनम्।

न केवलं स्थितिकालस्यापि तु कवेरस्य देशविषयेऽपि तथैवान्धकारो विद्यते। राजशेखरानुसारेणासौ विशालायां परीक्षित आसीत् किन्तु नैतावताऽस्य देशो निर्णेतुं शक्यते। अधिकांशतः पण्डिता अमुं दाक्षिणात्यं मन्यन्ते किन्तु अस्य शरद्धिमालययोर्वर्णनं तु कविमभुमौत्तारीयमेव सूचयति। अस्य हि सह्याद्रिप्रसंगमालोक्य केचित्तं महाराष्ट्रीयं मन्यन्तेऽन्ये तु तद्वाचोयुक्तिमेव मन्यन्ते।

भारवेः कृतित्वेन सम्प्रति किरातार्जुनीयमेव लभ्यते। एतदनुमीयते यदेतादृशस्य महाप्रतिभासम्पन्नस्य कवेः स्युरेव तदितरा अपि कृतयः कालेन कवलिताः।

किरातार्जुनीयं हि सर्वविधलक्षणोपेतं महाकाव्यम्। अत्र हि सन्ति अष्टादशसर्गाः सम्प्रति समुपलब्धाः। महाभारतस्य वनपर्वणि समुल्लिखतमर्जुनस्य पाशुपतास्त्रप्राप्तिवृत्तान्तमादाय निबद्धमिदं महाकाव्यं भावपक्षापेक्षया कलापक्षमेव समधिकं पुष्णाति। द्यूते पराजितो युधिष्ठिरः सानुजः सभार्यः संविदानुसारेण वनवासनिमित्तं द्वैतवनं प्रविशति। तत्र स्थितः स दुर्योधनवृत्तान्तज्ञानाय कञ्चित्किरातं वर्णिरूपेण हस्तिनापुरं प्रेषयति। ज्ञातवृत्तश्च स द्वैतवनमागत्य सर्वं राज्ञे निवेदयति। युधिष्ठिरोऽपि तत्सर्वं भ्रातृभ्यः श्रावयति। विपक्षस्योत्कर्षमसहमाना पाञ्चाली पतिं धिक्कृतवती

सती युद्धाय प्रेरयति। प्रियोक्तं द्रढयन् भीमोऽपि तं धैर्यमपहाय विक्रमाय प्रेरयति। युधिष्ठिरश्च तं सान्त्वयन्नेव व्यासेन निर्दिश्यते फाल्गुनाय दिव्यास्त्रलाभाय प्रेषयितुम्। तत्परामर्शानुसारमेवार्जुनस्तपसे हिमालयं प्रविशति यक्षेण सह। इन्द्रकीलपर्वतं गत्वा तपसि रतोऽर्जुनोः विघ्नैः प्रतिहन्यमानोऽपि स्वलक्ष्यान्नैव विचलति। तं परीक्षितुं त्र्यम्बकः किरातवेषेण तत्रागच्छति। उभावेव समकालं मायाविनं शूकरं प्रहरतः। तस्य निधनकारणमादाय तयोर्विवादः समुत्तिष्ठते। युद्धे पराजितोऽप्यर्जुनः स्वप्रयासं नैव जहाति। तेन परमप्रीतः शङ्करस्तस्मै पाशुपतास्त्रं ददाति। काव्यमिदमालक्ष्य मल्लिनाथः कथयति —

नेता मध्यमपाण्डवो भगवतो नारायणस्यांशजः
तस्योत्कर्षकृते नु वर्ण्यचरितो दिव्यः किरातः पुनः।
शृङ्गारादिरसोऽङ्गमत्र विजयी वीरः प्रधानो रसः
शैलोद्यानि च वर्णितानि बहुशो दिव्यास्त्रलाभः फलम् ॥ इति

चतुर्दिग्विकसितप्रतिभावानसौ कविः स्वल्पेनैव वस्तुमाध्यमेन समग्रमेव दर्शनमत्र समाक्षिप्तवानासीत्। काव्येऽस्मिन् वनेचरमुखाद् दुर्योधनशासनवृत्तान्तवर्णनं द्रौपदीवाक्यं, भीमगर्जनं, युधिष्ठिरस्य नीतियुक्तवचनं, अर्जुनप्रस्थानसमये द्रौपदीवाक्यं, शरद्वर्णनं, हिमालयवर्णनं, गन्धर्वाप्सरसां विलासवर्णनं, उद्यानजलक्रीडा, सायंचन्द्रोदय-सुरत-प्रभातादिवर्णनं, शिवार्जुनयोर्युद्धवर्णनं, चोत्तरोत्तरं प्रातिस्विकोत्कर्षं जनयन्ति।

कथ्यते हि भारविः भाषा-भाव-सौन्दर्य-रससिद्धिवर्णनाचातुरी-शास्त्रीयपाण्डित्यादिविविधपक्षाणामेकाश्रय इति। तस्य हि भावानुसारी शब्दप्रयोगः, अर्थगौरवं, उदात्तकल्पना च तं कविषु श्रेष्ठं भावयन्ति। स हि सर्वानेव रसान् साधु साधयति विविधानि च्छन्दांसि च। तस्य भाषायां माधुर्यप्रौढतयोरपूर्वः समन्वयो दृश्यते। भावपक्षं न तथोपेक्षमाणोऽपि कविरसौ प्राधान्येन कलापक्षधरः। पञ्चदशसर्गे तस्य शब्दविलासो दर्शनीयः। तत्र कतिपये श्लोका एकाक्षरिणः सन्ति। यथा—

न नोननुन्नो नुन्नोनो नाना नानानना ननु।
नुन्नोऽनुन्नो ननुन्नेनो नानेनानुन्ननुन्ननुत् ॥ इति।

तथैव—

ससासिः सासुसूः सासो येया येया ययाययः।
ललौ लीलां ललोऽलोलः शशीशशिशुशी शशन् ॥ (१५।४)

कविना न्यूनमपि ततः शताब्दीपूर्ववर्तिना तु भाव्यमेव । अपरञ्च विक्रमानन्तर ७०७ मितवर्षाण्यभितः प्रणीतायामष्टाध्याय्याः काशिकावृत्तौ 'संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः' इति भारवीयं पद्यमुदाहृतं दृश्यते । तेन न कथमपि भारविना तत्परवर्तिना भाव्यम् । अवन्तीसुन्दरीकथानुसारेण भारविर्हि विष्णुवर्धनाऽऽख्यस्य कस्यचिन्नृपस्य सभापण्डितः आसीदिति ज्ञायते । यथोक्तं तत्र—

स मेधावी कविर्विद्वान् भारविः प्रभवो गिराम् ।
अनुरुध्याऽकरोन्मैत्रीं नरेन्द्रे विष्णुवर्धने ।। इति ।

केचिदत्र भारविशब्दं द्वितीयान्तमपि पठन्ति । तथैवाऽप्यस्तु । कोऽसौ विष्णुवर्धन इत्यपेक्षायां समालोचकास्तं पुलकेशिनोऽनुजं मन्यन्ते येन हि ६७२ मितवैक्रमाब्दे श्रीहर्षः पराजितः । वस्तुतस्तु तर्कोऽयं तथ्येन सह नैव संवदते । यतो हि—

११. अपरिमितविभूतिस्फीतसामन्तसेना-
मुकुटमणिमयूखाक्रान्तपादारविन्दः ।
युधि पतितगजेन्द्रानीकबीभत्सभूतो
भयविगलितहर्षो येन चाकारि हर्षः ।।२३।।

इति ऐहोलाभिलेखे स्मृतं दृश्यते । यदि हि पुलकेशिनोऽनुजस्य विष्णुवर्धनस्य सभासत्त्वेन भारविर्गृह्यते तदा तस्य रविकीर्तेरपि परकालिकत्वमापतेत् । तेन हि यदि भारवेर्विष्णुवर्धनाख्यस्य सभापण्डितत्वमेव मन्येत तदाऽपि विष्णुवर्धनेन केनाऽप्यन्येन पुलकेशिपूर्ववर्तिना भाव्यम् । कतिपये तु बाणेन हर्षचरिते स्वपूर्ववर्तिकविप्रसङ्गे भारविर्नैव स्मृतोऽतस्तेन बाणपरवर्तिना भाव्यमित्यपि निर्दिशन्ति । सत्यमेतावन्मात्रमत्र यद्बाणो भारविं नाम्ना नैव स्मरति । बाणो हर्षसभापण्डितः । तेन हि बाणरविकीर्त्योः समकालिकत्वमेव सिध्यति । श्रीहर्षो हि सम्राट् ६६२ मितवैक्रमाब्दे साम्राज्येऽभिषिक्तः ७०५ मितवैक्रमाब्दे निर्माणमाप्तवान् । बाणस्तु हर्षनिधनानन्तरमपि जीवित आसीत् । ६७१ मितवैक्रमाब्दे रविकीर्तिना तथाऽऽदृतो भारविर्यदि बाणेन नैव स्मृतश्चेत्तद् बाणस्यैव दोषो वा तदुपेक्षा । सम्भवति कान्यकुब्जेश्वरसभासद्भूतो बाणो भारविं नैव जानाति स्म तथा वा तं समुल्लेखनीयं नैव मन्यते स्म । भारवेः प्रसिद्धिरधिकरूपेण दाक्षिणात्यप्रदेश एवाऽऽसीत्तदानीम् । अस्मद्विचारे तु बाणो भारविं जानन्नपि केनाऽपि कारणेन नैव तत्रोल्लिखति स्म । यतो हि ७०७ मितवैक्रमाब्दानभितः प्रणीतायां काशिकायां स्वकथनदाढर्चाय 'संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः' इति भारवेर्वचनं काश्मीरौ जयादित्यवामनौ परमप्रामाणिकत्वेनोद्धरतस्तत्समकालीन एव प्रीतिकूटवासी बाणो नैव तज्जानातीति नैव विश्वासभूमिः । तत्र प्रादेशिकताऽपि कारणत्वेन सम्भवति । यतो हि न केवलं बाणोऽपि तु ध्वन्यालोककृदपि भारविं नैवोद्धरति किन्तु बाणभट्टं बहुशः । विद्वत्प्रसिद्धिरपि भारविं बाणपूर्ववर्तिनमेव समर्थयति । यथा—

मेण्ठे स्वर्द्विरदाधिरोहिणिवशं याते सुबन्धौ विधेः ।
शान्ते हन्त च भारवौ विघटिते बाणे विषादस्पृशः ।।
(मङ्खस्य श्रीकण्ठचरिते २।५३)

दण्डिनः—

वंशवीर्यप्रतापादीन् वर्णयित्वा रिपोरपि ।
तज्जयान्नायकोत्कर्षकथनं च धिनोति न ।।

इति कथनं (काव्यादर्शे १।१२) भारवेः किरातार्जुनीये प्रतिभटकिरातवर्णनं लक्षयति इति समालोचका वदन्ति । सति तथा भारवेर्दण्डिनोऽपि पूर्ववर्तित्वं सिध्यति ।

एवमेव दुर्विनीताख्येन कोङ्कणनरेशस्याविनीतस्य पुत्रेण किरातार्जुनीयस्य पञ्चदशसर्गस्य टीका प्रणीताऽऽसीत् । स च राजा ६३७ मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिवानासीत् । अनेनापि भारवेस्तत्समये प्रसिद्धिः सिध्यति । दण्डिप्रणीतत्वेन प्रसिद्धायामवन्तिसुन्दरीकथायां कथितम्—

"को हि नाम भगवतीं भवितव्यतामतिक्रम्य यथासमीहितेन साधयति यथा यतः कौशिककुमारं महाशैवं महाप्रभावं गवां प्रभवं प्रदीप्तभासं भारविं रविमिवेन्दुरनुरूपदर्शी इव पुन्यकर्मणि विष्णुवर्धनाख्ये राजसूनौ प्रणयमन्वबध्नात् ।" इति ।

दण्डिनः कथनमिदमादाय पण्डिता भारविं दण्डिनः प्रपितामहं मन्यन्ते । उक्तं हि यद भारविरस्योपाधिः, जन्मनाम तु दामोदरः । असौ हि नारायणस्वामिनः पुत्रः । तस्य पुत्रो मनोरथाऽऽख्यः । तस्य च वीरदत्तादयश्चत्वारः सुताः । वीरदत्तस्य गौर्याख्यायां पत्न्यां जातो दण्डीति । एतेन भारवेर्दामोदरस्य चैक्यं सिध्यति । किन्तु नैतद्विश्वासभूमिः । न च दण्डिना तत्समर्थितं यत्र कुत्रापि न च किरातार्जुनीयव्याख्यातारश्च तत्स्मरन्ति । एतेन भारवेर्दण्डिपूर्ववर्तित्वं तु सूच्यत एव ।

एवञ्च सन्ति कतिपयानि वचनानि यैर्भारवेर्माघपूर्ववर्तित्वं संसूच्यते ।

विद्युद्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः
सङ्गीताय प्रहतमुरजाः स्निग्धगम्भीरघोषम् ।
अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रंलिहाग्राः
प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः । (उत्तरमेघे ५)

कवेरस्य उक्तशिलास्तम्भलेखाधारेण विक्रमानन्तर ५१३ मितवत्सरमभितोऽनुमितः स्थितिकालः ।

१५. कुब्जः

कुब्जाख्यः कविः शान्तिवर्मणः प्रशस्त्यात्मकं काव्यं स्वयमेव प्रणीय तदुट्टङ्कितवानिति तलगुण्डास्थितशिलास्तम्भाभिलेखतो ज्ञायते । तत्र हि चतुस्त्रिंशत्पद्यानि काव्यमयानि सन्ति ।

तत्रोक्तमवसाने—

१४. तस्यौरसस्य तनयस्य विशालकीर्तेः
षट्त्रयापणविराजितचारुमूर्तेः ।
श्रीशान्तिवर्म्मनृपतेर्वरशासनस्थः
कुब्जः स्वकाव्यमिदमश्मतले लिलेख ॥३४॥

स्थितिकालश्चास्योक्ताभिलेखानुसारमेव विक्रमानन्तर ५१२ मितवर्षमभितोऽनुमितः ।

१६. वासुलः

वासुलो हि कविः कक्काख्यस्य पुत्रो यशोधर्मप्रशस्त्यात्मकमेकमष्टाविंशतिपद्यात्मकं काव्यमपरं नवश्लोकात्मकं काव्यद्वयं प्रणिनायेति यशोधर्मदेवस्य मन्दसारशिलास्तम्भाभिलेखतो ज्ञायते । यथोक्तं तत्र—

९. इति शुश्रूषया तस्य नृपतेः पुण्यकर्मणः ।
वासुलेनोपरचिताः श्लोकाः कक्कस्य सूनुना ॥९॥
"उत्कीर्णा गोविन्देन ।"

तस्य हि काव्यकौशलं निभाल्यतामत्र । यथा—

२२ यस्मिन् काले कलमृदुगिरां कोकिलानां प्रलापाः
भिन्दन्तीव स्मरशरनिभाः प्रोषितानां मनांसि ।
भृङ्गालीनां ध्वनिरनुवनं भारमन्द्रश्च यस्मि-
न्नाधूतज्यं धनुरिव नदच्छ्रूयते पुष्पकेतोः ॥२५॥

२३ प्रियतमकुपितानां कम्पयन् बद्धरागं
किसलयमिव मुग्धं मानसं माननीनाम् ।

उपनयति विवस्वान् मानभङ्गाय यस्मिन् ।
कुसुमसमयमासे तत्र निर्म्मापितोऽयम् ॥२६॥

१७. भारविः

संस्कृतमहाकाव्यपरम्परायां भारवेस्तृतीयं स्थानं कालक्रमदृष्ट्या । स हि संस्कृतकाव्यजगति अलङ्कृतशैल्याः प्रथम उन्नायकः पण्डितयुगस्य प्रवर्तकश्च । तस्य किरातार्जुनीयं महाकाव्यं प्रसिद्धं यद्धि काव्यसर्वस्वभूतयोर्भावकलापक्षयोः समन्वयापेक्षयाऽपि कवेः पाण्डित्यप्रदर्शनमेव प्राधान्येनावलम्बते ।

महापण्डितस्यास्यैतिह्यविषये स्पष्टतया न किमपि वक्तुं शक्यते । केचनामु दाक्षिणात्यं मन्यन्ते कतिपये तूत्तरखण्डभवमपि । स्वविषये कविर्मौनमेवालम्बते पण्डितेतरवत् । एतावदेव निश्चीयते यत्कविरसौ माघपूर्ववर्ती कालिदासपरवर्ती च । सम्प्राप्ताभिलेखेषु पुलकेशिनो द्वितीयस्य चालुक्यवंशस्य शासनकाले रविकीर्तिना समुट्टङ्किते शिलाभिलेखे कविरयं कालिदासेन सह स्मृतो दृश्यते । यथा—

१७. ....

येनायोजि नवेश्मस्थिरमर्थविधौ विवेकिना जिनवेश्म ।
स विजयतां रविकीर्तिः कविताश्रितकालिदासभारविकीर्तिः ॥३७॥ इति ।

१८. ....

शिलालेखोट्टङ्कनसमयश्चेत्थं निर्दिष्टः—

१६. ....

त्रिंशत्सु त्रिसहस्रेषु भारतादाहवादितः ।
सप्ताब्दशतयुक्तेषु गतेष्वब्देषु पञ्चसु ॥३३॥
पञ्चाशत्सु कलौ काले षट्सु पञ्चशतासु च ।
समासु समतीतासु शकानामपि भूभुजाम् ॥३४॥

महाभारतयुद्धकालतः ३०३० वर्षानन्तरं, कलेः ३०३०+७०५=३७३५ मितवर्षे शककालात् ५५६ वर्षेषु व्यतीतेषु चैत्यस्याशयः । कलेः ६३६ वर्षेषु व्यतीतेषु युधिष्ठिरो जनिं लेभे । महाभारतयुद्धे सोऽशीतिवर्षवयस्क आसीत् । तेन हि कलेः ७२६ वर्षेषु व्यतीतेषु महाभारतयुद्धं प्रवर्तितमासीत् । तथैव नृपविक्रमार्कात् १३५ वर्षेषु यातेषु शकयुगः प्रवर्तितो मन्यते । तेन शकाब्दक्रिष्टाब्दयोरपि ७८ वर्षाणामन्तरं विद्यते । अतोऽस्य कालः ६७१ मितवैक्रमाब्दमभितो दृश्यते । तदा कालिदासमकक्षमेव ख्यातिकीर्तिना

हरिषेणो हि ध्रुवभूतेः पुत्रः समुद्रगुप्तसमकालीन आसीदिति समुद्रगुप्तस्य प्रयागस्तम्भाभिलेखतोऽपि ज्ञायते । अभिलेखोऽयं तिलभट्टानुष्ठितः ४०७ मितवैक्रमवत्सरप्रतिष्ठापितः । यथोक्तं तत्र--

३१. ………"एतच्च काव्यमेषामेव भट्टारकपादानां दासस्य समीपपरिसर्प्पणानुग्रहोन्मीलितमतेः ।

३२. खाद्यटपाकिकस्य महादण्डायकध्रुवभूतिपुत्रस्य सान्धिविग्रहिककुमारामात्यमहादण्डनायकहरिषेणस्य सर्वभूतहितसुखायास्तु ।" इति । काव्यञ्च यथा—

३०. प्रदानभुजविक्रमप्रशमशास्त्रवाक्योदयै-
रूपर्युपरिसञ्चयोच्छ्रितमनेकमार्गं यशः ।
पुनाति भुवनत्रयं पशुपतेर्जटान्तर्गुहा-
निरोधपरिमोक्षशीघ्रमिव पाण्डु गाङ्गं पयः ।। इति ।

समुद्रगुप्तो हि मगधसम्राट् प्रथमचन्द्रगुप्तस्य पुत्रो घटोत्कचस्य राज्ञः पौत्रः श्रीगुप्तस्य प्रपौत्रः ३९२–४३२ मितवैक्रमाब्दानाभितो महीं शासितवान् ।

हरिषेणेन हि पञ्च काव्यानि प्रणीतान्यासन्निति समुद्रगुप्तस्य कृष्णचरितोल्लेखाज्ज्ञायते । यत्रैकं रघुवशं चत्वार्यन्यानि लघूनि । किन्तु हरिषेणस्य रघुवंशकर्तृत्वं नैव सन्देहबाह्यम् । एकतो रघुवंशं हि काव्यं कालिदासकर्तृत्वेन प्रसिद्धमेव । अपरञ्च समुद्रगुप्तस्य तत्समर्थकवचनमपि न तथा स्पष्टम् । यथा हि--

काव्येन सोऽद्य रघुकार इति प्रसिद्धो
यः कालिदास इति …. …. महार्हनामा ।। इति ।

अत्र हि इतिशब्दस्य स्थाने इवशब्दपाठोऽपि सम्भवति । तथा हि सति—

काव्येन सोऽद्य रघुकार इव प्रसिद्धो
यः कालिदास इति (दिक्षु) महार्हनामा ।।

इति भवति । स्यादेतद्वा न वा, एतावत्तु निश्चयमेव यद्धरिषेणः स्वसमय उत्कृष्टः पण्डितः कविश्चासीत् । तस्य हि गद्यपद्यमयी भाषा समुद्रगुप्तस्य प्रयागशिलास्तम्भेऽद्यापि द्रष्टुं शक्यते ।

१३. समुद्रगुप्तः

मगधसम्राट् समुद्रगुप्तः स्वसमयस्य प्रतिष्ठितः कविराज आसीदिति तस्यैव प्रयागशिलास्तम्भलेखतो ज्ञायते । यथोक्तं तत्र--

(२७) निशितविदग्धमतिगान्धर्वललितैर्व्रीडितगुरुतुम्बुरुनारदादेः विद्वज्जनोपजीव्यानेककाव्यक्रियाभिः प्रतिष्ठितकविराजशब्दस्य……इत्यादि ।

यस्य हि कृष्णचरितं नाम महाकाव्यमासीद्यद्धि सम्प्रति खण्डितरूपेणैव लभ्यते । तद्धि प्रथमं जीवाराममहाभागेन सविवरणं १९९८ मितवैक्रमाब्दे प्रकाशितमासीत् । तदेव पुनः युधिष्ठिरमहाभागेन स्वीये संस्कृतव्याकरणशास्त्रेतिहासनामक ग्रन्थे तस्य तृतीयभागे सप्तमपरिशिष्टरूपेण प्रकाशितं दृश्यते । वयमपि तस्यैव युधिष्ठिरमहाभागस्याधमर्णाः । काव्यस्यास्य सम्प्रति प्रस्तावनाभाग एव लभ्यते यत्र हि मुनिकवयो राजकवयो जीविकाकवय इति त्रीणि शीर्षकाणि दृश्यन्ते । मुनिकविवर्णनप्रसङ्गे दश मुनिकवयः स्मृताः यत्र प्रथमस्तु लुप्तपाठः । तत्र युधिष्ठिरमहाभागमतेन पाणिनिः स्मृतो भवति वररुचिप्रसङ्गे 'काव्येन भूयोऽनुचकार तं वै' इति कथनात् । स्यादप्येतत् । तेन प्रथमो जाम्बवतीविजयकाव्यकृत्पाणिनिः, ततश्च क्रमेण कण्ठाभरणकृत् शाङ्ख्यायनः, स्वर्गारोहणस्य कर्ता वररुचिः कात्यायनः, बलचरितकृद् व्याडिः, इन्द्रविजयस्य प्रणेता देवलः, महानन्दमयकृत्पतञ्जलिः, विंशत्यधिकनाटकानां प्रणेता भासः, भीमजयस्य प्रणेता वर्धमानः, बुद्धचरितस्य कर्ता चीनदेव, सूर्यस्तवस्य प्रणेता मिहिरदेवश्च । तथैव राजकविवर्णनप्रसङ्गे वत्सराजचरितस्य प्रणेता सुबन्धुः, मृच्छकटिकस्य कर्ता शूद्रकः, अभिज्ञानशाकुन्तलस्य अन्येषामपि त्रयाणां लघुनाटकानां कर्ता कालिदासः, सौनन्दस्य बुद्धचरितस्य प्रणेता घोषः (अश्वघोषः) शूरापराभिधानः, कर्णकीर्तेः प्रणेता हरिचन्द्रः, शूद्रकजयस्य कर्ता मातृगुप्तः, रघुकार इति प्रसिद्धः, अन्येषामपि त्रयाणां लघुकाव्यानां प्रणेता कालिदासापराभिधानो हरिषेणश्चेत्यष्टौ स्मृताः । जीविकाकविवर्णनस्य तु समग्रोऽपि भागः प्रणष्टो दृश्यते ।

१४. वत्सभट्टिः

वत्सभट्टिर्हि स्वसमयस्य प्रख्यातः कविरासीदिति बन्धुवर्मणो मन्दसारशिलास्तम्भाभिलेखाज्ज्ञायते । यथोक्तं तत्र--

२३. पूर्वा चेयं प्रयत्नेन रचिता वत्सभट्टिना ।।४४।। इति ।

अभिलेखेऽस्मिन् समष्टया चतुश्चत्वारिंशच्छ्लोका विद्यन्ते काव्यमयाः यत्र हि कालिदासीयकौशलस्य स्पष्टः प्रभावो दृश्यते । यथा हि---

चलत्पताकान्यवलासनाथान्यत्यर्थशुक्लान्यधिकोन्नतानि ।
तडिल्लताचित्रसिताभ्रकूटतुल्योपमानानि गृहाणि यत्र ।।१०।।

× × ×

पद्मगुप्तः कथयति—

पूर्णेन्दुबिम्बाऽपि सुन्दराणि तेषामदूरे पुरतो यशांसि ।
ये भर्तृमेण्ठादिकवीन्द्रसूक्तिव्यक्तोपदिष्टेन यथा प्रयान्ति ॥
(नवसाहसाङ्कचरिते १।५)

यथा कथयति परिमलकालिदासोऽपि—

तत्त्वस्पृशस्ते कवयः पुराणाः श्रीभर्तृमेण्ठप्रमुखा जयन्ति ।
निस्त्रिंशधारासदृशेन येषां वैदर्भमार्गेण गिरः प्रवृत्ताः ॥

१० मातृगुप्तः

उज्जयिनीचक्रवर्तिनो विक्रमादित्यस्य श्रीहर्षस्य कृपया लब्धकाश्मीर-राजसिंहासनो मातृगुप्तः स्वसमयस्योत्कृष्टतमः कविरासीत् । तस्य हि पद्यानि यत्र तत्र समुद्धृतानि दृश्यन्ते । यथौचित्यविचारचर्चायां—

नायं निशामुखसरोरुहराजहंसः
कीरीकपोलतलकान्ततनुः शशाङ्कः ।
आभाति नाथ तदिदं दिवि दुग्धसिन्धु-
डिण्डीरपिण्डपरिपाण्डु यशस्त्वदीयम् ॥

एतदतिरिक्तं निम्नांकितं पद्यमपि मातृगुप्तप्रणीतत्वेन कथितम्—

शीतेनोद्धूषितस्य माषशिमिवच्चिन्तार्णवे मज्जतः
शान्ताग्निं स्फुटिताधरस्य धमतः क्षुत्क्षामकण्ठस्य मे ।
निद्रा क्वापि विमानितेव दयिता सन्त्यज्य दूरङ्गता
सत्पात्रप्रतिपादितेव वसुधा न क्षीयते शर्वरी ॥

समुद्रगुप्तस्य कृष्णचरिते उक्तमस्ति यत्—

मातृगुप्तो जयति यः कविराजो न केवलम् ।
कश्मीरराजोऽप्यभवत् सरस्वत्याः प्रसादतः ॥
विधाय शूद्रकजयं सर्गान्तानन्दमद्भुतम् ।
न्यदर्शयत् वीररसं कविरावन्तिकः कृतिः ॥ (२१-२२)

मातृगुप्तस्य स्थितिकालो नाद्यापि संनीर्णीतः । तस्य हि शूद्रकजयं नाम काव्यं प्रथितमासीत् । स हि जन्मनाऽऽवान्तिकः स्मृतः ।

११ हरिचन्द्रः

हरिचन्द्रकविविषयेऽपि वयं स्वल्पमेव जानीमः । समुद्रगुप्तस्य कृष्ण-चरिते राजकविवर्णनप्रसङ्गे उक्तमस्ति—

निजकीर्तेर्वै जयन्ती कर्णकीर्तिं चकार यः ।
हरिचन्द्रो विजयते पाञ्चालक्षितिपः कविः ॥ २० इति ।

अनेनैतज्ज्ञायते यद् हरिचन्द्रः पाञ्चालनरेन्द्र आसीदासीच्च तस्य काव्य-यशः सुविख्यातं न केवलं स्वसमयेऽपि तु पश्चाद्वर्तिनि कालेऽपि । यथा स्मरति राजशेखरः—

इह कालिदासभर्तृमेण्ठावत्रामररूपसूरभारवयः ।
हरिचन्द्रचन्द्रगुप्तौ परीक्षिताविह विशालायाम् ॥ इति ।

तथैव हर्षचरितेऽप्युक्तम्—

पदबन्धोज्ज्वलो हारी कृतवर्णक्रमस्थितिः ।
भट्टारहरिचन्द्रस्य गद्यबन्धो नृपायते ॥ इति ।

अस्य हि कर्णकीर्तिर्नाम काव्यं प्रसिद्धम् ।

१२ हरिषेणः

हरिषेणः स्वसमयस्य सर्वोत्कृष्टः कविरासीदिति समुद्रगुप्तस्य कृष्ण-चरिते राजकविवर्णनप्रसंगे ग्रथितान्निम्नाङ्कितपद्याज्ज्ञायते—

तुङ्गं ह्यमात्यपदमाप्तदशः प्रसिद्धं
भुक्त्वा चिरं पितुरिहास्ति सुहृन्ममायम् ।
सन्धौ च विग्रहकृतौ च महाधिकारी
विज्ञः कुमारसचिवो नृपनीतिदक्षः ॥
काव्येन सोऽद्य रघुकार इति प्रसिद्धो
यः कालिदास इति............... ... महार्हनामा ।
प्रामाण्यमाप्तवचनस्य च तस्य धर्म्ये
ब्रह्मत्वमध्वरविधौ मम सर्वदैव ॥
चत्वार्यन्यानि काव्यानि व्यदधाच्च लघूनि यः ।
प्राभावयच्च मां कर्तुं कृष्णस्य चरितं शुभम् ॥
हरिषेणकविर्वाग्मी शास्त्रशस्त्रविचक्षणः ।
यशोऽलभत काव्यैः स्वैर्नानाचरितशोभनैः ॥
येषां न केवलं काव्यं श्रेष्ठं धर्मार्थकामदम् ।
राजता वा राजनीतिरूपकर्त्री मनःस्थिता ॥
ते राजकवयोऽमात्याः शुद्धकर्मगुणैर्भुवि ।
वर्णिताश्चाष्टगुरवो दिङ्नागप्रतिपक्षिणः । (२३–२८) इति ।

एव । एकस्य काव्ये कल्पनासौष्ठवं कलाप्राधान्यञ्चापरस्य तु भावपक्षस्यैव वैशिष्टचम् । उभावेव शृङ्गारकरुणशिल्पिनौ किन्तु शान्तरसमधिकृत्य तु कालिदासादश्वघोष एव सफलः प्रतिभाति । रघुवंशे अजविलापापेक्षया बुद्धचरिते यशोधरायाः सौन्दरनन्दे सुन्दर्या विलाप एव प्रकर्षमाधत्त इति सत्यमेव । उभावपि—

त्यजत मानमलं बत विग्रहा न पुनरेति गतं चतुरं वयः । (रघु० ९ ४७)
ऋतुर्व्यतीतः परिवर्तते पुनः क्षयं प्रयातः पुनरेति चन्द्रमाः ।
गतं गतं नैव तु सन्निवर्तते जलं नदीनाञ्च नृणाञ्च यौवनम् ॥
(सौन्दर० १)

प्रसन्नपदावल्या दार्शनिकगूढविषयप्रतिपादनमेवाश्वघोषस्य सर्वातिशायि वैशिष्टचम् । स हि स्वपूर्ववर्तिकविभ्यो भासकालिदासादिभ्यः प्रभावित आसीदिति न किमप्याश्चर्यम् । यत्तु कालिदासं विक्रमानन्तर ४३७-४७१ वर्षमितकालस्थितिमतो द्वितीयचन्द्रगुप्तस्य सभासदं मत्वाऽश्वघोषं तत्पूर्ववर्तिनं मन्यते तद्धि विस्मयावहम् । द्वितीयचन्द्रगुप्तो हि समुद्रगुप्तस्य तनयः । समुद्रगुप्तः स्वकीयकृष्णचरिते कालिदासं स्वपूर्ववर्तित्वेन स्मरति । तर्हि कथं तस्य तत्तनयस्य समकालिकत्वम् । अपरञ्च समुद्रगुप्तस्य पितुः प्रथमचन्द्रगुप्तस्यैव शासनकाले कोशलो मगधसाम्राज्येऽन्तःपातित आसीत् । तत्पौत्रसभासत्कथं नाम तादृशं प्रणष्टराज्यं राजवंशं स्वकाव्ये नायकत्वेनावतारयेदिति विषयोऽयं विवेकस्य । तेन हि कालिदासात्परवर्त्येवाश्वघोष इति स्पष्टमेव । स हि कुषाणवंश्यस्य कनिष्कस्य समकालिक इति बहुविधैः प्रमाणैः सिध्यत्येव ।

७. बुद्धघोषः

बुद्धघोषस्य हि बौद्धस्य दशसर्गात्मकं पद्मचूडामणिसंज्ञकं महाकाव्यं स्मर्यते । स हि बौद्धग्रन्थव्याख्याकृत्त्वेन सश्रद्धं स्मृतेषु चतुर्षु विद्वत्स्वन्यतमः । शेषाश्च नागसेन-बुद्धत्त-धर्मपालाः । विशुद्धिमार्गः (विसुद्धिमग्ग) महावंशः, अट्टकथाश्चास्य कृतित्वेन प्रसिद्धाः । कथ्यते हि स प्रथमं ब्राह्मण आसीत्पश्चाच्च बौद्धधर्ममङ्गीकृतवान् । तस्य हि ग्रन्थे कालिदासाश्वघोषयोः स्पष्टः प्रभावः परिलक्ष्यते । बौद्धविवरणानुसारेण ४६२ मितवैक्रमाब्दे त्रिपिटकस्य पालीरूपान्तरानयनाय लङ्कां प्रेषित आसीत् । तस्य हि ग्रन्थः ५६३ वैक्रमाब्दे चीनीभाषायां रूपान्तरित आसीदतो हि तस्य स्थितिकालः ४६० मितवैक्रमाब्दमभितः सम्भाव्यः ।

८. भीमकः : भीमः

भीमकस्य महाकवेः रावणार्जुनीयं वा अर्जुनरावणीयं नाम महाकाव्यं स्मृतं दृश्यते समालोचकैः । तच्च अष्टाध्याय्याः काशिकावृत्तौ समुद्धृतमपि दृश्यते । तेनास्य स्थितिकालो वैक्रमपञ्चमशतकसन्निकर्षे एव क्वचित्सम्भाव्यः ।

९. भर्तृमेण्ठः

राजशेखरेण वाल्मीकिसमकक्षत्वेन स्मृतो भर्तृमेण्ठः उज्जयिनीचक्रवर्तिनः श्रीहर्षाख्यस्य विक्रमादित्यस्य शकारेः कृपाभाजनस्य मातृगुप्तस्य सभापण्डितः काश्मीरक आसीत् । संस्कृतसाहित्ये तस्य नाम प्रतिभाशालिविचक्षणेषु गण्यते । यथोक्तं राजशेखरेण—

बभूव वल्मीकभवः पुरा कविस्ततः प्रपेदे भुवि भर्तृमेण्ठताम् ।
स्थितः पुनर्यो भवभूतिरेखया स वर्तते सम्प्रति राजशेखरः ॥ इति

असौ कविवरो हि मातृगुप्तसमकालीनः । मातृगुप्तो हि उज्जयिनीपतेः श्रीहर्षस्य समकालिकः । तेनाऽस्य समयो वैक्रम ४८७ मिताब्दसन्निकर्ष एव क्वचित्सम्भाव्य इति द्विजेन्द्रनाथमतम् । (संस्कृतसाहित्यविमर्शे ४३६ पृष्ठे अन्तिमप्रखण्डे ।)

अस्य हि हयग्रीववधं महाकाव्यं स्मर्यते यदधुना स्वरूपतो नैवोपलभ्यते । यथोक्तं राजतरङ्गिण्यां—

हयग्रीववधं मेण्ठस्तदग्रे दर्शयन्नवम् । (३।२६०)

एवमेव राजशेखरः कथयति—

इह कालिदासभर्तृमेण्ठावत्तामररूपसूरभारवयः ।
हरिचन्द्रचन्द्रगुप्तौ परीक्षिताविह विशालायाम् ॥

भोजदेवः कथयति—

यस्मिन्नितिहासार्थानपेशलान् पेशलान् कविः कुरुते ।
स हयग्रीववधादिप्रबन्ध इव सर्गबन्धः स्यात् ॥
(शृंगारप्रकाशे ११।१५६ ।)

धनपाल उद्गिरति—

वक्रोक्त्या भर्तृमेण्ठस्य वहन्त्या सृणिरूपताम् ।
आविद्धा इव धुन्वन्ति मूर्धानं कविकुञ्जराः ॥

शारिपुत्रो यः खलु तरुणमौद्गल्यायनेन सह बुद्धाद्दीक्षामाप्नोति । प्रकरणमिदं सर्वानेव नाटचनियमाननुपालयति । अत्र हि सशिष्यो बुद्धः संस्कृतेन विदूषकप्रभृतयस्तु प्राकृतेन व्यवहरन्ति । प्राकृतञ्च मागधी, अर्द्धमागधी तन्मिश्रञ्चेति त्रिविधं प्रयुक्तं दृश्यते ।

एतदतिरिक्तमपि समुपलब्धे द्वे रूपकेऽपि अश्वघोषस्यैव कृती इति समालोचका मन्यन्ते, किन्तु तयोः पूर्णस्वरूपानुपलब्धेर्न तु निश्चयेन तत् द्रढयितुं शक्यते ।

(४) सूत्रालङ्कारः--

बौद्धदर्शनशिक्षणपरस्यास्य ग्रन्थस्य केवलं तिब्बतीभाषायामनूदितं रूपमेव लभ्यते न तु मूलस्वरूपम् । अत्र हि नैतिकविचारोन्नायिकाः कतिपयाः कथाः सङ्गृहीताः सन्ति ।

(५) वज्रसूची--

ग्रन्थोऽयमपि बौद्धधर्मव्याख्यानपरो दूषयति च वर्णव्यवस्थापद्धतिम् । किञ्चेदं वर्णव्यवस्थानुगामिनः सूचीव भिनत्ति तेनेद व्रजसूची । केचिद्धि वज्रसूचीं धर्मकीर्तिकृतिं मन्यन्ते न त्वश्वघोषस्य । ते हि तथामनने कतिपयान् पक्षानग्रे सारयन्ति यत्तिब्बिती चीनी वा परम्परा कृतिमिमां नैवाश्वघोषसम्बद्धां मन्यते, यच्चीनदेश्य इत्सिङ्गोऽश्वघोषरचनासु ग्रन्थमिमं नैवोल्लिखति, यदश्वघोषो हि न तथा वर्णव्यवस्थाविरोधी यथा ग्रन्थे प्रदर्शितमस्ति, यत्कृतेरस्याः प्रणयनशैली नैवावशिष्टाभिरश्वघोषकृतिभिः सह संवदते, यदस्य चीनीरूपान्तरमिदं धर्मकीर्तिप्रणीतं मन्यंत इति । किन्त्वपरे तु ग्रन्थस्यास्य 'अश्वघोषो वज्रसूचिं ग्रन्थयामि यथामतम्' इति ग्रन्थारम्भवाक्य 'कृतिरियं सिद्धाचार्याश्वघोषपादानाम्' इति पुष्पिकावाक्यमपि चाधारीकृत्य ग्रन्थमिममश्वघोषप्रणीतमेव मन्यन्ते । स्याद्यद्वा तद्वा । सम्प्रति तु ग्रन्थोऽयमश्वघोषकृतित्वेनैव संज्ञातोऽस्ति ।

६. महायानश्रद्धोत्पादकशास्त्रम्—

शास्त्रमिदं शून्यवादविवेचकम् । अस्यापि मौलिकं रूपं तु नैवोपलभ्यते किन्तु चीनी भाषात आङ्गलभाषायां सुजुकीतिख्यातेन जापानदेश्येन विपश्चिता कृतोऽनुवादोऽस्य लभ्यते ।

एतदतिरिक्तं गण्डीस्तोत्रगाथानामकं गीतिकाव्यं, राष्ट्रपालः ऊर्वशीवियोगश्च नाटचग्रन्थौ चाश्वघोषस्यैव नाम्ना गृह्यन्ते । गण्डीस्तोत्रं हि स्रग्धरावृत्ते गुम्फितमस्ति । इदं हि बुद्धधर्मसंघसमवेतस्तुतिकाव्यं मेघदूतप्रतिस्पर्धि ।

अश्वघोषो हि स्वसमयस्य प्रतिष्ठितो बौद्धविचक्षण आसीद्यः पश्चाद्भगवद्रूपेणैव संस्तुतः । स हि प्रबलस्तार्किक उत्कृष्टदार्शनिकश्चासीत् । स हि सरसकविः सफलनाटचकारः सङ्गीतपारङ्गतश्चासीत् । स हि प्रथमो विचक्षणो येन दर्शनस्य नीरसा धारा काव्ये नितान्तसरसरूपेण प्रवाहिता । स हि न केवलं त्रिपिटकस्यैवापि तु श्रुतिस्मृतिपुराणानामपि मर्मज्ञः पण्डित आसीत् । तस्य हि काव्ये पुराणेभ्यः सुबहून्युदाहरणानि गृहीतानि सन्ति । यथा—

भुक्त्वाऽपि राज्यं दिवि देवतानां शतक्रतौ वृत्तभयात्प्रणष्टे ।
दर्पान्महर्षीनपि वाहयित्वा कामेष्वतृप्तो नहुषः पपात ॥ (बुद्ध० ११।१४)

इति । कालिदासाश्वघोषयोः कृतिषु विलक्षणं साम्यं दृश्यते । रघुवंशे हि अजसन्दर्शनलालसानां स्त्रीणां विचेष्टितं बुद्धचरिते तृतीयसर्गे तथैवानूदितमस्ति । नैतावन्मात्रमपि तु यत्र कुत्र तु वाक्यसंरचनाऽपि निकायं साम्यं बिभर्ति । दिङ्मात्रं यथा--

'सोऽनिश्चयान्नापि ययौ न तस्थौ
तरंस्तरङ्गेष्विव राजहंसः । (सौन्दर० ४।४२) ।
मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः
शैलाधिराततनया न ययौ न तस्थौ । (कुमार० ५।८५)

यत्र कुत्र तु स्वाभाविकतायामश्वघोषः कालिदासमप्यतिशयमानो दृश्यते । यथा--

दीपो यथा निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम् ।
दिशं न काञ्चिद्विदिशं न काञ्चित् स्नेहक्षयात्केवलमेति शान्तिम् ॥
तथा कृतिर्निवृतिमभ्युपेतो नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम् ।
दिशं न काञ्चिद विदिशं न काञ्चित् क्लेशक्षयात्केवलमेति शान्तिम् ॥
(सौन्दर० १६।२८, २९)

स्वेनैव रूपेण विभूषिता हि विभूषणानामपि भूषणं सा । (सौन्दर० ४।१२)

उभयोरेव काव्यविदो उपमासौष्ठवं यमकपरायणत्वञ्च प्रशंसनीयं दृश्यते । भाषाधिकारे तु कालिदासोऽश्वघोषं नितरामतिशेते । कालिदासस्य काव्यधाराऽबाधितेव प्रवहति । अश्वघोषस्य तु सा यत्र कुत्र विच्छिन्नेव कृत्रिमेव च दृश्यते । प्रथमस्य काव्यं हि मानवजीवनस्य सर्वाङ्गीणं चित्रमुपस्थापयति स्वाभाविकतया, किन्तु द्वितीयस्य तु तद्दार्शनिकविचारप्रतिपादकमेव । आद्यस्य हि काव्ये घटनाप्राधान्यं, द्वितीयस्य तु विचारभार

अश्वघोषेणाऽपि स्वस्थितिकालादिविषये मौनमेवावलम्बितं तथापि
कालिदासापेक्षया तद्विषये किञ्चिदपि वक्तुं शक्यते । समुद्रगुप्तस्य कृष्णचरि-
त्राज्ज्ञायते यदश्वघोषश्चतुर्थबौद्धमहासंसदः सभ्य आसीत् । बौद्धानां हि
प्रथमा संसद् बुद्धमहानिर्वाणानन्तरं विक्रमपूर्वं ४३६ मितवर्षमभितो राजगृहे
महाकाश्यपस्याध्यक्षतायामानन्दस्योपस्थितौ सम्पन्नाऽऽसीद्यत्र त्रिपिटिकस्व-
रूपं निश्चितमासीत् । द्वितीया तु ततः शतवर्षानन्तरं वैशाल्यां समायोजिता-
ऽऽसीद्यस्याः प्रतिस्पर्धिनी संसदपि कौशाम्ब्यामाहूताऽऽभूत् । तृतीया हि अशो-
कस्य तत्त्वावधाने पाटलिपुत्रे समाहूताऽऽसीत् । तुरीया तु कनिष्कस्य तत्त्वाव-
धाने पुरुषपुरे (केषाञ्चिन्मते काश्मीरे एव) समायोजिताऽऽसीद् विक्रमा-
नन्तरं २०७ मितवर्षमभित । श्रूयते हि कनिष्क कुषाणवंश्यः सम्राट् पाटली-
पुत्रं विजित्य बुद्धस्य जलपात्रमश्वघोषञ्च सहैव पुरुषपुरं नीतवानिति ।
सारनाथस्थिते कनिष्कशिलालेखे अश्वघोषराज इति नामनिर्देशोऽपि
मिलति । तेन ह्यस्य स्थितिकालो विक्रमानन्तरतृतीयशतकमभित इत्यनुमितः ।
इदमपि निश्चेतुं शक्यते यदश्वघोषः प्रथमं सनातनधर्मावलम्बी ब्राह्मण
आसीत्पश्चाच्च बुद्धमतमनुसृतवानिति । निजसमयस्य महतः पण्डितस्यास्य
माता सुवर्णाक्षी नाम्नी आसीत् । साकेतलब्धजन्माऽसौ पश्चात्पाटलिपुत्रं गतः
शेषं कालं पुरुषपुरे निनाय । असौ हि दार्शनिकः कविर्गायकश्च । कथ्यते हि
अस्य स्वरमाधुर्यविलोभिता अश्वा अपि ह्रेषां त्यक्त्वापि अस्य गानं शृण्वन्ति
स्मेति नामास्य अश्वघोष इति ।

एतत्कृतित्वेन बहवो ग्रन्थाः प्रसिद्धा येषु सौन्दरनन्दं बुद्धचरितं च
महाकाव्ये, सूत्रालङ्कारो वज्रसूचिश्च द्वौ बौद्धदर्शनग्रन्थौ, गण्डिस्तोत्रं
गाथाग्रन्थः, शारिपुत्रप्रकरणञ्च प्रसिद्धानि । अथैषां संक्षेपेण परिचय
उपस्थाप्यते ।

(१) सौन्दरनन्दं महाकाव्यम् —

अष्टादशसर्गेषु निबद्धमिदं महाकाव्यं गौतमबुद्धस्य अनुजस्य नन्दस्य
तत्पत्न्याः सुन्दर्याश्च कथानकं वर्णयति । काव्योत्कर्षदृष्ट्या सौन्दरनन्दं
बुद्धचरितमतिशेते । अत्र हि कविर्निखिलमेव कलाकौशलं काव्यवैभवञ्च
व्यनक्ति । काव्यमिदं कुमारसम्भवस्य प्रतिस्पर्धि दृश्यते ।

(२) बुद्धचरितम्——

गौतमबुद्धजीवनसम्बद्धमिदं महाकाव्यमष्टाविंशतिसर्गेषु विभक्तमासीदिति
विश्वस्यते । सम्प्रतिस्तु तच्चतुर्दशसर्गपर्यन्तमेव लभ्यते । कथ्यते हि समग्रोऽयं

ग्रन्थस्तिब्बतीभाषायामनूदित आसीत् । ततश्च केनचिच्चीनदेशीयविपश्चिता
चीनीभाषायां पुनरनूदितः । स एव ततो जान्सटनमहोदयेन आङ्ग्लेन
आङ्ग्लभाषायां पुनरवतारितः । सोऽपि ततोऽपि सूर्यनारायणचौधरी
महाभानेन हिन्दीभाषायामनूद्य प्रकाशितः, तमेवाधृत्य रामचन्द्रदासेन
विपश्चिता संस्कृते पद्यानि प्रणीतानि सन्ति। एतत्पूर्वमेव कश्चिन्नैपालीयः कविः
काव्यस्यास्य समुपलब्धत्रयोदशसर्गातिरिक्तं सर्गचतुष्टयं प्रणीय संयोजितवा-
नासीदिति विश्वनाथमहोदयः स्वीये संस्कृतसाहित्येतिहासे (९१ सङ्ख्याक-
पृष्ठे) निर्दिशति । हंसराजश्च तं अमृतनन्दनाम्ना जानाति स्वीये संस्कृत-
साहित्येतिहासग्रन्थे (९० सङ्ख्याकपृष्ठे) । समुपलब्धभागेऽपि प्रथमसर्गस्य
आद्याः सप्तश्लोकाश्चतुर्दशसर्गस्य चरमा एकाशीतिश्लोका अपि तेनैव पूरिता
दृश्यन्ते । काव्येऽस्मिन् गौतमबुद्धस्य जन्मत आरभ्य धातुविभाजनपर्यन्ता
कथा वर्णिताऽस्ति । काव्ये हि भगवत्प्रसूतिरन्तःपुरविहारः, संवेगोत्पत्तिः,
स्त्रीविघाततोऽभिनिष्क्रमणं छन्दकनिवर्तनं तपोवनप्रवेशोऽन्तःपुरविलापः
कुमारान्वेषणं श्रेण्याभिगमनं कामविगर्हणमराडदर्शनं मारविजयो बुद्धत्व-
प्राप्तिरिति चतुर्दशप्रकरणानि पूर्वभागे । बुद्धस्य काशीगमनं शिष्येभ्यो
दीक्षादानं महाशिष्याणां प्रव्रज्याऽनाथपिण्डदस्य दीक्षा पितृपुत्रसमागमो
जेतवनस्वीकृतिः प्रव्रज्यास्रोतः आम्रपाल्या उपवने आयुर्निर्णयो निर्वाणमार्गो
महापरिनिर्वाणं निर्वाणप्रशंसा धातुविभाजनमिति तावन्त्येव प्रकरणानि
उत्तरभागे च सन्ति । काव्यमिदमितिवृत्तबहुलं रघुवंशप्रतिस्पर्धि । काव्येऽ-
स्मन् वैदर्भीरीतिः प्रसादश्च गुणः सार्वत्रिकः । अत्र हि कवेः कलाकौशलं
स्पष्टमेव प्रतिभाति । दिङ्मात्रं यथा——

रूपस्य हन्त्री व्यसनं बलस्य शोकस्य योनिर्निधनं रतीनाम् ।
नाशः स्मृतीनां रिपुरिन्द्रियाणामेषा जरा नाम ययैष भग्नः ।। (३।३०)
आदित्यपूर्वं विपुलं कुलं ते नवं वयो दीप्तमिदं वपुश्च । (१०।२३)
यत्नेन लब्धाः परिरक्षिताश्च ये विप्रलभ्य प्रतियान्ति भूयः ।
तेष्वात्मवान् याचितकोपमेषु कामेषु विद्वानिह को रमेत ।। (११।२२)

(३) शारिपुत्रप्रकरणम्—

प्राच्यनाट्यवैभवमण्डितस्यास्य प्रकरणस्य ताडपत्रलिखिता मातृका
मध्यैशियाभागे तुरफानाऽऽख्ये स्थाने सूडर्समहाभागेन प्राप्ताऽऽसीत् । तत्र हि
पुष्पिकावाक्ये 'सुवर्णाक्षी सुतोऽश्वघोष' इति वचनात् सूत्रालङ्कारेऽप्यस्य
द्विर्नामग्रहणादत्यत्रत्यपद्यस्यैकस्य बुद्धचरितेऽपि पाठाच्चेदमश्वघोषस्यैव कृति-
रिति निश्चेतुं शक्यते । अत्र हि नवाङ्काः । नायकश्चास्य धीरोदात्तस्वभावः

तथा प्राञ्जला सिद्धिर्यया कमनीयता तत्रैव कृतनिवासा दृश्यते। स हि न कुत्रापि पश्चाद्वर्तिकविरिव पाण्डित्यं प्रदर्शयति। तस्य हि सर्वाण्यपि पात्राणि नैव विचारवाहकान्यपि तु स्पष्टव्यक्तिकानि कथानुकूलानि च। सर्वोऽपि पात्रवर्गः स्वे स्वे स्थानेऽनुकूलत्वेन निबद्धोऽस्ति। तस्य काव्ये समय-स्थान-क्रियाणां समन्वितिः स्पष्टं दृश्यते। प्रसादगुणसमुज्ज्वला तस्य कृतिर्नितराञ्चमत्कारातिशयं बिभर्ति। यथा हि—

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनाऽपि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्॥ (शाकु० १।१८)

शमयति गजानन्यान् गन्धद्विपः कलभोऽपि सन्
भवति सुतरां वेगोदग्रं भुजङ्गशिशोर्विषम्।
भुवमधिपतिर्बालावस्थोऽप्यलं परिरक्षितुं
न खलु वयसा जात्यैवायं स्वकार्यसहो भरः॥ (विक्र० ५।१८)

प्रतिपक्षेणाऽपि पतिं सेवन्ते भर्तृवत्सलाः साध्व्यः।
अन्यसरितामपि जलं समुद्रगाः प्रापयन्त्युदधिम्॥(माल०५।१९)

कालिदासस्य यथायात्तमभिवर्तमाना भाषा सर्वानानन्दयति। रघुवंशे हि तापसः कौत्सो रघुं कथयति—

शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः।
आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः॥ (५।१५)

तस्य हि उपमाचमत्कारस्तु सर्वानेवातिशेते। यद्यपि तत्कृतौ यमकोत्प्रेक्षाऽर्थान्तरन्यासादीनामप्यलङ्काराणां कमनीयः प्रयोगो दृश्यते तथापि स हि उपमानिपुणः प्रतिभाति सर्वत्र। स हि प्रायः पूर्णोपमामेव प्रयुनक्ति काव्ये चमत्कारोत्कर्षाय। यथा हि—

सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा।
नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः॥ (रघु०६।६७)

रघुवंशे हि नवमे सर्गे तेन हि यमकप्रयोगोऽपि तथैव विहितः। यथा हि—

परिचयं चललक्ष्यनिपातने भयरुषोश्च तदिङ्गितबोधनम्।
श्रमजयात्प्रगुणाञ्च करोत्यसौ तनुमतोऽनुमतः सचिवैर्ययौ॥ (९।४९)

स हि अलङ्कारान् प्रयुङ्क्ते किन्तु न कदापि तेनार्थसम्पदो मनागपि वस्तु ह्रासमनुमन्यते।

तस्य हि मन्दाक्रान्ताऽभीष्टं वृत्तं तथैव वंशस्थमपि। तस्य हि काव्ये विविधवृत्तयोजनाचातुरी दृश्यते। इन्द्रवज्रा हि बहुधा प्रयुक्ता तत्रापि। मधुराधिपतेर्निखिलं मधुरम्। स यदेव स्पृशति तदेव चारुत्वमुत्पादयति।

कालिदासस्य कृतिषु प्रकृतिर्नृत्यति सर्वत्र सजीवत्वेन। तत्र हि जडमपि चेतनवद् व्यवहरति। शकुन्तलायै वृक्षा अपि पतिगृहगमनायानुमन्यन्ते। सीताविलापेन समस्तमेव वनं स्तब्धं भवति। यथा—

नृत्तं मयूराः कुसुमानि वृक्षा दर्भानुपात्तान् विजहुर्हरिण्यः।
तस्याः प्रपन्ने समदुःखभावमत्यन्तमासीद्रुदितं वनेऽपि॥

(रघु० १४।६९)

तस्य हि कृतौ मनोवस्थाविश्लेषणं तु परमाधुनिकानपि दूरे स्थापयति। तेनैव कालिदासकृतौ कलाभावपक्षयो प्रशस्यः समन्वयो लभ्यते। शकुन्तलां त्यक्त्वा शिविरं प्रतिनिवर्तमानस्य दुष्यन्तस्यावस्थेत्थं वर्णिता—

गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्तुतं चेतः।
चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य॥ (१।३१)

शङ्करदर्शनानन्तरं पार्वत्या अवस्थेत्थं चित्रिता—

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टि-
र्निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्वहन्ती।
मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः
शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ॥ (कुमार० ५।८५)

एभिरन्यैश्च वैशिष्टयैः कालिदासः कविकुलगुरुः स्मृतोऽनुकृतश्च पश्चाद्वर्तिभिः कविभिः।

६. अश्वघोषः

कालिदासस्य प्रभावोष्मणा सहैवोदेति नापि तत्समकक्षोऽपि न तथा तद्दूनो महाकविरश्वघोषः। समुद्रगुप्तप्रणीते कृष्णचरिते राजकविवर्णनप्रसङ्गे उक्तं—

जन्मनाऽर्थो भवद् विद्वान् सौगतस्तर्कवारिधिः।
सौनन्द्बुद्धचरिते महाकाव्ये चकार यः॥
तस्य शूरकवेर्घोष इति नामाऽभवत्ततम्।
धर्मव्याख्यानरूपान् स नव ग्रन्थानरीरचत्॥
सौगतानां महासंसत्तु रीयाऽभून्महोज्ज्वला।
तस्यां सभ्यो बभूवायं विश्वविद्वच्छिरोमणिः॥ (१७–१९)

परम्परायां हि षडधिका विक्रमादित्या यत्रैकः संज्ञी त्वपरे उपाधिधारिणस्तथैव ततोऽप्यधिकाः कालिदासा यत्रैको हि संज्ञी अपरे तूपाधिधारिणः। समुद्रगुप्तस्य सभाकविर्हरिषेणो हि 'कालिदास' इत्युपाधिना ख्यात आसीत्। तथैव भोजस्य सभाकविः परिमलोऽपि। अकबरसभायामपि कश्चित् कालिदासोपाधिधारी कविरासीत्। काव्यमालाया निर्णयसागरमुद्रणालयप्रकाशितायाः प्रथमे गुच्छके श्यामलादण्डकस्य पादसूच्यां (अष्टमे पृष्ठे) दुर्गाप्रसादः कथयति—

राजशेखरात्पूर्वं त्रयः कालिदासाः समुत्पन्नाः। ते च कस्मिन् कस्मिन् देशे काले च प्रादुरभूवन्निति न ज्ञायते। अकबरीयकालिदासस्तु चतुर्थोऽर्वाचीनः। राजशेखरस्तु खीस्तसंवत्सरस्य दशमे शतके समुत्पन्नः इति।

(ग) कालिदासस्य जीवनदर्शनम्—

कालिदासो हि परम्परासमर्थको भारतीय आसीद्, यो हि सनातने धर्मे मनागपि परिवर्तनं वोपेक्षणं नैव सहते। तेनैव सोऽभिज्ञानशाकुन्तलस्य मङ्गलाचरणपद्ये बौद्धसम्मतनिरीश्वरवादनिरासाय 'प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिः' इति कथयति। स हि त्रयीसम्मतं चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यञ्चेत्थं समर्थयति—

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम्।
वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम्॥ (रघु० १।८)
मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये।
गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम्॥ (,, ३।७०)
न हि सति कुलधुर्ये सूर्यवंश्या गृहाय। (,, ७।७१)

तदनुसारेण पुरुषार्थचतुष्टयसिद्धिरेव जीवनस्य लक्ष्यम्। तत्रापि अर्थकामाभ्यां धर्मो रक्षणीयो भाव्यं यतो मोक्षसिद्धिः सम्पद्यते। तेनैव तस्य दुष्यन्तः प्रथमं विप्रकन्यां मत्वा शकुन्तलायां नैव बद्धस्पृहो भवति। प्रासादागताञ्च तां धर्मोल्लङ्घनभयेनैव निराद्रियते न तु कामचारेण। कुशस्तु स्पष्टमेव कथयति—

'आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति।
(रघु० १६।८)

स हि कविरात्मवादी। तस्यात्मविश्वासो हि यत्र तत्र प्रस्फुटितो दृश्यते। तस्य दुष्यन्त उद्घोषयति—

सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु
प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः। (शाकु० १।२२)

तथैव शम्भुनोपेक्षिताऽपि पार्वती—

इयेष सा कर्तुमबन्ध्यरूपतां
समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः।
अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयं
तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः॥ (५।२)

उपायेनाशक्यं न किमपि सम्भवतीति तस्य प्रबलो राद्धान्तः। तस्य हि सर्वाण्यपि पात्राणि तथैवाचरन्ति।

स हि मर्यादाकविः। स्वसम्मतां मर्यादां स कदापि नैवोल्लङ्घयति। तस्य हि मर्यादोल्लङ्घनमपि मर्यादास्थापनायैव भवति। यथोक्तम्—

नृपतेः प्रतिसिद्धमेव तत् कृतवान् पंक्तिरथो विलंघ्य यद्।
अपथे पदमर्पयन्ति हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः॥
(रघु० ९।७४)

स हि परमार्थतो माहेश्वरः सम्मतः। स प्रायः सर्वास्वेव कृतिषु महेश्वरमयीष्टदेवत्वेन स्तौति। किन्तु नैतावतैतच्चिन्तनीयं यत्सोऽन्यदेवेषु न तथा बद्धादर इति। स तु देवत्रयस्यैकान्तैक्यं समर्थयति। यथा मङ्गलपद्ये शिवः कुमारसम्भवे (२ सर्गे) ब्रह्मा, रघुवंशे (१० सर्गे), विष्णुश्च स्तुताः सन्ति। प्रत्यभिज्ञावादी स साङ्ख्ययोगावपि तथैवाद्रियते। वेदेषु परमश्रद्धा, पुनर्जन्मवादः, ईश्वरस्य जगत्प्रणेतृत्वञ्च कालिदासस्य जीवनदर्शनस्य केचित्पक्षाः। स हि सन्दिशति—

'त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम्।
यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम्॥'
(रघु० १।७) इति

(घ) कालिदासस्य काव्यवैशिष्ट्यम्—

कविकुलगुरुः कालिदासः संस्कृतवाङ्मये स्वप्रकृते प्रथमोऽन्तिमश्च कविः। कथितं हि—

पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासः।
अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका सार्थवती बभूव॥

इति। स हि वैदर्भरीतेः कविः। स्वल्पसमासा स्वभावसरला च तस्य शैली सर्वानेव सद्य आकर्षयति इति तस्य कलापक्षापेक्षया हृदयपक्षस्य प्राधान्यं काव्येषु। मूलतः सं अभिधाया कविः किन्तु तस्य काव्यं ध्वनिप्रधानम्। स हि गूढमप्यर्थं सरलतया व्यनक्ति। तत्र हि रसस्य

शरणं गच्छन्ति । सोऽपि तान् तद्विनाशाय शम्भुवीर्यज एवालं तेन तदर्थं प्रयतन्तामिति निर्दिशति । ततश्च पाकशासनो मधुसहायं कामं शिवसमाधिभङ्गाय चोदयति । कामश्च तथा कुर्वन् तृतीयनेत्रोत्थवह्निना भस्मावशेषः क्रियते । ततश्च ततो निराशा पार्वती स्वाभिलाषापूर्तये तपश्चरति । प्रसन्नश्च शम्भुस्तस्याः अभिलषितं स्वीकरोति । सप्तर्षिप्रार्थितो हिमालयः सुतां शम्भवे समर्पयति । सम्पन्ने चोद्वाहे नवदम्पती यथेच्छं विहरत । तयोरेकान्तं शक्रचोदितो वीतिहोत्रो विघ्नयति कपोतरूपेण । स्खलितश्च शम्भोर्वीर्यं धारयितुमसमर्थोऽनलस्तद्गङ्गायां निक्षिपति । गङ्गाऽपि तत्तेजोऽसहमाना तच्छरवणे प्रक्षिपति । ज्वलच्च तत्सेवमानाः कृत्तिका गर्भं धारयन्ति । ततश्च कुमारः स्कन्दो जनिं गृह्णाति । द्रवयाः स पुरन्दरप्रेरणया तारकासुरं निहन्ति । सर्वतोभावेन कमनीयतमेऽस्मिन् काव्ये सर्वेऽपि श्लोका भाव-भावस्वभावं नवनवत्व नयन्ति । दिङ्मात्रमुद्धरणं यथा—

'यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां यदृच्छया किम्पुरुषाङ्गनानाम् ।' (१।१४)

अवचित बलिपुष्पा वेदिसम्मार्गदक्षा
नियमविधिजलानां बर्हिषाञ्चोपनेत्री ।
गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी
नियमितपरिखेदा तच्छिरश्चन्द्रपादैः ।। (१।६०)

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टिर्निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्वहन्ती ।
मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः
शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ।। (५।८५)

एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ।। (६।८४)

नवपरिणयलज्जाभूषणां तत्र गौरी
वदनमपहरन्तीं तत्कृताक्षेपमीशः ।
अपि शयनसखीभ्यो दत्तवाचं कथञ्चित्
प्रमथमुखविकारैर्हासयामास गूढम् ।। (७।९५)

नीलकण्ठपरिभुक्तयौवनां तां विलोक्य जननी समाश्वसत् ।
भर्तृवल्लभतया हि मानसीं मातुरस्यति शुचं वधूजनः ।। (८।१२)

अत्र हि जगद्गुरोः सुरतवर्णनमशिष्टं मन्यमानाः केचिदालोचकास्तन्निन्दन्ति । अपरे तु काव्ये न तद्दोषायेति तत्स्वीकुर्वन्ति । कुमारसम्भवनाम्ना ख्यापितो ग्रन्थः पार्वतीपरमेश्वरसुरतलीलावर्णनात्समाप्नोतीति न शोभनस्तर्कः । सोऽवश्यमेव कविना पूरितः स्यात् यतः कुमारसम्भवानन्तरं रघुवंशस्यापि प्रणयनं सम्पन्नं दृश्यते ।

७. रघुवंशम्—

रघुवंशं हि कालिदासस्य प्रौढतमं काव्यम् । अस्य हि सम्प्रति एकोनविंशति सर्गाः प्राप्यन्ते । विश्वस्यते हि काव्येऽस्मिन् ततोऽप्यधिका सर्गाः सम्भवन्तीति यतस्तत्र ग्रन्थसमाप्तिसूचकं नैव पद्यं लभ्यते । काव्यमिदं वागर्थरूपपरमेश्वरयुगलवन्दनया प्रारभ्यते । सश्रीकोऽपि कोशलेन्द्रो दिलीपोऽनपत्यतया तदर्थं वसिष्ठाश्रमं गच्छति । कुलगुरुस्तदर्थं सुरभीशाप निवारकं विज्ञाय तन्निमित्तं नन्दिनीसेवनायादिशति । स्वरक्षार्थं समर्पितदेहाय तस्मै नन्दिनी पुत्रप्राप्तिरूपवरं ददाति । दिनेषु गच्छत्सु सुदक्षिणा रघुं प्रसूते । रघोरपि अजस्तस्य दशरथाख्यः सुतः क्रमेण पृथिवीं पालयतः । दशरथस्य सम्पादितपुत्रेष्टियज्ञस्य रामभरतलक्ष्मणशत्रुघ्नाख्याश्चत्वारः पुत्रा भवन्ति । रामो हि धनुःषणं विजित्य जनकजां सीतामुद्वहति । स हि पितुराज्ञया चतुर्दशवर्षाणि वने तिष्ठति निहन्ति च तत्र स सीतापहारकं लोकरावणं रावणम् । रामस्य कुशलवाख्यौ सुतौ । कुशस्य हि कुमुद्वत्यामतिथिर्नाम सुतः । तदन्वये एव अग्निवर्णस्य राज्ञो जन्म । इति सङ्क्षेपेण रघुवंशगता कथा । द्वितीये सर्गे नन्दिनीपरिचर्यावर्णनं, तृतीये सदोहदायाः सुदक्षिणाया वर्णनं, चतुर्थे रघुदिग्विजयवर्णनं, षष्ठे इन्दुमतीस्वयंवरसभावर्णनं, सप्तमे अजस्य इन्दुमत्या सह विवाहवर्णनं, अष्टमे अजविलापः नवमे वसन्तवनं मृगयावर्णनञ्च, दशमे भगवत्स्तुतिः, त्रयोदशे भूगोलवर्णनं, चतुर्दशे सीतापरित्यागः, षोडशे अजस्य अयोध्याप्रत्यागमनं, जलाविहारवर्णनञ्च, सप्तदशे राज्याभिषेकवर्णनमतिथेः, एकोनविंशेऽग्निवर्णस्य कामकेलिवर्णनं काव्यस्यास्य समुल्लेखनीया विषयाः ।

केचिदस्य काव्यस्य सप्तदशसर्गे एवावसानं मन्यन्ते । तदवसानपद्यमपि तथासूचकमेव दृश्यते नैव च तदनन्तरवर्तिनोरध्याययोः कालिदाससम्मता चमत्कृतिरपि । एतावत्तु निश्चयमेव यदत्र द्वौ पक्षौ सम्भवतः । प्रथमस्तु काव्यमिदं सप्तदशसर्गे एव विरतं सम्भवति अपरश्च, यदि न तथा तदाऽस्य एकोनविंशतिसर्गानन्तरमपि आसन्नन्येऽपि कतिपये सर्गा ये खलु कालेन कवलिताः । अथवा एदन्तराले एव कवि पार्थिवं विग्रहमत्यजदिति । अथवा हि प्राच्यसंस्कृतिसमुन्नायको हि कविर्न तथाऽप्रशस्ते प्रसंगे स्वं काव्यं समापयिष्यति ।

पूर्वोक्तातिरिक्तमपि श्यामलादण्डकनवरत्नमालाप्रभृति, स्फुटरचना अपि कालिदासकृतित्वेन गृह्यन्ते, किन्तु ताः कतमस्य कालिदासस्येति न शक्यते स्पष्टतया वक्तुम् । नवरत्नमालायां दशपद्यानि सन्ति येषु नव मातङ्गीस्तुतिपराणि एकं तु फलनिर्देशकं, श्यामलादण्डकेऽपि तस्या एव स्तुतिः । प्राच्य-

अथ च यदि सुबन्धुर्नापि बिन्दुसारसमकालिकस्तथापि स नैव रुद्रदाम्नोऽवरकालिकोऽपि। यतो हि रुद्रदाम्नः स्थितिकालो विक्रमानन्तर २०७ मितवत्सरमभितः। तस्य समये समुत्कीर्णशिलालेखे गद्य-पद्योभयविधकाव्यानामवस्थितिर्वर्णिताऽस्ति। यथोक्तम्—

१४. स्फुटवधुमधुरचित्तकान्तशब्दसमयोदारालङ्कृतगद्यपद्यकाव्यविधानप्रवीणेन प्रमाणमानोन्मानस्वरगतिवर्णसारसत्वादिभिः।

१५. परमलक्षणव्यञ्जनैरुपेतकान्तमूर्तिना स्वयमधिगतमहाक्षत्रपनाम्ना नरेन्द्रकन्यास्वयंवरानेकप्राप्तदाम्ना महाक्षत्रपेण रुद्रदाम्ना······इत्यादि।

स्पष्टमेव यदनेन कश्चित्स्वपूर्ववर्तिगद्यकविरपि सङ्केतितो दृश्यते। तादृशः कविः कः सम्भवति? सम्भवतः सुबन्धुरेव नान्यः। गौतमीपुत्रस्य नासिकशिलालेखेऽपि काव्यात्मकं गद्यं दृश्यते। यथा—

३. दिवसकरकरविबोधितकमलविमलसदिसवदनसतिसमुदतोयपीतवाहनसपरिपूर्णमंडलससिरीक—

४. वियदसनसवरवारणविकमचारुविकमसभुजगपतिभोगपीनवाटविपुलदीर्घसुदरभुजस··· इत्यादि।

यदि हि तथ्यमिममुपेक्ष्य सुबन्धोः स्थितिकालः सप्तमशतकमभितो मन्यते तदा एतत्पूर्वकालिकः कश्चिदपर एव गद्यकविरवश्यमेवोन्नेयः। स को भवितुमर्हति? सुबन्धुरेव। तेन हि यदि नापि सुबन्धुर्बिन्दुसारसमकालिकस्तदापि शालिवाहनान्न कदाऽप्यर्वाचीनः सः।

वासवदत्ता हि सुबन्धोः कृतिः। अत्र हि वासवदत्ताकन्दर्पकेतोः प्रेमकथोपवर्णिताऽस्ति। कन्दर्पकेतुर्हि स्वप्ने कुसुमपुरराजकन्यां वासवदत्तां स्वप्ने पश्यति। तत्सौन्दर्याकृष्टश्च तदन्वेषणाय मकरन्देन सह चलति। देशान्तरं परिभ्रमन् स विन्ध्याचलं प्राप्नोति। तदेव हि कुसुमपुरराजपुत्री वासवदत्ताऽपि स्वप्ने कन्दर्पकेतुं दृष्ट्वा तद्रूपाकृष्टहृदया तदन्वेषणाय सारिकां प्रेषयति। विन्ध्याटव्यां शुकसारिकासंवादं श्रुत्वा कन्दर्पकेतुर्वासवदत्ताविषयं जानाति गच्छति च तं देशम्। तया सह मिलनानन्तरं तौ मायाश्वमाशुगमारुह्य चलतस्ततः। विन्ध्याटवीं प्राप्य तौ विश्राम्यतः। तत्र निद्रावशं कन्दर्पकेतुं विहाय वासवदत्ता वनेक्षणाय कियन्मात्रदूरं गता सती किरातैरारुद्धा भवति। तत्प्राप्त्यै किरातसमूहे परस्परं विवदमाने वासवदत्ताऽवसरं लब्ध्वा पलायते प्रविशति स्त्रीनिषिद्धं मुनेराश्रमम्। तत्र प्रविशन्ती एव सा शिलायां परिणता भवति। प्रबुद्धः कन्दर्पकेतुर्वासवदत्ताऽन्वेषणाय प्रयतते। अन्ते च तामेव शिलां स्पृशति। तत्स्पर्शमात्रेण वासवदत्ता पुनः स्वकीयं पूर्वशरीरं प्राप्नोति। मकरन्दोऽपि तत्रैवागच्छति। ततस्ते स्वपुरं गत्वा सुखं तिष्ठन्ति।

इत्थं हि कविकल्पितवृत्तोऽयं ग्रन्थः संयोगान्तत्वेन समाप्नोति।

सुबन्धुर्हि सिद्धहस्तः कविः। स हि वक्रोक्तिकथने श्लेषे च सर्वातिशायित्वेन सम्मतः। तमेवाधिकृत्येदमुक्तं 'श्लेषे केचन' इति। कथ्यते हि ग्रन्थेनानेन कवीनां कवित्वदर्पः शीतलायते। तस्य हि अनुप्रासश्लेषोपमाद्यलङ्कारच्छटा प्रशस्या। यथा—

'अभूदभूतपूर्वः सर्वोर्वीपतिचक्रचूडामणिश्रेणीशाणकोणकषणनिर्मलीकृतचरणनखमणिः नृसिंह इव दर्शितहिरण्यकशिपुक्षेत्रदानविस्मयः कृष्ण इव कृतवसुदेवतर्पणो नारायण इव सौकर्यसमासादितधरणीमण्डलः कंसारातिरिव जनितयशोदानन्दसमृद्धिः··········इत्यादि।'

तस्य विरोधाभासच्छटाऽपि नितान्तमेव हृद्या। यथा—

'विद्याधरोऽपि सुमनाः धृतराष्ट्रोऽपि गुणप्रियः क्षमानुगतोऽपि सुधर्माश्रितः बृहन्नलानुभावोऽपि अन्तः सरलः महिषीसम्भवोऽपि वृषोत्पाद्यः तरलोऽपि महानायको राजा चिन्तामणिर्नाम।'

अस्य यमकप्रयोगोऽपि तथैव सुरम्यः। यथा—

'राजसेनरहितो राजसेन रहितो ध्रुवम्। विशारदा विशारदाभ्रविशदा विशदात्मनीनमहिमा, महिमानरक्षणक्षमा क्षमातिलक! धीरताधीरताभूतता भूततावचसि, साहसेन! साहसेन कमलाकमलापराजिता पराजिता···इत्यादि।'

अस्यैव क्लिष्टवाक्यविन्यासो यथा—

'कुररखरनखशिखरखण्डितपृथुरोमाविलमबिरलशकुलशल्कजलनकुलोच्चारं क्रोष्टृकुलोत्सृष्टविकटकर्कटकर्परपरम्परापरिगतोपान्तं··· इत्यादि।

अस्य श्लेषसौन्दर्यं यथा—

'अस्मिन् संसारे केन किं वा न कृतम्। तथा हि गुरुदारग्रहणं द्विजराजोऽकरोत् पुरूरवा ब्राह्मणधनतृष्णया विननाश। नहुषः परकलत्रदोहदी महाभुजङ्ग आसीत्। ययातिर्विहितब्राह्मणीपाणिग्रहणः पपात। सुद्युम्नः स्त्रीमय इवाभवत्। सोमकस्य विख्याता जन्तुवधनिर्घृणता। पुरुकुत्सः कुत्स आसीत्। कुवलयाश्वोऽश्वतरकन्यामपि जहार। नृगः कृकलासतामगमत्। नलं कलिरभिभूतवान्। संवरणो मित्रदुहितरि विक्लवतामगमत्। दशरथ इष्टरामोन्मादेन मृत्युमवाप। कार्तवीर्यो गोब्राह्मणपीडया पञ्चत्वमवाप्सीत्। युधिष्ठिरः समरशिरसि सत्यमुत्ससर्ज। शान्तनुरतिव्यसनाद्वने विललाप। इत्थं नास्त्यकलङ्कः कोऽपि·····इत्यादि।'

अस्य हि समासे स्वरमाधुर्यमनुप्रासे मधुरसङ्गीतं सुस्फीतो लोकोत्तरो रसोल्लासः कस्य न प्रशस्यः। एभिरेव वैशिष्ट्यैः प्रसन्नो वामनभट्टबाणः संस्तौति—

'प्रतिकविभेदनबाणः कवितातरुगहनविहरणमयूरः ।
सहृदयलोकसुबन्धुर्जयति श्रीभट्टबाणकविराजः ॥' इति ।

न केवलमन्य एव किन्तु स्वयमेव कविरपि कथयति—

'सरस्वतीदत्तवरप्रसादाच्चक्रे सुबन्धुः सुजनैकबन्धुः ।
प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रबन्धविन्यासवैदग्ध्यनिधिर्निबन्धम् ॥'

वस्तुत एव प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रबन्धविन्यासवैदग्ध्यनिधिः कविरसौ न केवलं गद्यकाव्येऽपि तु पद्यरचनायामपि तथैव कुशलः । यथा हि—

'भवति सुभगत्वमधिकं विस्तारितपरगुणस्य सुजनस्य ।
वहति विकासितकुमुदो द्विगुणरुचिं हिमकरोद्योतः ॥'

तथैव हि—

'पश्योदश्वदवाञ्चवञ्चितवपुः पश्चार्द्धपूर्वार्द्धभाक्
स्तब्धोत्तानितपृष्ठनिष्ठितमनाग् भुग्नाग्रलाङ्गूलभृत् ।
दंष्ट्राकोटिविशङ्कटास्यकुहरः कुर्वन् शटामुत्कटा-
मुत्कर्णः कुरुते क्रमं करिपतौ क्रूराकृतिः केसरी ॥'

सन्तुलनीयं पद्यमिदं कालिदासीयपद्येनानेन—

'ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः
पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।
शष्पैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमूर्व्यां प्रयाति ॥'

एतादृशैरेव गुणैर्बाणः कथामिमामतिद्वयीष्वेकां मन्यते । दण्डी च 'ओजः-समासभूयस्त्वमेतद् गद्यस्य जीवितम्' इति ।

गद्यकाव्यप्रवर्तकोऽयं कविर्यत्रकुत्रश्लेषलोभेन कथावस्तु विच्छिनत्यपि, यथार्थरसाभिव्यक्तिमपि न तथाद्रियते, उल्लङ्घयति चौचित्यसीमामपि, भावावेशान् न्यक्कृत्यापि शब्दाडम्बरजालमातनोति तथापि तावतैव नास्य कौशलं विहतं दृश्यते । अस्य हि तादृशश्लेषप्रियतां विलोक्यैव महासमालोचक आनन्दवर्धनः कथयति—

'दृश्यन्ते च कवयोऽलङ्कारनिबन्धनैकरसा अनपेक्षितरसाः प्रबन्धेषु' इति ।

कामं न स्यादत्र दण्डिनः पदलालित्यं, नैव च बाणस्य सरसस्वारस्य-प्रभावस्तथापि सुबन्धोर्हि विलक्षणा स्वरमाधुरी, अपूर्वा च वर्णनचातुरी, प्रखरपदप्रयोगप्रावीण्यञ्च तं सदैव कवीनामग्रणीं कल्पयन्ति । साधूक्तं द्विजेन्द्र-नाथेन पूर्द्धन्यसमालोचकेन—

गद्यवाङ्मयस्याद्यः प्रवर्तकः क इत्यपेक्षायामुच्यते यत्स महाकविः सुबन्धु-रेव नान्यः । तस्यैवोच्छिष्टं निखिलं संस्कृतगद्यसाहित्यम् । सत्यमेवोक्तं—

'सुबन्धौ भक्तिर्नः' इति ।

सुबन्धुमनुसृत्यैवोदेति बाणभट्टः ।

२. गुणाढ्यः : बृहत्कथा

बाणेन 'अतिद्वयी कथा' इति स्मृतयोः कथयोर्मध्येऽपरा गुणाढ्यस्य बृहत्कथा । यद्यपि गुणाढ्यस्य बृहत्कथा मूलतः पैशाचीभाषायामासीत्तेनास्या मौलिकं रूपं कीदृशमासीदिति तु न कोऽपि वक्तुं समर्थस्तथापि बृहत्कथा-मञ्जरी-कथासरित्सागरादिबलाद्विषयेऽस्मिन् किञ्चिदुत्प्रेक्षितुं शक्यते । इदमपि कथ्यते यदस्य पूर्वे षड्भागास्तु विनष्टाः । उपलब्धस्तु सप्तमो भाग एव । बाणः हर्षचरिते कथयति—

'समुद्दीपितकन्दर्पा कृतगौरीप्रसाधना ।
हरलीलेव नो कस्य विस्मयाय बृहत्कथा ॥ १७ ॥'

एवमेव सोड्ढलः—

'कविर्गुणाढ्यः स च येन सृष्टा बृहत्कथा प्रीतिकरी जनानाम् ।
या संविधानेषु सुसन्धिबन्धैर्निपीड्यमानेव रसं प्रसूते ॥'

कथ्यते हि गुणाढ्यः प्रतिष्ठानपुरस्य राज्ञः सातवाहनस्य सभापण्डित आसीत् । स हि व्याकरणशिक्षणावधौ शर्ववर्मणा कातन्त्रव्याकरणकारेण पराजितः संस्कृतं प्राकृतञ्चोभयीं वाचं समुत्सृज्य पैशाचीमाश्रित्य बृहत्कथां कृतवानिति । सातवाहनस्य समयो विक्रमानन्तरप्रथमद्वितीयशतकान्तराले मतः । तेन गुणाढ्यस्यापि स्थितिः कालेनैवामुना संवादिता भाव्यमिति समालोचकाः । शकसंवत्सरप्रवर्तकः शालिवाहन एव सातवाहनः स्मृतोऽत्र पुरावृत्तविद्भिः ।

एतन्निश्चयेन वक्तुमशक्यं यद्बृहत्कथा हि गद्यमयी किं वा पद्यमयी आसी-दिति । कथासरित्सागरानुसारेण तु रचनैषा पद्यमयी दृश्यते यद्यपि तेन नैव स्पष्टमुक्तम् । कथितं तत्र—

'तथैव च गुणाढ्येन पैशाच्या भाषया तया ।
निबद्धा सप्तभिर्वर्षैर्ग्रन्थलक्षाणि सप्त सा ॥' (१।८।२)

इति । किन्तु बुधस्वामिनो बृहत्कथाश्लोकसङ्ग्रहादिमनुमीयते यद्ग्रन्थोऽयं गद्यमयः आसीदन्यथा 'श्लोकसङ्ग्रह' इति कथनं निरर्थकमेव स्यादिति । अने-नेदं ध्वन्यते यद्बृहत्कथाया बुधस्वामिना श्लोकबद्धरूपेण सङ्ग्रहः कृत इति, न तु मूलग्रन्थगतपद्यानां सङ्ग्रह इति । बृहती या कथा तस्याः श्लोके सङ्ग्रह इत्यस्याशयः ।

बृहत्कथायां हि काणभूतिकथिताः सप्तकथा निबद्धा आसन् । किन्तु तासु

षट्कथास्तु आदावेव प्रणष्टा अन्तिमा एव नरवाहनकथाऽवशिष्टा इति कथासरित्सागरतो ज्ञायते।

बृहत्कथामाश्रित्य त्रयो ग्रन्थाः प्रणीता दृश्यन्ते, नेपालदेश्यस्य बुधस्वामिनः बृहत्कथाश्लोकसङ्ग्रहः, काश्मीरस्य क्षेमेन्द्रस्य बृहत्कथामञ्जरी, काश्मीरस्यैव सोमदेवस्य कथासरित्सागरश्च।

३. बाणभट्टः : हर्षचरितं, कादम्बरी

श्लेषघटनात्मक-शब्दगुम्फन-रस-अलङ्कार-सदर्थ-कथावर्णनेषु सिद्धहस्तत्वात्पञ्चाननविशेषणमण्डितो बाणभट्टः एकस्मिन्नैव सुबन्धु-भर्तृमेण्ठ-कालिदास-भारवि-गुणाढ्याश्रयः स्मृतः। अर्थात् तस्य कृतौ सुबन्धोरिव श्लेषघटना, कालिदासस्येव रसपाकः, भर्तृमेण्ठस्येवालङ्कारसिद्धिः, भारवेरिवार्थगौरवं, गुणाढ्यस्येव कथावर्णनञ्च लभ्यते। एतादृशगुणगरिममण्डितस्य महाकवेरस्य द्वे कृती लभ्येते हर्षचरितं कादम्बरी च।

कविरसौ स्थाण्वीश्वरेशस्य श्रीहर्षस्य सभापण्डित आसीदिति तस्य हि हर्षचरिते—

'तथापि नृपतेर्भक्त्या भीतो निर्वहणाकुलः।
करोम्याख्यायिकाम्भोधौ जिह्वाप्लवनचापलम्॥ १९॥'

इति कथनतो ज्ञायते। स्थाण्वीश्वरेशः श्रीहर्षः ६६३ मितवैक्रमाब्दे राज्येऽभिषिक्तः ७०५ मितवैक्रमाब्दे तनुं त्यक्तवान्। तं हि ६८६ मितवैक्रमाब्दतः ७०२ मितवैक्रमाब्दं यावता भारतं पर्यटन् चीनयात्री हुवेनसङ्गः (ह्वेनसांगः) बहुशः स्मरति। तत्सभापण्डितो हि बाणः पञ्चविंशतिवर्षवयस्कः ६७० मितवैक्रमाब्दमभितो हर्षस्य सभायां प्रविष्ट आसीदिति तस्य ६४५ मितवैक्रमाब्दे जन्म कथ्यते। हर्षनिधनानन्तरमपि बाणो जीवित एवाऽसीत् व्यत्यापयच्च शेषजीवनं स्वकीये एव प्रीतिकूटग्रामे। तस्य हर्षचरितं कादम्बरी चोभौ ग्रन्थावपूर्णाविव दृश्येते। तेन हि बाणोऽपि हर्षनिधनानन्तरं बहुकालं नैव जीवित आसीत्। अतो हि स ७१५ मितवैक्रमाब्दमभितस्तनुं तत्याजेत्यनुमीयते। इत्थं हि स सप्ततिवर्षमितायुषमुपभुक्तवान्। कादम्बर्या उत्तरभागस्य प्रणेता बाणसुतो भूषणभट्टः (यत्र तत्र पुलिनभट्टनाम्नाऽपि स्मृतः) सखेदं स्मरति—

'याते दिवं पितरि तद्वचसैव सार्द्धं विच्छेदमाप भुवि यस्तु कथाप्रबन्धः।
दुःखं सतां तदसमाप्तिकृतं विलोक्य प्रारब्ध एष स मया न कवित्वदर्पात्॥'

इति। कथ्यते हि चतुर्दशवर्षवयस्को बाणः पितृशोकमवाप। पितर्युपरते स हि वयस्यैः सहेतस्ततो बभ्राम। पश्चात्कृतोद्वाहः पुनः स्वस्थो बभूव। स हि

सर्वास्वेव विद्यासु पारङ्गतस्त्वासीदेव। भ्रमणानुभवेन च तस्मिन् प्रौढता समायोजिता। हर्षानुजः कृष्णो बाणं नैकटचेन जानाति स्म किन्तु श्रुततदीर्ष्यापरवचनः श्रीहर्षस्तु प्रथमं तं नाङ्गीचकार किन्तु पश्चाज्ज्ञातयथार्थस्तं सभाध्यक्षे न्ययोजयत्।

संस्कृतप्राचीनकविषु बाण एवैतादृशो यस्य स्थितिकालः सुस्पष्टः। तं हि वामनाचार्यः (८७० वै०) स्वीयायां काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ, आनन्दवर्धनः (९०७ वै०) ध्वन्यालोके, धनिको हि (१०६० वै०) दशरूपकावलोके, भोजः (१०८० वै०) सरस्वतीकण्ठाभरणे, क्षेमेन्द्रः (१११० वै०), रुय्यकः (१११० वै०) बहुश उद्धरन्ति।

हर्षचरितं हि अष्टासूच्छ्वासेषु विभक्ता आख्यायिका। तत्र प्रथमद्वितीयोच्छ्वासयोर्वंशवर्णनं, तृतीये हर्षपूर्वजपुरुषस्य पुष्पभूतेर्वर्णनं, चतुर्थे हि प्रभाकरवर्धनस्य शौर्यवर्णनं, राज्यवर्धन-हर्षवर्धनयोर्जन्म, राज्यश्रियो जन्म, तस्या ग्रहवर्मणा सह विवाहश्च। पञ्चमे राज्यवर्धनस्य हूणविजयार्थं प्रस्थानं प्रभाकरवर्धनस्य निधनञ्च। षष्ठे राज्यवर्धनस्य प्रत्यागमनं, मालवनरशेन ग्रहवर्मणो हत्या, राज्यश्रियाः निरोधः, राज्यवर्धनेन मालवराजपराजयः, गौडशेने शशाङ्केन राज्यवर्धनस्यच्छलेन वधः, सप्तमे हर्षस्य गौडनरेशवधाय प्रस्थानं, राज्यश्रिया विन्ध्याटव्यां पलायनं तदन्वेषणाय हर्षस्य प्रयासः, अष्टमे राज्यश्रिया अन्वेषण तया सह हर्षस्य प्रत्यागमनञ्च। ग्रन्थस्यास्यापूर्णता स्पष्टरूपेण द्योतते। सम्भवति हर्षनिधनानन्तरं कविरेतदन्तरकथानिबन्धने मन्दादरोऽभूत्।

ग्रन्थस्य भूमिकाभागे व्यास-सुबन्धु-भट्टारहरिचन्द्र-सातवाहन-प्रवरसेन-भास-कालिदास-गुणाढ्य-आढ्यराजाख्याः कवयः सादरं स्मृता दृश्यन्ते।

हर्षचरितमधिकृत्य टीकाद्वयं प्रथितमस्ति प्राचीनं रुय्यकप्रणीता हर्षचरितवार्तिका, शङ्करकविप्रणीता सङ्केताख्या च।

कादम्बरी हि कवेश्चरमा कृतिः। ग्रन्थोऽयं कथामयः कल्पितेतिवृत्तत्वात्। यद्यपि कथेयं कथासरित्सागरवर्णितया सुमनसः कथया सह संवदते। तेन ह्यस्याः बीजं बृहत्कथात एव गृहीतं प्रतिभाति। तथापि कवेः कल्पनामौलिकताऽव्याहतैव।

विशालायाः पालकस्य राज्ञः शूद्रकस्य सभायां कदाचिदेका चाण्डालकन्या वैशम्पायननामकं पिञ्जरस्थं शुकमानीय समर्पयति। स च शुको मनुष्यवाचा सुखोपविष्टं राजानमात्मकथां श्रावयति। कथान्ते च स्मृतपूर्वजन्मवृत्तान्तो राजा पूर्वजन्मदेहं प्राप्नोति शुकश्च। कथैषा जन्मत्रयवृत्तान्तानुवर्तिनी। अत्र हि कथैव कथान्तरमुद्भावयति।

शुकः स्ववृत्तान्तं श्रावयन् कथयति यत्स हि यदा जातस्तदैव मातोपरता। पिता च किञ्चित्कालानन्तरं वृद्धलुब्धकेन केनापि हृतः। स तु वृक्षादधः पतितः कथञ्चित् धृतजीवितः केनाऽपि मुनिना दयया जाबाल्याश्रमं प्रापितः। जाबालिस्तत्पूर्वजन्मवृत्तान्तं तत्र श्रावितवानित्थम्। उज्जयिन्यां हि तारापीडो नाम राजाऽऽसीत्। तस्य हि पत्न्यां विलासवत्यां चन्द्रापीडो नाम कुमारः समुत्पन्नः। तदैव तन्मन्त्रिणः शुकनासस्यापि वैशम्पायननामा पुत्रो जातः। शिक्षानन्तरं शुकनासेन बहूपदिष्टः कुमारो यौवराज्येऽभिषिक्तः इन्द्रायुधनामकमश्वमारुह्य मित्रेण सेविकया पत्रलेखया सह दिग्विजयार्थं निर्गतः। तत्र क्रमे स महाश्वेतां ददर्श। महाश्वेता स्वाशक्तपुण्डरीकवृत्तान्तं श्रावयित्वा तं कादम्बरीवृत्तान्तमपि अकथयन्, कादम्बरी चन्द्रापीडौ परस्परमनुरक्तावभूताम्। एतदन्तराले पितुराज्ञया चन्द्रापीड उज्जयिनीं प्रत्यागतः, वैशम्पायनस्तु महाश्वेतासमीपे पत्रलेखा च कादम्बरीपार्श्वे स्थिता। पश्चाच्च पत्रलेखा प्रत्यागत्य कादम्बरीविरहावस्थां न्यवेदयत्।

बाणेन हि कथायां एतावानेव भागो गुम्फितः। तदनन्तरवर्त्तिनी तु कथा तत्तनयेन भूषणभट्टेन गुम्फिता। बाणप्रणीतभागः कथायाः पूर्वार्द्धः स्मृतः, भूषणभट्टगुम्फितश्चोत्तरभागः।

कादम्बर्या विरहव्यथां पत्रलेखातः श्रुत्वा तदाकृष्टमनाश्चन्द्रापीडस्तया सह पुनस्तत्रागतः। तत्र स महाश्वेताशापेन वैशम्पायनं शुकभूतं श्रुत्वा विरहातुरस्तत्रैव प्राणांस्तत्याज। तन्मृतशरीरमालिङ्ग्य म्रियमाणां कादम्बरीं भविष्यत्समागमसन्देशेन नभोवाणी मरणान्निवारयायास। सरसि इन्द्रायुधोऽप्यगाहत। ततश्च कपिञ्जलो बहिरागत्य सर्वं रहस्यं श्रावयति।

कादम्बरीमधिकृत्य सन्त्यनेकाः प्राचीना अर्वाचीनाश्च टीकाः। तासु हि भानुचन्द्रसिद्धचन्द्रकृता, मयूरेश्वरप्रणीता टीका, जीवानन्दनिर्मिता टीका, हरिदाससिद्धान्तवागीशकृता कल्पलताभिधा, कृष्णमोहनठक्कुरविरचिता चन्द्रकलाऽऽख्या, शेषराजशर्मरेग्मीप्रणीता चन्द्रकलाख्या च प्रसिद्धाष्टीकाः।

यद्यपि बाणस्योभे एव कृती सर्वातिशायिनी तथापि तयोः कादम्बरी प्रशस्यतरा। कादम्बर्याः पात्रचित्रणं, रसपरिपाको वस्तुविन्यासश्च 'बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम्' इत्युक्तिं चरितार्थयन्ति। हर्षचरितस्यापूर्णत्वे हर्षस्य निधनमेव (७०५ वै०) हेतुः, कादम्बर्याश्चापूर्णत्वे कवेरेव निधनं (७१५ वै०) हेतुः। उभेऽपि काव्ये पाञ्चालीरीत्यां गुम्फिते व्यञ्जना-प्राधान्ये वक्रोक्तिपूर्णे च।

हर्षचरितस्य चारुरचनाचातुरी कमनीयपदविलासो मनोहारिचित्रणञ्च सर्वानेवानन्दयति। रसधारां प्रवाहयन्ती कवेः सुमधारा वाग्धाराऽत्र विस्मयावहैव। अत्र हि श्लेषविरोधाभासोपमोत्प्रेक्षाद्यलङ्कारवैशिष्ट्यं हि कवेरुत्कर्षताबोधनायालम्। अस्य याथार्थ्यमतिक्रममाणा वर्णना सर्वानेवाश्चर्यमुग्धान् करोति। बाणस्य हि प्रतिभा यमेव रसमादातुमिच्छति तस्य हि पूर्णपरिपाकमेवातारयति।

कादम्बरी तु हर्षचरितादपि विस्मयावहा। अत्र तु कविना किम्मात्रमवशेषितं चमत्कारसाधनाय। कवेरलौकिकं काव्यकौशलमत्र स्पष्टमेव प्रतिभाति। तेनैवोच्यते 'कादम्बरीसुधापानाद् बुभुक्षाऽपि प्रशाम्यति' इति। साधूक्तं भूषणभट्टेन—

'कादम्बरीरसभरेण समस्त एव मत्तो न किञ्चिदपि चेतयते जनोऽयम्'

इति। बाणो नितान्तमेव प्रतिभासम्पन्नः कविः। तेन हि कथासाहित्ये युग एव प्रवर्तितो नवः। तस्य हि वर्णनानैपुण्यं नितान्तमेव श्लाघ्यम्। स हि अलङ्कृतकृत्रिमपद्धतिमनुसरति बहुशः। स स्वयमेव कथयति—

नवोऽर्थो जातिरग्राम्या श्लेषोऽक्लिष्टः स्फुटो रसः।
विकटाक्षरबन्धश्च कृत्स्नमेकत्र दुर्लभम्॥'

इति। वस्तुतो हि तस्य काव्ये ईदृशमेव वैशिष्ट्यमस्ति। तस्य हि कथा, यथा स एव कथयति, 'रसेन शय्यां स्वयमभ्युपागताऽभिनवा वधूरिव मनोहारिणी हृद्या च विद्यते।' बाणस्य बुद्धिः सर्वतोगामिनी नवनवोन्मेषशालिनी दृश्यते। अत एव स सुधोत्पादी सागरः कथितः। स हि न केवलं वर्णनानिपुणोऽपि तु सूक्ष्मदर्शी दक्षश्चित्रकारश्च। घटनायाः सजीवोपस्थापनं तु तस्य वामहस्तविलास एव। यद्यपि स काव्ये उपमा-रूपक-उत्प्रेक्षा-विरोधादीनां शाफल्येन प्रयोग्रं कृतवान्, तथापि परिसङ्ख्या तस्य विलासिन्येव। विषयानुसारमेव तस्य शैली नृत्यति दीर्घसमासवती स्वल्पसमासा समासरहिताऽपि। वर्णनापरायणोऽपि स कदापि काव्यौचित्यं नैवोल्लङ्घयति। तस्य हि गद्ये काव्यस्याविहता गतिर्विद्यते। यद्यपि बाणो यथा गद्ये न तथा पद्ये इति कथ्यते तथापि तस्य लेखनी तु उभय एव मार्गे समानेनैव वेगेन धावति।

यद्यपि बाणस्य कृतौ क्लिष्टता, अलङ्कारभारः, समूहबद्धविशेषणदुरूहवाक्यानि, असाधारणपदावली, अप्रचलितप्रयोगश्चेति प्रभृतिदोषा अपि प्रदर्श्यन्ते तथापि यद्ययं दोषः स युगस्यैव न तु कवेः। तदा हि तादृश्येव रचना प्रशस्याऽऽसीत्।

स्यादपि स्वल्पा त्रुटिर्यत्र कुत्र तथापि कवेरस्य समग्रमेव संस्कृतसाहित्यं सदैवाधमर्णितं दृश्यते।

हर्षचरितकादम्बर्यतिरिक्तमपि कवेरस्य चण्डीशतकं, शिवाष्टकं, मुकुटताडितकं (रूपकं) शारदचन्द्रिका (नाटिका), पार्वतीपरिणयः (नाटकम्)

च कृतित्वेन गृह्यन्ते। तत्र चण्डीशतकं तु सम्प्रत्यपि लभ्यते यत्र हि शतश्लोकैर्देवी स्तुताऽस्ति। शिवाष्टकमपि तस्य शैवमतावलम्बित्वान्नैव विरुध्यते। मुकुटताडितकं तु भोजेन शृङ्गारप्रकाशे गुणविनयगणिना नलचम्पूव्याख्याने स्मृतं समुद्धृतञ्च दृश्यते। शारदचन्द्रिकां तु शारदातनयो भावप्रकाशने—

'कल्पितं भट्टबाणेन यथा शारदचन्द्रिका।
दिव्येन मर्त्यस्य वधः काव्यस्यावश्यभावतः॥'

इति स्मरति। उभयोरेव लिपिबद्धरूपं सम्प्रति नैवोपलभ्यते। पार्वतीपरिणयस्यापि बाणकर्तृकत्वे सन्देह एव समालोचकानाम्। वस्तुतस्तु ग्रन्थोऽयं बाणभट्टप्रणीतत्वेन नावभासते इति संस्कृतकविजीविते स्पष्टीकृतम्। वयमपि तथैव मन्यामहे। अत्र हि यदेवानौचित्यं यथा पित्रा दुहितुः स्तनद्वयगतरोमराजिवर्णनं तन्न कथमपि व्यवस्थितमर्यादस्य बाणस्य लेखनीतो निःसरति। परमेऽपि तारुण्ये न कदापि बाणस्तथा वर्णयितुमग्रे सरति यथा हि तत्र पार्वतीविषये हिमवद्वाक्यम्—

'आभोगशालिकुचकुड्मलमायताक्ष्याः
वक्षोऽवकाशमभिवाञ्छति सन्निरोद्धुम्।
अप्यस्तिनास्तिवचसा विषयेऽवलग्ने
तन्वी समुल्लसति काचन रोमरेखा॥'

सत्यमेवोच्यते बाणस्य हर्षचरितं कविमार्गप्रदर्शकं यद्यपीदं स्वयमपि रामीलसौमिलयोः शूद्रकविजयमनुसरति तथैव कादम्बरी तु साहित्यसर्वस्वमेव काममेतत्कथावस्तुनि गुणाढ्यस्याधमर्णमेव स्यात्। सत्यमुक्तम्—

'वागीश्वरं हन्त भजेऽभिनन्दमर्थेश्वरं वाक्पतिराजमीडे।
रसेश्वरं स्तौमि च कालिदासं बाणं तु सर्वेश्वरमानतोऽस्मि॥'

एवमेव—

'सहर्षचरिता शश्वद् धृतकादम्बरीस्यदा।
बाणस्य वाण्यनार्येव स्वच्छन्दा चरति क्षितौ॥' इति।

बाणभट्टस्य कादम्बरीमाश्रित्य ग्रन्थद्वयं प्रणीतं दृश्यते—मञ्जुनाथस्य कादम्बरीसारः गौडाभिनन्दस्य (९३७ वै०) कादम्बरीकथासारश्च।

४. दण्डीः : दशकुमारचरितम्, अवन्तिसुन्दरीकथा

दण्डिनोऽपि स्थितिकालः सन्दिग्ध एव सम्प्रत्यपि। अत्र हि समालोचकाः सुबन्धु-बाण-दण्डिनः, बाणदण्डिसुबन्धवः, सुबन्धु-दण्डि-बाणाश्चेति त्रिविधक्रमसमर्थका दृश्यन्ते। वयं तु प्रथममेव पक्षमाश्रित्य प्रचलिताः स्मः तथा प्रतीतेः। दण्डी हि संस्कृतसाहित्ये मूर्तिमत्काव्यमेव। कथ्यते हि—

'जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधाऽभवत्।
कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि॥' इति।

कमनीयशब्दप्रयोगे परमप्रवीणोऽसौ कविः कदा वा कुत्रासीदिति सम्प्रत्यपि नैव स्पष्टमभिधातुं शक्यते। एतावदेव ज्ञायते यत्स दाक्षिणात्यः। बाणभट्टो हि तं न स्मरतीति तस्य स्थितिकालस्य पूर्वसीमा, अभिनवगुप्तस्तं लोचने स्मरतीति तस्यापरसीमा। दण्डिनः कृतित्वेन सन्त्यनेके ग्रन्थाः प्रसिद्धाः। यथा—

१. दशकुमारचरितं गद्यकाव्यं कथारूपम्
२. काव्यादर्शः—लक्षणग्रन्थः
३. अवन्तिसुन्दरीकथा—गद्यकाव्यम्
४. छन्दोविचितिः
५. कलापरिच्छेदः
६. द्विसन्धानकाव्यम्
७. वातमन्दिरम्—केचिदत्र मृच्छकटिकं गृह्णन्ति किन्तु वातमन्दिरमेव तत्। तेष्वपि त्रयो नितान्तं ख्याताः—दशकुमारचरितं, काव्यादर्शः, अवन्तिसुन्दरीकथा (सम्भवतः)। दशकुमारे हि यादृशी भौगोलिकी स्थितिर्वर्णिताऽस्ति तदनुसारेण तु दण्डी प्रभाकरवर्धनसमकालिको दृश्यते। तदनुसारेण तस्य बाणपूर्ववर्तित्वं सिध्यति अपि च गद्यकाव्यस्य प्रथमप्रयोक्तृत्वञ्च। किन्त्वेतन्न तथा प्रामाणिकं यतो हि कवयः श्रुतं वा कल्पितमप्यर्थं लीलया वर्णयन्ति यथा नैषधीयचरिते दमयन्तीस्वयंवरसभायां सप्तानामेव द्वीपानां राज्ञां विशेषतो जम्बूद्वीपस्य अवन्ति-गौड-मथुरा-काशी-अयोध्या-पाण्ड्य-महेन्द्र-काञ्ची-नेपाल-मलय-मिथिला-कामरूप-उत्कल-कीकटमहीपतीनामुपस्थितिवर्णनम्। अपरञ्च हर्षनिर्वाणानन्तरमपि भारतस्य दशा तथैव सञ्जाताऽऽसीद्या प्रभाकरवर्धनसमये आसीत्। काव्यादर्शे हि दण्डी—

'इति साक्षात्कृते देवे राज्ञो यद्राजवर्मणः।
प्रीतिप्रकाशनं तच्च प्रेय इत्यवगम्यताम्॥' (२।२७९) इति।

राजवर्माणं स्वाश्रयदातृत्वेन स्मरति। ऐतिहासिकैः खलु राजवर्मा इति ७४७-७८२ मितवैक्रमाब्दान्तराले काञ्चीं शासत्पल्लवराजो नरसिंहवर्मा गृह्यते। सति तथा, दण्डिनोऽपि तत्सभाकवित्वेन वा तत्समकालिकत्वेन ७३०-८०० मितवैक्रमाब्दकालः स्थितिकालत्वेन मन्यते।

अवन्तिसुन्दरीकथाऽनुसारेण दण्डी हि दामोदराऽऽख्यस्य प्रपौत्र आसीत् दामोदरस्य चतुर्षु सुतेषु कनिष्ठस्य वीरदत्तस्य सुत आसीद् दण्डी। तस्य

माता गौरी । कथ्यते हि दामोदरो हि भारविरेव किंवा भारवेरन्तरङ्गसुहृदासीत् । स हि विष्णुवर्धनाख्यस्य सिंहविष्णोः काञ्चीनरेशस्य सभापण्डित आसीत् । दामोदरस्य पुत्रो वीरेश्वरदत्तोऽपि सिंहविष्णुसुतस्य महेन्द्रवर्मणः सभापण्डित आसीत् । तथैव तत्सुतो दण्डी हि महेन्द्रवर्मणः सुतस्य नरसिंहवर्मणस्तत्सुतस्य राजवर्मणश्च सभाध्यक्ष आसीत् । नरसिंहवर्मणः स्थितिकालः ७४७-७८२ मितवैक्रमाब्दानभितः । एवमेव अवन्तिसुन्दरीकथायाम्

'भिन्नतीक्ष्णमुखेनाऽपि चित्रं बाणेन निर्व्यथः ।
व्याहारेषु जहौ लीलां न मयूर············ ॥'

इति बाणो मयूरश्च कविः स्मृतौ दृश्येते । अनेन अवन्तिसुन्दरीकथायां वर्णितायाः कादम्बर्याः वर्णनस्य बाणवर्णितकादम्बरीवर्णनेन सह साजात्येनापि दण्डिनो बाणपरवर्तित्वं सिध्यति । बाणो हि ७१५ मितवैक्रमाब्दे तनुं तत्याजेति पूर्वमेवोक्तम् । तदनन्तरवर्तित्वेन दण्डिनः ७३०-८०० मितवैक्रमाब्दकाल: स्थितिकालत्वेन सम्मत एव । दण्डिनो हि प्रासादिकगुणगुम्फितां सरलां भाषां विलोक्य केचित्तं बाणपूर्ववर्तिनमेव मन्यन्ते । तेषां मते सति तस्य बाणपरवर्तित्वे तस्य भाषयाऽपि बाणप्रवर्तितशैल्या प्रभावितया भाव्यं स्यान्न हि भाषयाऽपि तथा प्रतीयत इति । किन्तु नेदं युक्तियुक्तं प्रमाणं यतो हि बाणपश्चाद्वर्तिनः सर्वे बाणमेवानुकुर्वन्तीति नैव राजाज्ञा कुत्रापि । कवेस्तु स्वकीयं वैशिष्टयं भवति । कमनीयपदावल्येव दण्डिनो वैशिष्टयम् ।

कल्पितेऽपि प्रमाणबाहुल्ये दण्डिनो यथार्थतः स्थितिकालस्तु ७००-८५० मितवैक्रमाब्दान्तराले एव । तेन हि ७५० मितवैक्रमाब्दपश्चाद्वर्तिना तु न कदापि भाव्य यतो हि ७५० मितवैक्रमाब्दानभितः स्थितिमती विज्जका तं स्पष्टमेव स्मरति ।

'नीलोत्पलदलश्यामां विज्जकां मामजानता ।
वृथैव दण्डिना प्रोक्ता सर्वशुक्ला सरस्वती ॥' इति ।

विज्जका हि द्वितीयपुलकेशिनः पुत्रस्य चन्द्रादित्यस्य पट्टराज्ञी विजयभट्टारिकैव नान्या ।

दशकुमारचरितं हि दण्डिनः प्रथितं गद्यकाव्यम् । अस्य पूर्वपीठिका, दशकुमारचरितं, उत्तरपीठिका चेति त्रयो भागाः । तत्रापि केचित्तु भाषागतभङ्गीमुद्दिश्य केवलं चरितभागमेव दण्डिप्रणीतं मन्यन्से । तदनुसारेण यथा हि चरितभागस्य कमनीयपदा प्रसादगुणगुम्फिता मधुरमधुरा च भाषा न तथा पूर्वोत्तरपीठिकयोरिति । किन्तु कथनमेतन्न युक्तियुक्तम् । भाषाभङ्गी हि विषयानुबन्धिनी कवेस्तात्कालिकमनोवृत्त्यनुगा च । तेन हि एक एव कविरपि विविधभाषाभङ्गीमनुतिष्ठतीति नाश्चर्यं विषयाद्यनुसारेण ।

दशानां हि कुमाराणामतिपौरुषपराक्रमवर्णनमेवाऽस्य ग्रन्थस्य विषयः । मगधेशकुमारस्य राजवाहनस्य तन्मित्राणां नवानां देशविदेशाटनानुभवानां मनोहारि वर्णनमत्र दृश्यते ।

वस्तुत एव दण्डी कविः । नासौ केवलं विद्वानेव । तस्य हि कल्पना उदात्ता बहुमुखी च । नास्य प्रबन्धः सुबन्धोरिव प्रत्यक्षरश्लेषमयो नापि च बाणस्येव रुचिरस्वरवर्णपदानि । अस्य तु पदानि प्रसादमधुराणि ललितललितानि भावगर्भितानि च । समालोचका आमनन्ति यत् स्पष्टता, भव्यभावसमभिव्यक्तिः कोमलकल्पनाकमनीयता, विचारवैशद्यञ्चास्य कृतिगतं वैशिष्टयम् । कविरसौ अनुप्रासमयपदविन्यासे एव रमते । तेनैवोक्तं भवेत्—

'दण्डिनः पदलालित्यम्' इति ।

अस्य पात्राणां सजीवता रोचिष्णुहास्यविलासः हृदयङ्गमा व्यङ्ग्यभङ्गी, च सर्वेषां कृते प्ररोचकाः । यथा हि—

'कुमारा माराभिरामा रामास्तपौरुषा रुषा भस्मीकृतारयो रयोपहसितसमीरणा रणाभियानेनाभ्युदयाशंसं राजानमकार्षुः ।'

निभाल्यतामस्य कवित्वकमनीयताऽत्र—

'सुभग कुसुमसुकुमारं जगदनवद्यं विलोक्य ते रूपम् ।
मम मानसमभिलषतित्वं वित्तं कुरु तथा मृदुलम् ॥' इति ।

एवमेवास्य वर्णनकौशलस्योदाहरणं यथा—

'तत्र चकोरलोचनावचितपल्लवकुसुमनिकुरस्वं महीरुहसमूहं शरदिन्दुमुख्या मन्मथसमाराधनस्थानञ्च नताङ्गीपदपङ्क्तिचिह्नितं शीतलसैकततलञ्च सुदतीमुक्तमुक्तं माधवीलतामण्डपान्तरपल्लवतल्पं च विलोकयन् ललनातिलकविलोकनवेलाजनितशेषाणि स्मारं स्मारं मन्दमारुतकम्पितानि नवचूतपल्लवानि मदनाग्निशिखा इव चकितो दर्शं दर्शं मनोजकर्णजपानामिव कोकिलकोरमधुकराणां क्वणितानि श्रावं श्रावं मारविकारेण क्वचिदप्यवस्थातुमसहिष्णुः परिबभ्राम ।' इत्यादि ।

सत्यमेवोक्तमेकेन समालोचकेन यद्दण्डिनो दशकुमारचरिते नानाविधा रोमाञ्चकारिघटनाः सन्ति । ग्रन्थस्यास्य मुख्यो रसस्तु वीर एव किन्तु प्राधान्यमद्भुतस्यापि ।

दशकुमारचरितस्य सन्त्यनेके टीकाग्रन्थाः । अस्य पूर्वपीठिकायाः पददीपिकाऽभिधा टीका लभ्यते प्राचीना, नवीना च शेषराजशर्मणश्चन्द्रकलाऽऽख्या । मध्यभागस्य हि पदचन्द्रिका कवीन्द्राचार्यसरस्वतीकृता, शिवरामप्रणीता भूषणाऽऽख्या, लघुदीपिका च भानुचन्द्रकृता टीका । उत्तरपीठिकाया

न काऽपि टीका लभ्यते। पूर्वपीठिकाया मध्यभागस्य च ताराचरणभट्टाचार्य-प्रणीता बालविबोधिनी नाम्नी टीकाऽपि दृश्यते।

अवन्तिसुन्दरीकथा हि दण्डिनोऽपरा कृतिः। ग्रन्थोऽयमपि हर्षचरितमिव कतिपयैः पद्यैरारभ्यते। अत्रापि वाल्मीकि-व्यास-सुबन्धु-गुणाढ्य-शूद्रक-भास-प्रवरसेन-कालिदास-नारायण-बाण-मयूराख्यानां कवीनां नामग्रहणं कृतमस्ति। तत्र कतिपयपद्यानां मध्यभागः खण्डितोऽपि दृश्यते। ततश्च गद्येन ग्रन्थारम्भः कृतोऽस्ति। अत्र हि बाणस्य कादम्बरी पुनरुक्तेव दृश्यते भाषाभाववर्ण्य-विषयादिदृष्ट्या।

दण्डिना 'ओजःसमासभूयस्त्वं गद्यस्य जीवितमिति' यदुक्तं तदवन्ति-सुन्दरीकथायामेव चरितार्थं भवति न तु दशकुमारचरिते।

कलापरिच्छेदो हि काव्यादर्शस्यैवाग्रिमो भागो न तु स्वतन्त्रग्रन्थः। एवमेव छन्दोविचितिरपि। यथोक्तं काव्यादर्शे—

'इत्थं कलाचतुःषष्ठिविरोधः साधु नीयताम्।
तस्याः कलापरिच्छेदे रूपमाविर्भविष्यति॥ (३।१७१)।'
'पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा।
छन्दोविचित्यां सकलस्तत्प्रपञ्चो निदर्शितः॥ (१।११,१२)।'

दण्डिनो द्विसन्धानकाव्यमित्थं भोजराजेन शृङ्गारप्रकाशे स्मृतम्।

'द्वितीयस्य (द्विसन्धानप्रकारस्य) उदाहरणं यथा दण्डिनो धनञ्जयस्य द्विसन्धानप्रबन्धौ' (एकादशतमेऽध्याये)।

५. धनपालः : तिलकमञ्जरी

गद्यकाव्यप्रसङ्गे धनपालस्य तिलकमञ्जरी समालोचकैः स्मृता। कविरसौ धारानरेशस्य मुञ्जस्य सभासदासीदिति तिलकमञ्जर्या एव साक्ष्येण ज्ञायते। स हि सर्वदेवस्य पुत्र आसीत्। १०३० मितवैक्रमाब्दमभितः प्रणीतेऽस्मिन् ग्रन्थे राजपुत्र्या तिलकाया राजपुत्रेण समरकेतुना सह प्रेमप्रपञ्चो वर्णितः। ग्रन्थस्य भूमिकाभागे हर्षचरित इव वाल्मीकिव्यासप्रवरसेनजीवदेवकालिदासबाणसमरादित्यभद्रकीर्तिमाघभारविभवभूतिवाक्पतिराजशेखर-प्रभृतिकवयः स्मृता कविना। तथैव तत्र बृहत्कथा तरङ्गवती चेति द्वौ ग्रन्थावपि स्मृतौ। समालोचका ग्रन्थेऽस्मिन् स्पष्टमेव बाणच्छायां पश्यन्ति।

६. ओडयदेवः : गद्यचिन्तामणिः

विक्रमानन्तरत्रयोदशशतकमभितः स्थितिमता वादीभसिंहापराभिधानेन ओडयदेवेन गद्यचिन्तामणिसंज्ञकं काव्यं प्रणीतमस्ति। तत्र हि राजपुत्रस्य

जीवनधरस्य चरितं चित्रितमस्ति। अस्यैव कवेः क्षत्रचूडामणिनामकं काव्य-मप्यस्ति।

एवमेव अगस्त्यस्य (१३८० वै०) कृष्णचरितं, वामनभट्टबाणस्य (१४८० वै०) वेमभूपालचरितं वीरनारायणचरिताख्यं, अनन्तशर्मणः (१७०७ वै०) मुद्राराक्षसपूर्वसङ्कथानकं, विश्वेश्वरपाण्डेयस्य (१७५० वै०) मन्दारमञ्जरी, अम्बिकादत्तव्यासस्य (१९१५-१९५७ वै०) शिवराज-विजयः, क्षमायाः (१९५७ वै०) कथामुक्तावली, रामशरणस्य (१९६२ वै०) कौमुदीकथाकल्लोलिनी, देवविजयगणिनो रामचरितं (१६५३ वै०), नृसिंहस्य अभिनवकादम्बरी, कृष्णपण्डितस्य रत्नावली, राजगोपालस्य (१९४९ वै०) शैवालिनी, कुमुदिनी, विलासकुमारी, सङ्गरः, कल्याण-रामस्य कनकलता, कृष्णमाचार्यस्य मन्दारवती, अलवार-आयङ्गरस्य जयन्तिका, श्रीशैलस्य मेनका, नरसिंहाचार्यस्य सौदामिनी, मेधाव्रतस्य कुमुदिनीचन्द्रं, वामनकृष्णस्य तिलकचरितं, बदरीनाथस्य गुणेश्वरचरितं चेतिप्रभृति गद्यकाव्यानि प्रथितानि स्मृतानि च सन्ति।

७. विश्वेश्वरपाण्डेयः : मन्दारमञ्जरी

दण्डिपरवर्तिषु गद्यकाव्येषु विश्वेश्वरस्य मन्दारमञ्जरी स्वप्रकारक-काव्यान्यतिशेते। विश्वेश्वरो हि कर्तृपुरस्य कूर्माचलस्थस्य अलमोड़ाप्रदेशस्य पाटियाग्रामस्य निवासी आसीत्। पिताऽस्य लक्ष्मीधरो भारद्वाजसगोत्रीयः। अस्य सन्त्यनेके ग्रन्थाः प्रकाशिता अप्रकाशिताश्च। प्रकाशितेषु वैयाकरण-सिद्धान्तसुधानिधिः, अलङ्कारकौस्तुभः, रसचन्द्रिका, आर्यासप्तशती, अलङ्कारप्रदीपः, अलङ्कारमुक्तावली, कवीन्द्रकर्णाभरणं, रोमावलीशतकं, मन्दारमञ्जरी चेति नव ज्ञाताः।

स हि वैयाकरणसिद्धान्तसुधानिधौ भट्टोजिदीक्षितं प्रौढमनोरमां शब्द-कौस्तुभञ्च स्मरति। तेनाऽसौ निश्चयेन भट्टोजिपरवर्तीति ज्ञायते। सहैव स हरिदीक्षितं शब्दरत्नञ्च नैव स्मरतीति तस्य हरिदीक्षितपूर्ववर्तित्वं वा सम-कालिकत्वं सिध्यति। अपरञ्च, रसमञ्जर्याष्टीकायामन्ते तदात्मजस्य जय-कृष्णस्य विषये—

'दिग्गुणर्तुशशलाञ्छनयुक्ते शालवाहनशके जयकृष्णः।
श्रावणीयसितपक्षदशम्यां निर्मितिं पितुरिमां विलिलेख॥'

इति कथनादपि विश्वेश्वरस्य हि १६३८ मितशककालादर्थात् १७७३ मितवैक्रमाब्दात्पूर्वमेवास्तित्वं सिध्यति। तथ्यमेवेदं कवीन्द्रकर्णाभरणस्य पाद-सूच्यामपि तथैव निर्दिशति यद्विश्वेश्वरपण्डितः खिस्ताब्दीयाष्टादशशतक-

प्रथमपादे लक्ष्मीधरपण्डिताज्जन्म लेभे । अनेन स्वायुषो दशमवर्षप्रभृति ग्रन्थ-निर्माणमारब्धं चत्वारिंशद्वर्षदेशीयश्च परलोकं जगामेति । अनेनान्येनाऽपि प्रमाणेनैतदेव सिध्यति यदसौ कविः १७२०-१६६० मितवैक्रमाब्दानभितः स्थितिमानिति । युधिष्ठिरमीमांसकस्त्वस्य स्थितिकालं १६००-१६५० मित-वैक्रमाब्दान्तरालगतं मन्यते ।

मन्दारमञ्जरी हि गद्यकाव्येष्वन्यतमं प्रशस्यतमं काव्यम् । अत्र हि प्राच्यां दिशि स्थितस्य कुसुमपुरस्य राज्ञो राजशेखरस्य सुतस्य चित्रभानो-र्मन्दारमञ्जर्याश्च प्रेम वर्णितमस्ति । प्रसङ्गतः कुसुमपुरवर्णनं, नायकनृपवर्णनं, शासनसौभाग्यं, प्रतापवर्णनं, कुमारशिक्षणवर्णनं, मन्दारमञ्जरीसमागमश्च वर्णिता वैशद्येन । ग्रन्थोऽयं चित्रभानुमन्दारमञ्जरीपरस्परवर्णनानुरागवर्णन-पर्यन्तमेव प्रणीतोऽत एवापूर्ण एव दृश्यते । सम्भवति कवेरसामयिकनिधनेनास्य पूर्णता व्यवहिता । ग्रन्थस्यास्य तारादत्तपन्ताख्येन विदुषा १९९५ मित-वैक्रमाब्दे कुसुमाभिधाख्या टीका प्रणीताऽस्ति ।

समालोचकाः कथयन्ति यद्ग्रन्थोऽयं बाणस्य कादम्बर्या विषयशैलीप्रस्तुती-करणदृष्टया नितान्तमेव प्रभावितो दृश्यते । अस्य हि नगरवर्णनं कादम्बर्या उज्जयिनीवर्णनात्, मन्त्रिगुणाः शुकनासवर्णनात्, कुमारशिक्षणवर्णनं चन्द्रा-पीडशिक्षावर्णनात्, शुकनासोपदेशाच्च, मन्दारमञ्जरीवर्णनं कादम्बरी-वर्णनाच्च प्रभावितं दृश्यते । किन्तु बाणकृतौ यादृशी कल्पनाशक्तिः सहृदयता संवेदनात्मकता च विद्यते सा विश्वेश्वरकृतौ न दृश्यते । अत्रापि कादम्बर्या-मिव कथाभ्यन्तरे उपकथायाः समावेशेन जटिलता विलसति । अस्य हि भाषा प्रौढा, अलङ्कृता परिष्कृता च । अत्र हि प्रतिपदं श्लेषस्य, रूपकस्य, उत्प्रेक्षा-याः, विरोधाभासस्य, परिसङ्ख्यायाश्च प्रयोगे कवेः शास्त्रीयपाण्डित्यं विल-सित दृश्यते । भावस्य भाषायाश्च सुन्दरः समन्वयो दृश्यतेऽत्र । अत्रालङ्कार-योजनाऽपि दर्शनीया । वर्णनञ्चास्य व्यापकं सर्वाङ्गीणञ्च । दृश्यते कविरसौ कादम्बरीमपि अधरीकर्तुं प्रयतते । किन्तु सन्त्यत्र कतिपयन्यूनता यासु ग्रन्थस्या-पूर्णता, कलापक्षस्य प्राधान्यं, पाण्डित्यप्रदर्शनलोभेन कथाविस्तारस्य गौणत्वं, कथायां प्रवाहस्य नितान्तमभावः, भावपक्षस्य न्यूनता, केवलं रूढेरेवाश्रयणं न तु व्यवहारस्य, रसपरिपोषणे न तथा ध्यानञ्च समुल्लेखनीयाः सन्ति, यत्कृते कवेरभिलाषो न तथा फलीभूतो दृश्यते । किन्तु नैतावतैवैतदवधेयं यद्ग्रन्थोऽयं निष्प्रयोजन इति । सन्त्यत्र मनोरमकाव्यात्मकवर्णनान्यपि यत्कृते काव्यमिदं सफलतायाः परां कोटिमारोहति । तस्य वर्णनचातुर्या दिङ्मात्र-मुदाहरण यथा—

'वैयाकरणत्वादेव सन्धिविग्रहतत्त्वज्ञः बृहस्पतिरिव विबुधगुरुः, भार्गव इव कविपदवाच्यः, उद्गातेव सामप्रयोगाभिज्ञः, 'साङ्ख्यमिवाभ्युपगत-पुरुषभेदः ।'

'तस्य च सरस्वतीवाश्रितचतुरानना, श्रीरिव प्रोल्लसितपद्मकरा, गौरीव भूभृद्वरोत्पन्ना, देवसेनेन बहुलापत्यार्हा, पौलोमीवानुभूतशतमखा, लोपामुद्रेव कान्तागस्त्यानवक्षोभवा, रतिरिव पञ्चबाणसञ्चरणभूमिः, सीतेवानधिगतयोनि-सङ्करा, अरुन्धतीवाविर्भूतरूपशक्तिः, लङ्केन्द्रदयितेव मन्दोदरी, तारेव प्राप्त-सुग्रीवा, द्रौपदीव लब्धवेदिमध्या, रेणुकेव रामाभ्यर्हिता, संज्ञेव स्वप्रतिनिधी-कृतस्त्यन्तरा, छायेव संज्ञानुरूपा, सत्यवतीवोल्लसितव्यासचित्राङ्गदा, अम्बा-लिकेवाश्रितधृतराष्ट्रा, शकुन्तलेव सदाशुभरता, देवयानीव काव्यजन्मभूमिः, सन्ध्यावलीवाधिगतरुक्माङ्गदा, विनतेवारुणजनिरसज्ञा, रुक्मिणीव मन्मथ-जननी, प्रभावतीव रतिकान्तानुरक्ता, उषेव प्रियनिरुद्धा, सुभद्रेव जिष्णु-दयिता, उत्तरेव परीक्षितिलब्धपूर्वभागा, रोहिणीव चन्द्रसुन्दरमुखी महादेवी मलयवती नामाऽऽसीत् ।'

ग्रन्थस्यास्य केनचित् विश्वेश्वरशिष्येणोत्तरभागः पूरित आसीदिति श्रूयते ।

८. कृष्णपण्डितः : रत्नावली

१८४०-१९०० मितवैक्रमाब्दान्तराले स्थितिमतो धर्माधिकारिवंश्यस्य श्रीकृष्णपण्डितस्य रत्नावली आधुनिकगद्यकाव्येषु नृपायते । अत्र हि भगवतो रत्नेश्वरस्य प्रसादेन रत्नावल्या गन्धर्वकुमार्या रत्नचूडाख्येन नागराजकुमारेण सह परिणयो वर्णितः । सर्वैरेव काव्यगुणैः समलङ्कृतोऽयं ग्रन्थः सर्वदा मौलिकः अस्य हि दीर्घसमासवन्ति वाक्यानि बाणमेव स्मारयन्ति, श्लेषप्रयोग-बहुलता च सुबन्धुं, पदलालित्यञ्च दण्डिनम् । दिङ्मात्रं निदर्शनं यथा—

'अस्ति स्वस्तिसमस्तस्थिरास्थलीविस्तृतमस्तकसंस्तुतप्रस्तारप्रशस्तिस्तो-माऽर्हदिवं वर्धमानाऽपूर्वपूर्वैहिकजन्यर्जितधर्मार्थकामनिर्वाणसम्पूर्णसर्ववर्णा-श्रमधर्मकर्मप्रसितत्वखर्वगर्वखर्वीकृतसुपर्वदर्पोर्वीसुपर्वादिपर्वितैः ... ... वाराणसी नाम ।' (त्रिषु पृष्ठेषु विस्तृतमिदं वाक्यम्) । रत्नावलीवर्णनं यथा—

'तस्य सुविनया तनया लावण्यवतीष्वग्रगण्या जितचन्दिरमुखारविन्दा स्तवकस्तनी मृणालकोमलबाहुलता तन्वी तनुमध्याऽधरीकृतबिम्बाधरा मीना-भिमानमोचनलोचना विकलीकृतकोकिलालापा सर्वनान्धर्वनिपुणा गुणरत्न-गञ्जानुपमेयरूपातिशया मूर्तेव रत्नाकरकन्यका बभूव रत्नावली नाम ।'

'या च सन्ध्येव विविधरागरक्ताम्बरा कवितेवालङ्कारमण्डिता तरुशाखेव

रुचिरवक्षोभूषिता कलावत्यपि नकलावती गन्धर्व्यपि नगन्धर्वी । यस्याश्चञ्चलत्वं नयनयोर्न चेतसि, मन्थरत्वं पादयोर्न बुद्धौ, कार्श्यं बलग्ने न वपुषि, मौग्ध्यं शिशुक्रीडने न विद्यासु ।'

स्वरूपेण स्वल्पमपि पूर्णं काव्यमिदं सुखान्तम् ।

९. अम्बिकादत्तव्यासः : शिवराजविजयः

१९१५-१९५७ मितवैक्रमाब्दान्तरालवर्तिना जयपुराभिजनेन पाटलिपुत्रवास्तव्येन अम्बिकादत्तव्यासेन सन्त्यनेके ग्रन्थाः प्रणीता येषु शिवराजविजयं नाम गद्यमहाकाव्यं प्रसिद्धमस्ति ।

शिवराजविजयं हि ऐतिहासिकवृत्ताश्रितत्वादाख्यायिकारूपं गद्यकाव्यम् । अत्र हि द्वादशनिःश्वासेषु शिवाजीवीरस्य साहसिकं कार्यं वर्णितमस्ति । शिवाजीवीरो हि १६७४ मितवैक्रमाब्दे जातो महाराष्ट्रवीरः १७३१ मितवैक्रमाब्देऽभिषिक्तः १७३७ मितवैक्रमाब्दे निधनं गतः । तेन हि १७०३ मितवैक्रमाब्दत आरभ्य आजीवनमेव महाराष्ट्रस्य मुगलशासनान्मुक्तये सङ्घर्षः कृतः । स हि सामान्यजनतः स्वबाहुवीर्येण महाराष्ट्रसम्राट् सञ्जातः । तस्यैव चरितं ग्रन्थेऽस्मिन् सुनिपुणं वर्णितमस्ति । कथ्यते ह्यस्मिन् वङ्गीयोपन्यासग्रन्थस्य प्रभावो दृश्यते किन्तु कथा त्वैतिहासिकी सर्वसामान्यैव । वस्तुतः कविरत्र नवीनां शैलीमप्युन्नयति तेनैष भ्रमः समुत्पन्न । ग्रन्थेऽस्मिन् वीरो हि मुख्यो रसः, वैदर्भीरीतिः, प्रासादिकी मधुरा च शैली । अस्य वर्णनशैल्या दिङ्मात्रमुदाहरणं यथा—

'एष भगवान् मणिराकाशमण्डलस्य चक्रवर्ती खेचरचक्रस्य कुण्डलमाखण्डलदिशः दीपको ब्रह्माण्डभाण्डस्य प्रेयान् पुण्डरीकपटलस्य शोकविमोकः कोकलोकस्य अवलम्बो रोलम्बकदम्बस्य, सूत्रधारः सर्वव्यवहारस्य इनश्च दिनस्य ।'

१०. रामशरणः : कौमुदीकथाकल्लोलिनी

१९६२ मितवैक्रमाब्दे लब्धजनुः रामशरणः संस्कृतगद्यकाव्याकाशस्यान्तिमनक्षत्रम् । यद्यपि तदनन्तरमपि गद्यकाव्यकानि प्रणीतानि तु दृश्यन्ते तथापि कौमुदीकथाकल्लोलिनीसमकक्षा रचना नैव नयनपथमायाताऽस्ति अद्यपर्यन्तमपि । अत्र हि उदयनपुत्रस्य नरवाहनदत्तस्य जन्मत आरभ्य गान्धर्वाभिषेकपर्यन्ता कथा वर्णिताऽस्ति । शास्त्रकाव्यपरम्पराया अपि पालकेऽस्मिन् काव्ये कथामाध्यमेन व्याकरणप्रयोगा अपि शिक्षिता भट्टिकाव्ये इव । तेन हि काव्यमिदं कवित्व-पण्डितत्वयोः सुन्दरं सङ्गमस्थलम् ।

इत्थं हि सुबन्धुत आरभ्य रामशरणपर्यन्त संस्कृतगद्यकाव्यस्य द्विसहस्राधिकवर्षव्यापिनी (विक्रमपूर्वं २२३ मितवर्षादारभ्य विक्रमानन्तर १९९८ मितवर्षपर्यन्तं) अविच्छिन्ना सततं विकासशीला च प्रवर्तिता दृश्यते । सत्यमेवोच्यते ।

सुबन्धुर्बाणभट्टश्च दण्डी चातिरथा इमे ।
धनपालादयस्त्वन्ये गद्यकाव्ये महारथाः ॥ इति ।

(ङ) चम्पूकाव्यानि

गद्यपद्योभयस्वरूपं काव्यं चम्पूसञ्ज्ञकम् । चम्पूकाव्ये सामान्यकथनं तु गद्येनैव कथ्यते किन्तु विशेषकथनाय पद्यमाश्रियते । काव्यप्रकारोऽयं बहुशः प्रचलितः सम्मानितश्च दृश्यते विद्वत्समाजे ।

सामान्यतस्तु गद्यकाव्येऽपि यत्रतत्र पद्यानामपि समावेशस्तु भवत्येव । यथा वासवदत्ता-हर्षचरित-कादम्बरी-दशकुमारचरितप्रभृतिग्रन्थेषु । तथापि तेषां हि चम्पूकाव्ये गणना नैव कृताऽस्ति । अनेनेदमवधेयं यत्केवलं गद्यपद्यमयरचना नैव चम्पूकाव्यत्वमाप्नोति किन्तु तत्र गद्यपद्यभागयोः समानभागोऽप्यावश्यकः । यत्र हि गद्यं पद्यञ्च यथावश्यकं समानभागव्याप्यत्वेन प्रयुक्तं तदेव काव्यं चम्पूरिति ।

काव्यप्रकारोऽयं कदा वा केन प्रारब्ध इति तु नैव ज्ञातमधुनाऽपि किन्त्वेतावत्तु निश्चितमेवं यदसौ विक्रमपूर्वकालेऽपि लब्धप्रचार आसीत् । प्रथमं ह्यस्य रूपं स्मरति आद्यकाव्यशास्त्राचार्यो भामहः । ततश्च रुद्रदाम्नो गिरिनाराभिलेखेऽनेकेषु गुप्तकालीनाभिलेखेषु चास्य स्वरूपमुच्यते । दण्डी तु—

'गद्यपद्यमयी काचिच्चम्पूरित्यभिधीयते' (१।३१)

इति नामत एव स्मरति काव्यभेदमिमम् । तथापि चम्पूकाव्यस्य स्वतन्त्रग्रन्थरूपेण त्रिविक्रमभट्टस्य नलचम्पूरेव प्रथममुदेति । ततश्च सोमप्रभसूरेः यशस्तिलकचम्पूः, हरिश्चन्द्रस्य जीवन्धरचम्पूः, भोजस्य रामायणचम्पूश्च केचन प्राचीनाश्चम्पूग्रन्थाः । एवमेव भागवतं महाभारतञ्चाश्रित्याऽप्यनेके चम्पूग्रन्थाः प्रणीताः सन्ति । एवमेव वरदाम्बिकापरिणयचम्पूः, नीलकण्ठविजयचम्पूः, विश्वगुणादर्शचम्पूः, मुक्ताचरित्रचम्पूः, आनन्दवृन्दावनचम्पूः, गोपालचम्पूः, आनन्दकन्दचम्पूः, चितचम्पूः, अवन्तिसुन्दरीकथाचम्पूः, पारिजातहरणचम्पूः, उषापरिणयचम्पूः, गजेन्द्रचम्पूः, भरतेश्वराभ्युदयचम्पूः, पुरुदेवचम्पूः, अमोघराघवचम्पूः, यतिराजविजयचम्पूः, विरूपाक्षवसन्तोत्सवचम्पूः, रुक्मिणीपरिणयचम्पूः, आचार्यविजयचम्पूः, वेङ्कटेशचम्पूः, धर्मविजयचम्पूः, शङ्करचेतोविलासचम्पूः, गङ्गावतरणचम्पूः, रामचन्द्रचम्पूः, आनन्दचम्पूः

सुदर्शनचम्पूः, सिन्देविजयविलासचम्पूः, द्रौपदीपरिणयचम्पूः नवरत्नावलीय चैवमाद्याः सन्ति प्रकाशिता अप्रकाशिताश्च सार्धद्विशताधिकाश्चम्पूग्रन्थाः ।

अथैतेषु कतिपयेषां चम्पूग्रन्थानां परिचयोऽत्रोपस्थाप्यते ।

१. त्रिविक्रमभट्टः : नलचम्पूः

अद्यावधि ज्ञातेषु हि चम्पूकाव्येषु त्रिविक्रमभट्टस्य नलचम्पूरेव प्रथमत्वेन गृह्यते । त्रिविक्रमो हि शाण्डिल्यगोत्रस्य श्रीधराऽऽख्यस्य पौत्रो देवादित्यस्य पुत्रः ९७२ मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमान् । स हि बाणभट्टं स्मरति—

'शश्वद्बाणद्वितीयेन नमदाकारधारिणा ।
धनुषेव गुणाढ्येन निःशेषो रञ्जितो जनः ।। (१।१४)'

इति कथनेन । बाणभट्टस्य समयः श्रीहर्षसभाकवित्वेन ६५०-७१५ मितवैक्रमाब्दानभितो मतः । तेन ह्ययमेव कालस्त्रिविक्रमस्य पूर्वसीमा स्थितिकालस्य । एवमेव विक्रमैकादशशतकोत्तरार्द्धभवो भोजो नलचम्पूं स्मरतीतीयमेव तस्य स्थितिकालस्यावरसीमा । तथैव स हि राष्ट्रकूटवंशीयस्य तृतीयेन्द्रराजस्य समये आसीदिति—

'श्रीत्रिविक्रमभट्टेन नेमादित्यस्य सूनुना ।
कृता शस्ता प्रशस्तेयमिन्द्रराजाङ्घ्रिसेविना ।।'

इति कथनाज्ज्ञायते । कथनमिदं ९७२ मितवैक्रमाब्दे समुट्टङ्कितामिलेखे विद्यते । तेन हि ९७२ मितवैक्रमाब्दमभितस्तस्य स्थितिकाल इति । केचित्तु—

'कैलाशायितमद्रिभिर्विटपिभिः श्वेतातपत्रायितं
मृत्पङ्केन दधीयितं जलनिधौ दुग्धायितं वारिभिः ।
मुक्ताहारलतायितं व्रततिभिः शङ्खायितं श्रीफलैः
श्वेतद्वीपजनायितं जनपदैर्जाते शशाङ्कोदये ।।' (७।२८)

एवमेव—

'मदनमिति युवानं यौवराज्येऽभिषिञ्चन्
कृतकुमुदविकासो भासयन् दिङ्मुखानि ।
इमममृततरङ्गैः प्लावयञ्जीवलोकं
गगनमवजगाहे मन्दमन्दं मृगाङ्कः ।।' (७।२७)

इति कथनेन श्लेषबलात्कमपि शशाङ्कसंज्ञितं नृपं स्मरतीति तर्कयन्ति । तदनुसारेण हि कवेरस्य शशाङ्कसमकालिकत्वं सिध्यति । शशाङ्को वै हर्षसमकालिकस्तत्प्रतिद्वन्द्वी गौडनरेशो वैक्रमसप्तमशतकोत्तरार्द्धस्थितिमान् । किन्तु कथनमिदं न तथा युक्तियुक्तं यतस्तथा सति तस्य बाणपूर्ववर्तित्वं सिध्यति यद्धि तस्यैव **'शश्वद्बाणद्वितीयेन नमदाकार धारिणा' इति कथनस्य (१-१४)**

विरोधः सञ्जायते । श्रीहर्षेण शशाङ्कवधानन्तरमेव बाणस्तत्सभायां प्रविष्ट आसीत् ।

नलचम्पूर्हि दमयन्तीकथाप्युच्यते । ग्रन्थोऽयं सप्तोच्छ्वासेषु विभक्तोऽस्ति यत्र हि आर्यावर्तवर्णनमारभ्य नलदमयन्तीपरिणयपर्यन्ता कथा वर्णिताऽस्ति । कथ्यते ह्येकदाऽस्य पिता कार्यवशाद्दूरदेशं गत आसीत् । तदैव कश्चिदपरः पण्डितस्तं तत्रागत्य शास्त्रार्थाय समाहूतवान् । स तु भीतभीतः सरस्वतीमस्तौषीत् । साऽपि तत्पितृप्रत्यागमनपर्यन्तं तज्जिह्वावासं स्वीकृतवती । ततः शास्त्रार्थे तं पण्डितं पराजित्य गृहं प्रत्यागत्य ग्रन्थमिमं लिखितुमारब्धवान् । एतदन्तरे हि तत्पिता प्रत्यागतो गृहम् । ततो भारती तं त्यक्तवती येन ग्रन्थोऽपूर्ण एव संवृत्तः ।

ग्रन्थेऽस्मिन्नर्थालङ्कारापेक्षया शब्दालङ्कारस्यैव प्राधान्यं दृश्यते । तथाऽप्यस्य सरसा रमणीयार्था चमत्कारपूर्णा च । यथोक्तम्—

प्रसन्नाः कान्तिहारिण्यो नानाश्लेषविलक्षणाः ।
भवन्ति कस्यचित्पुण्यैर्मुखे वाचो गृहे स्त्रियः ।।

वस्तुतस्तु तस्य कृतिरपि सदूषणाऽपि निर्दोषा सखराऽपि सुकोमला विद्यते रामायणी कथेव । श्लेषस्य दुर्बोधत्वं स्वीकुर्वन् कविः स्वयमेव कथयति—

वाचः काठिन्यमायान्ति भङ्गश्लेषविशेषतः ।
नोद्वेगस्तत्र कर्तव्यो यस्मान्नैको रसः कवेः ।। (१।१६) इति ।

अस्य हि यमकच्छटा निभालनीया दृश्यते यथा—

धृतकदम्बकदम्बकनिष्पतन्नवपरागपरागममन्थराः ।
हृततुषारतुषारतिरागिणां प्रियतमा मरुतो मरुतो वधूः ।। (१।४३)

इत्यादि । स हि भावनिबन्धनेऽपि पटुर्दृश्यते । भर्तृहरेर्हि—

'व्यतिसजति पदार्थानन्तरः कोऽपि हेतु-
र्न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते ।
विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं
द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्तः ।।'

इति कथनम्—

भवति हृदयहारी क्वापि कस्यापि कश्चित्
न खलु गुणविशेषः प्रेमबन्धप्रयोगे ।
किसलयति वनान्ते कोकिलालापरम्ये
विकसति न वसन्ते मालती कोऽत्र हेतुः ।। (७।४७) ।

इत्यनुवदति भावतः । तस्य हि वर्णनाचातुर्यं यथा—

'आवासाः कुसुमायुधस्य शवरीसङ्केतलीलागृहाः

पुष्पामोदमिलन्मधुव्रतवधूझङ्कारुद्धाध्वगाः ।
सुस्निग्धाः प्रियबान्धवा इव दृशो दूरीभवन्तश्चिरात्
कस्यैते न बहन्ति हन्त हृदयं विन्ध्याचलस्य द्रुमाः ॥'

इत्थं हि तस्य काव्ये शृङ्गारस्य सुन्दरः परिपाको वर्णनस्य माधुर्यं कल्पनाया मनोज्ञता श्लेषच्छटा च समन्विता दृश्यन्ते ।

समालोचकैस्त्रिविक्रमस्य कतिचित् त्रुटयोऽपि इङ्गिताः सन्ति । यासु पाण्डित्यप्रदर्शनार्थं कथावस्त्वनपेक्षा, रसपरिपाकापेक्षया शाब्दक्रीडायाः प्राधान्यं, कलाप्राबल्येन भावपक्षस्योपेक्षा, कथाविकासे गतिशीलतायाः स्वाभाविकसञ्चाराभावः, श्लेषपरिसङ्ख्यादीनां श्रमसाध्यता, कथाया अकाण्ड एव विच्छित्तिरित्यादि ।

नलचम्पूमधिकृत्य सन्ति प्रसिद्धाः अनेकाष्टीकाः यासु चण्डपालकृता विषमपदप्रकाशा गुणविनयगणिकृता वृत्तिः (१६५० वै०) दामोदरी टीका, नागदेवी, बृहट्टीका, विवृतिटीका नन्दकिशोरस्य भावबोधिनी च ज्ञाताः काश्चन प्राचीनाः शेषराजशर्मणश्चन्द्रकला च नवीनासु ज्ञाता ।

अस्यैव ग्रन्थान्तरं मदालसाचम्पूः । अयमेव कुवलयाश्वचरितसंज्ञकोऽपि । काव्यमिदं कुवलयाश्वमदालसयोः प्रेमकथावर्णनपरम् नलचम्प्वपेक्षया ग्रन्थोऽयं न्यूनश्रेणीकः । तथापि काव्यस्यास्य सुन्दरता रसवत्ता च प्रशस्या विद्यते । ग्रन्थस्यास्यैका टीका लभ्यते कस्यापि । ग्रन्थोऽयं कवेः प्रथमैव कृतिर्दृश्यते । कथानकञ्चास्य मार्कण्डेयपुराणाद् गृहीतं प्रतिभाति ।

२. हरिचन्द्रः : जीवन्धरचम्पूः

हरिचन्द्राख्यः कश्चिज्जैनजीवन्धराख्यस्य मुनेश्चरितमाश्रित्य जीवन्धरनामकचम्पूग्रन्थं प्रणीतवान् । ग्रन्थोऽयं गुणभद्रेण हि ९०७ मितवैक्रमाब्दमभितः सङ्कलितमुत्तरपुराणमुपजीवति । तेनास्य प्रणयनकालो वैक्रमदशमशतकोत्तरार्द्धमभितोऽनुमितः । एवन्तु स्पष्टमेव यदसौ भट्टारहरिचन्द्राद्, यं हि बाणभट्टोऽपि सादरं स्मरति, भिन्न एव किन्तु सम्प्रत्यपि नैतत्स्पष्टं यदसौ हि शर्मधर्माभ्युदयकाव्यस्य प्रणेता एव वा तद्भिन्न इति । असौ हि माघं बाणभट्टञ्च सुस्पष्टमेवानुकरोति भावभाषादिकमधिकृत्य ।

३. सोमदेवः : यशस्तिलकचम्पूः

नेमिदेवस्य शिष्येण सोमदेवाख्येन विदुषा यशस्तिलकनामा चम्पूग्रन्थः प्रणीतोऽस्ति । अत्र सन्ति अष्टावुच्छ्वासाः । स हि राष्ट्रकूटस्य राज्ञः कृष्णदेवराजापराभिधानस्य तृतीयकृष्णस्य सभामण्डित आसीत् । तेन हि ग्रन्थस्यास्य प्रणयनकालः १०१६ मितवैक्रमाब्दमभितोऽनुमितः ।

ग्रन्थेऽस्मिन् यशोधरस्य राज्ञः सुदत्तमुनेरुपदेशेन जैनमतावलम्बनवृत्तान्तो वर्णितोऽस्ति । अत्रापि कादम्बर्यामिव कथान्तरे कथा कथिताऽस्ति । अत्र हि भारवि-भवभूति-भर्तृहरि-मेण्ठ-गुणाढ्य–भास-कालिदास-बाण-मयूर-नारायण-माघ-राजशेखरप्रभृतिकवयः स्तुताः सन्ति प्रारम्भिकपद्येषु । ग्रन्थोऽयं यशोधर्मराजचरितसंज्ञयाऽपि ज्ञायते । केचिदमुमेव कविं सोमप्रभसूरिनाम्नाऽपि गृह्णन्ति ।

४. भोजदेवः : चम्पूरामायणम्

चम्पूरामायणं हि चम्पूग्रन्थेषु सर्वोत्कृष्टकाव्यम् । अस्य प्रणेता १०६२-११११ मितवैक्रमाब्दानभितः स्थितिमान् परमारवंशीयो धारानगरीशो भोजः स्मृतः किन्तु ग्रन्थे न कुत्रापि प्रणेतृनाम दत्तमस्ति । तथैव प्रतिकाण्डपुष्पिकावाक्ये 'इति श्रीविदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणे' इत्युल्लिखितं दृश्यते । ग्रन्थस्यास्य प्रणेता भोजाऽऽख्य इति तु 'भोजेन तेन रचितामपि पूरयिष्यन्' इति युद्धकाण्डगतलक्ष्मणभट्टपद्याज्ज्ञायते । किन्तु कोऽसौ भोजः कतमोऽयमिति तु सम्प्रत्यपि अनिर्णीतमेव, ग्रन्थपुष्पिकावाक्यात्तु अस्य प्रणेता कश्चिद्विदर्भराजो दृश्यते । विदर्भेषु राजानो हि भोजशब्देन व्यपदिश्यन्ते प्राचीनकालादेव । यथा 'भोजेन दूतो राघवे विसृष्टः' इति रघुवंशेऽपि । धारानगरीशः परमारवंशीयः सिन्धुराजपुत्रोऽपि भोजशब्देन व्यपदिश्यते । भारतीया हि परम्परा तु धारानगरीशभोजमेव ग्रन्थस्यास्य प्रणेतृत्वेन गृह्णाति । अपरञ्च, भोजप्रबन्धादावपि स एव विद्वन्मूर्धन्यत्वेन गृहीतोऽस्ति । सम्भवति केनापि लिपिकारेण भोजं हि वैदर्भं मत्वा तथाविधं पुष्पिकावाक्यं पश्चात्संयोजितं स्यात् । ग्रन्थगौरवदृष्टया त्वयं ग्रन्थो धारानरेशस्यैव भवितुमर्हति । ग्रन्थस्यास्याद्यानि पञ्च काण्डानि भोजप्रणीतानि युद्धकाण्डं तु लक्ष्मणभट्टनाम्ना विदुषा प्रणीय पूरितम् । तथैव वेङ्कटराजाख्येन कविना उत्तरकाण्डमपि विरच्य पूरितमिति कथ्यते ।

ग्रन्थेऽस्मिन् वैदर्भी रीतिः सर्वातिशयित्वेन विलसति । वर्णनेऽत्र प्रयुक्ता कल्पना नितान्तोच्चकोटिका । अत्र हि अनुप्रासस्योपमायाश्च वैचित्र्यं कुमारदासं स्मारयति । अस्योत्प्रेक्षाऽपि निभालनीया । दिङ्मात्रमुदाहरणं यथा—

'सीता पुरा गगनचारिभिरप्यदृष्टा मा भूदियं सकलमानवनेत्रपात्रम् ।
इत्याकलय्य नियतं पिदधे विधाता बाष्पोदयेन नयनानि शरीरभाजाम् ॥'
(२।३३)

'इति विविधरसाभिः कौशिकव्याहृताभिः
श्रुतिपथमधुराभिः पावनाभिः कथाभिः ।

गलितगहनकृच्छ्रं गच्छतोर्दाशरथ्योः
समकुचदिव सद्यस्तादृशं मार्गदैर्घ्यम् ॥' (१।४७)

'राजन्, भवतः कुमारेण विनयाभिरामेण रामेण शरासनमित्रेण सौमित्रिमात्रपरिजनेन क्रियमाणक्रतुरक्षो रक्षोदुरितमुत्तीर्य कृतावभृथो भवितुमभिलषामीति'।

५. अभिनवकालिदासः : भागवतचम्पूः

अभिनवकालिदासाख्येन केनचित्कविना सम्भवतः ११०० वैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता भागवती कथा षट्सु स्तबकेषु विभज्य वर्णिताऽस्ति। सन्ति बहवो हि कवयो नाम्नैतेन ख्यातास्तेन कतमोऽस्य ग्रन्थस्य प्रणेतेति नैव निश्चितं सम्प्रत्यपि।

६. सोड्ढलः : उदयसुन्दरीकथा

विक्रमानन्तरैकादशशतकोत्तरार्द्धभवस्य सोड्ढलस्य कवेः उदयसुन्दरीकथाऽपि गद्यपद्यसमप्राधान्येन चम्पूत्वं भजते। अत्र हि अष्टावुच्छ्वासाः सन्ति यत्र नागराजकुमार्या उदयसुन्दर्याः प्रतिष्ठाननरेशेन मलयवाहनेन सह परिणयो वर्णितः। अत्रापि हर्षचरित इव वाल्मीकि-व्यास-वाक्पतिराज-मायुराज-विशाखदेव-गुणाढ्य-भर्तृमेण्ठ-कालिदास-बाण-भवभूति-अभिनन्द-मायावर-कुमारदास-भासप्रभृतयः कवयः चित्तराजनागार्जुन-मुम्मुनिराज-कोङ्कणनरेश-वत्सराजप्रभृतयोऽपि स्मृतास्तथैव लाटमहीपश्चालुक्य आश्रयदातृत्वेनोल्लिखितः। यथा हि—

'वागीश्वरं हन्त भजेऽभिनन्दमर्थेश्वरं वाक्पतिराजमीडे।
रसेश्वरं स्तौमि च कालिदासं बाणं तु सर्वेश्वरमानतोऽस्मि ॥'
'बाणस्य हर्षचरिते निशितामुदीक्ष्य।
शक्तिं न केऽत्र कवितास्वमदं त्यजन्ति ॥'

सोड्ढलो हि पदे पदे बाणमनुसरति। तथाप्यस्य शैली मौलिकी सरसा च विद्यते। असौ हि क्षक्-झम्पप्रभृतिनितान्ताप्रचलितशब्दानपि प्रयुनक्ति। ग्रन्थस्य प्रथमाध्याये कवेरात्मकथा दत्तास्ति।

७. सोमेश्वरदेवः : कीर्तिकौमुदी

१२९७ मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमतः सोमेश्वरदेवस्य कीर्तिकौमुदी अपि चम्पूकाव्येष्वेका। अत्र हि वीरधवलस्य मन्त्रिणो वस्तुपालस्य चरितं चित्रितमस्ति।

८. वासुदेवरथः : गङ्गावंशानुकीर्तनम्

कलिङ्गशासकस्य गङ्गावंशस्येतिहाससम्बद्धश्चम्पूग्रन्थोऽयं वासुदेवरथप्रणीतः। अस्य प्रणयनकालः १४७७ मितवैक्रमाब्दमभितोऽनुमितः।

९. अनन्तभट्टः : भारतचम्पूः

अनन्तभट्टप्रणीतभारतचम्पूर्महाभारतमाश्रित्य प्रणीतो द्वादशस्तबकेषु विभक्तो ग्रन्थः। एवं हि १६६० मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमान् नारायणभट्टः स्मरतीति तस्य स्थितिकालः १५५० मितवैक्रमाब्दमभितोऽनुमितः। अस्यैव भागवतचम्पूरपि श्रूयते। अस्योपरि नारायणसूरेष्टीका लभ्यते मुद्रिता। अस्य हि ग्रन्थाद्यपद्ये—

'दिगन्तरलुठत्कीर्तिरनन्तकविकुञ्जरः।
प्राणैस्तुल्यं सरस्वत्याः प्राणैषीच्चम्पूभारतम् ॥' (१२।३३)

इति लिखितमस्ति। वस्तुतः कवेरस्य श्लेषचमत्कारो निभालनीयो दृश्यते। यथा हि—

'नवतरुणिमलक्ष्मीनन्दनीयं शरीरं
कुरुवृषभसुतानां कुर्वती नेत्रपात्रम्।
मुनितितिरिति मेने मोहनाय त्रिलोक्याः
स्वविशिख इव कामः सोऽपि किं पञ्चधाऽभूत् ॥' (१।६७) इत्यादि।

१०. रामानुराजाचार्यः : रामानुजचम्पूः

सरसशैल्यां प्रणीतेऽस्मिन् ग्रन्थे विशिष्टाद्वैतमतप्रवर्तकस्य रामानुजस्य जीवनचरितं वर्णितमस्ति। अस्य प्रणयनकालः १६६० मितवैक्रमाब्दमभितोऽनुमितः।

११ तिरुमलाम्बाः : वरदाम्बिकापरिणयचम्पूः

तिरुमलाम्बायाः वरदाम्बिकापरिणयचम्पूश्चम्पूकाव्येषु भावभाषादिदृष्ट्या नृपायते खलु। अत्र हि अच्युतरायस्य वरदाम्बिकायाश्च प्रणयपरिणयौ मनोहारिण्या शैल्या वर्णितौ स्तः।

कवीयत्र्यसौ १५८६ मितवैक्रमाब्देऽभिषिक्तस्य राज्ञोऽच्युतरायस्यैव धर्मपत्न्यासीत्। अतोऽस्याः स्थितिकालः १५१०-१५५० मितवैक्रमाब्दानभितोऽनुमितः।

ग्रन्थोऽयं भङ्गश्लेषेऽसाधारणः। निभाल्यतामस्य वर्णनासौष्ठवम्—

तदनु धरणिपालो धावता चेतसाऽग्रे
सरभसमिव कृष्टः सरभगौर्याः प्रविश्य।

तडित इव घनौघे तत्र तत्र स्फुरन्तीः
परित इह पुरन्ध्रीः पर्यटन्तीरपश्यत् ॥ (१०२) ।

एवमेव नारायणभट्टेन (१६६० वै०) द्रौपदीस्वयंवरकथामधिकृत्य पाञ्चालीस्वयंवरचम्पूः श्लेषजालमुक्ता दृश्यते । समरपुञ्जप्रणीते यात्राबन्धे नवाश्वासाः सन्ति । अत्र हि सर्वाण्यपि तीर्थानि वर्णितानि सन्ति मुख्यानि । ग्रन्थोऽयं १६८० मितवैक्रमाब्दमभितः प्रणीतोऽनुमीयते । १६८० मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता मित्रमिश्रेण भङ्गश्लेषमाधृत्य आनन्दकन्दचम्पूः स्वकीयैः वैशिष्टयैः प्रसिद्धोऽस्ति । असौ हि कृष्णस्य बाल्यकालकथामनुजीवति ।

चिदम्बरस्य (१६७० वै०) भागवतचम्पूः, शेषकृष्णस्य (१६६० वै०) पारिजातहरणचम्पूः, नीलकण्ठस्य नीलकण्ठविजयचम्पूः (१६९७ वै०) यो हि पञ्चसु अध्यायेषु विभक्तं यत्र शिवस्य पराक्रमो वक्रोक्तिपूर्णभाषायां वर्णितः, राजचूडामणेः (१६५७ वै०) भारतचम्पूः, चक्रकवेः (१७०७ वै०) द्रौपदीपरिणयचम्पूः, वेङ्कटाध्वरिणः विश्वगुणादर्शचम्पूः, वरदाभ्युदयचम्पूः, उत्तरचम्पूः, श्रीनिवासचम्पूश्च कतिपये प्रसिद्धचम्पूग्रन्थाः ।

१२. वेङ्कटाध्वरीः : विश्वगुणादर्शचम्पूः

चम्पूकाव्यजगति वेङ्कटाध्वरिणः स्थानमतीव महत्त्वपूर्णम् । तस्य सन्ति चत्वारश्चम्पूग्रन्था येषु विश्वगुणादर्शचम्पूरादर्शग्रन्थरूपेण गृहीतोऽस्ति ।

कविरसौ स्वपरिचयमित्थं प्रस्तौति—

'अस्तोकाध्वरकर्तुरप्पयगुरोरस्यैव विद्वन्मणेः ।
पुत्रः श्रीरघुनाथदीक्षितकविः पूर्णो गुणैरेधते ॥ २ ॥
तत्सुतस्तर्कवेदान्ततन्त्रव्याकृतिचिन्तकः ।
व्यक्तं विश्वगुणादर्शं विधत्ते वेङ्कटाध्वरी ॥ ३ ॥

अनेनैतत्सिध्यति यदसौ अप्पयदीक्षितस्य पौत्र आसीदिति । तेनाऽस्य समयः १७०७ मितवैक्रमाब्दमभितो मतः । स कथयति—

'पद्यं यद्यपि विद्यते बहुसतां हृद्यं विगद्यं न तद्
गद्यं च प्रतिपद्यते न विजहत्पद्यं बुधास्वाद्यताम् ।
आदत्ते हि तयोः प्रयोग उभयोरामोदभूमोदयं
सङ्गः कस्य हि न स्वदेत मनसे माध्वीकमृद्वीकयोः ॥ ४ ॥

ग्रन्थस्य कथावस्तु पृष्ठभूमिश्चेत्थं—

विश्वावलोकस्पृहया कदाचिद्विमानमारुह्य समानवेषम् ।
कृशानुविश्वावसुनामधेयं गन्धर्वयुग्मं गगने चचार ॥ ५ ॥

तौ हि क्रमशः सूर्यलोक-भूलोके, भूलोके अयोध्या-गङ्गानदी-काशीसमुद्र-

जगन्नाथक्षेत्र-गुर्जरदेश - यमुनानदी-महाराष्ट्र-आन्ध्रप्रदेश-कर्णाटकदेश-वेङ्कटगिरि-वन-घटिकाचल-दीक्षारण्य-रामानुज-चन्नपट्टण (मद्रास)-काञ्ची-श्रीमद्वेदान्तदेशिकाचार्य-कामासिकानगरवासि - नृसिंह-त्रिविक्रम-कामाक्षीदेवी-एकाम्रेश्वर-क्षीरनदी-वाहानदी-तुण्डीरमण्डल - चञ्जीपुरी-यज्ञवाराह-कावेरी-रङ्गनगरी-जम्बूकेश्वर-चोलदेश-शाङ्र्गपाणि-राजगोपाल-सेतु-ताम्रपर्णी - शठकोपमुनि-वेदान्ति-ज्यौतिषिक-भिषक्कवि-तार्किक-मीमांसक-वैयाकरण-वैदिक-राजसेवक-दिव्यक्षेत्र-प्रभृतीनां वर्णनं सुनिपुणं कृतमस्ति । कविवर्णनं यथा—

'माघश्चौरो मयूरो मुररिपुरपरो भारविः सारविद्यः
श्रीहर्षः कालिदासः कविरथ भवभूत्याह्वयो भोजराजः ।
श्रीदण्डी डिण्डिमाख्यः श्रुतिमुकुटगुरुर्भल्लटो भट्टबाणः
ख्याताश्चान्ये सुबन्ध्वादय इह कृतिभिर्विश्वमाह्लादयन्ति ॥'
इति । (५४९)

संवादरूपेण प्रणीतोऽयं ग्रन्थो गुणदोषविवेचनपरः ।

वरदाभ्युदयेऽनेन काञ्चीस्थदेवतानां महत्त्वं वर्णितमस्ति । उत्तरचम्प्वां रामायणस्योत्तरकाण्डगता कथोपवर्णिताऽस्ति । श्रीनिवासचम्प्वां दशाध्यायाः सन्ति यत्र तिरुमलयस्थितदेवतानां वर्णनं दृश्यते ।

एवमेव बाणेश्वरस्य चित्तचम्पूग्रन्थे राज्ञश्चित्रसेनस्य जीवनं चित्रितमस्ति यो हि १८०१ मितवैक्रमाब्दे मृतः । कवेरस्य समयो वैक्रमैकोनविंशतिशतकपूर्वार्द्धमभितः ।

कृष्णाख्येन कविना मन्दारमरन्दचम्पूः प्रणीताऽस्ति । अस्य स्थितिकालः सम्प्रत्यपि नैव निर्णीतः ।

द्वितीयसर्कोजोतिख्यातस्य तञ्जोरनृपस्य कुमारसम्भवचम्पूः (१८७५ वै०) ।

अज्ञातकर्तृका सर्वदेवविलासचम्पूर्मद्रदेशस्य तात्कालिकीमवस्थां वर्णयति । षडाश्वासात्मकोऽयं ग्रन्थोऽपूर्ण एव दृश्यते ।

वर्तमानकाले शिवप्रसादद्विवेदिना, नवरत्नावलीयमिति चम्पूग्रन्थः प्रणीतोऽस्ति । अत्र रवनत्नानि सन्ति । तुलसीदासजीवनसम्बद्धकथाऽत्र वर्णिता । ग्रन्थोऽयं २०४० मितवैक्रमाब्दे प्रकाशितः ।

इत्थं हि रामायणाश्रिताः, महाभारताश्रिताः, भागवताश्रिताश्च सन्त्यनेके शताधिकाश्चम्पूग्रन्थाः येषां विवरणमत्र विस्तरभिया नैवोपस्थाप्यते । भगवताश्रितचम्पूषु चिदम्बरस्य, रामभद्रस्य, राजनाथस्य च भागवतचम्पूः, केशवभट्टस्य नृसिंहचम्पूः, दैवज्ञसूर्यस्य नृसिंहचम्पूः, सङ्कर्षणस्य नृसिंहचम्पूः, शेष-

कृष्णस्य पारिजातहरणञ्च । महाभारताश्रितचम्पूषु अनन्तभट्टस्य भारत-चम्पूः प्रसिद्धा ।

संस्कृतजगति प्रसिद्धाश्चम्पूकारा यथा कालक्रमानुसारेण—

'त्रिविक्रमश्च सोमश्च हरिचन्द्रस्तथैव च ।
भोजश्च सोड्ढलश्चैव राज्ञी तिरुमलाह्वया ॥
नारायणस्तथा चासन् वेङ्कटाध्वरिसूरयः ।
शङ्करोऽपि च विख्याताश्चम्पूकाव्यविधायकाः ॥' इति ।

(च) आख्यानसाहित्यम्

संस्कृतजगति आख्यानसाहित्यमपि शाखान्तरवद्विकसितं समृद्धञ्च दृश्यते । आसमन्तात् ख्यायतेऽसाविति आख्यानं, तेन यद्धि लोके सर्वतः कथ्यते तदेवाख्यानं कथा वा । आख्यानस्य हि बृहत्तमो भागः काल्पनिको भवति तत्र हि कुत्रचित्तु कुतूहलं, क्वचित्तु घटनावैचित्र्यं, क्वचित्तु हास्यविनोदः, क्वचिदुपदेशोऽथ क्वचित्तु रसवत्काव्यस्य छटाऽपि दृश्यते । समुदितदृष्ट्या-ऽऽख्यानसाहित्यं हि मानवचिन्तनस्य नितान्तविकसितं रूपम् ।

तच्चाख्यानसाहित्यं द्विविधं नीतिकथा लोककथा चेति । यदेव सदुपदेशेन सति प्रवृत्त्यर्थमसतो निवृत्त्यर्थञ्च कथ्यते तन्नीतिकथाया रूपम् । रोचका-ख्यानमाध्यमेन पुरुषार्थसाधनोपायकथनमेवास्योद्देश्यम् । अत्र हि प्राधान्येन सदाचाराः राजनीतिर्व्यावहारिकज्ञानञ्च निरूपणीयविषयाः । तद्विपरीतं लोक-कथायाः प्रयोजनं तु मनोरञ्जनमेव । मनुष्यसम्पादितकृत्यस्यातिरञ्जन-रूपेण कथनमेव लोककथाया लक्षणम् ।

आख्यानसाहित्यस्य प्राचीनत्वमियत्तया तु नैव वक्तुं शक्यते, किन्त्वेतावत्तु निश्चितमेव यदिदं सर्वेष्वपि काव्यभेदेषु प्राचीनतमम् । ऋग्वेदादावपि नीति-कथायाः स्वरूपं यत्र कुत्र लभ्यते । ऋग्वेदस्य दशममण्डलस्य १०८ मितसूक्ते सरमायाः पणिनाञ्च संवादो लभ्यते, यत्र सरमा पणिनो धनदानाय उपदि-शति । नीतिकथायाः स्वरूपमिदं ब्राह्मणग्रन्थेषूपनिषत्सु च लभ्यते । छान्दो-ग्योपनिषदि (१।२२।१,२) पशूनामन्नार्थं सङ्गठनं श्रूयते । तत्रैव वृषभो हंसो मद्गुश्च जाबालं सत्यकामं ब्रह्मविद्यामुपदिशन्ति । महाभारते तु एतादृश्यः कथा यत्र तत्र लभ्यन्ते । केवलं शान्तिपर्वण्येव द्वादश नीतिकथा लभ्यन्ते । पातञ्जलेऽपि महाभाष्ये कथानकानामुल्लेखो दृश्यते अहिनकुलं काकोलूकीय-मित्यादि । जातककथास्वपि कथायास्तथैव रूपं लभ्यते ।

(अ) नीतिकथा

सामान्यतो नीतिकथा द्वयोर्भागयोर्विभक्ता दृश्यते, पशुपक्ष्याश्रिता मनु-ष्याश्रिता च । प्रथमायां हि पशुपक्षिमाध्यमेन सदाचार-राजनीति-व्यवहारा-दीनां ज्ञानमुपदिश्यते, द्वितीयायां मानवमाध्यमेनैव । पञ्चतन्त्रं हितोपदेशश्च प्रथमभेदस्य निदर्शनानि, पुरुषपरीक्षा च द्वितीयभेदस्य । अथैतेषां संक्षिप्तः परिचयोऽत्रोपस्थाप्यते ।

१. पञ्चतन्त्रम्

पञ्चतन्त्रं हि विष्णुशर्मसङ्गृहीतं नीतिकाव्यम् । किन्तु कोऽसौ विष्णुशर्मा कश्चास्य कालः, इति सम्प्रत्यपि नैव ज्ञातं सम्यक् । पञ्चतन्त्रे हि कथामुखं, मित्रभेदम्, मित्रप्राप्तिकं, लब्धप्रणाशं, काकोलूकीयम्, अपरीक्षितकारकञ्चेति षट् प्रकरणानि सन्ति । तेषु हि मित्रभेदादिकं तु विष्णुशर्मसङ्गृहीतं सम्भवति किन्तु कथामुखं तु न तथा प्रतिभाति । कथामुखे कथितं यद् दक्षिणदिशास्थ-महिलारोप्यनगरस्य राज्ञोऽमरशक्तेः पुत्रान् त्रीनध्यापयितुं विष्णुशर्मणा ग्रन्थोऽयं प्रणीत इति । किन्तु हितोपदेशस्य प्रस्ताविकाभागे तु कथितमस्ति यद्भागीरथीतीरस्थस्य पाटलिपुत्रनगरस्य राज्ञः सुदर्शनाख्यस्य त्रीनेव पुत्रान-ध्यापयितुं विष्णुशर्मा ग्रन्थमिमं प्रणीतवानिति । अनेन कथनभेदेन तथैव—'तन्त्रैः पञ्चभिरेतच्चकार सुमनोहरं काव्यम्' इति कथने लिट्लकारप्रयोगेण च सिध्यति यदयं भागः केनाऽपि विष्णुशर्मपश्चाद्वर्तिना प्रणीय संयोजितमिति । तेन हि प्रस्तावनाभागतस्त्वेतावदेव सिध्यति यदसौ ग्रन्थो विष्णुशर्माख्येन विदुषा संग्रहीत इति । न ततोऽधिकम् । विष्णुशर्मणो देशविषये द्वैमत्यं दृश्यते । पञ्चतन्त्रकथामुखकारस्तं दाक्षिणात्यमरशक्त्याख्यस्य महिलारोप्यराज्ञः सभाकविं मन्यते किन्तु हितोपदेशस्य प्रणेता नारायणस्तु तं पाटलिपुत्रवासिनः राज्ञः सुदर्शनस्य सभासदं मन्यते । विवादेऽस्मिन् नारायणस्य पक्ष एव सत्यस्य निकटं स्पृशन्निव दृश्यते । यतो हि ग्रन्थस्यास्यावस्थितिं तत्र प्रमाणयति पतञ्जलिरपि काकोलूकीयशब्दग्रहणेन । कथ्यते गुणाढ्योऽपि पञ्चतन्त्रमनु-वदतीति । असौ हि विष्णुशर्मा विष्णुगुप्त एव चाणक्यापराभिधः इति बहूनां मतम् । सम्भवति बिन्दुसाराध्यापनाय चाणक्येनैव ग्रन्थोऽयं प्रथमं सङ्कलितः स्यात् तदेव पश्चात्परिवर्धितः संस्कृतश्च । यच्च 'चाणक्याय च विदुषे नमोऽस्तु' इत्युक्तं तस्य पश्चात्प्रक्षिप्तत्वं तु स्पष्टमेव कथामुखभागवर्तित्वात् । न हि स्वयमेव कविरात्मानं लिटा निर्दिशति । स्यादपि नैव वा, पञ्चतन्त्रस्य अस्तित्वं विक्रमपूर्वमप्यासीदिति सर्वथा सत्यमेव ।

पञ्चतन्त्रस्य हि सन्ति सप्ताधिकानि संस्करणानि येषु हि परस्परं स्वल्पं वा बह्वप्यन्तरमस्ति। तानि च यथा—

१. तन्त्राख्यायिका—संस्करणमिदं काश्मीरेषु शारदालिप्यामुपलब्धम्। अत्र हि पञ्चतन्त्रस्य मूलरूपं सुरक्षितमस्त्यधिकमितरसंस्करणापेक्षया। अस्य प्रणयनं वैक्रमप्रथमशतके मतं समालोचकैः। अत्रापि काश्चित्कथाः संवर्द्धिता दृश्यन्ते।

२. सरलपञ्चतन्त्रम्—संस्करणमिदं केनचिज्जैनसाधुना ११६० मितवैक्रमाब्दमभितः सङ्गृहीतम्। संस्करणमिदं सर्वाधिकत्वेन प्रचलितम्। ब्यूलरकीलहार्नमहोदयाभ्यां प्रकाशितमिदम्।

३. पञ्चाख्यानकम्—पूर्णभद्रसम्पादितमिदं १२२६ मितवैक्रमाब्दमभितः प्रस्तुतम्। अत्र हि एकविंशतिः कथा नवीना अपि सङ्कलिताः।

४. दाक्षिणात्यसंस्करणम्—इदं हि स्वयमपि पञ्चसु संस्करणेषु समुपलभ्यम्। अत्र पञ्चतन्त्रीयाः कथाः संक्षिप्य प्रस्तुताः।

५. नैपालसंस्करणम्—इदं हि केवलं पद्यात्मकमेकं गद्यभागसहितञ्चापरमपि लभ्यते। इदं हि नेवारीभाषायां रूपान्तरितमपि दृश्यते।

६. हितोपदेशः—नारायणाख्येन विदुषा किञ्चित्परिवर्तितं हि पञ्चतन्त्रमेवदेम्।

७. पाश्चात्यसंस्करणम्—सम्भवतः संस्करणमेवेदं गुणाढ्येन प्रयुक्तं यस्य रूपं सम्प्रति कथासरित्सागरादौ लभ्यते।

८. पहलविसंस्करणम्—अनोशेरवानाख्यशासकस्य शासनकाले (५८८–६३६ वै०) 'बुर्जोई' इत्याख्येन पहलवीभाषायां पञ्चतन्त्रस्य उत्तरपश्चिमसंस्करणस्य रूपान्तरं कृतम्। ततोऽपि पश्चात् सीरियाभाषायां 'कलिलग दमनग' नाम्ना बूदमहाशयप्रयासेन, ततोऽपि अरबीभाषायां 'अब्दुल-इब्नुल-मोकफ्फा' नाम्ना विचक्षणेन 'कबील-व-दिम्न' इति नाम्ना ग्रन्थस्यास्य रूपान्तरं कृतम्। अरबीसंस्करणतोऽस्य यवनभाषायां ततश्च इटली-जर्मनी-लैटिनप्रभृतिभाषासु रूपान्तराणि सञ्जातानि। अनेन ग्रन्थस्यास्य करकट-दमनकनाम्नाऽपि प्रसिद्धिर्दृश्यते।

अस्य भाषा नितान्तप्राञ्जला विद्यते वाक्यविन्यासश्चास्य सरसः सरलश्च। कथामुखेनात्र सदाचार-राजनीति-लोकव्यवहाराणामुपदेशः कृतोऽस्ति। कथाच्छलेन बालानामुपकाराय प्रणीतोऽयं ग्रन्थः स्वकीयप्रयत्ने सफलो दृश्यते। अत्र व्यवहारोपयोगी निखिलो विषयः सुनिबद्धो दृश्यते।

अत्रापि कथामनु उपकथा प्रवर्तते। पञ्चसु तन्त्रेषु सन्त्येतादृशा ६९ मिता उपकथाः। अत्र कथा प्रायो गद्ये नीतिवाक्यानि तु पद्ये सन्ति निबद्धानि। ग्रन्थोऽयं यथा बालानामुपकारकस्तथैव वृद्धानामपि। विश्वस्यैव प्रमुखभाषासु रूपान्तरितो ग्रन्थोऽयं संस्कृतसाहित्यभण्डारस्यामूल्यं हीरकमेव।

२. हितोपदेशः

हितोपदेशोऽपि पञ्चतन्त्रस्यैव नवीनं संस्करणम्। ग्रन्थोऽयं नारायणाख्येन विदुषा सङ्कलित इति कथ्यते। यथोक्तं ग्रन्थावसानवाक्ये—

'प्रालेयाद्रेः सुतायाः प्रणयनिवसतिश्चन्द्रमौलिः स याव-
द्यावल्लक्ष्मीर्मुरारेर्जलद इव तडिन्मानसे विस्फुरन्ती।
यावत्स्वर्णाचलोऽयं दवदहनसमो यस्य सूर्यः स्फुलिङ्ग-
स्तावन्नारायणेन प्रचरतु रचितः सङ्ग्रहोऽयं कथानाम्॥ १४०॥

तथैव—

श्रीमान् धवलचन्द्रोऽसौ जीयान्माण्डलिको रिपून्।
येनायं सङ्ग्रहो यत्नाल्लेखयित्वा प्रचारितः॥ १४१॥

अनेन हि ग्रन्थोऽयं नारायणविदुषा धवलचन्द्रशासनकाले प्रणीत इत्यवगम्यते, किन्तु कोऽसौ धवलचन्द्र इति नाधुनापि सम्यग्ज्ञायते। केचिद्धि धवलचन्द्रं कञ्चिद् बङ्गनृपं मन्यन्ते। अस्य च स्थितिकालः वैक्रमद्वादशशतकमभितोऽनुमितः।

हितोपदेशे सन्ति चत्वारि प्रकरणानि मित्रलाभ-मित्रभेद-विग्रह-सन्धिनामकानि। तेषु हि त्रीणि प्रकरणानि तु पञ्चतन्त्रस्यैव परिवर्धितरूपाणि किन्तु चतुर्थं तु प्रकरणं नारायणकवेः स्वकृतिरेव। सन्त्यत्र त्रिचत्वारिंशत्कथाः सङ्गृहीताः, यासु पञ्चविंशतिस्तु पञ्चतन्त्रमेवानुजीवन्ति शेषाः ग्रन्थान्तरेभ्यः। कविः स्वयमेव कथयति—

मित्रलाभः सुहृद्भेदो विग्रहः सन्धिरेव च।
पञ्चतन्त्रात्तथान्यस्माद् ग्रन्थादाकृष्य लिख्यते। (९) इति।

अत्र हि पञ्चतन्त्रापेक्षया पद्यानां बाहुल्यं दृश्यते। ग्रन्थोऽयं शुकसप्ततिं वेतालपञ्चविंशतिं कामन्दकीयं नीतिशास्त्रञ्चोपजीवति। ग्रन्थस्यास्यैका हस्तलिपिः १४३० मितवैक्रमाब्दे लिखिता लब्धेति ततः पूर्वमेवास्य प्रणयनकालोऽवगम्यते।

३. विद्यापतिः : पुरुषपरीक्षा

विद्यापतिनाम्ना मैथिलपण्डितेन मनुष्यपात्रमालम्ब्य पञ्चतन्त्रशैल्यां पुरुषपरीक्षानामको ग्रन्थः प्रणीतोऽस्ति। पण्डितोऽयं १४६५ मितवैक्रमाब्दम-

भितः स्थितिमतो राज्ञः शिवसिंहस्य सभापण्डित आसीत् । यथोक्तं ग्रन्थस्यावसानपद्ये—

तस्य श्रीशिवसिंहदेवनृपतेर्विज्ञप्रियस्याज्ञया ।
ग्रन्थं ग्रन्थिलदण्डनीतिविषये विद्यापतिर्व्यातनोत् ॥ इति ।

ग्रन्थेऽस्मिन् सन्ति चत्वारिंशत्कथाः सङ्गृहीताः । पुरुषपात्रप्रयोग एवास्य वैशिष्टचम् । अस्य भाषा क्लिष्टाऽपि सरसा दृश्यते ।

४. बल्लालः : भोजप्रबन्धः

बल्लालकवेर्भोजप्रबन्धोऽपि प्रसङ्गेऽस्मिन् स्मर्तव्यः । कोऽसौ बल्लालकविरित्यपेक्षायां केचित्तं बङ्गराजं बल्लालसेनं मन्यन्ते किन्तु कथनमिदं न युक्तियुक्तं प्रतिभाति । सति तथा आनन्दकविना बल्लालचरितेऽस्योल्लेखः कृतो भवेत् । अपरञ्च, बल्लालसेनप्रणीतेऽद्भुतसागरेऽप्यस्योल्लेखो भवेत् । किन्तु न तथा । केचिदमुं द्वारसमुद्रस्य राजानं तृतीयबल्लालं मन्यन्ते, तदपि न युक्तं प्रतिभाति, यतो हि भोजप्रबन्धे—

'कलकण्ठं यथा शोभा सहकारे भवेद्गिरः ।
खदिरे वा पलाशे वा किं तथा स्याद्विचारय ॥' (२८७)

इति । तथैव—

'कोपः सत्पुरुषाणां तुल्यः स्नेहेन नीचानाम्' । (२८५) ।

इति च तथा सति नैव कथितं सम्भवति । तत्र हि भोजावमानितस्य कालिदासस्य बल्लालदेशे गमनं तत्र कालिदासस्य किञ्चित्कालनिवासश्च वर्णितोऽस्ति । किन्तु तत्रापि लिटः प्रयोगेण तस्य सम्भावनां निराक्रियते—'ततस्तस्मै प्रत्यक्षरं लक्षं ददौ' (२७६) इति । तेन बल्लालाख्यः कश्चित्कविरेव भवेत्, यो हि भोजकीर्तिमाकर्णयित्वा ग्रन्थमेतं प्रणैषीत् । स हि मल्लिनाथं स्मरति न च तदनन्तरवर्तिनं, तेन मल्लिनाथपश्चात्कालवर्तिना भाव्यमिति प्रबलस्तर्कः । स हि तत्रानेकान् कवीन् स्मरति किन्तु नैव श्रीहर्षम् । सन्त्यत्र सप्तसप्ततिमिताः प्रबन्धाः । यद्यपि ग्रन्थोऽयं वातभवनायते कालिदासं मल्लिनाथञ्च एकदैव समुदाय्य तथापि कवेरस्य प्रतिभा तु तदतिरकिण्येव । अस्य हि प्रासादिकी भाषा प्रवाहशीला शैली च नितान्तमेव प्रभावोत्पादिका । सामान्यतोऽस्य प्रणयनकालो वैक्रमषोडशशतकोत्तरार्द्धमभितो मतः ।

एवमेव ४००–४८० मितवैक्रमाब्दान्तरालवर्तित्वेनानुमितस्य आर्यशूरस्य

जातकमाला तथैव जैनकवेः सिद्धर्षेः (९६३ वै०) उपमितिभावप्रपञ्चकथा च प्रसङ्गेऽस्मिन् स्मर्तव्या ।

एवमेव 'नारायण बालकृष्ण गोदबोले' इत्यनेन संस्कृते रूपान्तरिता ईसबनीतिकथाऽप्यत्रोल्लेख्या दृश्यते । सन्त्यत्र १३५ मिताः कथाः सङ्क्षेपेण सङ्गृहीतास्तात्पर्योल्लेखपुरस्सरम् ।

(आ) लोककथा

लोककथायाः कस्मिन्नपि साहित्ये प्राचीनतमत्वं निर्विवादमेव । लोककथास्तु लेखनीं वा पत्रनपेक्ष्यैव कर्णपरम्परया अनादिकालादेव लोके विचरन्ति । तासु काश्चिदादाय केचित् पण्डिताः कवयितुं प्रभवन्ति । आसां हि लोकरञ्जनमेव चरमं लक्ष्यं स्रोतस्तु वीरगाथादि । वस्तुतो हि लोककथायां कस्यापि वीरस्य चरितं वा कस्यचिद्युगलस्य प्रेमलीला वर्णिता भवति ।

समुपलभ्येषु वा ज्ञातेषु कथाग्रन्थेषु प्रथमो गुणाढ्यस्य बृहत्कथैव । सम्भवति ततः पूर्वमपि एतादृशानां प्रबन्धानां सम्भवः किन्तु ते नास्माकं ज्ञानविषयाः । एवमेवावदानशतकं, जातकमाला, सूत्रालङ्कारः, बेतालपञ्चविंशतिका, सिंहासनद्वात्रिंशिका, शुकशप्ततिः, भोजप्रबन्धः, कथार्णवः, कथाकौतुकम्, माधवानलकथा, पुरुषपरीक्षा च केचित्प्रसिद्धाः कथाग्रन्थाः । अथैतेषां संक्षिप्तः परिचयोऽत्रोपस्थाप्यते ।

१. गुणाढ्यः : बृहत्कथा

गुणाढ्यस्य बृहत्कथा मलरूपेण पैशाचीभाषायामासीदिति विश्वस्यते । सम्भवति लोककथायाः प्राचीनं स्वरूपं प्राकृतभाषयैव संरक्षितं भवेत् । तेन हि गुणाढ्येन यथा श्रुतं तथैव प्रणिबद्धम् ।

गुणाढ्यस्य विषये कथासरित्सागरे उक्तमस्ति यत्स प्रतिष्ठानपुराधीशस्य सातवाहनस्य शालिवाहनापराभिधस्य सभापण्डित आसीत् । शालिवाहनस्य समयः १३५ मितवैक्रमाब्दमभितो मतः । तेन हि प्रवर्तितः शकयुगः १३५ मितवैक्रमाब्दात् प्रारब्धो दृश्यते । कथ्यते हि सातवाहनः संस्कृतानभिज्ञ आसीत् । एकदा जलक्रीडायां राज्ञ्या 'मोदकैस्ताडय' इत्युक्तः स मोदकानानाय्य तैः प्रहर्तुमारभत । तदा राज्ञ्या सपरिहासं 'मा उदकैः' इति विज्ञप्तो लज्जयाऽवनतः स संस्कृतं जिज्ञासुस्तदर्थं पण्डितानप्रार्थयत् । गुणाढ्येन हि षड्भिर्वर्षैः प्रतिज्ञातं सर्ववर्मणा षड्भिर्मासैरेव कृत्वा प्रदर्शितम् । ततश्च गुणाढ्यः पूर्वप्रतिज्ञानुसारं राजद्वारं संस्कृतं प्राकृतञ्च भाषामुत्सृज्य मौनी विन्ध्याटवीं प्रविवेश । तत्र स काणभूतेः कथां श्रुत्वा तां पिशाचभाषायां जग्रन्थेति ।

गुणाढ्यस्य बृहत्कथां हि काश्मीराः पद्यमयीं मन्यन्ते दाक्षिणात्यास्तु गद्यमयीम्। वस्तुत एषा गद्यपद्योभयमयी आसीदिति प्रतीयते। ग्रन्थोऽयं बहुभिर्बहुधा प्रशस्तः। ग्रन्थस्यास्य त्रीणि संस्करणानि लभ्यन्ते—बृहत्कथाश्लोकसङ्ग्रहः, बृहत्कथामञ्जरी, कथासरित्सागरश्च।

(क) बृहत्कथाश्लोकसङ्ग्रहः

नेपालदेशीयेन बुधस्वामिना वैक्रमाष्टमशतकमभितः बृहत्कथाया बृहत्कथाश्लोकसङ्ग्रहनाम्ना सारसंक्षेपः कृतः। ग्रन्थेऽस्मिन् २८ सर्गाः ४५३९ श्लोकाश्च सन्ति। ग्रन्थोऽयमपूर्ण एव दृश्यते। समुपलब्धेनांशेनानुमीयते यदत्र न्यूनतममपि पञ्चविंशतिसहस्रश्लोका आसन्निति। ग्रन्थोऽयं ग्रन्थान्तरापेक्षया मूलस्य नैकट्यं भजते। अत्र हि बृहत्कथाया सारः पद्ये समुद्धृतः।

(ख) बृहत्कथामञ्जरी

काश्मीरेण हि महाकविना क्षेमेन्द्रेण १०९४ मितवैक्रमाब्दे बृहत्कथायाः सारमादाय बृहत्कथामञ्जरी प्रणीता। अत्र हि १९ अध्यायाः ७५०० सङ्ख्याकश्लोकाः सन्ति। बृहत्कथाश्लोकसङ्ग्रहापेक्षयाऽत्र काश्चिन्नवीना अपि कथाः संयोजिता दृश्यन्ते। ग्रन्थोऽयं नितान्तं संक्षिप्तत्वेन दुर्बोधो लक्ष्यते। मूलग्रन्थे प्रधानपात्रत्वेन गृहीतो नरवाहनोऽत्र गौणत्वं भाजिनोऽस्ति।

(ग) कथासरित्सागरः

काश्मीरेणैव रामाख्यस्य पुत्रेण सोनदेवेन ११३० मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे बृहत्कथाया एव साररूपेण कथासरित्सागराख्यो ग्रन्थः प्रणीतोऽस्ति। अत्र हि अष्टादश लम्बकाः १२४ तरङ्गा द्वाविंशतिसहस्रश्लोकाश्च सन्ति। ग्रन्थोऽयं बृहत्कथामञ्जर्यपेक्षया सफलो दृश्यते स्वप्रयासे।

२. अवदानशतकम्

बौद्धसम्प्रदायानुसारिणि ग्रन्थेऽस्मिन् सन्ति शतमिता प्राचीनकथाः समुपस्थापिताः। ग्रन्थोऽयं वीरगाथासङ्कलनमेव। वैक्रमतृतीयशतकोत्तरार्द्धे आसां कथानां चीनीभाषायां रूपान्तरणं कृतमित्यस्य वैक्रमद्वितीयशतकमभितोऽस्य प्रणयनमनुमीयते। ग्रन्थस्यास्य प्रणेता नाद्यापि परिचितः।

ग्रन्थमेवामुमनुसृत्य **'दिव्यावदानं'** नाम ग्रन्थो वैक्रमतृतीयशतके प्रणीतो दृश्यते यस्य हि वैक्रमचतुर्थशतकपूर्वार्द्धे चीनीभाषायां कृतं रूपान्तरं लभ्यते।

एते उभेऽप्यनुसृत्य क्षेमेन्द्रेण ११०७ मितवैक्रमाब्दे अवदानकल्पलता प्रणीता। अत्र हि १०७ सङ्ख्यककथाः सन्ति।

३. आर्यशूरः : जातकमाला

विक्रमानन्तर ४०० मिताब्दमभित आर्यशूराख्येन विदुषा जातकमाला प्रणीताऽस्ति यत्र हि बोधिसत्त्वसम्बद्धाः षट्त्रिंशत्कथाः सङ्ग्रहिताः सन्ति। अस्यापि ४९१ मितवैक्रमाब्दे चीनीभाषायां रूपान्तरणं सञ्जातं दृश्यते। ग्रन्थोऽयं गद्यपद्योभयात्मकः काव्यमयश्च।

४. सूत्रालङ्कारः

जातकानामवदानानाञ्च सङ्ग्रहरूपेण गद्यपद्योभयात्मकः सूत्रालङ्कारसंज्ञको ग्रन्थः प्रणीतो दृश्यते। अयमेव कल्पनामण्डितमित्यप्युच्यते। अस्य हि प्रणेता कुमारलातो मतः।

५ वेतालपञ्चविंशतिका

वेतालपञ्चविंशतिकाया द्वे संस्करणे लभ्यते, एकं वैक्रमद्वादशशतकोत्तरार्द्धभवेन शिवदासेन सङ्गृहीतं गद्यपद्योभयात्मक, द्वितीयं तु जम्भलदत्ताख्येन सङ्गृहीतं केवलं गद्यात्मकम्। एतदतिरिक्तं वल्लभदेवाख्येनास्य संक्षिप्तं संस्करणमपि ग्रथितम्। कस्याप्यज्ञातस्य गद्यमयं संस्करणमप्यस्य लभ्यते। अत्र हि सन्ति २५ संख्यकाः कथाः। इमाश्च कथाः प्रतिष्ठाननरेशं विक्रमसेनस्य पुत्रं त्रिविक्रमसेनं कश्चिद्वेतालः श्रावयति। एता एव कथा बृहत्कथामञ्जरीकथासरित्सागरादावपि लभ्यन्ते।

६. सिंहासनद्वात्रिंशिका

ग्रन्थोऽयमपि विक्रमादित्यसम्बद्ध एव। अत्र हि द्वात्रिंशकथाः सन्ति। विक्रमादित्यस्य सिंहासनमारोढुकामं भोजं तत्रस्था द्वात्रिंशत्पुत्तलिका एकैकं कथाः कथयन्ति। कथाश्चैता विक्रमादित्यसम्बद्धाः सन्ति। अयमेव ग्रन्थः द्वात्रिंशत्पुत्तलिका वा विक्रमार्कचरितमिति नाम्नाऽपि प्रसिद्धोऽस्ति। वैक्रमचतुर्दशशतकोत्तरार्द्धे क्षेमङ्करनाम्ना केनाऽपि जैनलेखकेनास्य गद्यरूपान्तरं प्रस्तुतम्। बङ्गेषु हि वररुचिप्रणीतत्वेन ख्यातमस्यान्यरूपमपि लभ्यते। अस्य हि सर्वास्वेव भारतीयभाषासु रूपान्तरं लभ्यत इत्यस्य लोकप्रियत्वे प्रमाणम्।

एतदतिरिक्तं हि अनन्तप्रणीतं वीरचरितं, अज्ञातकर्तृको विक्रमोदयः, पञ्चदण्डच्छत्रप्रबन्धः, शिवदासस्य शालिवाहनकथा, आनन्दस्य माधवानलकथा च विक्रमविक्रमगायनपराः कथाग्रन्थाः।

७. शुकसप्ततिः

अज्ञातकर्तृकप्रणयनकाले शुकसप्ततिग्रन्थे सन्ति सप्ततिसङ्ख्यकाः कथाः प्राचीनाः। दुष्कर्मपरायणां स्वामिनीं ततो निरोद्धुकामः शुकः प्रतिरात्र-

मेकैकां कथां श्रावयति सप्ततिनिशापर्यन्तमेव। ग्रन्थमिमं हेमचन्द्रोऽपि (११४५–१२२९ वै०) जानाति। तेन ह्यस्य प्रणयनं न्यूनतममपि वैक्रमदशमशतके सम्पन्नं दृश्यते। अस्य वैक्रमचतुर्दशशतकोत्तरार्द्धे फारसीभाषायां सम्पन्नं रूपान्तरं लभ्यते।

तथैव बल्लालकवेः भोजप्रबन्धोऽपि प्रसङ्गेऽस्मिन्नपि स्मरणीयः। अत्र हि भोजस्योत्कर्षं वर्णितमस्ति। शिवदासस्य कथार्णवे पञ्चत्रिंशन्मिताः कथाः सन्ति। वीरकवेः (१५०८ वै०) कथाकौतुकं पद्यात्मकं पञ्चदशाध्यायेषु विभक्तमस्ति। विद्यापतिकृता पुरुषपरीक्षा च प्रकरणेऽस्मिन्नेकोऽपरः प्रयासः।

इत्थं हि भारतीयमाख्यानसाहित्यं सुनिबद्धं सुसङ्गठितञ्च दृश्यते।

(छ) रूपकसाहित्यम्

संस्कृतसाहित्यजगति साहित्यान्तरमिव रूपकसाहित्यमपि सुसमृद्धं विद्यते। तत्र तस्य हि स्वकीया एव विशिष्टपरम्परा। लोकप्रियतादृष्टया काव्येषु रूपकसाहित्यस्य प्रथमं स्थानम्। तस्य हि त्रयाणामेवाङ्गानां नाटचनृत्यनृत्तानां वैदिकयुगात्प्रागेवाप्यस्तित्वमासीदिति वेदसाहित्यत एव सिध्यति। ऋग्वेदे हि उषा—

'अधि पेशांसि वपते नृतुरिवापोर्णते वक्ष उस्रेव वर्जहम्।
ज्योतिर्विश्वस्मै भुवनाय कृण्वती गावो न व्रजं व्युषा आवर्तमः'॥
(१।९२।४)

नर्तकीरूपेण चित्रिताऽस्ति। एवमेव तत्र नाटचतत्त्वेषु मुख्यतमं कथोपकथनमपि दृश्यते यथा पुरुरवोर्वशीसूक्ते, यमयमीसूक्ते, इन्द्रेन्द्राणीवृषाकपिसंवादे च। कात्यायनश्रौतसूत्रे सोमपानावसरेऽभिनयस्य प्रसङ्गोऽपि आयाति। यथा—'अपोर्णुते दीक्षितः शिरः' (७।८।२५) इति। यजुर्वेदे हि नृत्तगीतयोः कृते जातेरेवोल्लेखो दृश्यते सूतशैलूषादीनाम्। यथा—

'नृत्ताय सूतं गीताय शैलूषं (३०।६)।
शब्दायाडम्बराघातं महसे वीणावादं (३०।१९)।
नर्माय पुंश्चलूं हसाय कारिं (३०।२०)।

इत्थं हि वैदिककाले समुप्तं नाटचबीजं रामायणकाले समुद्गतं दृश्यते। तदा नाटचं नृत्तं गानञ्च जीवनस्यानिवार्याङ्गत्वेन गृहीतानि दृश्यन्ते तथैवाभिनयोऽपि। तत्र नटनर्तकादीनां सङ्घस्याप्युल्लेखो दृश्यते। यथा—

'नटनर्तकसङ्घानां गायकानां च गायताम्।
यतः कर्णसुखा वाचः शुश्राव जनता ततः॥' इति।

महाभारते तु रामायणं कौबेररंभाभिसारश्चेति नाटकद्वयस्य नाम्नैवोल्लेखो दृश्यते (वन० १५।१३)। हरिवंशे वसुदेवयज्ञप्रसङ्गे भद्राख्यस्य नटस्य नाटचप्रदर्शनं स्मृतमस्ति। पाणिनिरप्यष्टाध्याय्यां शिलालीत्यभिधानस्य विदुषो नटसूत्रं स्मरति (४।१।११०) तथैव कर्मन्दकृशाश्वादीन्नाटचाचार्यांश्च (४।३।१११)।

विनयपिटके रङ्गशालाया उल्लेखो दृश्यते चुल्लवग्गकथाप्रसङ्गे। पातञ्जले महाभाष्येऽपि कंसवध-बालिवधाख्यनाटकद्वयं स्मृतमस्ति। शुङ्गकालात्तु नाटचयुग एव प्रवर्तितो दृश्यते। तत्र भास-सुबन्धु-शूद्रक-सौमिल्ल-कविपुत्र-कालिदास-अश्वघोष-श्रीहर्ष-भवभूति-विशाखदत्त-भट्टनारायण-मुरारि-अनङ्गहर्ष-मायुराज-शक्तिभद्र-दामोदर-राजशेखर-क्षेमीश्वर-दिङ्नाग-क्षेमेन्द्र-विल्हण-कृष्णमिश्र-यशश्चन्द्र-कनकाचार्य-रामचन्द्र-विशालदेव-सोमदेव-सुभट-जयदेव-मदन-जयसिंह-प्रह्लाद-यशःपाल-शिङ्गभूपाल-मोक्षादित्य-रामभद्र-रविवर्म-बालकवि-हस्तिमल्ल-रुद्रदेव-विद्यानाथ-नरसिंह-विश्वनाथ-विरूपाक्ष-मणिकउद्दण्ड-वेदान्तदेशिक-वामनभट्टबाण-ब्रह्मसूरि-गङ्गाधर-हरिहर-रूपगोस्वामिरामदेव-जीवराम-शेषकृष्ण-श्रीनिवास-यज्ञनारायण-लक्ष्मण-विलिनाथ-गोकुलनाथ-शठकोप-ताताचार्य-रामानुज-जगज्ज्योतिर्मल्ल-गुरुराम-राजचूडामणिनीलकण्ठ-वेङ्कटाध्वरि-रुद्रदास-महादेव-रामभद्र-नल्ला-सामराज-वादिचन्द्रपद्मसुन्दर-अकबरशाहि-विश्वेश्वर-देवराज-घनश्याम-राजवर्म-विश्वनाथ-देवकवि-भूशुक्लदेव-जगन्नाथ-आराध्य-शङ्कर-जगन्नाथ-कृष्णदत्त-वेङ्कटसुब्रह्मण्यपेरुसूरि-रामदेव-विट्ठल-मथुरादास-नीलकण्ठ--नरसिंह-लोकनाथ-शङ्कर-रामकृष्ण-माधव-पद्मनाथ-बल्लिशाय-शिवेन्द्र-रामचन्द्र-वैद्यनाथ-पञ्चानन-अम्बिकादत्त-मुकुन्द-युवराज--कृष्णपण्डित--शङ्करलाल--श्रीनिवासाचारी--रामशास्त्रिकाशीनाथ-श्रीनिवासाचारी-जग्गू--वेङ्कटरमण-महालिङ्ग-सुन्दरेश--मूलशङ्करमथुराप्रसाद-हरिदास-सुदर्शनपति-पञ्चाननतर्क--क्षमाराव-नीलकण्ठ--प्रभुदत्तभीमभट्ट-धम्पी-वरदराज-हेवरे-सीतादेवी--तिरुवेङ्कटाचार्य--सुरेन्द्रमोहन--रामनाथ-लीलावल्लभ-सुरेन्द्रमोहन जीवन्यायतीर्थ-खोतनायर-वटुकनाथ-मधुसूदनसुदर्शन-राघव-कपिलदेव-लोकमणिदाहालाः कतिपये ज्ञाता नाटककाराः।

संस्कृतनाटकसाहित्योत्पत्तिमधिकृत्य पण्डितैर्मतमतान्तराणि प्रवर्तितानि सन्ति। तदनुसारेण अनुकरणप्रवृत्तिरेव नाटकस्य मूलाधारः। अनुकरणप्रवृत्तिस्तु मनुष्यस्य सर्वासु प्रवृत्तिषु मूर्धन्या। विशेषतो बालकेषु प्रवृत्तिरेषा प्रौढापेक्षया विशिष्टतमा। इयमेव प्रवृत्तिः क्रमशोऽभिनयस्य पश्चाच्च नाटचस्य योनिः समुपद्यते। प्रथमतस्तु प्रवृत्तिरेषा वीरपूजायां समूर्ताऽभवत्।

स्वर्गतवीरपुरुषाणां स्मृतौ तान् प्रति सम्मानप्रदर्शनाय समये समये सामूहिकोत्सवाः आयुज्यन्ते स्म । ते हि समाजशब्देन व्यपदिश्यन्ते स्म । तादृशे हि समाजे श्रद्धेयवीरचरितमनुक्रियते स्माभिनयकुशलैः । रामलीला कृष्णलीला चास्यैवोदाहरणेष्वन्यतमाः । तत्र हि प्राकृतिकपरिवर्तनानां मूर्तरूपेणोपस्थापनप्रवृत्तिरपि नाटचोत्पत्तौ सहायिकाऽऽसीत् । सम्भवति पुत्तलिकानृत्यस्याप्यत्र योगदानं महार्घ्यमेवासीत् । इन्द्रध्वजोत्थानप्रभृतिमहोत्सवा अपि नाटचोत्पत्तौ सहकारिकारणानि सम्भवन्ति । वस्तुतस्तु नाटचोत्पत्तेः मनुष्यस्य स्वाभाविकी अनुकरणप्रवृत्तिरेव योनिः । भरताचार्यस्तु नाटचोत्पत्तेरन्यदेव कारणं निर्दिशति । तदनुसारेण हि वैवस्वतमन्वन्तरे त्रेतायुगे प्रथमे लोके सुखदुःखाभिभूतत्वेन ग्राम्यधर्मे प्रवृत्ते तस्य शिक्षणाय सार्ववर्णिकवेदरचनार्थमिन्द्रादिभिः प्रार्थितः पितामह ऋग्वेदात्पाठ्यं सामभ्यो गीतं यजुर्वेदादभिनयं रसानाथर्वणादादाय वेदोपवेदसम्बद्धं नाटचवेदं प्रणिनाय । ततश्च भरतमुनिस्तस्य प्रयोगाय ब्रह्मणाऽऽदिष्टः । इन्द्रध्वजमहे नान्दीपुरःसरं वेदस्यास्य प्रथमः प्रयोगः कृतः । (नाटचशास्त्रम् १।५६) परमेष्ठिप्रणीतोऽमृतमन्थनो नाम समवकारः नाटचत्वेन प्रथमतोऽभिनीतः, ततश्च द्वितीयतस्त्रिपुरदाहाख्यो डिमो ब्रह्मप्रणीतः । (४।२।२।१०) इति । यद्यपि भरतमते वास्तविकतापेक्षया पौराणिकत्वमेवाधिकं विलसति तथापि एतस्मादेतत्तु सिध्यति यदिन्द्रध्वजोत्सवायोजना हि नाट्यस्य प्रथमतः प्रेरिकेति । नाट्योत्पत्तिविषये रिजवेमहोदयस्य वीरपूजामतं कीथस्य प्राकृतिकपरिवर्तनमतापेक्षया पिशेलस्य पुत्तलिकानृत्यमतापेक्षया कोनोमहोदयस्य च्छायानाटकापेक्षयाऽपि प्रशस्यतरं प्रतिभाति यतो हि तदेव मतं वस्तुतो नाट्याचार्यभरतमतेन सह संवदतेऽपि । अमृतमन्थनं त्रिपुरदाहश्च वीरपूजापरम्पराया एव ग्रन्थविशेषौ ।

नाट्यस्य प्रयोजनं हि लोकरञ्जनपूर्वकं धर्मार्थकामशिक्षणम् । उक्तमेव—'त्रिवर्गसाधनं नाट्यम्' । तत्रापि लोकरञ्जनमेव नाट्यस्य मूलभूतमुद्देश्यम् । यथाऽऽह धनञ्जयः—'आनन्दनिःस्यन्दिषु रूपकेषु व्युत्पत्तिमात्रं फलमल्पबुद्धिः ।' इति । एतद्धि दुःखार्तानां श्रमार्तानां शोकार्तानाञ्च विश्रामजननम् । इदं हि त्रैलोक्यस्यास्य भावानुकीर्तनं सर्वेषामेव विनोदजननञ्च । यथाऽऽह कालिदासो मालविकाग्निमित्रे—

'देवानामिदमामनन्ति मुनयः शान्तं क्रतुं चाक्षुषं
रुद्रेणेदमुमाकरव्यतिकरे स्वाङ्गे विभक्तं द्विधा ।
त्रैगुण्योद्भवमत्र लोकचरितं नानारसं दृश्यते
नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाऽप्येकं समाराधनम् ॥' इति । (१।४)

अवस्थानुकृतिर्नाट्यं तच्च रसाश्रयम् । अन्यद्भावाश्रयं नृत्यं ताललयाश्रितं **नृत्तम्** । वस्तु-नेतृ-रसभेदान्नाट्यं दशविधं नाटकप्रकरणभाणव्यायोगसमवकारडिम-ईहामृग-अङ्क-वीथी-प्रहसनभेदात् । वस्तु द्विविधमाधिकारिकं प्रासङ्गिकञ्च । तच्च पुनः प्रसिद्धकल्पितभेदाद् द्विविधम् । नेता चतुर्विधो धीरोदात्तधीरोद्धत-धीरललित-धीरप्रशान्तभेदात् । रसा अष्टौ शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकबीभत्सरौद्रभेदात् । व्यापाराभावेनाभिनयासम्भवात् नैव शान्तस्य नाट्ये पुष्टिरिति केचित् । रामचन्द्रमते तु तस्यापि पुष्टिरभिनयसम्भवात् । दृश्यतया हि नाट्यं रूपमित्यप्युच्यते समारोपाद्रूपकमपि । अभिनय एव नाट्यस्य जीवनम् । तच्चतुर्विधं वाचिक-आङ्गिक-आहार्य-सात्त्विकभेदात् । नटादौ पात्राणां तादात्म्यायत्या नाट्ये सामाजिकानां रसास्वादनसम्भवः ।

अथाऽत्र कतिपयेषां रूपकाणां तत्प्रणेतॄणाञ्च संक्षिप्तः परिचय उपस्था**प्यते** ।

१. भासः : नाटकचक्रम्

भासो हि सम्प्रतिविज्ञातनाटककृत्सु प्राचीनतमो मतः । तस्य हि नाटकचक्रे विंशत्यधिकनाटकानि सन्ति । इदं नाटकचक्रं प्रथमतो गणपतिशास्त्रिणा १९६६ मितवैक्रमाब्दे प्रकाशितं प्रमाणितञ्च तेषां भासकर्तृकत्वम् । तत्र त्रयोदशनाटकान्यासन् ।

भासस्य स्थितिकालविषये पण्डिताः सम्प्रत्यपि नैकमत्यं भजन्ते । केचित्तमुदयनसमकालिकं मन्यन्ते, परे तु तं विक्रमसमकालीनमन्ये तं श्रीहर्षसमकालीनमपि । ये हि खलु श्रीहर्षसमकालिकं मन्यन्ते ते हि राजशेखरस्य—

'कारणं तु कवित्वस्य न सम्पन्नकुलीनता ।
धावकोऽपि हि यद्भासः कवीनामग्रिमोऽभवत् ॥'

इति कथनमनुसृत्य धावकभासयोरैक्यं परिकल्प्य 'श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनं' इति मम्मटोक्तिमाधृत्य तथा समर्थयन्ति । किन्तु कल्पनमेतद्वातभवनमेव । यतो हि धावकस्त्वत्र व्यवसायबोधकपदं न त्वभिधानम् । सम्भवति धावकवंशे कश्चिदपरः कविः श्रीहर्षसभायामप्यासीत् । भासं तु श्रीहर्षस्यैव सभाकविर्बाणभट्टः—

'सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्बहुभूमिकैः ।
सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥' (हर्षचरिते)

इति लिटः प्रयोगेण स्मरति येन हि बाणात्सुदूरप्राग्वर्तित्वं तस्य व्यज्यते । ये हि खलु भासं विक्रमसमकालिकं मन्यन्ते ते हि हेमचन्द्रस्य—

'सम्प्रति परां काष्ठामारूढेनाऽपि भासेन भूतपूर्वा स्वीयदशा न विस्मृता । यतोऽनेन पूर्वचरितं घटखर्परेणोदकवहनमेव प्रतिज्ञातम् । प्रतिज्ञाञ्चेमाम-सहमानाः परे कवयः परिहसितुमनसो विक्रमार्कसभ्यमेनं भासं तज्जाति-स्मारकघटखर्परनाम्ना व्यजह्रुः । क्रमेण च स एव व्यपदेशो भासकवेः सुप्रसिद्धः सम्पन्नः ।'

इति कविहृदयव्याख्यागतं वचनमाधारीकुर्वन्ति कल्पयन्ति चैनं घटखर्परेण सहैक्यमपि । एतदपि कपोलकल्पनमेव प्रतिभाति यतो हि विक्रमस्यैव सभा-कविः कालिदासस्तं हि—

'प्रथितयशसां भाससौमिल्लकविपुत्रादीनाम्' इति कथनेन (माल-विकाग्निमित्रे) स्वनितान्तपूर्ववर्तित्वेन स्मरति । समुद्रगुप्तो हि स्वकीये कृष्णचरिते मुनिकविवर्णनप्रसङ्गे भासं स्मरति । तथा हि—

भासमानमहाकाव्यः कृतविंशतिनाटकः ।
अनेकाङ्कविधाता च मुनिर्भासोऽभवत्कविः ॥ २२ ॥
यस्यामन्दरसा वाचः स्पन्दन्त्यानन्दमुच्चकैः ।
अन्येन केन कविना तुल्यता तस्य वर्तताम् ॥ २३ ॥
अन्यः कः कर्तुमशकत्कविर्धर्मार्थकामवित् ।
यथा वासवदत्ताख्यं यस्य नाटकमुत्तमम् ॥ २४ ॥
वाल्मीकिवैभवनिदर्शनमादिकाव्यं
रङ्गे निदर्शितभयं सुरसं चकार ।
व्यासस्य भारतमभारतया सुदर्शं
कृत्वा च तत्र विविधाः स्वकथा युयोज ॥ २५ ॥
रूपकक्रममस्यैव कवयोऽन्ये ययुर्बुधाः ।
अयञ्च नान्वयात्पूर्णं दाक्षीपुत्रपदक्रमम् ॥ २६ ॥
अभिरामाः सुबोधाश्च यस्य वाचो महाकवेः ।
रसैरग्नि शमं निन्युस्तस्य किं वर्ण्यतां यशः ॥ २७ ॥ इति ।

अनेन भासस्य अग्निवर्णसभाकवित्वं सिध्यतीति केचिदामनन्ति तदपि नैव युक्तियुक्तं प्रतिभाति । तथा सति भासस्य पतञ्जलेरपि परवर्तित्वं सिध्यति किन्तु भासस्तु ऐन्द्रव्याकरणानुयायी निश्चयमेव पाणिनिपूर्ववर्ती किं वा तत्समकालिकस्तु भवितुमर्हत्येव । अपरञ्च, यदि नाम भासो हि विक्रमसम-कालिकः स्यात्तदा हि कालिदास इव स्वसमकालीनं वा पौराणिकं राजानं विहाय किन्निमित्तं निर्मूलवंशीयस्योदयनस्य चरितं चित्रयेत्स्वनाटके । वत्स-भूमिर्हि शिशुनागसमये एव मगधसाम्राज्ये समावेशिताऽऽसीत् ।

वस्तुतस्तु भासो हि उदयनसभाकविरिति कपिलदेवस्य मतमेव युक्तियुक्तं दृश्यते । उदयनो हि बुद्धसमकालिकः । तदा हि मगधेषु अजातशत्रोः पुत्रस्य दर्शकस्य शासनमासीत् । केचिद्दर्शकं बिम्बसारज्येष्ठपुत्रमपि मन्यन्ते । कथने-ऽस्मिन् निम्नाङ्किता युक्तिरुपस्थाप्यते ।

भासो हि स्वप्नवासवदत्ते प्रतिज्ञायौगन्धरायणे च सहस्रानीकस्य पौत्रं शतानीकपुत्रमुदयनं नायकत्वेन वा विषयत्वेन निबध्नाति । तेनाऽस्योदयन-स्थितिकाल एव स्थितिकालस्य पूर्वसीमा ।

स हि प्रतिमानाटके बार्हस्पत्यमर्थशास्त्रं माहेश्वरं योगशास्त्रं तथैव मेधातिथेर्न्यायशास्त्रं तु स्मरति किन्तु नैव कौटिलीयमर्थशास्त्रं नैव च पात-ञ्जलं योगशास्त्रं न च वात्स्यायनीयं कामशास्त्रम् । तद्विपरीतं कौटिल्यः स्वीयेऽर्थशास्त्रे भासस्य प्रतिज्ञायौगन्धरायणे ग्रथितम्—

'नवं शरावं सलिलैः सुपूर्णं सुसंस्कृतं दर्भकृतोत्तरीयम् ।
तत्तस्य मा भून्नरकं स गच्छेद्यो भर्तृपिण्डस्य कृते न युध्येत्' ॥

इति पद्यमक्षरश उद्धरति । पतञ्जलिर्हि भगवान् कंसवधं, बालिवधञ्च नाटकद्वय स्मरति ये हि भासस्य बालचरितस्य अभिषेकनाटकस्य च नामान्तर-मेव । तेन हि भासस्य कौटिल्यात् पतञ्जलेश्च पूर्ववर्तित्वं सिध्यति । कौटिल्यो हि चन्द्रगुप्तस्य बिन्दुसारस्य प्रधानामात्यः । तेन हि कौटिल्यस्य समयः ३००-२१५ मित विक्रमपूर्वकालाब्दान्तरालेऽनुमितः । (चन्द्रगुप्तस्य २७२-२४१ वि० पू०, बिन्दुसारस्य २४१-२१६ वि० पू०)।

स्वप्नवासवदत्ते उदयनस्य राज्यविवृद्धये प्रयासो वर्णितस्तथैव प्रतिज्ञा-यौगन्धरायणे उदयनस्य पितुः शतानीकस्य पितामहस्य सहस्रानीकश्चोल्लिख-तस्तथैव तस्य हि पारमेष्ठचलक्षणञ्च वर्णितमस्ति । यथा हि—

'राजा—देवि ! महासेनशब्दमपि न गणयति, किं सम्बन्धमभिलषति ।

देवी—न गणयति ! किं बालः अपण्डितो वा ।

राजा—बालः ! नत्वपण्डितः ।

देवी—किन्नु खल्वेनमुत्सेकयति ।

राजा—उत्सेकयत्येनं प्रकाशराजर्षिनामधेयो वेदाक्षरसमवायप्रविष्टो भारतो वंशः दर्पयत्येनं दायाद्यागतो गान्धर्वो वेदः । विभ्रमयत्येनं वयस्सहजं रूपम्, विस्रम्भयत्येनं कथमप्युत्पन्नोऽस्य पौरानुरागः ।'

वर्णनमिदं निश्चितमेव कवेरस्योदयनसभाकवित्वं साधयति । न हि राजान्तराश्रितः कविरमुमित्थं वर्णयेत् । कालिदासेन हि रघूणां वंशस्तथा

वर्णितस्तत्र तु पौराणिकत्वं स्वाश्रयस्य विक्रमस्य राज्ञस्तदन्वयवर्तित्वसाधनञ्च तथावर्णने प्रयोजनम्, कामं रघुवंशस्यापूर्णत्वेन तथा साधितं नैव दृश्यते।

कालिदासेन हि विक्रमसमकालिकेन प्रथितयशस्कत्वेन सम्मतो भासः उदयनसमकालिक इति नैवाविश्वासभूमिः।

भासो हि कतिपयेषां पाणिनीयव्याकरणासम्मतानां शब्दानां 'व्यूढोराः' इत्यादीनां व्यवहारं करोति। पाणिनिमते तु नित्यकपो विधानात् 'व्यूढोरस्कः' एव भवति। स्वयं पाणिनिरपि एतादृशान् स्वव्याकरणासिद्धान् शताधिकाञ्छब्दान् प्रयुनक्ति अष्टाध्याय्याम्। अनेनापि भासस्य पाणिनिपूर्ववर्तित्वं सिध्यति। पाणिनिर्हि धननन्दस्य समसामयिक आसीदिति कथासरित्सागरसाक्ष्येण ज्ञायते। धननन्दस्य कालः २९२-२७२ मितविक्रमपूर्वं मतः। भासस्य भाषितभाषाप्रयोगः, भाषासौष्ठवं, सरला किन्तु सरसा शैली, रसपरिपाकश्च, शब्दाडम्बरशून्यता, कथाप्रवाहश्च सर्वे सम्भूय तं हि पण्डितयुगान्नितान्तपूर्ववर्तिनं सूचयन्ति। तस्य भाषितभाषाप्रयोगो यथा—

'त्वरतां त्वरतां तावदार्याः। अद्यैव किल शोभनं नक्षत्रम्। (स्वप्न०)
एतदिदमिदमेतत्। (स्वप्न०)
धन्या खलु चक्रवाकवधूर्यान्योन्यविरहिता न जीवति।
ह्रीमिति करोत्वत्र भवान्। (स्वप्न०)
अभिलषणीया वरगुणाः। (प्रतिज्ञा०)'

दिनान्तवर्णनं यथा—

'खगा वासोपेताः सलिलमवगाढो मुनिजनः
प्रदीप्तोऽग्निर्भाति प्रविचरति धूमो मुनिवनम्।
परिभ्रष्टो दूराद्रथमपि च संक्षिप्तकिरणो
रथं व्यावर्त्यासौ प्रविशति शनैरस्तशिखरम्' ॥ (स्वप्न० १।१६)

एतैश्चान्यैः प्रमाणैर्भासस्य हि विक्रमपूर्व ४५० मितवर्षमभितो भासस्य स्थितिकाल इति। अत्रेदमपि चिन्तनीयं यद्भासः प्रतिज्ञायौगन्धरायणे काशिराजस्यानेकशः स्मरति। काशी हि अजातशत्रोः समये एव स्थायिरूपेण मगधसाम्राज्ये सम्मिलिताऽऽसीत्। अत एवापि तस्याजातशत्रोः पूर्ववर्तित्वं सिध्यति। अवन्तिनरेशस्य प्रद्योतस्य महासेनस्याऽप्ययमेव स्थितिकालः।

यत्तु वर्नेटमहोदया मत्तविलासाख्येन ग्रन्थेन सह भासरूपकाणां सम्बन्धमवधार्य भासं वैक्रमाष्टमशतकभवं मन्यते यच्च बिण्टरनिजस्टेनकोनोप्रभृतयो भासरूपकगतप्राकृतस्वरूपमाधारीकृत्य भासं कालिदासाश्वघोषयोरन्तरालवर्तिनमत एव वैक्रमतृतीयशतकाभ्यर्णभवं मन्यन्ते तत्सर्वं दुर्भाग्यमेव काव्यजगतः। तथैव भासस्य चारुदत्तं मृच्छकटिकस्य संक्षेपमात्रं मत्वा महामहोपाध्यायो रामावतारशर्मा भासं वैक्रमद्वादशशतकोत्तरार्द्धभवं मन्यते तदस्मानाश्चर्ययति।

तथ्यं तु निहितं गुहायाम् किन्तु पञ्चरात्रस्य महाभारतादावप्यवर्णितकथा तु भासं ततोऽपि प्राचीनं सूचयन्ति। एकाधिकभासानां कल्पना तु अन्यैव किन्तु प्रतिज्ञायौगन्धरायण-स्वप्नवासवदत्त-पञ्चरात्रप्रभृतिरूपकाणां प्रणेता भासस्तु कथमपि विक्रमपूर्वतृतीयशतकपश्चाद्वर्तीति न सम्भवति।

भासस्य सन्ति विंशत्यधिकरूपकाणि प्रथितानि। तेषु हि कानिचिन्महाभारताश्रितानि कतिचित्तु रामायणाश्रितानि अथान्यानि तु उदयनचरिताश्रितानि ततोऽन्यानि लोककथाश्रितानि च सन्ति। तथैव सन्ति च कानिचित्स्वकल्पितवृत्ताश्रितानि च। तेषु हि —

रामायणमूलकेषु प्रतिमानाटकमभिषेकश्च। महाभारतमूलेषु मध्यमव्यायोग-दूतघटोत्कच-कर्णभार-ऊरुभङ्ग-दूतवाक्यादीनि। भागवताश्रितं बालचरितम्। कल्पितेतिवृत्तं हि दरिद्रचारुदत्तमविमारकञ्च। प्रतिज्ञायौगन्धरायणः स्वप्नवासवदत्ताख्ये उदयनसम्बद्धे। केचित्तु प्रतिज्ञायौगन्धरायण-स्वप्नवासवदत्त-अविमारकाणि बृहत्कथामूलकानि मन्यन्ते तत्कपोलकल्पनैव। तद्विपरीतमेतत्सम्भवति यद्बृहत्कथायामेतेभ्य एव कथा सङ्गृहीता स्यात्। अथैतेषां संक्षेपेण परिचयोऽत्रोपस्थाप्यते।

(क) **प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्**—प्रतिज्ञायौगन्धरायणं हि भासस्य प्रथमा कृति-स्वप्नवासवदत्तस्य पूर्वपीठिका च। अत्र हि वत्सराजस्योदयनस्य वासवदत्ताहरणवृत्तान्तं वर्णितमस्ति। इदं हि चतुर्ष्वङ्केषु विभक्तम्। नायकोऽस्य यौगन्धरायणो वृत्तफलस्वाम्युदयनः। शत्रुवशीभूतस्योदयनस्य मोक्षाय यौगन्धरायणः प्रतिज्ञानीते करोति च स्वप्रतिज्ञां पूर्णामिति ग्रन्थोऽयमन्वर्थनामा। ग्रन्थमेवामुमनुकरोति विशाखदत्तो मुद्राराक्षसे।

(ख) **स्वप्नवासवदत्तम्**—षष्ठेष्वङ्केषु विभक्तमिदं रूपकं भासस्य सर्वोत्कृष्टा कृतिः। आरुणिनाऽपहृतां वत्सभूमिमुद्दिधीर्षुर्यौगन्धरायणो हि उदयनमन्त्री मगधेशानुकूलनाय तेन सह सम्बन्धाकाङ्क्षया वासवदत्ता दग्धेति मिथ्या प्रचारेण सर्वान् वञ्चयित्वा उदयनस्य मगधराजपुत्र्या पद्मावत्या सह परिणयमारचयति। ततश्च मगधेशसाहाय्येन रूमण्वान् आरुणिं निपात्य उदयनस्य राज्यं पुनः प्रत्यावर्तयति। काले वासवदत्ता च पुनरात्मानं प्रकटीकरोति। दग्धेति मतां वासवदत्तामुदयनः स्वप्ने पश्यतीत्यस्य ग्रन्थस्य स्वप्न-

वासवदत्तमिति नामान्वर्थम् । कृतावस्यां भासः सर्वात्मना स्वमवतारयति । अत्र हि तस्य वर्णनानैपुण्यं स्वाभाविकचित्रणं प्रसङ्गानुकूलभाषाप्रयोगः सरसता सरलता चोदाहरणीयाः सर्वत्र । ग्रन्थमेवामुमनुजीवति रत्नावल्यां श्रीहर्षः । तत्र पद्मावतीस्थाने रत्नावली सागरिकारूपेणोपस्थापिता ।

३. अविमारकम्—अविमारकं हि षटस्वङ्केषु विभक्तं रूपकम् । अत्र हि काशीयुवराजस्य सौवीरराजधर्मपुत्रस्याविमारकस्य कुन्तीभोजराजकुमार्या कुरङ्ग्या सह प्रेमलीलोपवर्णिताऽस्ति । अत्र हि न तथा रचनाचमत्कारः प्रतिभाति । सम्भवति भासो हि स्वीयामेव व्यथामत्र प्रकटीकरोति । कृतेरस्या भासप्रणीतत्वापत्तिरपि न तथा युक्तिहीना ।

४. चारुदत्तम्—चारुदत्तं हि नाटकं चतुर्षु अङ्केषु विस्तारितम् । अत्र हि उज्जयिन्याश्चारुदत्तस्य वसन्तसेनाख्यया वेश्यया सह प्रेमविनिमयो वर्णितोऽस्ति । कृतिरियं स्वजातौ प्रथमा यतो हि राजेतरः कश्चिद्विप्रोऽत्र नायकत्वेनोपस्थापितः । अपूर्णमिदं नाटकं भासस्य चरमा कृतिः । अत्र हि चारुदत्तेन सह वसन्तसेनाया अभिसारनिमित्तकव्यवस्थापर्यन्तैव कथाऽस्ति । तदनुवर्तिना विशालेशेन शूद्रकेन मृच्छकटिकं प्रणीय कथैषा पूरिताऽस्ति ।

५. प्रतिमानाटकम्—सप्ताङ्के नाटकेऽस्मिन् रामवनगमनपर्यन्ता कथा संक्षेपेणोपवर्णिताऽस्ति ।

६. अभिषेकनाटकम्- षडङ्कात्मकं हि नाटकमिदं प्रतिमानाटकस्योत्तरार्द्धम् । अत्र हि रामायणे किष्किन्धा—सुन्दरयुद्धकाण्डगता कथा संक्षिप्योपवर्णिताऽस्ति । इदमेव बालिवधसंज्ञयाऽपि व्यपदिश्यते ।

७. बालचरितम्—बालचरितं हि भागवताश्रितं नाटकम् । इदमेव कंसवधसंज्ञयाऽपि व्यपदिश्यते । अत्र हि कृष्णस्य जन्मत आरभ्य कंसवधपर्यन्ता कथोपवर्णिताऽस्ति ।

८. ऊरुभङ्गम्—रूपकमिदमेकाङ्कि । अत्र हि दुर्योधनस्योरुभङ्गपर्यन्ता कथोपवर्णिताऽस्ति । सम्भवत इदमेव हि संस्कृतसाहित्ये **प्रथमं** दुःखान्तनाटकम् ।

९. दूतवाक्यम्—एकाङ्किनाटकमिदं श्रीकृष्णस्य पाण्डवदौत्यकथासम्बद्धम् ।

१०. पञ्चरात्रम्—अत्र हि त्रयोऽङ्काः । अत्र हि यज्ञावसाने द्रोणो दक्षिणारूपेण पाण्डवेभ्योऽर्द्धराज्यप्रदानं वृणुते । दुर्योधनोऽपि यजमानः पञ्चरात्राभ्यन्तरे पाण्डवागमने तथाकरणाय प्रतिजानीते । द्रोणस्य प्रयासेन पाण्डवास्तत्रोपतिष्ठति यथाप्रतिश्रुतं हि राज्यार्ध्यं दुर्योधनस्तेभ्यः प्रयच्छति । कथैषा महाभारतकथया सह विवदते ।

११. दूतघटोत्कचम्—एकाङ्केऽस्मिन् रूपकेऽभिमन्युवधानन्तरं श्रीकृष्णः सन्धिप्रस्तावाय घटोत्कचं दूत्ये नियुनक्ति । सोऽपि धृतराष्ट्रसकाशं गत्वा सर्वं निवेद्य कृतानादरो दुर्योधनेन पुनः प्रत्यागच्छति ।

१२. कर्णभारम्—एकाङ्के रूपकेऽस्मिन् कर्णस्य ब्राह्मणरूपधारिणे शक्राय कवचकुण्डलदानेन सह सम्बद्धा कथा वर्णिताऽस्ति ।

१३. मध्यमव्यायोगः—व्यायोगेऽस्मिन् भीमेन घटोत्कचाद् ब्राह्मणपुत्ररक्षणं भीमस्य हिडिम्बया सह पुनर्मिलनञ्च वर्णितमस्ति । व्यायोगेऽस्मिन्नस्ति लोकमणिदाहालस्य कलाख्या टीका ।

एतदतिरिक्तमपि भासस्य कृतित्वेन सप्तान्यानि नाटकान्यपि स्मर्यन्ते येषु वीणावासवदत्ता यज्ञफलञ्चापि । तदतिरिक्तमपि भासस्य कृतित्वेन स्मर्यते महाकाव्यमपि । यथा हि समुद्रगुप्तस्तं भासमानमहाकाव्यः कृतिविंशतिनाटकः । इति स्तौति । बहवो हि श्लोका भासप्रणीता इति यत्रतत्रोद्धृता दृश्यन्ते, येषां हि त्रयोदशे एव रूपके न दृश्यते प्रतिष्ठा । तेनाऽपि भासस्य कृत्यन्तरस्यापि सम्भावनोदेति ।

भासनाटकानां हि स्वीयमेव वैशिष्ठ्यं विद्यते येन हि ते इतरकविकृतिभ्यो वेभिद्यन्ते । यथा हि बाणभट्टः स्मरति—

> 'सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्बहुभूमिकैः ।
> सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ।' इति ।

कथनेनानेन भासरूपकाणां त्रिविधं वैशिष्टचं स्मर्यते यत्रैषामारम्भः सूत्रधारद्वारैव भवति न तु नान्दीतः, तत्र हि सुविस्तृता कथा वर्ण्यते पात्राणां बाहुल्यञ्च तथैव तत्र पताका विशेषेण विरचिताऽस्ति ।

भासरूपकवैलक्षण्यञ्च यथोपसंहृतं समालोचकैः :—

१. भासरूपकाणि हि सूत्रधारकृतारम्भाणि सन्ति । नाटकान्तरे तु प्रथमं नान्दीपाठो दृश्यते तत एव सूत्रधारप्रवेशः ।

२. तस्य हि रूपकेषु प्रस्तावनास्थाने 'स्थापना' पदप्रयोगो दृश्यते ।

३. भासरूपकेषु सुविस्तृतं कथावस्तु दृश्यते बहुषु पात्रेषु व्याप्तम् । अस्य रूपकाणामुद्देशः कथाविस्तार एव न तु तन्माध्यमेन पाण्डित्यप्रदर्शनम् ।

४. अस्य हि रूपकेषु प्ररोचनाया नितान्तमेवाभावः । सा हि प्रस्तावनाया आदिमो भागो यत्र कवेः कृतेश्च परिचयो दीयते यथा रूपकान्तरेषु दृश्यते ।

५. अस्य कतिपयेषु विशेषतः प्रतिज्ञायौगन्धरायण-स्वप्नवासवदत्त-पञ्चरात्रोरुभङ्गप्रतिमाख्येषु प्रारम्भिकं पद्यं मुद्रालङ्कारमण्डितं दृश्यते यत्र हि मुख्यमुख्यपात्राणां नामोल्लेखः क्रियते । यथा स्वप्नवासवदत्ते—

उदयनवेन्दुसवर्णावासवदत्ताबलौ बलस्य त्वाम् ।
पद्मावतीर्णपूर्णौ वसन्तकम्रौ भुजौ पाताम् ।

अत्र हि उदयन-वासवदत्ता-पद्मावती-वसन्तकानां भङ्ग्यन्तरेण नामोल्लेखः । एतादृशं वैशिष्ट्यं नाटकान्तरे प्रायो न लभ्यते ।

६. एषु हि भरतवाक्ये न तथा वैशिष्टचम् । कतिपयेषु तु तस्याभावोऽपि दृश्यते ।

७. अस्य हि नाटकेषु स्थापनाऽतिस्वल्पा प्रायः साऽपि सर्वत्र समानैव 'आर्यमिश्रान् विज्ञापयामि' इत्याद्या ।

८. अस्य हि एकमेव पात्रमेकाधिकनाटकेषु, दृश्यते । यथा प्रतिहारिणी विजया चतुर्षु नाटकेषु, कञ्चुकी वादरायणः प्रतिज्ञायौगन्धरायणे दूतवाक्ये च ।

९. एषु हि सुवदना दण्डकप्रभृत्यप्रचलितच्छन्दसामपि प्रयोगो दृश्यते प्रायोऽनुण्टुभो बाहुल्यञ्च ।

१०. तस्य कृतिषु व्यङ्ग्यस्य बाहुल्यं बहुधा प्रसर्पति । अत एव सर्वत्र पताकास्थानकप्रयोगो दृश्यते ।

११. अस्य प्रायः सर्वास्वेव कृतिषु भाषिकसमानता रीतिसाम्यञ्च दृश्यते । तथैव तेषु उपमोत्प्रेक्षादीनामलङ्काराणाञ्च सर्वत्र प्रयोगो विलसति सामान्यतः । कथ्यतेह्यस्य रूपकेषु १२७ सङ्ख्याकवाक्यानि सर्वत्र समानानि दृश्यन्ते यथाऽन्विष्टं सुक्थङ्करमहाभागेन ।

१२. अस्य हि कृतिषु अपाणिनीयानामार्षाणाञ्च पदानां प्रयोगबाहुल्यं दृश्यते यथा 'व्यूरौढाः' इत्यादि ।

१३. भासस्य रूपकाणि प्रायः परस्परसम्बद्धानि दृश्यन्ते । यथा स्वप्नवासवदत्तं प्रतिज्ञायौगन्धरायणस्योत्तरभागः । तथैव अभिषेकनाटकं प्रतिमानाटकस्य । एवमेव दूतवाक्य-कर्णभार-ऊरुभङ्गाख्यानि च प्रायः परस्परसम्बद्धान्येव ।

सत्यपि तथास्पष्टे भासरूपकवैशिष्टचे सत्यपि तथात्वे बाणप्रभृतीनां साक्ष्येऽपि केचित्समालोचका गणपतिशास्त्रिप्रकाशितत्रयोदशरूपकाणां भासप्रणेतृत्वं नैव मन्यन्ते । तेषु हि काणेमहाभागोऽग्रणीः । किन्तु ते विस्मरन्ति यद्बाणभट्टः सूत्रधारकृतारम्भबहुकथबहुपात्रपताकास्थानकाकीर्णरूपकाणां भासप्रणीतत्वं स्पष्टमेव मन्यते । दण्डी च 'लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः' इति पद्यमद्धरति भासनाटकगतम् । गौडवधस्य प्रणेता वाक्पतिराजोऽपि भासं ज्वलनमित्रत्वेन स्मरति । तदधिकं, प्रथमकाव्यशास्त्री

भामहः प्रतिज्ञायौगन्धरायणगतं अनेन मम भ्राताहतः' इत्यादिकथनं 'हतोऽनेन मम भ्राता ममपुत्रः पिता च मे इति श्लोकबद्धमुद्धरति । वामनाचार्यो हि भासस्य सप्तश्लोकास्तत्र तत्रोद्धरति । यथा व्याजोक्त्यलङ्कारनिदर्शने स्वप्नवासवदत्तगतं —शरच्छशाङ्कगौरेण— इति पद्यमेव मन्यानपि । राजशेखरस्तु स्वप्नवासवदत्तं नाम्नैव स्मरति । यथा—

भासनाटकचक्रेऽपि छेकैः क्षिप्ते परीक्षितुम् ।
स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः ।'

इति । अभिनवगुप्तपादोऽपि स्वप्नवासवदत्तं स्मरति । भोजराजोऽपि शृङ्गारप्रकाशे स्वप्नवासवदत्तगतं वाक्यमक्षरश उद्धरति । नैतावन्मात्रं कालिदास एव भासं प्रथितयशस्कं नाटककारं मन्यते । कौटिल्योऽपि तस्य प्रतिज्ञायौगन्धरायणगतं 'नवं शरावं' इति पद्यमुद्धरति । सत्स्वपि प्रमाणेष्वेतेषु विद्यमानेषु कश्चिद्धि स्वप्रकर्षसाधनाय भासं द्वादशशतकभवं वा नाटकचक्रं वाक्यारसम्बद्धं च मन्यते तदा किमेवं वक्तव्यमवशिष्यते ।

वयमेव सर्वतोभावेन रूपकचक्रमिदं भासप्रणीतं तथा भासस्योदयनसमकालिकत्वमत एव विक्रमपूर्वं चतुर्थशतकभवमपि मन्यामहे ।

यानि हि खलु वैशिष्टचानि नाटचस्यावश्यकतत्वरूपेण निरूपितानि काव्यविद्भिर्यथा घटनैक्यं तत्सार्थकता, तस्याः ससरम्भा गतिः, कवित्वं चरित्रचित्रणं स्वाभाविकता च तानि हि सन्ति मूर्तीकृतानि भासरूपकेषु । भासस्य कृतौ सर्वत्र विलसति प्रासादिकता । तत्र विकटबन्धक्लिष्टकल्पनाश्लेषभार-समासभूयस्त्वादीनि निकाममेव नैव दृश्यन्ते । तत्र तु नाटचानुरूपा कथा, कथानुरूपा तस्या गतिः, गत्यनुसारं पात्रयोजना, यात्रानुसारिणी भाषा, भाषानुसारिणी अलङ्कारयोजना च दृश्यते बाहुल्येन । कथायाः सादृशः स्वाभाविको विकाशः, पात्राणां तथा कथानुकूलनं विरलमेवान्यत्र दृश्यते ।

२. सुबन्धुः वत्सराजचरितम्

चन्द्रगुप्तसुतस्य विन्दुसारस्य मगधेशस्य सभाकविः काश्मीराभिजनः सुबन्धुः वत्सराजचरिताख्यं नाटकं व्यधादिति समुद्रगुप्तस्य—

व्याहारसौष्ठवमुदाररसं महार्थं
यन्नाटकं सुरभिगर्भितनाटकञ्च ।
तद्वत्सराजचरितं मृदुभावहारि
कृत्वा सुबन्धुरभवत्कृतीनां वरेण्यः ॥

इति वचनाज्ज्ञायते । सम्प्रति तन्नैवोपलभ्यते किन्तु समुद्रगुप्तेन तदवश्य-

मेव दृष्टं भवति। यतो हि स तद् व्याहारसौष्ठवोदाररसमहार्थ-गर्भित-नाटकादिविशेषणैः स्तौति।

सुबन्धुर्हि बिन्दुसारस्य मगधेश्वरस्य सभाकविरासीदिति।

'बिन्दुसारस्य नृपतेः स बभूव महाकविः।
किन्तु सेहे न तद्गर्वं तिरञ्चक्रे च तां सभाम्॥
उरगामे नृपे तस्मिन् क्रुद्धे बन्धयितुं कविम्।
सरस्वती मोचयामास तं देशं सोऽप्यजत्तदा॥
विद्वान् जयी वत्सराजो दृष्ट्वा वैदुष्यमुत्तमम्।
पञ्चग्रामान् ददौ तस्मै निजां भगिनिकां तथा॥'

इति समुद्रगुप्तकथनात् तथैव—

'सुबन्धुः किल निष्क्रान्तो बिन्दुसारस्य बन्धनात्।
तस्यैव हृदयं बध्वा वत्सराजः ... ...

इति अवन्तिसुन्दरीकथायामुक्तत्वाच्च ज्ञायते।

एतदनुमीयते यत्सुबन्धुर्मगधेश्वरस्य बिन्दुसारस्य सभाकविरासीत्। कवयो हि स्वभावेनैव गुणपक्षपातिनः। तेन हि स्वनाटके सर्वजनप्रिय उदयनो नायकत्वेन वर्णितः। तस्य हि तथाचिन्तने भासस्य रूपकाणि तथैव जनमानसे उदयनस्य स्थानञ्च प्रेरकत्वेनास्तामेव। उदयनस्य लोकप्रियत्वं तु प्रतिज्ञायौगन्धरायणे 'विस्रम्भयत्येनं कथमप्युत्पन्नः पौरानुरागः' इति कथनात् कालिदासस्य 'प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान्' इति कथनेन च ज्ञायते। ततः पञ्चशतकोत्तरार्द्धभवः कालिदासस्तमित्थं स्मरति चेत्ततोऽपि द्विशतकपूर्ववर्तिना सुबन्धुना स उपवर्णित इति किमाश्चर्यम्। किन्तु राजानो हि प्रकृति कृपणाः स्वभावतः परोत्कर्षं नैव सहन्ते एव। अपरञ्च वत्समगधयोरासीत्प्राचीनो विद्वेषः। मगधेशेन शिशुनागेन वत्सदेशो मगधसाम्राज्ये समावेशित आसीत्। पुनश्च धननन्द समये स स्वाधीनः सञ्जात आसीत्। बिन्दुसारो हि तस्य पुनर्मगधेष्वेव विलयने कृतप्रयत्नस्त्वासीदेव। स हि स्वसभाकविना तथा विधेन स्वशत्रुराजकीर्तिवर्णनं बिन्दुसारः सोढुं नाशकत् तेन हि स कविर्बन्धने निक्षिप्तः। किन्तु तस्य पत्नी सरस्वती स्वयमपि कवयित्री कवेर्मर्म जानाति स्म। तेन हि तया कथञ्चिदेव बन्धनान्मोचितः कविः। मुक्तश्च स वत्सानेव जगाम। तत्र हि राज्ञा कृतसत्कारः स सुखमवसत्कृतदारो व्यरचयच्च तत्रैव वासवदत्ताख्यं प्रथमगद्यमहाकाव्यञ्च। तेन हि २५० मित विक्रमपूर्ववत्सरमभितस्तस्य स्थितिकालः। एतदधिकं तद्विषये न किमपि ज्ञातम्।

३. शूद्रकः मृच्छकटिकम्

भासनाटकचक्रमादाय यथा पण्डितेषु भासप्रणीतत्वं तेषां स्याद्वा न वेति विवादस्तथैव शूद्रकस्य मृच्छकटिकमादायापि। अत्रापि विवादस्य द्वौ पक्षौ स्तः। एकः शूद्रकस्थितिकालसम्बद्धः अपरस्तस्य मृच्छकटिककृत्त्वसम्बद्धः। केचिच्छूद्रकं कल्पितमनुष्यं मन्यन्ते केचिदैतिहासिकं विदिशापतिम्। विषयेऽस्मिन् समुद्रगुप्तः कथयति स्वीये कृष्णचरिते राजकविवर्णनप्रसङ्गे—

पुरन्दरबलो विप्रः शूद्रकः शस्त्रशास्त्रवित्।
धनुर्वेदं चौरशास्त्रं रूपके द्वे तथाऽकरोत्॥
स विपक्षविजेताऽभूच्छास्त्रैः शस्त्रैश्च कीर्तये।
बुद्धिवीर्ये नास्य वरे सौगताश्च प्रसेहिरे॥
स तस्तारारिसैन्यस्य देहखण्डैः रणे महीम्।
धर्माय राज्यं कृतवान् तपस्विव्रतमाचरन्॥
शस्त्रैर्जितमयं राज्यं प्रेम्णाऽकृत निजगृहम्।
एवं ततस्तस्य तदा साम्राज्यं धर्मशासितम्॥
तत्कथां कृतवन्तौ तौ कवीरामिलसौमिलौ।
तस्यैव सदसि स्थित्वा तौ मानं बह्ववाप्नुताम्॥
सतां मतः सोऽश्वमेधं कृतवानुरुविक्रमः।
वत्सरं स्वं शकाञ्जित्वा प्रावर्तयत वैक्रमम्॥
भूयः स मृच्छकटिकं नवाङ्कं व्यधात्।
व्यधात्तस्मिन् स्वचरितं विद्यानयबलोर्जितम्॥
तदार्यजयकं नाम्ना ख्यातिं विद्वत्स्वविन्दत।
एवं ब्रह्मक्षत्रतेजोराशिरासीत्स शूद्रकः॥
उपवेश्य निजं पुत्रं देवमित्रं निजासने।
वार्धके मुनिवृत्त्यैव नयन् कालं वनं ययौ॥
तस्याभवन्नरपतेः कविराप्तवर्णः
श्रीकालिदास इति योऽप्रतिमप्रभावः।
दुष्यन्तभूपति कथां प्रणयप्रतिष्ठां
रम्याभिनेयं भरितां सरसाञ्चकार॥
शाकुन्तलेन स कविर्नाटकेनाप्तवान् यशः।
वस्तुरम्यं दर्शयन्ति त्रीण्यन्यानि लघूनि च॥ (६-१६)।

तथैव अवन्तिसुन्दरीकथायामुक्तं—

शूद्रकेनासकृज्जित्वा स्वच्छया खड्गधारया।
जगद्भूयोऽप्यवष्टब्धं वाचा स्वचरितार्थया॥ (९)

एभिरुद्धरणैः शूद्रकस्य विषये कतिपयानि तथ्यानि स्पष्टीभवन्ति यदसौ वास्तविकः पुरुषो न तु काल्पनिकः। असौ हि स्वबाहुवीर्येणार्जितां भुवं बुभुजे न तु क्रमागतम्। असौ हि विप्र आसीत् अनेन हि शकाञ्जित्वा तानपसार्य वैक्रमः संवत्सरः प्रवर्तितः। अस्य सभायां रामिलः सौमिलः कालिदासश्च कवय आसन्नाश्रिताः। अनेनाश्वमेधोऽपि विहितः। अस्य पुत्रो देवमित्राख्यः। असौ हि विचक्षणोऽप्यासीत्। अनेन हि धनुर्वेदं चौरशास्त्रं, द्वौ रूपकग्रन्थौ तदतिरिक्तं मृच्छकटिकं नाम नवाङ्कं नाटकमपि प्रणायिषत। मृच्छकटिकं हि तस्य निजचरितमेव। ततः प्रभृति तस्य नाम आर्यजयकमपि प्रचलितमभूत्। मृच्छकटिके आर्यकस्य गोपालोपरि विजयो राज्यप्राप्तिश्च तस्य कवेःस्वचरितमेव। तेनाऽपि तथैव म्लेच्छाश्रयं पालकमपाकृत्य स्वयमेव राज्यं शासितमिति। इत्थं हि शस्त्रेण तेन भूमिरवाप्ता स्वचरितार्थया वाचा यशश्च। स हि वार्द्धक्ये पुत्रं देवमित्रं राज्ये संस्थाप्य तपसे वनं प्रविष्टः। उक्तमेव मृच्छकटिके—

ऋग्वेदं सामवेदं गणितमथ कलां वैशिकीं हस्तिशिक्षां
ज्ञात्वा शर्वप्रसादाद् व्यपगततिमिरे चक्षुषी चोपलभ्य।
राजानं वीक्ष्य पुत्रं परमसमुदयेनाश्वमेधेन चेष्टवा
लब्ध्वा चायुः शताब्दं दशदिनसहितं शूद्रकोऽग्निं प्रविष्टः॥ (१।४)

अत्र 'अग्निं प्रविष्टः' इत्येतस्य 'आत्मदाहं चकार वा' 'मृतः' इत्याशयं गृहीत्वा केचन पाण्डित्याभिमानिनः 'स्वं निधनं न कोऽप्युद्घोषयितुं प्रभवति' इति समालोच्य काव्यमिदं केनचिच्छूद्रकनाम्ना प्रणीतमिति साधयन्ति। वस्तुतोऽग्निं प्रविष्टः इत्येतस्याशयस्तु वानप्रस्थमगादित्याशयो बोध्यते। 'वार्धक्ये मुनिवत्यैव नयन् कालं वनं ययौ' इति कथयित्वा समुद्रगुप्तोऽपि तथैव समर्थयति। 'विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्मकार्मुकं जटाधरः सन् स जुहाव पावकम्' इति पद्यस्यास्य परमार्थः। बाणभट्टोऽमुं विदिशत्वेन कादम्बर्यां स्मरति। आवन्तिकाख्यः कविः शूद्रकजयं ग्रन्थं प्रणीय आवन्तिकं घोषयति। एतत्तु सुनिश्चितमेव यदसौ दाक्षिणात्याभिजनः। असौ हि वायुपुराणे सिन्धुक इति, मत्स्यपुराणे शिशुक इति, विष्णुपुराणे शिप्रक इति भागवते च अन्ध्रः शूद्रः वृषल इति च नाम्ना व्यपदिष्टः। अनेन हि कण्ववंश्यं सुशर्माणं हत्वा राज्यं हस्तगतमकारि। असौ हि महाशैव आसीत्। तं हि भागवता वृषलं कथयन्तीति किमाश्चर्यम्। स्कन्दपुराणे त्वयं शूद्रक एव कथितः। यथा—

'त्रिषु वर्षसहस्रेषु कलेर्यातेषु पार्थिवः।
शूद्रको नाम वीराणामधिपः सिद्धिमित्तकः॥'

इति। अमरकोषटीकाकृत् क्षीरस्वामी हि शूद्रकं चक्रवर्तित्वेकं गणयति। यथा—

'......विक्रमादित्यः साहसाङ्कः शकान्तकः।
शूद्रकश्चाग्निमित्रो वा हालः स्याच्छालिवाहनः॥'

इति। तथैव वाक्यपदीयस्य स्वोपज्ञटीकायां भर्तृहरिरपि शूद्रकं स्मरातीत्थं—'लोकेऽपि राजपुरुष इत्युक्ते कस्य राज्ञः शूद्रकस्येति।' एवं सदाश्रयोऽपि काव्यादर्शटीकायां—सदाश्रयं—हर्षशूद्रकोदयनादिसत्पुरुषतमाश्रयम् इति तं स्मरति वामनाचार्योऽपि तं स्मरति। यथा—

'शूद्रकादिरचितेषु प्रबन्धेषु अस्य भूयान् प्रपञ्चो दृश्यते। इति।

यदि तथा, कालिदासः शूद्रकसभाकविसौमिल्लं स्मरति तदाश्रयभूतं शूद्रकं कथं न स्मरतीत्यपेक्षायां कथ्यते यत्कालिदासस्तत्र प्रसिद्धान् नाटककारानेव स्मरति। मृच्छकटिकं तु शूद्रकस्य चरमा कृतिरर्थाद् राज्यत्यागानन्तरमेव तेन प्रणीतमिदम्। सा कृतिः कालिदासस्य नैव नयनपथमागता भवेदथवा मालविकाग्निमित्रस्य रचना मृच्छकटिकरचनाया प्रागेव सञ्जाता। कथ्यते हि शूद्रकस्य स्थितिकालो विक्रमयुगारम्भात्सप्तविंशतिवर्षमितपूर्वकाल एव। तस्य च शूद्रक इति नाम यथाऽशोकस्य देवानां प्रिय इति। यदेव प्रचलितं तदेव तेनापि धारितम्। वस्तुतस्तु तस्य नाम शिमुक इति केषाञ्चिन्मतम्। पिशेलमहाभागो दण्डिनमस्य प्रणेतारं मन्यते तस्य काव्यादर्शे 'लिम्पतीव तमोङ्गानि'...इति पद्यस्य दर्शनात्। किन्तु तन्नैव युक्तियुक्तं प्रतिभाति यतो हि तथा सति प्रस्तावनायां शूद्रकविषयकचर्चा किंकृता सम्भवति। लेवी महाभागस्तु मृच्छकटिकं कस्याप्यन्यस्य कवेः कृतिं शूद्रकनाम्ना ख्यातां मन्यते किन्तु स तथाकरणे कारणं तु नैव प्रस्तोतुं प्रभवति। कीथमहोदयस्तु शूद्रकमेव काल्पनिकं मन्यते किन्तु एतत्सम्भवति यत्तेन समुद्रगुप्तस्य कृष्णचरिते तस्योल्लेखो नैव दृष्टः स्यात्। स हि नितान्तमेवैतिहासिको राजा भासानन्तरवर्ती कालिदाससमकालीनश्च। नेरूरकरमहाशयस्तु मृच्छकटिकमपिभासस्यैव कृतिं मन्यते चारुदत्तस्योत्तरार्द्धत्वेन। तर्कोऽयं तर्कान्तरापेक्षया मननीयं प्रतिभाति यतो हि भास उदयनसभाकविरिति तु पूर्वं प्रतिपादितमेव। मृच्छकटिके समुल्लिखितौ पालकार्यकौ प्रद्योतस्यावन्तिकस्य वंश्यौ। प्रद्योतस्य गोपालपालकाविति द्वौ सुतौ। पालको हि गोपालं घातयित्वा प्रद्योतानन्तरं राज्यमपहरति। गोपालकसुत आर्यकः पितृवधप्रतिशोधाय प्रयतमानः पालकपुरुषैः गृहीतः कारागारे सबन्धनं निक्षिप्यते। आर्यकः कथञ्चित्ततः पलायित्वा बहिरागत्य पालकं हत्वा राज्यं गृह्णाति। उदयनस्य विवाहकाले एव प्रद्योतो-

ऽतिवृद्ध आसीत्। तेन सम्भवति भाससमये एव सा घटना घटिता भवेत्। अपरञ्च, भासस्य प्रतिज्ञायौगन्धरायणस्वप्नवासवदत्ते, प्रतिभानाटकाभिषेक-नाटके चान्योन्यस्य पूर्वापरभागौ दृश्येते। तथैव चारुदत्तस्योत्तरार्द्धत्वेनेदमपि प्रणीतं सम्भवति। किन्तु तत्र शूद्रकस्योल्लेखस्य सङ्गतिर्नैव तिष्ठति। यदि हि नाटकमुख्यभागो भासप्रणीतः प्रस्तावनाभागश्च पश्चादन्येन तथा संयोजित इति कथ्यते चेदपि तन्न युक्तियुक्तं प्रतिभाति। समुद्रगुप्तो हि स्पष्टमेव शूद्र-कस्यास्तित्वं तस्य मृच्छकटिकस्य कर्तृत्वञ्च स्मरति।

मृच्छकटिके हि वैदिकधर्मेण सह बौद्धधर्मोऽपि सादरमादृतो दृश्यते। तत्र बौद्धभिक्षोः संवाहकस्योपस्थितिस्तथैव सूचयति। एतद्धि विक्रमसमकाल-कालमभित एव सम्भवति। राजतन्त्रस्य दौर्बल्यञ्च तस्मिन्नेव युगे आसीत्। अपरञ्च ग्रन्थोऽयं भरतप्रणीतप्राकृतप्रयोगनियमं दृढतयानुकरोति तथैवायं वररुचेः प्राकृतव्याकरणंप्रणयनाय दृढाधारश्च। भासो हि न तु भरतप्रणीत-नाट्यनियमाननुयाति नैव च तत्कृतप्राकृतप्रयोगनियमं पालयति। तेन हि मृच्छकटिकं भासादनन्तरकालवर्तिनाटकं सिध्यति।

मृच्छकटिके हि सन्ति दशाङ्काः। समुद्रगुप्तस्तु नवाङ्कमिदं कथयति। सम्भवति अङ्कगणनाभ्रमो वा द्वयोरङ्कयोरेकाङ्कगणनं वा। अत्र हि चारुदत्त-वसन्तसेनयोः प्रणयः पूर्वभागे चरमभागे च तयोर्मिलनं वर्णितमस्ति। चारु-दत्तस्य पुत्रो रोहितको मृन्निर्मितशकटेन क्रीडितुं नैव वाञ्छति स्पृहयति च हैमशकटेन क्रीडनाय। वसन्तसेना तन्निमित्तं स्वान्याभूषणानि तस्मै प्रयच्छति यानि हि पश्चाच्चारुदत्तस्य विपत्तिनिमित्तानि भवन्ति। शकारो वसन्तसेनायै स्पृहयति राजश्यालः किन्तु सा तमपाकरोति। सोऽप्यभिमानवशात्तां गले निगृह्णाति। मृतप्रायां तां पर्णैराच्छाद्य न्यायालयं गत्वा चारुदत्तेन दरिद्रेण धननिमित्तं वसन्तसेना हतेति चारुदत्तमभियुनक्ति। चारुदत्तो हि मृत्युदण्डेन दण्ड्यते। एतस्मिन्नेवान्तरे वसन्तसेना संवाहककृतोपचारेण पुनरुज्जीविता चारुदत्तं तथाकारितं श्रुत्वा तमनुधावति। तदैवार्थकोऽपिचारुदत्तमित्रं पालक-मतिकर्माणं हत्वा स्वयमेव राजा भवति उद्घोषयति च चारुदत्तस्य मोक्षम्। ततश्च कृतपरिणयौ वसन्तसेना चारुदत्तौ सुखेन तिष्ठतः।

मृच्छकटिकस्य शैली सरला सरसा च। तत्र हि रुद्रदामशिलालेखे दृश्य-माना क्लिष्टता मनागपि नैवालोच्यते। भाषाभावादिदृष्टयेदं प्रकरणं भास-सामीप्यमेव भजते पश्चाद्वर्तिकाव्यापेक्षया। शूद्रको हि न केवलं नाटककारो-ऽपितु सिद्धहस्तः कविश्च। अस्य प्रकरणे नाटकीयता कवित्वञ्चोभे एव स्पष्टतया प्रतिभासेते। स हि वैदर्भरीतेः कविः। दृश्यतामस्य काव्यच्छटा—

मूढे निरन्तरपयोधरया ममैव कान्तः सहाभिरमते यदि किं तवात्र।
मा गर्जितैरिति मुहुर्विनिवारयन्ती मार्गं रुणद्धि
कुपितेव निशा सपत्नी। (५।१५)।

तस्य हि वर्षर्तोर्वर्णनं भासस्य सन्ध्यासमयवर्णनेन सह नितान्तमेव साम्यं भजते। यथा—

गता नाशं तारा उपकृतमसाधाविव जने
वियुक्ताः कान्तेन स्त्रिय इव न राजन्ति ककुभः।
प्रकामान्तस्तप्तं त्रिदशपतिशस्त्रस्य शिखिना
द्रवीभूतं मन्ये वतति जलरूपेण गगनम्॥'

प्राकृतस्य सप्त भेदा अत्र प्रयुक्ता दृश्यन्ते। ते च शौरसेनी अवन्तिका-प्राच्या-मागधी-शकारी-चाण्डाली-ढक्कीतिसंज्ञिताः। अत्रत्यं हि सामाजिकं राजनैतिकञ्च चित्रणं वस्तुतो विलक्षणमेव। मृच्छकटिकं हि तादात्यसामाजिक-स्थितेरुपहास एव राजनैतिकास्थिरताया उन्नयनञ्च।

एतदतिरिक्तं शूद्रकस्य पद्मप्राभृतकभाणोऽपि कृतित्वे कथितः किन्तु ग्रन्थो-ऽयं सम्प्रति नैवोपलभ्यः।

४. कालिदासः मालविकाग्निमित्रम् अभिज्ञानशाकुन्तलं विक्रमोर्वशीयञ्च

कालिदासनामश्रवणेनैव रसिकानामन्तस्करणं द्रवतीति कथनेनैव लेश-मात्रमप्यत्युक्तिः। काल्या दासोऽयं सर्वानेव सहृदयान् दासीकरोति सरस-वचनैः। अस्य हि प्रथितानि त्रीणि रूपकाणि मालविकाग्निमित्रं विक्रमोर्वशीय-मभिज्ञानशाकुन्तलञ्च।

महाकवेरस्य देशकालविषये पण्डिता नैकमत्यं भजन्ते। स्वयञ्च तेन न कुत्रापि तद्विषये किञ्चिन्मात्रमपि सङ्केतितम्। तस्य ग्रन्थानामाभ्यन्तरपरी-क्षणेऽपि विषयेऽस्मिन्न कोऽपि प्रकाश उदेति। रूपकव्यतिरिक्तं ह्यस्य सन्ति चत्वारः काव्यग्रन्थाः कुमारसम्भव--रघुवंशमेघदूत ऋतुसहाराभिधाः। किन्तु ते सर्वेऽपि कवेरस्य देशकालविषये स्वं स्वं मृदङ्गं वादयन्ति स्वाभिमते एव ताले। कुमारसम्भवस्य कविर्गन्धमादनस्य कोणे कोणे भ्रमति येन तस्य तत्प्रान्तवासिना सिध्यति। न हि अन्यदेशीयस्तथा वर्णयितुं प्रभवति। यद्यपि कवयः क्रान्तदर्शिनस्तेषां तथापि क्रान्तदर्शिताऽपि न तथा यथार्थमाकलयितुं प्रभवति। रघुवंशकारस्तु मगधेष्वेव रमते 'कामं नृपाः सन्तु सदृशोऽन्ये राज-न्वतीमाहुरनेन भूमिम्' इति कथनात्। स हि रघोर्दिग्विजयवर्णनेऽपि मगधान् नैव स्पृशति येन हि तस्य तद्देशीयता सिध्यति। ऋतुसंहारकृत्तु विन्ध्येष्वेव रमते। तेन वर्णित ऋतुस्वभावा विन्ध्ये एव सम्भवति न तु हिमवत्पार्श्वे। स

हि वैन्ध्यवनं नाम्नापि स्मरति। मेघदूतस्य प्रणेता उज्जयिनीं प्राणाधिकां मन्यते 'वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तरस्याम्' इति कथनेन। तथैव मालविकाग्निमित्रकृत्कविरात्मानं विशालापक्षपातिनं दर्शयति। स हि पुष्यमित्रं सेनापतिनाम्ना जानाति। तस्याश्वमेधञ्च स्मरति स्मरति च अग्निमित्रपुत्रेण वसुमित्रेण सिन्धुनिवासियवनध्वंसञ्च। विक्रमोर्वशीये स हि महेन्द्रादित्यराजधानीं मालवां पूजयति। अभिज्ञानशाकुन्तले कविरात्मानं मालिनीतटे एव प्रापयति। स हि तत्रत्यां भूमिं नेत्रसाक्ष्येणेव वर्णयति। विसङ्गत्यामस्यां कतमो देशः कालिदासस्येति वक्तुं नैव पार्यते। तस्य हि ग्रन्थेषु सामान्यमेतावदेव यत्स-शैव आसीदद्वैतमतसमर्थकश्च। तस्य हि सर्वेऽपि ग्रन्थाः केनाऽप्युपायेन पर्वतप्रदेशं स्पृशन्त्येव। एतदाधारेणैतदनुमीयते यत्कालिदासस्य जन्म कश्मीरेभ्य आरभ्य भूतस्थानपर्यन्तं यत्र कुत्रापि पर्वतीयप्रदेशे समभवद्विशेषतस्तत्रापि केदारखण्डे यतः स हि भागीरथीमेव समधिकं वर्णयति। ततश्च स अग्निमित्र-शूद्रक-विक्रमादित्य सभामुपस्थितो दृश्यते। एतेषां हि स्थितिकालस्य पूर्वापरवर्तित्वं प्रसिद्धमेव। तत्रापि कालिदासोऽग्निमित्रसभाकविरासीदिति मतं न तथोपयुक्तं प्रतिभाति यतो हि जीवितेऽग्निमित्रे कदापि नाटकस्य नायकतां स नैव स्वीकुर्यात्सम्राड् हि सः। सम्भवति तद्वंशीयस्य कस्यचिद्राज्ञस्तेन सभासत्त्वं स्वीकृतं स्यात्। तथा सत्यपि तस्य विक्रमसभासत्त्वं नैव सिध्यति। अन्तिमशुङ्गवंश्यस्य नृपतेर्विक्रमादित्यस्य समये सामान्यतोऽपि सप्तषष्टिमितवत्सराणामन्तरम्। शूद्रकस्य स्थितिकालोऽपि विक्रमकालात्सप्तविंशतिवर्षपूर्वमतः। तावदेव सम्भवति यत्कालिदासः प्रथमयौवने शूद्रकं संसेव्य उत्तरयौवने विक्रममाश्रितवानिति। रचनाप्रौढीदृष्टया तदपि न सम्भवति। यतो हि निश्चयमेवाभिज्ञानशाकुन्तलं तस्य चरमाकृतिर्मालविकाग्निमित्रं प्रथमा। तेन हि शाकुन्तलात्पूर्वमेव विक्रमोर्वशीयस्य रचना भवितुमर्हति विषयप्रस्तावनादृष्टया। अतोऽस्य तत्वं निहितं गुहायाम्। तेन हि महाजनो येन गतः सपन्था। महाजनास्त्वत्र चतुर्धा विभक्ता विक्रमानन्तरषष्ठशतकोत्तरार्द्धवादिनः वैक्रमचतुर्थशतकवादिनस्तथैव विक्रमसमकालवादिने विक्रमपूर्वकालवादिनश्च। षष्ठशतकोत्तरार्द्धवादिनो हि यशोवर्माणं वा श्रीहर्षं विक्रमशकप्रवर्तकं तथा च कालिदासं तत्सभाकविं मन्यन्ते। किन्तु मतमिदं वातभवनमेव यतो हि ततः पूर्वमपि मालवगणस्थितिवर्षगणना प्रचलिता दृश्यते। समुद्रगुप्तो हि कालिदासं प्राचीनकवित्वेन स्मरतीति चतुर्थशतकवादिमतमपि तथैवाग्राह्यम्। अपरञ्च महाशैवोऽयं वैष्णवभक्तानां सभाकविरासीदित्यपि नैव सुसङ्गतम्। तथैव स हि पाण्ड्यनृपं स्मरति। विक्रमानन्तरप्रथमशतके एव पाण्ड्यदेशः शत्रुस्तद्भुत आसीत्। विक्रमसमकालिकवादिमतं तथ्यस्य

नैकट्यमालम्बते यथाकथञ्चित्। वस्तुतस्तु कालिदासस्य शूद्रकसभाकवित्वमेव सुसङ्गतं दृश्यते तथैव समुद्रगुप्तोऽपि सङ्केतयति स्वीये कृष्णचरिते। स हि रघुवंशे रघोर्हूणोपरि विजयं वर्णयति किन्तु रघुणा ये हूणाः पराजितास्ते भारताद्बहिरेवासन्। पारसिकविजयानन्तरं रघुर्हूणान् व्यजैषीत्। तेन हि हूणानामवस्थितिस्तदा पामीरपार्श्ववर्तिनी दृश्यते। विक्रमपूर्वद्वितीयशतकमभितो हि हूणा स्तत्रासन्निति पुरावृत्तविदो वदन्ति। तांश्च शूद्रकः विजित्य वैक्रमशकं प्रावर्तयदिति समुद्रगुप्तस्य कृष्णचरिताज्ज्ञायते। पाण्ड्यानामवस्थितिर्हूणानां पश्चिमोत्तरप्रान्तवासित्वं, क्षत्रियकन्यानां स्वयंवरविधिरुपनर्मदप्रदेशे द्वैराज्यपद्धतिश्च कालिदासं विक्रमशकप्राग्वर्तिनं साधयन्ति।

अथाऽस्य रूपकाणां संक्षिप्तिः परिचयोऽत्रोपस्थाप्यते।

(क) **मालविकाग्निमित्रम्** नाटकमिदं कालिदासस्य प्रथमकृतित्वेन प्रसिद्धम्। अत्र सन्ति पञ्चाङ्काः। ग्रन्थेऽस्मिन् शुङ्गवंश्यो युवराजः अग्निमित्रो नायको धीरोदात्तप्रकृतिको धीरललितत्वगुणसम्पन्नो नायिका च तथैव मालविकाऽऽख्या विदर्भराजकन्या। निश्चितसम्बन्धो माधवसेनो वैदर्भः स्वभगिनीं मालविकामादाय विदिशां गच्छन्मार्गे यज्ञसेनेन गृहीतो बन्धने निक्षिप्तश्च। सम्भ्रमे प्रणष्टा मालविका वीरसेनेन नर्मदादुर्गरक्षकेण धारिणीनिमित्तं विदिशां प्रेषिता भवति। महामहिषी धारिणी तां नायकतो यथाशक्ति परिहरति किन्तु स तां पश्यति भवतश्चोभौ परस्परानुरक्तौ। मिलने बाधकरूपेण धारिणीं मालविकां बन्धने निक्षिपति किन्तु सर्पदंशच्छलेन विदूषकस्तां मोचयति। एतस्मिन्नन्तरे सैनिकहस्तक्षेपेण माधवसेनः कारागाराद्विमुच्यते स्थाप्यते च विदर्भेषु माधवसेनयज्ञसेनयोर्द्वैराज्यम्। प्राप्तपरिचया धारिणी मालविकया सहाग्निमित्रस्य परिणयमनुमन्यते। ततश्च कृतविवाहो नायकः सह प्रेयस्या सुखमेधते इति नाटकस्यास्याधिकारिकवृत्तम्। अत्र हि मुख्यो रसः शृङ्गारोः वीरश्चाङ्गम्। वस्तुतस्तु रूपकमिदं नाटिकाकोटिकं किन्तु पञ्चाङ्कप्रणीतत्वान्नाटकत्वेन गृहीतम्।

असौ हि कालिदासस्य प्रथमा कृतिः। अत्र हि कविरनन्तरप्रणीतनाटकापेक्षया न तथा सिद्धहस्तस्तथापि कालिदासस्तु कालिदास एव। तस्य रचनासौष्ठवं सरसपदावली चात्रापि तथैव यथेतरनाटकेषु तस्य। अस्य हि कवित्वं, घटनासंयोजनं पात्रोपस्थापनादिकञ्च प्रशंसनीयं प्रभावि च। कविः स्वयमेव कथयति यत्सत्स्वपि भाससौमिल्लकविपुत्रादिप्रणीतेषु रूपकेषु रूपकमिदमपि ग्राह्यमेव यतो हि—

पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापिकाव्यं नवमित्यवद्यम्।
सन्तः परीक्ष्यान्यतरद् भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः। (१।२)

नाटकस्य ग्राह्यतामादाय स कथयति —

देवानामिदमामनन्ति मुनयः शान्तं क्रतुं चाक्षुषं
रुद्रेणेदमुमाकरव्यतिकरे स्वाङ्गे विभक्तं द्विधा ।
त्रैगुण्योद्भवमत्र लोकचरितं नानारसं दृश्यते
नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाऽप्येकं समाराधनम् ॥ (१।४) ।

कथनेऽस्मिन् कविर्भरतप्रणीतनाट्यशास्त्रमक्षरशोऽनुसरति । अत्र हि नाट्याचार्ययोर्हरदत्तगणदासयोरन्योन्यस्पर्द्धा साधु चित्रिता । सुशिक्षकत्वमधिकृत्य कविः कथयति —

'क्लिष्टा क्रिया कस्यचिदात्मसंस्था सङ्क्रान्तिरन्यस्य विशेषयुक्ता ।
यस्योभयं साधु स शिक्षकाणां धुरि प्रतिष्ठापयितव्य एव । (१-१६)

अस्य हि प्रसादशिला माधुर्यगुणमण्डिता भाषा कमपि रसिकं रसयितुं समर्था ।

(ख) विक्रमोर्वशीयम् —रचनाकोटिदृष्ट्या रूपकमिदं मालविकाग्निमित्राभिज्ञानशाकुन्तलयोर्मध्यवर्ति । अत्र हि अप्सरस उर्वश्या सह पुरूरवसः प्रेमलीला वर्णिताऽस्ति । लक्षणदृष्टयेदं त्रोटकम् । अत्रापि पञ्चैवाङ्का । कथानकमिदं ऋग्वेदादौ पुराणेषु चोपवर्णितं पुरूरवस उर्वश्याश्च प्रणयसम्बन्धं कविकल्पनया नवीनत्वेनोद्भाव्य प्रस्तुतम् । मेघविद्युद्रूपयोरुभयोः परस्पराश्रयनैवास्य शार्ङ्गारिकः पक्षः । पुरूरव हि विक्रमो विक्रम्य राक्षसोपद्रुतामुर्वशीं मोचयति । अन्योन्यविलोकने हि तयोश्चेतस्यनुराग उद्भवति । पुरूरवसः स्मृत्या भ्रष्टगतिरुर्वशी भरतेन भूतलस्पर्शाय शप्ता भवति पुत्रदर्शनेन शापान्तश्च निश्चीयते । पश्चाच्च शक्रप्रसादेन तयोराजीवनं मिलनं सुनिश्चितं भवति । त्रोटकमिदमन्वर्थसंज्ञम् । ग्रन्थेऽस्मिन् कविः सौन्दर्यवर्णने परमं कौशलं दर्शयति । उर्वशीमादाय स कथयति—

'अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।
वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोरममिदं रूपं पुराणो मुनिः । (१।१०)

इति । उर्वशीवियोगे नायकस्य व्यामोह इत्थं वर्णितः—

क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येव सा
दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमदो कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मशाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपेहि कः खलु युवा धन्योऽधरं वास्यति ।'

कवेरस्य व्यतिरेकच्छटेत्थम्—

आभरणस्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः ।
उपमानस्याऽपि सखे प्रत्युपमानं वपुस्तस्याः ॥ (२।३) ।

स हि सम्भोगावस्थानुकूल्यं विरहावस्थाप्रातिकूल्यञ्चैकत्रैव वर्णयति सुनिपुणम् । यथा—

पादास्त एव शशिनः सुखयन्ति गात्रं
बाणास्त एव मदनस्य मनोऽनुकूलाः ।
संरम्भरूक्षमिव सुन्दरि यद्यदासीत्
त्वत्सङ्गमेन मम तत्तदिवानुनीतम् ॥ (३।२०) ।

इति ग्रन्थेऽस्मिन्काट्यवेमटीका प्रसिद्धा ।

(ग) अभिज्ञानशाकुन्तलम्

अभिज्ञानशाकुन्तलं तु न केवलं संस्कृतसाहित्यस्यैवापितु विश्वसाहित्यस्यैव मुकुटायते रचनासौष्ठवदृष्ट्या । मृगयाविहारी पौरवो हि दुष्यन्तो मालिनीतटस्थितं कण्वाश्रमं प्राप्नोति । तत्र स शकुन्तलां दृष्ट्वा भृशं तस्यामनुरक्तः कण्वस्योपस्थितानेव तां गान्धर्वेण विधिना परिणीय ताञ्चोपभुज्य कृतप्रतिज्ञस्तन्नयनाय राजधानीं प्रति निवर्तते । एतस्मिन्नन्तरे शून्यहृदयां शकुन्तलामात्मानमुपेक्षितवतीं मत्वा दुर्वासा यथेच्छागतस्तां प्रियो विस्मरतीति शपति । सखिभ्यां प्रसादितश्च स प्रणयचिह्नदर्शनाच्छापान्तमपि निर्दिशति । तीर्थयात्रातः प्रत्यागतः कण्वः सुतां दुष्यन्ततेजोधारिणीं ज्ञात्वा तां ग्रहीतुः सकाशं प्रेषयति । राजा तु शापप्रभावात्कृतप्रयत्नोऽपि नैव परिचिनोति-तामत एव तिरस्करोति । एतस्मिन्नन्तरे काचिदप्सरोवरा तां मारीचाश्रमं प्रापयति । तत्रैव सा तनयं सूयते । आत्रान्तराले धीवरात्प्राप्ताङ्गुलीयको राजा तां स्मरति भवति तद्विरहेण व्यामुग्धः । शक्रसाहाय्याय दिवं गत्वा प्रत्यागतः स मारीचाश्रममवतीर्णो बालकं सिंहशिशुना क्रीडन्तं पश्यति । तत्रैव भवति च तयोः पुनर्मिलनं शकुन्तलादुष्यन्तयोः ।

कथानकमिदं महाभारतादावपि दृश्यते किन्तु तत्र नास्ति सजीवत्वं कथायाम् । कालिदासेन तामेव नीरसां कथामादाय स्वप्रतिभया तां नवत्वेन परिकल्प्य सन्निवेशिताऽस्ति सा । पुराणेषु शकुन्तला प्रौढा युवतिर्दृश्यते । सा हि स्वयमेव सूचितस्वजन्मवृत्तान्ता तत्तनय एव युवराजो भविष्यतीति संविदि दुष्यन्तस्य पत्नीत्वं स्वीकरोति । कण्वाश्रमे एव सा तनयं सूते । षड्वर्षवयस्कं तमादाय सा प्रतिष्ठानपुरं गच्छति । तत्र दुष्यन्तो जानन्नपि तां तिरस्करोति लोकवादभिया । ततश्च नभोवाणीप्रेरितस्तां गृह्णाति चोभौ सुखमेधेते च ।

कालिदासकल्पितकथायां तु शकुन्तला मुग्धा नायिका। सा स्वयमेव नैव किञ्चित्कथयति। स्वजन्मनो वृत्तान्तमपि सा सखीमुखेन ज्ञापयति। गर्भमरालसैव सा पतिगृहं प्रेष्यते कण्वेन। शकुन्तला प्रस्थापनवृत्तान्तं कविना तथा निबद्धं यथा हि तेन मन्ये दृषदपि द्रवत्वमायाति शोकविह्वला। सा च पथि शक्रतीर्थे स्नानसमये दुष्यन्तप्रदत्ताङ्गुलीयकं जले पतितमपि शापप्रभावान्नैव जानाति। तेनैव सा दुष्यन्ताय स्वपरिचयप्रदानेऽसफला भवत्यत एव तिरस्कृता च। पश्चाच्च धीवरस्तदङ्गुलीयक मत्स्योदरे प्राप्नोति निगृह्यते च तद्विक्रीणन्नापणे। ततश्च तद्राज्ञे निवेद्यते। राजाऽपि तद्दृष्ट्वा जागृतस्मृतिः पश्चात्तापेन दह्यमानान्तो भृशमुद्विग्नो भवति। एवं खिन्नचेतसं तं मातलिर्विदूषकखेदनेन पौरुषाय जागरयति। इत्थं हि तत्र दुर्वासःशापः, शकुन्तलाप्रस्थापनं, अङ्गुलीयकप्रकरणं मालतेरुपस्थितिश्च कवेर्योजनैव। शाकुन्तलस्य महिमानं तु न कोऽपि लेखन्याऽवतारयितुं प्रभवति। उक्तमेव—

'काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र शाकुन्तलं मतम्।
तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम्॥'

एवमेव जर्मनकवेर्गेटे महाभागस्य कथनसारोऽयं—

वासन्तं कुसुमं फलञ्च युगपद् ग्रीष्मस्य सर्वं च यत्
यच्चान्यन्मनसो रसायनमतः सन्तर्पणं मोहनम्।
एकीभूतमभूतपूर्वमथवा स्वर्लोकभूर्लोकयो—
रैश्वर्यं यदि वाञ्छसि प्रियसखे शाकुन्तलं सेव्यताम्॥'

अथवा वासन्तस्य कुसुमस्य ग्रैष्मस्य फलस्य वर्षाया हरितत्वस्य, शरदः शोभायाः शिशिरस्य शीतलत्वस्य हेमन्तस्य रमणीयत्वस्य च यदि एकत्रैव युगपदेव स्पृहा विद्यते तदा शाकुन्तलं सेवनीयम्। अत्र हि दुष्यन्तस्य मृगयाविहारः, कण्वाश्रमदृश्यं, तापसकन्यकानां बाल्यभावः, शकुन्तलाया मुग्धात्वं, दुष्यन्तशकुन्तलयोः प्रेमलीला, पुत्रीपितुरवस्था, पुत्र्याः पतिगृहं प्रति प्रेषणम्, प्रासादव्यवहारः, भरतस्य बाल्यलीला च नितान्तमेव सर्वोत्कृष्टत्वस्य परमं निदर्शनम्।

मृगयाविहारो यथा—

ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः-
पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम्।
शष्पैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति॥

बालसुलभस्नेहो यथा—

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासैरव्यक्तवर्णरमणीयवचः प्रवृत्तीन्।
अङ्काश्रयप्रणयिनस्तनयान् वहन्तो धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति॥ (७।१७)

तापसकन्यकानां मौग्ध्यं यथा—

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्॥

तथैव—

अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुहै-
रनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम्।
अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं
न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः॥ (२।१०)

पुत्रीप्रस्थापनसमये पितुरवस्था यथा—

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम्।
वैक्लव्यं मम तावदीदृशमिदं स्नेहादरण्यौकसः
पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः॥ (४।६)
पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वसिक्तेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनाऽपि भवतां स्नेहेन या पल्लवम्।
आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम्॥

भरतस्य बाल्यलीला यथा—

'जृम्भस्व सिंह ! दन्तांस्ते गणयिष्ये।'

पितुर्वात्सल्यं यथा—

शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृताऽपि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः॥ (४।१८)

वियोगिनो वियोगजन्यावस्था यथा—

तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्वमिन्दोः
द्वयमिदमयथार्थं दृश्यते मद्विधेषु।

विसृजति हिमगर्भैरग्निमिन्दुर्मयूखै-
स्त्वमपि कुसुमबाणान् वज्रसारीकरोषि ॥ (३।३) ।

नायकस्य धीरोदात्तत्वं यथा—

कुमुदान्येव शशाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव ।
वशिनां हि परपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखी वृत्तिः ॥ (५।२८)

अयोगशृङ्गारो यथा—

दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे
तन्वीस्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ।
आसीद्विवृत्तवदना च विमोचयन्ती
शाखासु बल्कलमशक्तमपि द्रुमाणाम् ॥ (२।१२) ।

पुत्रीपितुरितिकर्तव्यता यथा—

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलं चात्मन-
स्त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिं च ताम् ।
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया
भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं वधुबन्धुभिः ॥

इत्थं हि समुद्धरणे सर्वाण्यपि पद्यान्यस्योद्धृतानि भवन्ति। वस्तुतो हि कालिदासीयं प्रत्येकं वाक्यं मधुरं कूजति । शकुन्तलां दृष्ट्वा दुष्यन्तश्चिन्तयति-

इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥ (१।१८)

कालिदासो हि संस्कृतसाहित्ये सर्वोत्कृष्टः कविः । तस्य सरसा सरला च शैली सर्वानपि कवीनतिशेते । तस्य प्रतिभोच्चता, भावगाम्भीर्यं, अनुभूति-दार्ढ्यं, प्राञ्जला भाषा, घटनासंयोजनवैलक्षण्यञ्च नान्यत्र प्राप्यम् । स हि वैदर्भरीतेः कविस्तेन हि तस्य रचना सर्वत्र मधुरा ललिताऽल्पसमस्ता च। यथा हि—

'सरसिजमनुविद्धं शैवलेनाऽपि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।'

तस्य वर्णनाचातुरी तु प्रशंसातिगा । स हि यदेव स्पृशति तदेव नृत्यति सुमधुरम् । यथा हि—

अधरः किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणौ बाहू ।
कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम् । (१।२९)

तस्यच्छन्दसां प्रयोगोऽपि भावानुसारी दृश्यते । स हि शोकं मन्दाक्रान्तया वा वियोगिन्या, गम्भीरभावं स्रग्धरया, सुकोमलभावं मालिन्या वा प्रकट-यति । तेनैव तस्य कृतौ भाषाभावयोः सुन्दरः समन्वयो दृश्यते ।

कविरसौ चरित्रचित्रणं नाटचशास्त्रीयमक्षरशोऽनुसरति । तस्य हि पात्राणि न कदाऽपि स्वीयां सीमामुल्लङ्घयन्ति । पात्राण्यस्योदात्तभावनया प्रेरितानि सन्ति सर्वत्र ।

तस्य हि पात्राणि विविधक्षेत्रेभ्यो गृहीतान्नि सन्ति । स हि तपोवनं, राजप्रासादं निम्नकोटिकजीवनमपि तथैव स्पृशति यथा तेन तत्रापि कियत्कालमुषितं स्यात् । तपोनिधिरपि कण्वः स्नेहाप्लुतपितुर्भूमिकां दर्शयति । स्पृहयन्नपि दुष्यंतः परस्त्रीभिया शकुन्तलामपाकरोति । कवित्वभाराक्रान्त-मपि कवेरस्य नाटचं न कदाप्यौचित्यं जहाति । अनेन हि यत्र यदेवोचितं तत्र तदेव निक्षिप्तं दृश्यते । कालिदासरूपकाणां मुख्यं प्रयोजनं तु रसव्यञ्ज-नैव । अतस्तत्र केवलं नग्नशाङ्गारिकवातावरणं नैव दृश्यतेऽपि तु सर्वत्र संयतता समावेशिता । शकुन्तलायामासक्तोऽपि राजा धर्मपथं नैव जहातीति परमुदा-हरणमस्य । कवेरस्य पुरुषपात्रापेक्षया स्त्रीपात्राणां चित्रणेऽधिकसफलता । तस्य हि प्रेम्णो लक्ष्यमुदात्तगुणतैव न तु कामुकता । तेनैव बाणः कथयति—

'निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुरसान्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ।'

इति । तथैव न्यायमञ्जर्यामपि—

'अमृतेनेव संसिक्ताश्चन्दनेनेव चर्चिताः ।
चन्द्रांशुभिरिवोद्धृष्टाः कालिदासस्य सूक्तयः ।'

कथ्यते हि कालिदासस्य कुन्तेश्वरदौत्यं नाम ग्रन्थोऽप्यासीद्यथा क्षेमेन्द्रः स्मरति किन्तु स सम्प्रति नैवोपलभ्यते । सर्वतोमुखप्रतिभाशालिनां किम्मा-त्रमशोभनम् ।

५ वररुचिः : उभयाभिसारिका

वररुचिना कविवरेण उभयाभिसारिकासंज्ञको भाणः प्रणीतोऽस्ति । अत्र हि कुबेरदत्तनारायणदत्तयोर्जीवनं वर्णितमस्ति । ग्रन्थेऽस्मिन् न्याय-साङ्ख्य-सिद्धान्ताः प्रतिपादिताः सन्ति तथैव नृत्यकलावर्णनञ्च । अत्र भासनाटकीया विषेशता लभ्यते ।

वररुचेः कालो नैव सम्यग्ज्ञातः । कथ्यते हि वररुचिनाम्ना द्वौ विचक्षणौ प्रसिद्धौ स्तः । एकः कात्यायनो वररुचिः पाणिनीयव्याकरणोपरि वार्तिककारः अपरस्तु प्राकृतप्रकाशकारः । द्वितीयो हि वररुचिर्विक्रमसमकालीन इति विश्वस्यते । भाणोऽयं द्वितीयवररुचेः सम्भवति । विषयोऽयमधिकानुसन्धान-मपेक्षते ।

६. अश्वघोषः : शारिपुत्रप्रकरणम्

अश्वघोषस्यापि शारिपुत्रप्रकरणं नाम रूपकं लूडर्समहोदयप्रयासेन प्राप्तमस्ति। अश्वघोषो हि कनिष्कसभासदिति तस्य स्थितिकालो वैक्रमप्रथमशतकमभितोऽनुमितः।

शारिपुत्रप्रकरणं हि नवाङ्कप्रकरणम्। अत्र हि शारिपुत्रस्य मौद्गल्यायनस्य च भगवतो बुद्धस्योपदेशेन बौद्धधर्मग्रहणसम्बद्धा कथा वर्णिताऽस्ति। अत्र यत्र तत्र बौद्धमतसम्बद्धा उपदेशाश्च समावेशिताः सन्ति। अत्र हि भरतवाक्यवर्जं सन्ति सर्वे नाट्यपक्षा व्यवहृताः। सरलया संस्कृतगिरोपनिबद्धेऽस्मिन् ग्रन्थे सन्ति काश्चिद् व्याकरणसम्बद्धाशुद्धयोऽपि। तच्च सर्वं प्राकृतप्रभावात्सञ्जातमित्यनुमीयते। एतदतिरिक्तं हि तस्य द्वे रूपकेऽपि लभ्येते किन्तु खण्डिते नामरहिते च। तत्रैकस्मिन् हि प्रबोधचन्द्रोदये इव बुद्धिधृतिकीर्ति-बुद्धानां पात्रत्वं दृश्यते। द्वितीये हि मृच्छकटिके इव मगधवती नाम्नी-वेश्यायाः कौमुदगन्धाख्यस्य विदूषकस्य च चरितमपि चित्रितमस्ति। कवेरस्य प्राकृतप्रयोगः प्रशंसनीयो दृश्यते। अस्य प्राकृते कतिपये आर्षप्रयोगा अपि दृश्यन्ते।

७. ईश्वरदत्तः : धूर्तविटसंवादः

ईश्वरदत्तस्य धूर्तविटसंवादो नाम भाणग्रन्थः वैशिकप्रकरणसम्बद्धः। अत्र नान्दी नैव दत्ताऽस्ति। ग्रन्थेऽस्मिन् कुसुमपुरस्य वर्णनं विद्यते। अत्र हि दत्तकः शृङ्गाराचार्यत्वेन स्मृतः किन्तु नैव वात्स्यायनः। एतद्विषये एतदधिकं नैव किञ्चिदपि ज्ञातमस्ति।

८. बोधायनः : भगवदज्जुकम्

बोधायनप्रणीत इति भगवदज्जुकसंज्ञकप्रहसनग्रन्थो लभ्यते। केचिदमुं ग्रन्थं महेन्द्रविक्रमप्रणीतमपि मन्यन्ते, यतो हि महेन्द्रविक्रमस्य राज्ञः ६६७ मितविक्रमाब्दे उट्टङ्किते शिलालेखेऽयमपि मत्तविलासप्रहसनेन सहोल्लिखितो दृश्यते। अत्र हि भगवानिति संज्ञितः कश्चिद्योगी यौगिकशक्तिप्रदर्शनार्थमज्जुकाख्यायाः वेश्याया मृतशरीरे परकायप्रवेशं करोति प्रारभते च योगधर्मोपदेशाय। तदैव अज्जुकाया आत्मा यमराजेन परावर्तितः सन् स्वशरीरं परप्रविष्टं दृष्ट्वा योगिनः शवमेव प्रविशति प्रारभते च शृङ्गारोपदेशाय। ग्रन्थोऽयं लेखकस्य दार्शनिकज्ञानस्य प्रमाणकः।

९. वीणावासवदत्तम्

अज्ञातकर्तृकेऽस्मिन् रूपके सन्ति चत्वारोऽङ्काः। अत्र हि उदयनेन सह

वासवदत्ताया वीणावादनशिक्षणसम्बद्धा कथा वर्णिताऽस्ति। ग्रन्थोऽयमपूर्ण एव। अयं हि शैलीदृष्ट्या भासग्रन्थैः सह साम्यं बिभर्ति।

१०. दामकप्रहसनम्

ग्रन्थोऽयमपि अज्ञातकर्तृकः। अत्र हि कर्णस्य परशुरामादस्त्रप्राप्तिकथा वर्णिताऽस्ति। कर्णस्य मित्रं दामको नाम। तत्सम्बन्धेनैवास्य नाम दामकमिति।

११. दिङ्नागः : कुन्दमाला

धीरनागापराभिधानस्य दिङ्नागस्य कवेः कुन्दमालाख्यं रूपकं लभ्यते। अत्र हि रामायणस्योत्तरकाण्डगता कथा निबद्धास्ति। ग्रन्थोऽयं षट्स्वङ्केषु विस्तृतः। इदं हि सुखान्तमेव नाटकम्। सीतायाः पवित्रतायां धरित्र्या प्रमाणितायां कुशलवौ हि राजोपराजौ क्रियेते। कविरयं निश्चयमेव बौद्धनैयायिकाद् दिङ्नागाद्भिन्न एव, यतो हि यदि स बौद्धोऽभविष्यत्तदा नैव कथमपि रामायणीं कथां समाश्रितोऽभविष्यत्। अस्य भावभाषागुम्फनं नितान्तमेव सरलं सरसं भासस्येव स्वाभाविकञ्च। भवभूतिर्हि उत्तररामचरिते ग्रन्थादस्मात्प्रभावितो दृश्यते। भवभूतेः क्लिष्टरचनाऽस्मादुत्तरवर्तिन्येव। कविरयमज्ञातदेशकालेष्वन्यतमः। एतदनुमीयते यदसौ कालिदाससमकालिको वा तत्पूर्ववर्त्यपि सम्भवति। अधिकांशसमालोचकास्त्वमुं कालिदासप्रतिपक्षिणं मन्यन्ते। तन्मते 'दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान्' इति मेघदूते समनुस्मृतो दिङ्नाग एव चेदयमेव नान्यः। अस्यापि नाटकं न कथञ्चिदपि कालिदासरूपकान्न्यूनतरकोटिकम्। विश्वस्यते ह्यस्यान्यान्यपि रूपकाण्यासन् यानि हि कालेन कवलितानि। अहो सर्वभक्षिता कालस्य।

केचित्समालोचका द्विजेन्द्रनाथप्रभृतयस्तु दिङ्नागं भवभूतिप्रभावितमत एव तत्परवर्तिनं मन्यन्ते। तेषां मते हि कुन्दमाला राजशेखरेण नैव स्मृता। ग्रन्थोऽयं प्राथम्येन भोजदेवेन (१०७५–११२७ वै०) स्मृतस्ततश्च रामचन्द्रेण नाट्यदर्पणे विश्वनाथेन साहित्यदर्पणे च स्मृतः, किन्तु भोजपूर्ववर्तिना न केनाऽप्यसौ स्मृत इति। किन्तु न केनाऽप्यनुल्लिखित इति न हि कालनिर्णयस्य दृढ आधारः। सन्त्येतादृशा बहवो ग्रन्था ये खलु परवर्तिभिरज्ञाता वा ज्ञात्वाऽप्युपेक्षिताश्च। बाणो हि भारविं न स्मरति इति नैव भारवेर्बाणपरवर्तित्वे प्रमाणम्। भाषासौष्ठवदृष्ट्या तु दिङ्नाग एव भवभूतिपूर्ववर्तीति ज्ञायते। निभाल्यतामस्य भाषासौष्ठवमत्र—

'एते रुदन्ति हरिणा हरितं विमुच्य
हंसाश्च शोकविधुराः करुणं रुदन्ति ।
नृत्यं त्यजन्ति शिखिनोऽपि विलोक्य देवीं
तिर्यग्गता वरममी न पुनर्मनुष्याः ।। (१।१८

एवमेव—

'नीतस्तावन्मकरवसतो बन्ध्यतां शैलसेतुः
देवो वह्निर्न च विगुणितः शुद्धिसाक्ष्ये नियुक्तः ।
इक्ष्वाकूणां भुवनमहिता सन्ततिर्नेक्षिता मे
किं किं मोहादहमकरवं मैथिलीं तां निरस्य ।।'

तथैव—

'नादः पातालमूलात्प्रभवति तुमुलं पूरयन्व्योमरन्ध्रं
पातक्लिष्टा इवैते दिशि दिशि गिरयो मन्दमन्दाश्चरन्ति ।
बद्धानन्दात्समन्ताल्लवणजलधयो मथ्यमाना इवासन्
सीमामुल्लङ्घ्य वेगादुदनिधिसलिलैः स्वानि वेलावनानि ।।'

ईदृशं हि सरलं स्वाभाविकञ्च वर्णनं भवभूतेः क्लिष्टकठोररचनातः प्रभावितं यदि कश्चिन्मन्यते स हि पुष्पमपि पाषाणपोषितं मन्यते एव । स्पष्टमेव यद्यदि तयोरन्यतमः परमनुवदति तदा निश्चयेन भवभूतिरेव दिङ्नागं न तु दिङ्नागो भवभूतिम् ।

तेन हि कुन्दमालायाः प्रणयनकालो विक्रमसमकालो वा तत्पूर्ववर्तिकालः । अत्र हि विदूषकस्योपस्थितिरप्यस्य प्राचीनत्वमेव साधयति न त्वर्वाचीनत्वम् ।

१२. विशाखदत्तः : मुद्राराक्षसम्

राजनीतिगर्भितरूपकप्रणेतृष्वस्य द्वितीयं स्थानम् । अत्र हि भासस्य प्रतिज्ञायौगन्धरायणस्य स्पष्टमेव प्रभावो दृश्यते । अस्य 'मुद्राराक्षसं' नाम रूपकं प्रसिद्धमस्ति । कवेरस्य स्थितिकालविषयेऽपि पण्डितेषु नैकमत्यं दृश्यते । केचिदमुं प्रथमचन्द्रगुप्तसमकालिकं मत्वा वैक्रमचतुर्थशतकोत्तरार्द्धभवं मन्यन्तेऽपरे तु द्वितीयचन्द्रगुप्तसमसामयिकं मत्वा तं वैक्रमपञ्चमशतकमध्यवर्तिनं मन्यन्ते । केचित्तु तं दन्तिवर्मणः सभाकविं मत्वा वैक्रमनवमशतकभवमपि समामनन्ति । तथैव परे तु तमवन्तिवर्मणः सभाकविं मत्वा त वैक्रमषष्ठशतकभवमपि मन्यन्ते । परे तु तं काश्मीरस्यावन्तिवर्मणः सभासदं मत्वा तं वैक्रमदशमशतकमध्यवर्तिनं मन्यन्ते । कथयितारस्तु यत्किञ्चिदपि कथयन्त्येव यतो हि तेषां कार्यमेव कथनमात्रम् । किन्त्वेतन्नैवावश्यकं यत्तादृशं कथनं सत्यमेव भवतीति । विशाखदत्तः स्वं सामन्तवटेश्वरदत्तपौत्रं महाराजपदभाजः पृथोः सुतं कथयति । किन्तु कोऽसौ वटेश्वरः कश्चासौ पृथुरिति तु नैवाद्यापि ज्ञातम् । अपरञ्च भरतवाक्यं हि कविविषये किञ्चित्प्रकाशकं भवति । अत्र हि भरतवाक्यम्—

'वाराहीमात्मयोनेस्तनुमतनुबलामास्थितस्यानुरूपो
यस्य प्राग्दन्तकोटिं प्रलयपरिगता शिश्रिये भूतधात्री ।
म्लेच्छैरुद्वेज्यमाना भुजयुगमधुना पीवरं राजमूर्तेः—
स श्रीमद्बन्धुभृत्यश्चिरमवतु महीं पार्थिव..........।।'

इत्येतदनन्तरं कुत्रचित् 'वश्चन्द्रगुप्तः', क्वचित्तु 'वो दन्तिवर्मा', क्वचित्तु 'वो रन्तिवर्मा', कुत्रचित्तु 'वोऽवन्तिवर्मा' इत्यादिपाठा दृश्यन्ते । तत्तदाधारेण समालोचकैः कवेरस्य कालनिर्णयोऽपि दत्तो दृश्यते । तत्रापि द्वौ चन्द्रगुप्तौ, त्रयो दन्तिवर्मणश्च स्मर्यन्ते । तेषां स्थितिकालश्चेत्थमनुमितः—प्रथमचन्द्रगुप्तस्य श्रीगुप्तपुत्रस्य समुद्रगुप्तपितुः ३७७–३९२ मितवैक्रमाब्दान्तराले, द्वितीयचन्द्रगुप्तस्य ४३२–४७१ मितवैक्रमाब्दान्तराले, अवन्तिवर्मणोरेकस्य कान्यकुब्जेश्वरस्य मौखरिवंशस्य ग्रहवर्मणः पितुः ५२०–५८० मितवैक्रमाब्दान्तराले, काश्मीरस्य राज्ञस्तु ९१२–९४० मितवैक्रमाब्दान्तराले, दन्तिवर्मणस्त्वेकस्य राष्ट्रकूटराज्ञः ६६० मितवैक्रमाब्दमभितः, अपरस्य लाटनरेशस्य ९०७ मितवैक्रमाब्दमभितः, तृतीयस्य तु पल्लववंशस्य ८६० मितवैक्रमाब्दमभितः । रन्तिवर्मणस्तु कालोऽपि न ज्ञातः । विशाखदत्तो हि कुसुमपुरं सम्पन्ननगररूपेण वर्णयति । वैक्रमसप्तमशतके तु तस्य भग्नावशेषत्वमेव वर्णितं ह्वेनसाङ्गेन । ह्वेनसाङ्गो हि चीनदेशीयपर्यटकः (६६२–७२१ वै०) ६८७ मितवैक्रमाब्दमभितः भारतमागत आसीत् । तथ्यमिदं समाश्रित्य केचित्समालोचका विशाखदत्तं तत्पूर्ववर्तिनमेव मन्यन्ते । किन्तु मतमिदं न तथा युक्तियुक्तं प्रतिभाति । स हि कुसुमपुरं त्वैतिहासिकनगरत्वेन वर्णयति यतो हि चन्द्रगुप्तादपि नितान्तपूर्ववर्तिनः शिशुनागस्य समये एव राजधानी राजगृहादपसार्य पाटलिपुत्रं नीताऽऽसीत् । कवेरस्य देवीचन्द्रगुप्तं नामापरमपि नाटकं लभ्यते, यत्र हि रामगुप्तस्य भ्राता समुद्रगुप्तस्य द्वितीयः पुत्रश्चन्द्रगुप्तो नायकत्वेन वर्णितोऽस्ति । अतः कवेरस्य प्रथमचन्द्रगुप्तसमकालीनतायास्तु सम्भावनैव नोदेति । तथैव कवेरस्य द्वितीयचन्द्रगुप्तसमकालिकत्वमपि नैव सम्भवति, यतो हि चन्द्रगुप्तः स्वजीवनदशायामेव तथाविधगोपनीयकृत्यप्रकाशनं कदाऽपि नानुमन्येत । राजान्तराश्रयेऽपि तथाविधग्रन्थप्रणयनमसम्भवमेव । एतावत्तु निश्चितमेव यत्कविरसौ पाटलिपुत्रं बहु जानाति श्रद्धाति च तं नगरम् । तस्य निवासिनो व्यवहारं भौगोलिकीञ्च सीमां स साधु

जानाति। तेन तेन पाटलिपुत्रबासिना वा तदभिजनेनावश्यमेव भाव्यमेव। अवन्तिवर्माश्रितो वा रन्तिवर्माश्रितो वा दन्तिवर्माश्रितोऽपि तथाविधं मागधोत्कर्षं वर्णयतीति नैव युक्तियुक्तं प्रतिभाति। तेन कविरसावश्यमेव कस्यापि गुप्तराजस्यैव राजकविः। स हि भगवतो वाराहीं तनुमपि स्मरति या हि गुप्तनृपाणां राजचिह्नमेव। गुप्तनृपेषु स्कन्दगुप्त एवैतादृशः कथ्यते यो हि वैष्णवोऽपि शैवानपि पूजयति स्म। तेन हि हूणाः पश्चिमोत्तरप्रान्ततो बहिर्निस्सारिताः शकाश्चोज्जयिनीतः समूलमपसारिताश्च। तेन हि मुद्राराक्षसस्य भरतवाक्ये 'पार्थिव–स्कन्दगुप्तः' इति पाठो मौलिकः सम्भवति कविरसौ च स्कन्दगुप्तसभासद्, स्कन्दगुप्तो हि देवीचन्द्रगुप्तनाटकनायकभूतस्य चन्द्रगुप्तस्य पौत्रः कुमारगुप्तस्य पुत्रश्च। तथा मते सत्येव कवेर्गुप्तनृपतिस्तवः स्थाने भवति। मौखरिवंश्योऽवन्तिवर्मा स्वयमेव गुप्तशासनप्रतिरोधकः कथन्नाम मगधप्रशंसकं कविं तथा सम्पूजयेत्। प्रसिद्धेतिहासिको राजबलिपाण्डेयश्च तथैवामुं स्वीकरोति निर्विशेषेण।

प्रसङ्गेऽस्मिन्नेतदप्यवधेयं यत्स्कन्दगुप्तस्य भिटारिशिलास्तम्भाभिलेखवाक्यानां मुद्राराक्षसगतवाक्यैः सह साम्यं दृश्यते। यथा हि तत्रत्यानि कानिचिद् वाक्यानि—

१४. हूणैर्यस्य समागतस्य समरे दोर्भ्यां धरा कम्पिता
१५. भीमावर्तरयस्य शत्रुषु शरा············
············विरचितं प्रख्यापितो दीप्तिदा
न द्योति नभःषु लक्ष्यत इव श्रोत्रेषु गाङ्गध्वनिः ॥ ८ ॥
१०. विचलितकुललक्ष्मीस्तम्भनायोद्यतेन
क्षितितलशयनीये येन नीता त्रियामा।
११. समुदितबलकोशान् पुष्यमित्रांश्च जित्वा
क्षितिपचरणपीठे स्थापितो वामपादः ॥ ४ ॥
१२. पितरि दिवमुपेते विप्लुतां वंशलक्ष्मीं
भुजबलविजितारिर्यः प्रतिष्ठाप्य भूयः।
जितमितिपरितोषान्मातरं सास्रनेत्रां
हतरिपुरिव कृष्णो देवकीमभ्युपेतः ॥ ६ ॥

यद्येष्वेतेषु मुद्राराक्षसेन सह रचनासाम्यं दृश्यते।

अपरञ्च, महाराजस्य हस्तिनः जबलपुराभिलेखे विशाखदत्तस्योल्लेखो दृश्यते, यत्र हि विशाखदत्तप्रभृतिभ्योऽग्रहारदानमुल्लिखितम्। अभिलेखस्यास्य समयः सप्तत्युत्तरैकशतमितगुप्तवत्सरो मतः। यथा हि—

ॐ नमो महादेवाय। स्वस्ति सप्तत्युत्तरेऽब्दशतैक(के)गुप्तनृपराज्यभुक्तौ महाज्येष्ठसाम्ब (संव) त्सरे फाल्गुण (न) मासशुक्लपक्षपञ्चम्यां

अस्यान्दिवसपूर्व्वायां नृपतिपरिव्राजककुलोप(त्प)न्नेन महाराजदेवाढ्यत्रण

प्ता (प्त्रा) महाराजप्रभञ्जननप्त्रा श्रीमहाराजदामोदरसुतेन।

गोसहस्रहस्त्यश्वहिरण्यानेकभूमिप्रदेन गुरुपितृमातृपूजातत्परेणात्यन्तदेवब्राह्मणभक्तेन

नैकसमरशतविजयिना स्ववंशामोदकरेण श्रीमहाराजहस्तिना स्वपुण्याप्यायनार्थं ब्राह्मणकोद्रवशर्म-नागशर्म-मातृगुप्त-गङ्गाभद्रस्वामि-धनदत्त-कपिलस्वामि-अग्निशर्म-विष्णुदेव-विशाखदेव-गन्दस्वामि–परितोषशर्म–कृष्णस्वामि–देवशर्म्म रोहशर्म्म-देवशर्म-देवाढ्यदत्तशर्म-मनोरथ-अग्निदत्त ·· ···ती···शर्म-रुद्रदत्त-विशाखदत्त······मौनविष्णुस्वामि पुनरपि विष्णुदेव-स्वातिगङ्गघोषा-(षो)द्यानमधूकगवा · ····

१७० मितगुप्तवत्सरमभितो मगधेषु भानुगुप्तस्य शासनमासीदिति ज्ञायते बुधगुप्तसुतस्य। यदि ह्ययमेव विशाखदत्तो मुद्राराक्षसस्य कर्ता तदा तु भरतवाक्ये 'पार्थिवा' भानुगुप्तः इति पाठो मौलिकः सम्भवति। किन्त्वत्रापि विडम्बनाऽस्त्येव। यथा हि प्रस्तावनावाक्यानुसारं तु स सामन्तपौत्रो महाराजपुत्र इति तस्य राजपुत्रत्वं सिध्यति, यदि तथा स परदत्तमग्रहारं कथं नाम स्वीकुर्यात्। यदि सत्यमेतत्तथा सति प्रस्तावनावाक्यस्य मिथ्यात्वमेव सिध्यति। तेन हि निश्चयेन तु न किमपि वक्तुं पार्यते, तथापि विशाखदत्तो हि प्रथमकुमारगुप्त–भानुगुप्तयोरन्तरालवर्तिसमये स्थितिमानिति तस्य ४८०–५७० मितवैक्रमाब्दाभ्यन्तरे स्थितिकालोऽनुमितः।

विशाखदत्तस्य हि मुद्राराक्षसम्, देवीचन्द्रगुप्तम्, अभिसारिकवञ्चितकम्, राघवनन्दम् इति च चत्वारि रूपकाणि प्रथितानि सन्ति। तेषु हि मुद्राराक्षसं प्राथम्येन धनिकस्य दशरूपकावलोके भोजस्य सरस्वतीकण्ठाभरणे च स्मृतं दृश्यते। एवमेव देवीचन्द्रगुप्तं रामचन्द्रस्य नाटयदर्पणे, अभिसारिकवञ्चितकं त्वभिनवभारत्यामभिनवगुप्तेन शृङ्गारप्रकाशे भोजदेवेन, राघवानन्दं तु सुभाषितसङ्ग्रहेषु च स्मृतं दृश्यते। स्वरूपतश्चरमे द्वे नैव सम्प्रति समुपलभ्येते। देवीचन्द्रगुप्तं हि खण्डितं लभ्यते। अथैतेषां संक्षिप्तः परिचयोऽत्र वर्ण्यते।

(क) मुद्राराक्षसम् —

मुद्राराक्षसं ह्यैतिहासिकं नाटकम्। राजनीतिगर्भिते नाटकसमवायेऽस्य द्वितीयं स्थानम्। इदं हि सप्तस्वङ्केषु विभक्तमस्ति। अत्र हि चाणक्य-

राक्षसयोः कूटनैतिकविलासः साधु वर्णितोऽस्ति । प्रथमेऽङ्के राक्षससङ्ग्रहायोऽद्यतश्चाणक्यो दृश्यते । चरमेऽङ्के हि राक्षसस्य चन्द्रगुप्तामात्यपदस्वीकारो दर्शितः । अन्वर्थसंज्ञके रूपकेऽस्मिन् वस्तुतो मुद्रया राक्षसो गृह्यते । तद्वृत्तञ्चेत्थम्—

चाणक्यप्रहितश्चरो यमपटेन क्रीडन् चन्दनदासगृहं प्रविश्य तत्र पतितं राक्षसनामाङ्कितमुद्रां प्राप्नोति समर्पयति च तां चाणक्याय । चाणक्यश्च ततो लेखं शकटदासेन कारयित्वा तेन सह क्षपणकं मलयकेतुकटकं प्रेषयति । तेनैव मलयकेतुराक्षसयोर्भेदमुत्पाद्य राक्षसो गृह्यत इति वस्तुतो ग्रन्थोऽयं मुद्राराक्षसम् । ग्रन्थस्यास्य प्रतिपाद्यविषयमधिकृत्य स्वयमेव कविराहितुण्डिकमुखेन कथयति—

'विरुद्धयोर्भृशमिह मन्त्रिमुख्ययोर्महावने वनगजयोरिवान्तरे ।
अनिश्चयाद्गजवशमेव भीतया गतागतैर्भृशमिह खिद्यते श्रिया ॥' (२।३)

स हि राजनीतिं रूपकेण सह तुलयति । यथा—

'कार्योपक्षेपमादौ तनुमपि रचयंस्तस्य विस्तारमिच्छन्
बीजानां गर्भितानां फलमतिगहनं गूढमुद्भेदयंश्च ।
कुर्वन् बुद्ध्या विमर्षं प्रसृतमपि पुनः संहरन् कार्यजातं
कर्ता वा नाटकानामिममनुभवति क्लेशमस्मद्विधो वा ॥' (४३)

राजनीतेः स्वरूपं निर्दिशन् कविः कथयति—

'नन्दस्नेहकणाः स्पृशन्ति हृदये भृत्योऽस्ति तद्विद्विषां
ये सिक्ताः स्वयमेव पाणिपयसा छेद्यास्त एव द्रुमाः ।
शस्त्रं मित्रशरीरकेषु सरुषा व्यापारणीयं सदा
कार्याणां गतयो विधेरपि न यान्त्यालोचनागौरवम् ॥' (७।१९)

विशाखदत्तो हि सफलो रूपककारः । यद्यपि तस्य मुद्राराक्षसे नास्ति कालिदासकृताविव रसपरिपाको नैव च शार्ङ्गारकी चेष्टा वर्णिता । तथाप्यस्य तावतैव नाटकीयता नैव क्षता दृश्यते । अत्र हि वीरो रसो मुख्यः शृङ्गारस्तु प्रासङ्गिक एव तथापि रूपकस्यास्य रसपरिपाको न कदापि प्रयोजनम् । इदन्तु घटनाप्रधानरूपकं यत्र हि घटनायाः सजीवं वास्तविकञ्च चित्रणं विद्यते । अत्र हि पौरुषस्य उत्साहस्योर्जस्वितायाश्च चरमः प्रकर्षो विद्यते । अत्र हि स्त्रीपात्राणामभाव एव । केवलमेकवारं चन्दनदासस्य पत्नी रङ्गमञ्चमुपस्थापिता । रूपकेऽस्मिन् अङ्के दृश्यानां विभाजनं स्पष्टमेव दृश्यते । एतद्विपरीतं भासकालिदासरूपकेषु अङ्कानां दृश्येषु विभाजनं नैव दृश्यते । तत्र तु मुख्यपात्रं हि अङ्के प्रारम्भतः समाप्तिपर्यन्तमेव रङ्गमञ्चमुपस्थापितं

भवति । रूपकेऽस्मिन् स्वल्प एव शृङ्गारप्रसङ्गः किन्तु राजनैतिकविषयाणां शार्ङ्गारिकचित्रणमवश्यमेव लभ्यते । यथा हि—

'वामां बाहुलतां निवेश्य शिथिलं कण्ठे विवृत्तानना
स्कन्धे दक्षिणया बलान्निहितयाऽप्यङ्के पतन्त्या मुहुः ।
गाढालिङ्गनसङ्गपीडितसुखं यस्योद्यमाशङ्किनी
मौर्यस्योरसि नाधुनाऽपि कुरुते वामेतरं श्रीः स्तनम् ॥' (२।१२)

'उपरि घनं घनरटितं दूरे दयिता किमेतदापतितम् ।
हिमवति दिव्यौषधयः शीर्षे सर्पः समाविष्टः ॥' (१।२२)

वस्तुतो हि रूपकमिदं घटनाप्रधानं प्रतिज्ञायौगन्धरायणमिव न तु रसपरिपाकपरम् । अस्त्यत्र वीरोऽपि रसः प्रासङ्गिक एव किन्तु सार्वत्रिकः । अस्य हि शैली प्रवाहयुता ओजस्विनी च । अस्य हि वाक्यानि लघूनि किन्तु सुसंगठितानि । अत्र ह्यलङ्काराणामपि सीमित एव प्रयोगः । अत्र हि सशक्तः प्रभावोत्पादकश्च शब्दविन्यासः नात्र पद्यानां बाहुल्यं यतः कृत्रिमतोत्पद्येत । पद्यापेक्षयाऽत्र गद्यमेवाधिकं सशक्तम् । अस्य संलापेषु स्वाभाविकता व्यक्ता । अत्र हि व्यङ्ग्यार्थे एव श्लेषस्य प्रयोगो दृश्यते । भङ्ग्यन्तरकथनं (प्रथमं हि गद्येन यत्कथ्यते तदेव पुनः पद्येन कथनम्) अपि दृश्यते बहुधा । तस्य यदा गद्यबन्ध ओजपूर्णस्तदा पद्यबन्धोऽपि लालित्यपूर्णः । चाणक्यकुटीवर्णनं यथा—

उपलशकलमेतद्भेदकं गोमयानां
वटुभिरुपहृतानां बर्हिषां स्तोममेतत् ।
शरणमपि समिद्भिः शुष्यमाणाभिराभि-
र्विनमितपटलान्तं दृश्यते जीर्णकुड्यम् ॥ (३।१५)

तस्य हि वार्द्धक्यवर्णनं सर्वातिशायि दृश्यते ।

रूपादीन् विषयान् निरूप्य करणैर्यैरात्मलाभस्त्वया
लब्धस्तेष्वपि चक्षुरादिषु हताः स्वार्थावबोधक्रियाः ।
अङ्गानि प्रसभं त्यजन्ति पटुतामाज्ञाविधेयानि मे
न्यस्तं मूर्ध्नि पदं तवैव जरया तृष्णे मुधा माद्यसि ॥ (३।१)

कालिदासस्तु तत्प्रसङ्गे—

आचार इत्यवहितेन मया गृहीता या वेत्रयष्टिरवरोधगृहेषु राज्ञः ।
काले गते बहुतिथे मम सैव जाता प्रस्थानविक्लवगतेरवलम्बनार्था ॥
(५।३)

राज्यभारस्य दुर्वहनीयतामादाय विशाखदत्तः कथयति—

तीक्ष्णादुद्विजते मृदौ परिभवत्रासान्न सन्तिष्ठते
मूर्खे द्वेष्टि न गच्छति प्रणयितामत्यन्तविद्वत्स्वपि ।

शूरेभ्योऽभ्यधिकं बिभेत्युपहसत्येकान्तभीरूनहो
श्रीर्लब्धप्रसरेव वेशवनिता दुःखोपचर्या भृशम् ।। (३.५)

कीदृशी सूक्ष्मदर्शिताऽस्य कवेः । स हि राजसेवकावस्थां मार्मिकभावेन वर्णयति यथा—

'भेतव्यं नृपतेस्ततः सचिवतो राज्ञस्ततो वल्लभा-
दन्येभ्यश्च वसन्ति येऽस्य भवने लब्धप्रसादा विटाः ।
दैन्यादुन्मुखदर्शनापलपनैः पिण्डार्थमायास्यतः
सेवा लाघवकारिणीं कृतधियः स्थाने श्ववृत्तिं विदुः ।।' (३.१४)

रूपकस्यास्य नायकश्चाणक्यो यद्यपि फलस्वामी चन्द्रगुप्त एव यतो हि सर्वेऽपि व्यापाराश्चाणक्यमेवाश्रित्य सिध्यन्ति । नाट्यशास्त्रीयपरम्परापालनाय कामं चन्द्रगुप्तस्य नामकत्वमनुमन्येत तथापि कार्योत्कर्षस्तु चाणक्ये एव पतति । राक्षसो हि विष्णुगुप्तोऽस्य प्रतिनायकः चन्द्रगुप्तनायकपक्षे तु मलयकेतुर्हि पर्वतकपुत्रः प्रतिनायकः । चाणक्यो हि धीरोद्धतप्रकृतिकः श्रोत्रियो ब्राह्मणः । स स्वयमेव कथयति 'श्रोत्रियाक्षराणि प्रयत्नेन लिखितान्यपि नियतमस्फुटानि भवन्ति' इति । स हि विगततृष्णोऽपि दृढप्रतिज्ञः । चन्द्रगुप्तप्रधानामात्योऽपि स जीर्णकुड्ये एव प्रतिवसति न तस्य राज्यात्किञ्चिद् ग्राह्यमेव । यथा कञ्चुकी कथयति—

'निरीहाणामीशस्तृणमिव तिरस्कारविषयः'

इति । स खलु राजाधिराजं चन्द्रगुप्तं वृषलशब्देनैव सम्बोधयति न तु चाटुवचोभिः । स हि दृढाशयः । नन्दानुत्खाय चन्द्रगुप्ते राज्यं निवेश्यापि तत्स्थायित्वनिमित्तं प्रयतते राक्षससङ्ग्रहाय । स हि कूटनीतेस्तु मूर्तरूप एव ।

राक्षसो हि विष्णुगुप्तो जात्या ब्राह्मणः स्वामिभक्तः सेवकः । स हि व्यपेतजीवनमपि स्वामिनं स्मरति प्रयतते च तद्वधप्रतिशोधाय समनोयोगम् । एतानेव गुणान् विलोक्य चाणक्यः प्रयतते तं हि चन्द्रगुप्तस्राचिव्यग्राहणाय ।

चन्द्रगुप्तो हि धीरोदात्तप्रकृतिको राजा । स हि सदाचारी विनयी शिष्टाचारी च । स चाणक्याज्ञां शिरसा बिभर्ति, तदाज्ञयाऽपि तेन सह कृतकवैरायापि कष्टेनैव तत्परो भवति । स हि गुरोराज्ञापालनमेव स्वकर्तव्यं मन्यते न तु स्वेच्छाचरणम् ।

चन्द्रगुप्तविषये हि विशाखदत्तः परस्परप्रतिकूलं वाक्यौघं प्रयुनक्ति । एकतस्तु तं स मौर्यपुत्रं मन्यते 'रक्ताऽसि किं कथय वैरिणि मौर्यपुत्रे' । (२.६) 'पतिं पापं मौर्यं यदसि कुलहीनं वृतवती ।' (२.७) । अपरतः स एव तं नन्दान्वयमपि कथयति । यथा—'भागुरायण······ततो नन्दकुलभक्त्या

'नदान्वय एवायम्' इति कृत्वा सुहृज्जनापेक्षया च अमात्यराक्षसश्चन्द्रगुप्तेन सह सन्दधीत । चन्द्रगुप्तोऽपि 'पितृपारम्पर्यागत एवायम्' इति सन्धिमनुमन्येत ।' ऐतिहासिका अप्यत्र विविधमतयो दृश्यन्ते । केचित्तं नन्दस्यैव मुराख्यायां शूद्रजातीयपत्न्यां जातं मन्यन्ते । परे तु तं पञ्चनदाभिजनं तुच्छक्षत्रियमपि मन्यन्ते । अन्ये तु तं मौर्यगणतन्त्रसम्बद्धमपि । नन्दान्वयत्वं मौर्यपुत्रत्वञ्च चन्द्रगुप्तस्यैतावदेव सूचयतो यद्धि चन्द्रगुप्तो मातृपक्षेण नन्दवंशेन सह पितृपक्षेण मौर्यगणेन सह सम्बद्ध आसीत् । मौर्यगणो हि शाक्यक्षत्रियाणामेवैका शाखाऽऽसीद्यो हि हिमवत्पृष्ठमाश्रित्य मयूरव्यापारेणाजीविकां करोति स्म । नन्दकृतापमानेन रुष्टस्तक्षशिलाया आचार्यः चाणक्यस्तं राज्यप्राप्तिलोभेनोत्साह्य नन्दकुलविध्वंसेऽचोदयत् ।

मलयकेतुस्तु तद्विपरीतमुद्दण्डप्रकृतिकः कार्याकार्यविवेकहीनः स्वेच्छाचारी च । स हि सर्वतश्चाणक्यप्रणिधिभिराहतोऽपि स्वं नैव जानाति । राक्षसः स्वयमेव कथयति—

'यो नष्टानपि जीवनाशमधुना शुश्रूषते स्वामिन-
स्तेषां वैरिभिरक्षतः कथमसौ सन्धास्यते राक्षसः ।
इत्थं वस्तुविवेकमूढमतिना म्लेच्छेन नालोचितम्
दैवेनोपहतस्य बुद्धिरथवा पूर्वं विपर्यस्यति ।।' (६.८)

अन्येऽपि यानि खलु पात्राणि सन्ति तानि सर्वाण्येव स्वस्वकर्मपरायणानि दृश्यन्ते । नास्त्यत्र कोऽपि प्रमादी वा कर्तव्यच्युतः ।

(ख) देवीचन्द्रगुप्तम्—

देवीचन्द्रगुप्तमस्यैव कवेरपरा कृतिः । रचनादृष्ट्या त्विदं प्रथमा कृतिः, अस्य सम्प्रति पञ्चैवाङ्का लभ्यन्ते । अत्र हि ध्रुवदेव्याश्चन्द्रगुप्तस्य च प्रेमकथा वर्णिताऽस्ति । शृङ्गारप्रधानेऽप्यस्मिन् नाटके राजनीतिस्तु निहितैव कविना । कथानकं त्वित्थम्—

समुद्रगुप्तस्य सम्राजो ज्येष्ठतनयो रामगुप्तः पितुरनन्तरं मगधसिंहासनमध्यतिष्ठत् । स हि स्वभावेन कातरोऽकर्मण्यश्चासीत् । बलदर्पितो हि शकराजस्तं हि समाक्रम्य सन्धये प्रार्थितस्तन्निमित्तं तत्पत्नीं ध्रुवदेवीमुपायनरूपेणायाचत । रामगुप्त उपायान्तरमनवेक्ष्य तत्समर्पणाय तत्परोऽभूत् । किन्तु तदनुजो हि द्वितीयश्चन्द्रगुप्तस्तन्नैवासहत । स हि भ्रातृजायां निरुध्य स्वयमेव तद्वेषेण शकराजशिबिरं प्रविश्य तं घातयित्वा सकुशलं प्रत्यागतः । तद्विक्रमप्रीता हि ध्रुवदेवी रामगुप्तमुल्लङ्घ्य चन्द्रगुप्तमेव पतित्वेन वृणुत । एषैव कथाऽत्र सुनिपुणमवतारिताऽस्ति । अस्या एव ध्रुवदेव्या गर्भतः कुमारगुप्तस्य प्रथमस्य जन्म । नाटकमिदं राजनीतिमिश्रितशाङ्गारिकम् ।

(ग) अभिसारिकावञ्चि(न्धि)तकम्—

इदमपि ऐतिहासिकं प्रेमाख्यानपरं रूपकम्। अत्र हि वत्सराज उदयनो वासवदत्ता पद्मावती च चित्रिताः सन्ति। रूपकमिदं सम्प्रति नैवोपलभ्यते। केवलं भोजदेवेन सरस्वतीकण्ठाभरणे स्मृतं दृश्यते।

(घ) राघवानन्दम्—

रूपकमिदमपि सम्प्रति नैवोपलभ्यते। रामचन्द्रगुणचन्द्राभ्यां नाटयदर्पणे स्मृतं दृश्यत इदम्।

विशाखदत्तो हि संस्कृतरूपकसाहित्ये समुज्ज्वलं नक्षत्रम्।

१३. कौमुदीमहोत्सवम्

पञ्चस्वङ्केषु विभक्तं नाटकमिदं केन प्रणीतमिति सम्प्रत्यपि नैव ज्ञातम्। अस्य हि चरमो भागः प्रणष्टोऽस्ति तत्र हि चरमे......'कया' इति लिखितमस्ति। तेनास्य प्रणेता काचित्कवयित्री प्रतिभाति। सम्भवत्येषा विज्जका वा शीलाभट्टारिकाऽपि। किन्तु विज्जका तु दण्डिनं स्मरति शीला हि गद्यकाव्ये प्रसिद्धा श्लेषप्रधाने। कथ्यते हि रूपकमिदं ३९७ मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे कल्याणवर्मणो राज्यारोहणावसरेऽभिनीतमासीत्। अतो हि प्रणेत्राऽस्यापि ३८० मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता भाव्यम्। काशीप्रसादस्य मतमिदं प्रमाणान्तरैः पुष्टं न दृश्यते। वरदाचार्यो हि रूपकमिदं वैक्रमचतुर्थशतकोत्तरार्द्धाभ्यर्णे प्रणीतं मन्यते। अस्य कथानकं त्वित्थम्—

मगधराजस्य सुन्दरवर्मणः सेनापतिश्चण्डसेनो मगधशत्रुभिस्सह सन्धाय पाटलिपुत्रमाक्रम्य सुन्दरवर्माणं हत्वा स्वयमेव मगधसिंहासनमधितिष्ठति। सुन्दरवर्मणोऽमात्यो मन्त्रगुप्तः स्वामिपुत्रं कल्याणवर्माणं विन्ध्याटवीषु प्रच्छाद्य रक्षयति। अवसरं प्राप्य मन्त्रगुप्तश्चण्डसेनविरोधे प्रजा उत्साह्य तं घातयति। एतदन्तराले कल्याणवर्मा शूरसेनराजस्य कीर्तिसेनस्य तनयां कीर्तिमतीं परिणीय कीर्तिसेनसाहाय्येन मगधसिंहासनं पित्र्यमधिकरोति। तदभिषेकावसरे हि कार्तिकपौर्णमास्यां कौमुदीमहोत्सवः समायोजितो भवति।

समालोचका हि चण्डसेनं चन्द्रगुप्तमेव द्वितीयं मन्यन्ते पश्यन्ति च तत्र मुद्राराक्षसस्य प्रभावं केचन अवन्तिसुन्दर्याः प्रभावमपि। किन्तु ३९७ मितवैक्रमाब्दमभितस्तु मगधसिंहासने समुद्रगुप्तस्य प्रथमपुत्रो रामगुप्तः प्रतिष्ठित आसीत्। तत्र कल्याणवर्मप्रभृतीनां तु चर्चैव नास्ति। तथैव कौमुदीमहोत्सवप्रवर्तननिमित्तसूचकमिदं रूपकं मुद्राराक्षसादपि प्राचीनतरं प्रतिभाति। किन्तु तत्रत्यं हि—

'शौणकमिव बन्धुमती कुमारमविभारकं कुरङ्गीव।
अर्हति कीर्तिमतीयं कान्तं कल्याणवर्माणम्॥' (३।१५)

पद्यमादाय तु तत्रत्यं शौनकबन्धुमतीप्रसङ्गं दण्डिनोऽवन्तिसुन्दरीतः प्रभावितं मत्वा रूपकमिदं दण्डिनः परवर्ति मन्यन्ते केचित्। सारीकातः कौमुदीमहोत्सवस्य प्रणेतृत्वेन विज्जकैव मता। तेनास्य प्रणयनमपि वैक्रमसप्तमशतकोत्तरार्द्धमभितोऽनुमितः।

१४. महेन्द्रविक्रमः : मत्तविलासप्रहसनम्

पल्लववंश्येन काञ्चीपुराधीशेन सिंहविष्णोः सुतेन महेन्द्रविक्रमेण मत्तविलासाख्यं प्रहसनरूपकं प्रणीतमस्ति। अस्य हि प्रणयनकालः ६६७ मितवैक्रमाब्दमभितः। अत्र हि काञ्चीपुर्याः नागरिकजीवनं चित्रितमस्ति। ग्रन्थेऽस्मिन् बौद्ध-कापालिक-पाशुपतादीनां दुर्व्यवसनग्रस्तत्वं दर्शितं सुनिपुणम्।

१५ श्यामिलकः (सोमिलः) : पादताडितकम्

वैक्रमसप्तमशतकपूर्वार्द्धाभ्यर्णे स्थितिमान् श्यामिलकः यो हि बाणभट्टेन सोमिल इति स्मृतः पादताडितकाख्यं भाणं प्रणीतवानासीत्। अन्वयनाम्नि ग्रन्थेऽस्मिन् वर्ण्यते यद्विष्णुनागाख्यस्य विप्रस्य शिरसि कयाचिद्वेश्यया पादेन प्रहृतम्। तत्प्रायश्चित्तार्थं पृष्टैर्ब्राह्मणैः कथितं यत्तदर्थं स पुनरपरस्यापि पादस्य शिरस्येव प्रहारं कारयेदिति। ग्रन्थेऽस्मिन् पारशवाख्यः कश्चित्कविः स्मृतो यं हि बाणभट्टोऽपि स्मरति। ग्रन्थस्यास्य शैली कादम्बर्याः सह संवादिनी। अत्र हि दत्तकवात्स्यायनौ नैव स्मृताविति कवेरस्य वात्स्यायनपूर्ववर्तित्वमपि केचित्कल्पयन्ति। इदमेवानुसृत्य बाणेन मुकुटताडितकं प्रणीतं दृश्यते। तेन ह्यस्य बाणपूर्ववर्तित्वं तु सिध्यत्येव। नाटकेऽस्मिन् बौद्धानां सिंहलानां कोङ्कणानामान्ध्राणाञ्चोल्लेखो दृश्यते।

१६. श्रीहर्षः : प्रियदर्शिका, रत्नावली, नागानन्दम्

श्रीहर्षाख्यस्य कवेः सन्ति त्रीणि रूपकाणि प्रसिद्धानि, येषु प्रियदर्शिका रत्नावली च द्वे नाटिके नागानन्दश्च नाटकम्। भारतीयपरम्परायां सन्ति हि षट् हर्षनामधारिणो येषु स्थाण्वीश्वरसम्राट् श्रीहर्षवर्धनः (६६३-७०४ वै०), मालवानरेशस्य सिन्धुराजस्य पिता, (१०२५ वै०), काश्मीरनरेशः श्रीहर्षः (११४६–११५८ वै०), कामरूपनरेशः श्रीहर्षः (८१० वै०), नैषधीयचरितमहाकाव्यप्रणेता श्रीहर्षः (१२२५–१२५२ वै०) च। तथैव काव्यप्रदीपस्य प्रणेतुर्गोविन्दठक्कुरस्य भ्राता श्रीहर्षश्च। रत्नावलीं हि जयापीडस्य (८१२-८४३ वै०) मन्त्री दामोदरगुप्तः स्वीये कुट्टनीमते स्मरतीति तदनन्तरवर्तिनः सर्वेऽपि श्रीहर्षाः स्वत एवापास्ताः। तेन हि यदि श्रीहर्ष एव रूपकत्रय्याः प्रणेता मन्यते तदा स्थाण्वीश्वरः श्रीहर्ष एव तन्निमित्तमवशिष्यते। रूपकत्रय्या अस्याः प्रणेतृविषये सन्ति त्रयो वादाः प्रचलिताः। ते च यथा—

रूपकत्रय्या अस्याः प्रणेता श्रीहर्षः, अस्याः प्रणेता धावकाख्यः कश्चिद्विद्वान्, अस्याः प्रणेतारस्त्रयो विभिन्नकवय इति । प्रथममते हि रूपकत्रय्येषा स्थाण्वीश्वरेश्वरश्रीहर्षप्रणीता मन्यते । मतस्यास्य समर्थनेऽधोलिखिततर्का उपस्थाप्यन्ते —

रूपकत्रय्या अस्याः प्रस्तावनाभागे आसां श्रीहर्षप्रणीतत्वमुक्तमस्ति । यथा प्रियदर्शिकायां—

सूत्रधारः (परिक्रम्य) अद्याहं वसन्तोत्सवे सबहुमानमाहूय नानादिग्देशागतेन राज्ञः श्रीहर्षदेवस्य पादपद्मोपजीविना राजसमूहेनोक्तः यथा अस्मत्स्वामिना श्रीहर्षदेवेनापूर्ववस्तुरचनाऽलङ्कृता प्रियदर्शिका नाम नाटिका कृतेत्यस्माभिः श्रोत्रपरम्परया श्रुता ।

'श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणग्राहिणी' (३) तथैव रत्नावल्यां यथा 'प्रियदर्शिका' इत्यस्य स्थाने 'रत्नावली' इति । शेषं पूर्ववदेव । एवमेव नागानन्देऽपि परवर्तिनो भोजराज-सोड्डलप्रभृतयः श्रीहर्षं सफलकवित्वेन वर्णयन्ति ।

इतसिङ्गो हि चीनीपर्यटकः श्रीहर्षकृतत्वेन नागानन्दं नाम्नैव स्मरति । स हि श्रीहर्षस्य निधनं पश्चादेव भारतं समागत आसीत् ।

द्वितीयमतानुयायिनः कथयन्ति यद्रूपकत्रितयमिदं केनचिद् धावकाख्येन कविना प्रणीय श्रीहर्षाद् बहुधनमादाय तन्नाम्ना ख्यापितमिति । मतस्यास्य समर्थका हिं महेश्वरनागेशभट्ट-जयरामवैद्यनाथ-भीमसेन-वामनप्रभृतयः । तेषां तथाचिन्तने आधारस्तु मम्मटस्य 'श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनं' इति काव्यप्रकाशवृत्तिरेव तथैव रत्नावलीगता तृतीया नान्दी च विशेषतस्तत्र गतं 'चन्द्रवपुर्नरेन्द्रचन्द्रः' इति पदश्च । महेश्वरनागेश-वैद्यनाथजयरामा अपि धावको हि कविः रत्नावलीं प्रणीय श्रीहर्षाय समर्प्य बहुधनमादावानिति वृद्धोक्तिं स्मरन्ति । भीमसेनस्तु सुधासागरे ततोऽप्यधिकं 'श्रीहर्षानिधाद्राज्ञः सकाशाद् धावककविना रत्नावलीनाटिकां कृत्वा महद् धनं प्राप्तमिति प्रसिद्धम् । आदिपदाद्भोजप्रबन्धकारिभिर्भोजाद् माघकारिभिर्माघाख्यवैश्याद् बहुतरं धनमाप्तमित्याद्यूह्यम्' इति कथयति । वामनस्तु धावकस्तनामा कविः । स हि श्रीहर्षनृपनाम्ना रत्नावलीनाम्नीं नाटिकां कृत्वा बहु धनं लब्धवानिति प्रसिद्धिरुद्द्योतादौ स्पष्टम् । धावकनामा कश्चित्पण्डितः प्राक्परमदरिद्रश्चिन्तामणिनामकमहामन्त्रविशेषोपासनप्रसादेन विचित्रविद्याशाल्यपि निर्धनत्वेन बहु क्लिश्यमानः सन् नैषधीयचरिताख्यं शतसर्गात्मकं विचित्रं महाकाव्यं विरच्य गुणज्ञशिरोमणिं श्रीहर्षनामानं राजानं प्रदर्श्य तेनातितुष्टात्ततः प्रतिवर्षं शतसहस्रात्मकरूप्यमुद्रोत्पत्तियोग्यां भूमिं प्रतिगृह्य तत्काव्ये

प्रतिसर्गान्तिमश्लोके तत्पित्रोर्नामभ्यां सहितं तत्कर्तृत्वेन तन्नाम ग्रथितवानिति वृद्धैरुपाख्यायते इत्यच्युतरायकृत-साहित्यसारटीकायामुक्तम्' इति स्मरति । एतेषां तथा कथने हेतुरपि दृश्यते ।

यदि हि मम्मटेन, यथा केचित्कथयन्ति, श्रीहर्षादेः कवीनां पोषणमेव स्मृतं स्यात्तदा तेन सद्यः पुरोवर्ती भोजः कथं न स्मृतः । भोजो हि सर्वेषु कवीनामाश्रयत्वेन प्रथितः । स हि भोजमपि जानात्येव तस्य दानशीलताञ्च प्रशंसत्येव दशमोल्लासे । तेन हि मम्मटसमये तथाप्रसिद्धिरेवाऽऽसीत् या हि पश्चाद्वर्तिभिरपि अवधारिता । अपरञ्च रत्नावल्यां त्रीणि नान्दीपद्यानि दृश्यन्ते यत्रान्तिमे 'प्रतयतु चन्द्रवपुर्नरेन्द्रचन्द्रः' इति यदुक्तं तस्य कोऽभिप्रायः । किं श्रीहर्षः स्वमेवाशीर्भिर्योजयति ? अवश्यं नैव । तर्हि पद्येनानेनावश्यमेव तदनुवर्तिना केनाऽपि कृतेन भाव्यमेव । यद्धि बाणभट्टस्य हर्षचरिते 'राज्ञां सम्भाषणेषु परित्यक्तमपि मधु वर्षन्तं काव्यकथास्वपीतामृतमुद्वमन्तमिति', 'अपि चास्य ······ कवित्वस्य वाचो न पर्याप्तो विषयः' इत्यादिकथनेन हर्षस्य ग्रन्थकर्तृत्वं सिद्धं मन्यते, यथा कैश्चित्तथाऽपि मतं, तदा यदि बाणस्तथा प्रभावितः श्रीहर्षस्य कवित्वशक्त्या तदा तत्कृतग्रन्थनाम कथं तेन न गृहीतमित्यपेक्षायां तैः सह न किमप्युत्तरम् । तथैव केचित्तु काव्यप्रकाशगते तस्मिन्वाक्ये धावकस्थाने बाणशब्दं पठित्वा, यथा निदर्शनाख्यायां टीकायां तथैवास्ति, रत्नावलीं बाणकर्तृकां मन्यन्ते । ते हि रत्नावलीगतस्य द्वीपादन्यस्माद्······इत्यादिपद्यस्य हर्षचरितेऽपि सत्त्वमपि तथात्वे प्रमाणत्वेन निदर्शयन्ति ।

तृतीयपक्षधरास्तु त्रयाणामेव रूपकाणां त्रीनेव कर्तॄन् मन्यन्ते । यदि हि प्रस्तावनाभाग उपेक्ष्यते तदा तेषु कथमपि रचनासाम्यं नास्ति । रत्नावल्यपेक्षया प्रियदर्शिका बालिकैव । नागानन्दापेक्षया रत्नावली किशोर्येव ।

यत्र कुत्र तु—

'आदौ भासेन रचिता नाटिका प्रियदर्शिका ।
तस्य रत्नावली नूनं रत्नमालेव राजते ॥'

इत्यादि कथनमपि दृश्यते । यदि हि कश्चित् प्रियदर्शिकां बाणकृतिं रत्नावलीं बाणकृतिं वा धावककृतिं नागानन्दञ्च मातङ्गदिवाकरकृतिं मन्यते तेन युक्तिर्नैवावलम्बितेति कथयितुं नैव शक्यते, यतो हि प्रियदर्शिकायां बाणस्य शैली स्पष्टमेव दृश्यते दिङ्मात्रं निदर्शनं यथा —

'यं तथा नवग्रह इव गजपतिः खलखलायमान-लौहशृङ्खलाबन्धप्रतिस्खलच्चरणः शून्यदुष्करहृदयसन्तापो रोषवशात्तम्भितदृष्टिर्गुरुकरस्फोटितधरणिमार्गो रजनीष्वप्यनिद्रासुखमनुभूतोऽसि ।'

किन्तु स्वल्पसाम्यमेव कर्तृकत्वं नैव साधयति । येन केनापि प्रणीतं स्यादेतद्धि रूपकत्रितयं वयं परम्परया श्रीहर्षप्रणीतमेव मन्यामहे । अथैतेषां संक्षेपेण परिचयोऽत्रोपस्थाप्यते ।

(क) **प्रियदर्शिका**—इयं हि नाटिका तेन चतुरङ्किका । अत्र हि वत्सराज उदयनो नायको धीरललितप्रकृतिकः । नायिका च प्रियदर्शिका अङ्गराजपुत्री आरण्यकाऽऽख्या । अत्र हि मुख्यो रसः शृङ्गारो वृत्तिश्च कौशिकी । अत्र उदयनस्य पद्मावतीपरिणयनानन्तरावस्था वर्णिता । विजयसेनो हि प्रधानो राजपुरुषोऽत्र । अङ्गराजो हि दृढवर्मा स्वां दुहितरं प्रियदर्शिकामुदयनाय वत्सराजाय दित्सति । तेन दृढवर्मणा कन्यादाननिमित्तं प्रत्याख्यातः कलिङ्गराजस्तं विक्रम्य निरुणद्धि । सम्भ्रमे तस्मिन्नङ्गराजकाञ्चुकीयः प्रियदर्शिकां तन्मित्रे विन्ध्यशक्तौ निक्षिपति । विन्ध्यशक्तेरुदयनसेनयाविनष्टे विजयसेनस्तामुदयनप्रासादे प्रापयति । तां तत्र विन्ध्यशक्तिदुहितृरूपेण सर्वे जानन्ति । एकदा पुष्पादानप्रसङ्गे तां दृष्ट्वोदयनस्तस्यै स्पृहयति आरच्यते च तन्निमित्तं नाटचमपि । निद्रावशेन विदूषकेन रहस्ये प्रकाशिते देवी वासवदत्ता तां निगृह्णाति । पश्चाच्च विषयिषेण सोदयनसकाशं प्राप्यते । परिचिता च सा वासवदत्तयोदयनाय पत्नीत्वेन समर्प्यते । नाटिकेयं न तथा नाटकीयतामावहति । सम्पूर्णैव घटना कृत्रिमा दृश्यते । घटनासंयोजनाऽपि नातिप्रौढा । तथापि अस्या महत्त्वं न तथा हीनम् ।

(ख) **रत्नावली**—इयमपि नाटिका तेन चतुरङ्किका । अत्र हि सिंहलाधिपतेः सुताया रत्नावल्या उदयनस्य च प्रेमप्रसङ्गो वर्णितोऽस्ति । सिंहलेश्वरसुता हि वत्सराजायोदयनाय पत्नीत्वेन सङ्कल्पिता नौसाधनेन सपरिवारं प्रेषिता समुद्रे विपद्यते । ततश्च तां कश्चित्कौशाम्बीयो वणिक् समुद्धृत्य विपदस्तां वत्सराजप्रासादे प्रापयति । सा हि तत्र सागरिकानाम्ना ज्ञायते । ताञ्च वसन्तोत्सवे दृष्ट्वोदयनस्तस्यै स्पृहयति । दैवीव्यवधानेन विघ्नितेऽपि मिलने पश्चात्तस्या एव प्रसादेन ज्ञातपरिचया सोदयनेन परिणीयते ।

नाटिकेयं प्रियदर्शिकापेक्षया प्राञ्जलतरा । अत्र हि घटनासंयोजनं स्वाभाविकं नाटचानुरूपञ्च । वर्णनचातुरी चात्र प्रशंस्या ।

(ग **नागानन्दम्**—नागानन्दं हि पञ्चाङ्कं नाटकम् । अत्र हि जीमूतवाहनस्यौदार्यं सुनिपुणं चित्रितमस्ति । नाटयेऽस्मिन् मुख्यो रसः शान्तो यद्यपि विषयेऽस्मिन् पण्डितेषु विवादः, नायको जीमूतवाहनो धीरोदात्तः नायिका च मलयवती तथैव ।

पित्रोः शुश्रूषां वने स्थितो जीमूतवाहनो विषयनिस्पृहोऽपि सिद्धराजमित्रावसोर्भगिनीं मलयवतीं दृष्ट्वा तदासक्तस्तस्यै स्पृहयति । सा तं कामयते ।

गुरुजनानुज्ञया तयोरुद्वाहः सम्पद्यते । ततो हि नागकुलप्रणाशदुःखितो जीमूतवाहनो गरुडाय शङ्खचूडस्थाने आत्मानं समर्पयति । गरुडोऽपि तं भक्षयन्नपूर्वमास्वादं प्राप्य भक्षणाद्विरमते । एतस्मिन्नन्तरे शङ्खचूडागमनेन सर्वं ज्ञात भवति । गौरी भगवती तं जीवयति भक्षितांश्च नागान् गरुडः पीयूषवर्षया । ततश्च प्राप्तविद्याधरचक्रवर्तिपदो जीमूतवाहनः सह प्रियया सुखमेधते ।

नाटकमिदं नाटचेतिहासे मूर्धन्यं स्थानमाददाति । अत्रत्यं वृत्तं वृत्तसंयोजनं वर्णनचातुर्यं नाटकीयत्वञ्चास्य तथात्वे हेतवः । बोधिसत्त्वचरिताश्रितत्वादप्यस्य ग्राह्यत्वं विशिष्टतमम् । विषयस्यास्थायित्वमत्र तथा प्रतिपादितं यथा प्राकृतोऽपि जनस्तथाचिन्तने प्रेरितो भवति ।

एषु हि रत्नावली लक्षणशास्त्रिभिर्धनिकविश्वनाथप्रभृतिभिः नाटचशास्त्रलक्षणसम्मतेति सादरमुद्धृता दृश्यते ।

श्रीहर्षस्य शैली सरला सरसा वैदर्भीप्राधान्या च । आस्वाद्यतामस्य काव्यामृतस्वादो यथा—

उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-
दायासं श्वसनोद्गमैरविरतैरातन्वतीमात्मनः ।
अद्योद्यानलतामियां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं
पश्यन् कोपविपाटलद्युतिमुखे देव्याः करिष्याम्यहम् ॥

सम्भरेण शृङ्गारवर्णनं यथा नागानन्दे—

दृष्टा दृष्टिमधो ददाति कुरुते नालापमाभाषिता
शय्यायां परिवृत्य तिष्ठति बलादालिङ्गिता वेपते ।
निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनान्निर्गन्तुमेवेहते
जाता वामतयैव मेऽद्य सुतरां प्रीत्यै नवोढा प्रिया ॥ (३।४) ।
औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्तमाना ह्रिया
तैस्तैर्बन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः ।
दृष्ट्वाऽग्रे वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे सङ्गमे
संरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवायाऽस्तु वः ॥

(रत्ना० १।२) ।

वर्णनानैपुण्यं यथा—

व्यक्तिर्व्यञ्जनधातुना दशविधेनाऽप्यत्र लब्धामुना
विस्पष्टो द्रुतमध्यलम्बितपरिच्छिन्नस्त्रिधाऽयं लयः ।
गोपुच्छप्रमुखाः क्रमेण यतयस्त्रिस्रोऽपि सम्पादिताः
तत्त्वौघानुगताश्च वाद्यविधयः सम्यक्त्रयो दर्शिताः ॥

(नागा० १।१५, प्रिय० ३।१०)

प्रियदर्शिकायां रत्नावल्याञ्च मालविकाग्निमित्रस्य प्रभावो दृश्यते किन्त्वत्र तयोर्मौलिकता नैवोपहता । नागानन्दं तु स्वप्रकृतिकं प्रथममेव रूपकं यत्र हि मूर्तिमदौदार्यमेव तत्र नायकत्वेन वर्णितम् ।

१७. भट्टनारायणः : वेणीसंहारम्

भट्टनारायणस्य वेणीसंहारं हि सर्वलक्षणोपेतं शास्त्रीयनाटकम् । भट्टनारायणोऽपि संस्कृतपरम्परेतरकविरिव स्वजीवनविषये नितान्तमेव मौनमालम्बते । वेणीसंहारं हि वैक्रमाष्टमशतकोत्तरार्द्धभवो वामनः काव्यालङ्कारसूत्राणां वृत्तौ स्मरति इति कवेरस्य तत्पूर्ववर्तित्वं सिध्यति । स हि सहोक्त्यलङ्कारोदाहरणे —'अस्तं भास्वान् प्रयातः सह रिपुभिरयं संह्रियन्ता बलानि' इति मुद्राराक्षसगतस्य (५।१६) पद्यस्यान्तिमं पादमुद्धरति । एवमेवानन्दवर्धनः तृतीयोद्द्योतस्य द्वादशतमकारिकाया वृत्तौ "यथा वेणीसंहारे विलासाख्यस्य प्रतिमुखसन्ध्यङ्गस्य प्रकृतरसनिबन्धनाननुगुणमपि द्वितीयेऽङ्के भरतमतानुसरणमात्रेच्छया घटनम्" इति स्मरति । आनन्दवर्धनो हि ९०७ मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमान् । अतो हि भट्टनारायणस्य वैक्रमसप्तमशतकमभितः स्थितिकालः स्पष्टः । असौ हि बाणसमकालिको वा ततोऽपि किञ्चित्कालपूर्ववर्ती । तं हि दण्डयाचार्यः अवन्तिसुन्दरीकथायां "व्याप्तुं पदत्रयेणाऽपि यः शक्तो भुवनत्रयम् । तस्य काव्यत्रयव्याप्तौ चित्रं नारायणस्य किम् ।।" इति कथयित्वा भट्टनारायणस्य काव्यत्रयं स्मरति ।

कथ्यते हि भट्टनारायणो जन्मना कान्यकुब्जीयो ब्राह्मणः पश्चाद्वङ्गनरेशानुरोधेन वङ्गदेशमाश्रितवान् । राजा चायं ७२८ मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमानासीत् आदिशूराख्यः । भट्टनारायणो हि वङ्गीयठाकुरवंशस्य प्रतिष्ठापकः स्मृतः । असौ हि भट्टः मृगराजलक्ष्माऽप्यासीत् । तत्र प्रथमेन विप्रत्वं द्वितीयेन क्षत्रियत्वं सिध्यति । सम्भवति ब्राह्मणोऽसौ तीक्ष्णबुद्धित्वाद्राजकार्ये प्राधिकृतः मृगराजलक्ष्मविभूषणं प्राप्तवान् ।

वेणीसंहारं ह्यस्य केवला समुपलभ्यमाना कृतिः । अत्र हि षट्स्वङ्केषु महाभारतयुद्धसम्बद्धा कथा चित्रिताऽस्ति । नाटकमिदं वेणीसंहारमिति अन्वर्थनाम । दुर्योधनवधानन्तरमेव केशप्रसाधनाय कृतप्रतिज्ञा द्रौपदी अवेणिकैव तिष्ठति । दुर्योधनशोणितशोणपाणिर्भीमो द्रौपदीकचानुत्तंसयतीत्यस्य वेणीसंहारं नाम यथार्थम् । अत्र हि वीरो रसो मुख्यः शृङ्गारश्चाङ्गी । अत्र सर्वेऽपि नाटकसन्धयः सन्ध्यङ्गसहिता यथायोगं समुपन्यस्ता सन्ति । तथाकरणे हि युद्धप्रकरणे विलासाख्यसन्ध्यङ्गनिर्वहणाय प्रस्तुतो भानुमतीदुर्योधनप्रेमाचारो नैव रसपुष्टयै भवतीति ध्वनिकारेण पर्यालोचितम्—सन्धिसन्ध्यङ्ग-

घटनं रसाभिव्यक्त्यपेक्षया । न तु केवलया शास्त्रस्थितिसम्पादनेच्छया (३।१२) इति । अत्र हि पात्राणामपि द्वे अवस्थे दृश्येते कविचालिता स्वतःसिद्धा च । अश्वस्थामा हि कर्णापेक्षया प्रशस्यतरः सम्पाद्यते कविना । तथैव दुर्योधनापेक्षया भीमस्य । रूपकमिदं गौडीरीत्या ग्रथितं यत्र ह्योजोगुणः प्राशस्त्येनाधीयते । पात्राणां स्वतन्त्रव्यक्तित्वमस्य वैशिष्ट्येष्वेकम् । अत्र हि भीमो नायको दुर्योधनः प्रतिनायकश्च किन्तु कवेः पक्षपातस्तु भीमेऽपि नैव स्पष्टं प्रतिभाति तथापि स एव वेण्याः संहारं करोतीति स एव फलस्वामी मतः । तथा हि सति नाटकमिदं सुखान्तं भवति । दुर्योधनस्य नायकत्वेऽनुमते, यथा हि केचित्तथाप्यामनन्ति नाट्यमिदं दुःखान्तं सम्पद्यते । दुर्योधनकारणे नैव नाटकवृत्तं रोचकं सर्वग्राह्यञ्च सञ्जातमस्तीति तेषामभिमतम् ।

कवेरस्य भाषा प्रवाहमयी सरसा ओजोगुणव्याप्ता च । तस्य तु सुरतवर्णनेऽप्योज एव प्राधान्येनोपतिष्ठते । अस्य हि वर्णनाचातुरी सर्वातिशायिनी । तत्र ओजसः स्थित्यपि प्रायोऽल्पसमासे एव दृश्यते । यथा—

'यो यः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां,
यो यः पञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।
यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमपि जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ।। (३।३२)

दीर्घसमासमण्डितपदैरोजो यथा—

'चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-
सञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
स्त्यानावनद्धघनशोभितशोणपाणि-
रुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि ! भीमः ।। (१।२१)

रूपकेऽस्मिन् सन्धिप्रस्तावविरोधे भीमस्य प्रतिक्रिया यथा प्रथमेऽङ्के—

'मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद्
दुश्शासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।
सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू
सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ।। (१।१५)

इत्यादि, दुर्योधनभानुमतीप्रेमप्रसङ्गो यथा द्वितीयेऽङ्के—

किं कण्ठे शिथिलीकृतो भुजलतापाशः प्रमादान्मया
निद्राच्छेदविवर्तनेष्वभिमुखी नाद्यासि सम्भाविता ।
अन्यस्त्रीजनसङ्कथालघुरहं स्वप्ने त्वया लक्षितो
दोषं पश्यसि कं प्रिये परिजनोपालम्भयोग्ये मयि ।। (२।९)

इत्यादि । अश्वत्थामकर्णविवादो यथा तृतीयेऽङ्के—

कथमपि न निषिद्धो दुःखिना भीरुणा वा
द्रुपदतनयपाणिस्तेन पित्रा ममाद्य ।
तव भुजबलदर्पाध्मायमानस्य वामः
शिरसि चरण एष न्यस्यते वारयैनम् ॥ (३।४०)

इत्यादि । तत्रैव भीमस्य गर्जनं यथा—

कृष्टा येन शिरोरुहे नृपशुना पाञ्चालराजात्मजा
येनास्याः परिधानमप्यहृतं राज्ञां गुरूणां पुरः ।
यस्योरःस्थलशोणितासवमहं पातुं प्रतिज्ञातवान्
सोऽयं मद्भुजपञ्जरे निपतितः संरक्ष्यतां कौरवाः ॥ (३।४७)

इत्यादि । पञ्चमेऽङ्के भीमार्जुनयोर्धृतराष्ट्रं प्रति वाक्यं यथा—

सकलरिपुजयाशा यत्र बद्धा सुतैस्ते
तृणमिव परिभूतो यस्य गर्वेण लोकः ।
रणशिरसि निहन्ता तस्य राधासुतस्य
प्रणमति पितरौ वां मध्यमः पाण्डवोऽयम् ॥ (५।२७)

इत्यादि । भीमस्य विजयोद्घोषो यथा—

भूमौ क्षिप्तं शरीरं निहतमिदमसृक्चन्दनाभं निजाङ्गे
लक्ष्मीरार्ये निषण्णा चतुरुदधिपयःसीमया सार्धमुर्व्या ।
भृत्या मित्राणि योधाः कुरुकुलमखिलं दग्धमेतद्रणाग्नौ
नामैकं यद्ब्रवीषि क्षितिप तदधुना धार्तराष्ट्रस्य शेषम् ॥ (६।३९

तथैव—

नाहं रक्षो न भूतो रिपुरुधिरजलप्लाविताङ्गः प्रकामं
निस्तीर्णोरुप्रतिज्ञाजलनिधिगहनः क्रोधनः क्षत्रियोऽस्मि ।
भोः भो राजन्यवीराः समरशिखिशिखादग्धशेषाः कृतं व-
स्त्रासेनानेन लीनैर्हतकरितुरगान्तर्हितैरास्यते यत् ॥ (६।३७)।

इत्यादि च निकाममेव नाटकस्यास्योत्कर्षतामादधति । यच्च विलासाख्यस्य सन्ध्यङ्गस्य युद्धमुखे सन्निवेश आनन्दवर्धनमम्मटविश्वनाथादिभिर्दोषत्वेन गृहीतस्तत्र हि प्रत्यालोचकाः इदमप्यामनन्ति यद् दुर्योधनस्य नायकत्वे स्वीकृते तत्पतनतीव्रताद्योतकहेतुना सन्ध्यङ्गमिदं प्रासङ्गिकमेव ।

१८. शक्तिभद्रः : आश्चर्यचूडामणिः

शङ्कराचार्यशिष्यपरम्परायामन्यतमेन शक्तिभद्रेण आश्चर्यचूडामणिनामकं सप्ताङ्कं नाटकं प्राणायि । अद्भुतरसप्रधानेऽस्मिन्नाटके आश्रमवासिप्रदत्त-

रत्नसाहाय्येन रामो हि राक्षसप्रयुक्तमायातः स्वं राक्षितुं प्रभवतीत्यस्य संज्ञा ऽऽश्चर्यचूडामणि इति । अस्य कवेः स्थितिकालः ७६५ मितवैक्रमाब्दमभितो मतः । अस्यैव कवेः 'उन्मादवासवदत्त' नाम नाटकान्तरमपि आसीदिति नाटकस्यास्य प्रस्तावनातो ज्ञायते किन्तु तत्सम्प्रति नैवोपलभ्यते ।

१९. यशोवर्मा : रामाभ्युदयम्

कान्यकुब्जेश्वरो हि यशोवर्मा रामाभ्युदयसंज्ञकं नाटकं प्रणीतवानासीत् । अस्य च स्थितिकालः ७६०–७९० मितवैक्रमाब्दानभितो मतः । नाटकमिदं षडङ्कं भावभाषादृष्ट्या प्रशस्यतमञ्च । शारदातनयः स्मरति—

'षडङ्कं दृश्यते लोके रामाभ्युदयनाटकम्'

इति । अस्य हि कवित्वं रसोदञ्चितम् । यथा हि क्षेमेन्द्रः सुवृत्ततिलके समुधृतं पद्यम्—

यत्त्वन्नेत्रसमानकान्तिसलिले मग्नं तदिन्दीवरं
मेघैरन्तरितः प्रिये ! तव मुखच्छायानुकारी शशी ।
येऽपि त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गता-
स्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥ (२।७१)

तत्रैव साक्षेपो यथा यशोवर्मणः—

स यस्य दशकन्धरं कृतवतोऽपि कक्षान्तरे
गतः स्फुटमवध्यतामधिपयोधि सान्ध्यो विधिः ।
तदात्मज इहाङ्गदः प्रहित एव सौमित्रिणा
क्व स क्व स दशाननो ननु निवेद्यतां राक्षसाः ॥ (३।८८)

ध्वनिकार आनन्दवर्धनोऽस्य निम्नाङ्कितं पद्यमुद्धरति—

रक्तस्त्वं नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियाया गुणैः
त्वामायान्ति शिलीमुखाः स्मरधनुर्मुक्ताः सखे मामपि ।
कान्तापादतलाहतिस्तव मुदे तद्वन्ममाप्यावयोः
सर्वं तुल्यमशोककेवलमहं धात्रा सशोकः कृतः ॥ (२।४२।३)।

ध्वन्यालोकस्य लोचनेऽभिनवगुप्तः स्मरति—

'यदुक्तं कथामार्गे न चातिक्रमः, इति रामाभ्युदये यशोवर्मणा' इति । काव्यस्यास्य विलोपः संस्कृतजगतोऽपूरणीया क्षतिरेव ।

२०. भवभूतिः : उत्तररामचरितं, महावीरचरितं, मालतीमाधवम्

संस्कृतनाट्यपरम्परायां भवभूतेः प्रवेशः सौभाग्याय समपद्यत । यद्यपि समालोचकाः 'उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते' इति समामनन्ति तथा-प्यस्य सर्वा अपि कृतयो विशिष्टा एव ।

भवभूतिर्हि कान्यकुब्जेश्वरस्य यशोवर्मणः सभापण्डित आसीदिति राजतरङ्गिण्या :—

'कविवाक्पतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवितः।
जितो पयौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतिवन्दिताम् ॥' (३।१४४)

इति वचनाज्ज्ञायते। तदनुसारेण यशोवर्मा ७९० मितवैक्रमाब्दे काश्मीरनरेशेन लाटादित्येन विजित आसीत्। वामनाचार्यः (८५७ वैं०) भवभूतेर्महावीरचरिताद्—

'दोर्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यत-
ष्टङ्कारध्वनिरार्यबालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः।
द्राक्पर्यस्तकपालसम्पुटमिलद्ब्रह्माण्डभाण्डोदर-
भ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो नाद्यापि विश्राम्यति ॥ (१।५४)

इति पद्यमुद्धरति। तेन हि भवभूतेर्वामनपूर्ववर्तित्वं सिध्यति। तथैव बाणभट्टो हर्षसभाकविस्तं न स्मरति। बाणो हि ७१५ मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे स्वर्गतः इति बाणवामनमध्यवर्ती अर्थात् ७५०–८०० मितवैक्रमाब्दान्तरालवर्ती काल एव भवभूतेः स्थितिकाल इति पर्यवस्यति। तथैव यशोवर्मण एव सभाकविर्वाक्पतिराजः—

'भवभूतिजलधिनिर्गतकाव्यामृतरसकणा इव स्फुरन्ति।
यस्य विशेषा अद्यापि विकटेषु कथानिवेशेषु ॥'

इति तं स्मरति। अत्रत्यः 'अद्यापि' शब्दो भवभूतेर्वाक्पतिराजपूर्ववर्तित्वं सूचयति। वाक्पतिराजस्य गउडवहो काव्यमवश्यमेव ७९७ मितवैक्रमाब्दपूर्वमेव प्रणीतमासीत्, यतो हि इदमपूर्णमेव वर्तते। सम्भवतो यशोवर्मणो ललितादित्यात्पराजयानन्तरमस्य प्रणयनं निरुद्धम्। तेन हि यदा 'गउडवहो' काव्यं प्रणीयमानमासीत्तदा भवभूतिः परां प्रसिद्धिमवाप्तवानासीदिति स्पष्टमेव बाणवाक्पतिराजयोरन्तराले तस्य स्थितिकालः।

सौभाग्यवशाद्भवभूतिर्हि मालतीमाधवमहावीरचरितप्रस्तावनायां स्वपरिचयं प्रस्तौति। तदनुसारेण स हि विदर्भस्थपद्मपुराभिजनः तैत्तिरीयशाखाध्यायी उदुम्बरवंशस्य विप्रस्य भट्टगोपालाख्यस्य पौत्रः नीलकण्ठाख्यस्य पुत्रः जातुकर्ण्याख्यायां जातः। तस्य हि प्रारम्भिकं नाम श्रीकण्ठः पश्चाच्च भवभूतीत्याख्यया प्रसिद्धः। कथ्यते हि तस्य 'साम्बा पुनातु भवभूतिपवित्रमूर्तिः' गिरिजायाः कुचौ वन्दे भवभूतिसिताननौ' इति पद्यांशद्वयाधारेण हि स भवभूतिसंज्ञामवाप। केचिद्भवभूतिं कुमारिलभट्टशिष्यादुम्बेकाचार्यादभिन्नं मन्यन्ते। विषयोऽयं समधिकानुसन्धानमपेक्षते। स हि उज्जयिनीवास्तव्य आसीदिति

तस्य प्रबन्धेषु कालप्रियनाथस्योल्लेखाज्ज्ञायते। भवभूतिर्हि नाट्यान्येतानि अभिनयार्थमेव प्रणीतवानिति तस्य 'निसर्गसौहृदेन भरतेषु वर्तमानः' इति कथनाज्ज्ञायते। तस्य गुरुर्ज्ञानसागरो ज्ञाननिधिरासीदिति 'यथार्थनामा भगवान् यस्य ज्ञाननिधिर्गुरुः' इतिकथनात्सिध्यति। बालरामायणे राजशेखरः स्मरति—

'बभूव वल्मीकभवः कविः पुरा ततः प्रपेदे भुवि भर्तृमेण्ठताम्।
स्थितः पुनर्यो भवभूतिरेखया स वर्तते सम्प्रति राजशेखरः ॥

इति। राजशेखरस्य स्थितिकालस्तु ९५० मितवैक्रमाब्दमभितः स्मृतः। भवभूतेरुपर्युक्तरूपकत्रितयातिरिक्तं अभिराममप्याख्यममोघराघवाख्यं महावीरानन्दाख्यं च रूपकं स्मर्यते।

भवभूतेर्हि त्रिषु रूपकेषु कतमत्प्रथममित्यपेक्षायां सर्वेऽपि उत्तररामचरितस्य चरमत्वं त्वामनन्त्येव किन्तु शेषयोः कतरः प्रथम इत्यपेक्षायां परस्परविरोधिमतं दृश्यते। केचिद्धि मालतीमाधवगतम्—

'ये नाम केचिदिह नः प्रथमन्त्यवज्ञां जानन्तु ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः।
उत्पत्स्यते मम तु कोऽपि समानधर्मा कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥'

इति पद्यं हि पूर्वरचनातिरस्कारप्रतिक्रियास्वरूपं मत्वा महावीरचरितमेव प्रथमां कृतिं मन्यन्ते। किन्तु तन्न युक्तियुक्तं प्रतिभाति। त्रिषु रूपकेषु शृङ्गारवीर-करुणरसाः प्राधान्येनावलम्बिताः। तेन हि रचनाक्रमेणापि तदनुवर्तिनैव भाव्यम्। अतो मालतीमाधवमेव प्रथमा कृतिरित्यपरे। वस्तुतस्तु मतमिदं तथ्यसन्निकर्षं स्पृशति। मालतीमाधवं हि शृङ्गाररसप्रधानं प्रकरणमवश्यमेव कवेर्नवयौवनोत्साहस्य प्रतीकम्। ७७० मितवैक्रमाब्दमभितो यशोवर्मा राज्यमवाप। भवभूतिर्हि तस्य न केवलं सभापण्डितोऽपि तु गुरुरप्यासीत्। तस्य रामाभ्युदयं नाटकं भवभूतेः कृतितः भावभाषादिविषये प्रभावितं दृश्यते समुपलब्धश्लोकमूल्याङ्कनतः। सम्भवति एतद्यन्मालतीमाधवं हि यशोवर्मराज्याभिषेकसमयेऽभिनीतमपि। वस्तुतस्तु ग्रन्थोऽयं भवभूतेर्यशोवर्मण आश्रयग्रहणात्पूर्वमेव प्रणीतमासीदिति तस्य दाक्षिणात्यमृष्टभूमितो ज्ञायते तत आयाति वीररसप्रधानस्य महावीरचरितस्य क्रमः। ग्रन्थोऽयं यशोवर्मणो विजयमाधृत्य कविना प्रणीतं प्रतिभाति वीररसमादाय। ततश्च क्रम उत्तररामचरितस्य करुणरसमुख्यस्य। ग्रन्थोऽयं कविना चरमे वयसि प्रणीतो मनोविनोदाय स्वकीयजीवनस्योत्तरार्द्धं यशोवर्मणश्च पराजयं मनस्याधाय। अथैतेषां संक्षिप्तः परिचयोऽत्र दीयते।

(क) मालतीमाधवम्—ग्रन्थोऽयं दशाङ्केषु विभक्तः प्रकरणसंज्ञको वृत्तस्यास्य कविकल्पितत्वात्। अत्र हि पद्मावतीनरेशस्य मन्त्रिणो भूरिवसोः

पुत्र्या मालत्याः विदर्भराजमन्त्रिणो देवरातस्य सुतस्य **माधवस्य च** प्रेमकथा वर्णिताऽस्ति । भूरिवसुदेवरातौ प्रथमे वयसि सतीर्थ्यावास्ताम् । **तदैव** तौ प्रतिज्ञातवन्तौ यत्तयोरपत्ययोर्वैवाहिकसम्बन्धो भविष्यतीति । **यदा मालती** परिणययोग्या जाता तदा राजविदूषको नन्दनस्तस्यै स्पृहयामास । **याचितः** किन्तु प्रत्याख्यातो नन्दनो तद्राज्ञे विनिवेद्य तेन भूरिवसुं कन्यादानायाज्ञापितवान् । राजाज्ञाभङ्गभयेन भूरिवसुरनिच्छुकोऽपि यथाकथञ्चित्तत्स्वीकृतवान् । एतदन्तरे तत्प्रतिज्ञां ज्ञातवती भिक्षुकी कामन्दकी **स्वशिष्यया** सह सम्भूय मालतीमाधवयोः साक्षात्कारं कारितवती । प्रथमदर्शनेनैव **मालती** माधवश्च परस्परमनुरागसूत्रेणाबद्धौ सञ्जातौ । माधवो हि पद्मावत्यां न्यायशास्त्राध्ययनाय प्रेषित आसीद् देवरातेन । एतदन्तरे **अघोरघण्टो नाम** कश्चित्कापालिकः स्वशिष्यया कपालकुण्डलया सम्भूय **बलिदानार्थं** **मालतीमाजहार चौर्येण** । तामन्विष्यन् माधवस्तत्र प्राप्याघोरघण्टं हत्वा मालत्या विपद उद्धारं कृतवान् । निश्चिते च तस्या उद्वाहदिने सा शिवदर्शनयात्रामिषेण बहिरागत्य माधवेन सह पलायितवती । विवाहे च मकरन्दो **माधवसुहृद्** मालतीवेषं विरचय्य नन्दनगृहं प्राप्तो वधूरूपेण । ततः स स्वप्रेयसीं **नन्दनभगिनीं** मदयन्तिकामादाय रात्रावेव **पलायमानो** राजपुरुषैर्गृहीतः । अथ ज्ञातवृत्तान्तो माधवोऽपि मित्रसाहाय्याय तत्राजगाम । तयोर्मित्रयोः पराक्रमं प्रासादाट्टालिकातो दृष्ट्वा पद्मावतीशस्तयोरपराधमक्षमत । किन्त्वेतदन्तराले एव गुरुवधप्रतिशोधायोद्यता कपालकुण्डला एकाकिनीं मालतीमपहृत्य तां श्रीपर्वतं प्रापितवती । तद्विरहेण विक्षिप्तो माधव उपायान्तरमनवेक्ष्यात्महत्यायै सन्नद्धोऽभवत् । तस्य तदवस्थामसहमानो मकरन्दस्तद्विपत्तिश्रवणात्पूर्वमेवात्मानं व्यापादयितुं प्रयतमानः कयाचिद् योगिन्या सौदामिन्या **न्यसेधि** । तस्याः प्रयासेन मालतीमाधवौ मदयन्तिकामकरन्दौ च परस्परं **मिलनसुखमनुभूय** सुखेनैधेताम् । प्रकरणेऽस्मिन् मुख्यो रसः शृङ्गारः, वीरो **बीभत्सश्चाङ्गे** । काव्येऽस्मिन् कवेः रसपाकः नितान्तमेव प्रशंसनीयः ।

(ख) **महावीरचरितम्**—महावीरचरितं हि **रामायणसम्बद्धं** वीररसमुख्यं नाटकं, यत्र सन्ति सप्ताङ्काः अत्र हि रामायण्येव कथा स्वल्पपरिवर्तितरूपा चित्रिता । विश्वामित्रयज्ञरक्षार्थं सिद्धाश्रयं **लक्ष्मणेन सह गतो** रामस्तत्प्रसङ्गे माहेश्वरं धनुर्भङ्क्त्वा सीतां परिणयति । **तत्पूर्वमेव रावणः** सीतार्थं मिथिलायां दूतं प्रेषयति प्रत्याख्यायते च जनकेन । **ततश्च रावणो** मन्त्रिणो माल्यवतः परामर्शानुसारेण परशुरामं वर्धमानक्षत्रियनाशनायोत्तेजयति । किन्तु रामेण पराजितः स यथास्थानं निवर्तते । ततश्च **शूर्पणखा** मन्थरारूपेण कैकयीमुत्साह्य रामाभिषेके विघ्नमुत्पादयति । **वनं गतो रामो दण्डकेषु**

विहरति ससीतः सानुजः । रावणः प्रत्याख्यानप्रतीकाराय सीतां हरति प्रेषयति च बालिनं रामवधाय । रामेण भृशं ताडितो बाली रामेण सह सुग्रीवस्य सख्यं कारयति । रामोऽपि लङ्कां गत्वा रावणं हत्वा वह्निविशुद्धां सीतामादाय साकेतं प्रत्यागच्छति भवति च तस्याभिषेकमहोत्सवः । कृतिरियं मालतीमाधवापेक्षया क्लिष्टतरा किन्तु रसपरिपाकवशाद् हृद्यतरा ।

(ग) **उत्तररामचरितम्**—करुणरसमुख्यं नाटचमिदं सप्ताङ्कम् । अत्र हि रामायणस्योत्तरकाण्डसम्बद्धा कथा कविकल्पनया समुन्नीय प्रस्तुताऽस्ति । कथ्यते हि 'उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते' इति । सीतापरित्यागः, रामविलापः, लवकुशप्राप्तिः, सीतास्वीकारश्चास्येतिवृत्तस्य मुख्यांशाः । करुणरसस्य प्रस्फुटितः प्रवाहोऽत्र प्रशस्यः । दिङ्मात्रं निदर्शनं यथा—

परिपाण्डुदुर्बलकपोलसुन्दरं दधती विलोलकवरीकमाननम् ।
करुणस्य मूर्तिरथवा शरीरिणी विरहव्यथेव वनमेति जानकी ॥ (३।४)

दलति हृदयं शोकोद्वेगाद् द्विधा तु न भिद्यते
वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।
ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्
प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम् ॥ (३।३१)

तत्र कविः स्वयमेव तमसामुखेन कथयति—

एको रसः करुण एव निमित्तभेदाद्
भिन्नः पृथक्पृथगिव श्रयते विवर्तान् ।
आवर्तबुद्बुदतरङ्गमयान् विकारान्
अम्भो यथा सलिलमेव हि तत्समस्तम् ॥ (३।४७) ।

किन्तु तत्र शृङ्गारोऽपि रसो नैव विस्मृतः । यथा हि—

किमपि किमपि मन्दं मन्दमासक्तियोगा-
दविरलितकपोलं जल्पतोरक्रमेण ।
अशिथिलपरिरम्भव्यापृतैकैकदोष्णो-
रविदितगतयामा रात्रिरेवं व्यरंसीत् ॥ (१।२७)

एवमेव—

विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा
प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।
तव स्पर्शे स्पर्शे मम हि परिमूढेन्द्रियगणो
विकारश्चैतन्यं भ्रमयति च सम्मीलयति च ॥ (१।३५)

भावभाषासौष्ठवमेवास्य नाटचस्य सर्वोत्कृष्टत्वे प्रमाणम् ।

भवभूतेः शैली क्लिष्टा ओजस्वनी च। स्वरचनाविषये स स्वयमेव कथयति—

'भूम्ना रसानां गहनः प्रयोगः सौहार्दहृद्यानि विचेष्टितानि।
औद्धत्यमायोजितकामसूत्रं चित्रा कथा वाचि विदग्धता च॥
(मालती० १।४)

भवभूतेर्विचारे प्रेम हि नैव केवलं भावात्मककार्यमपितु द्वयोरात्मनोरात्मिकसंयोगः। यथा हि—

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगतं सर्वास्ववस्थासु यो
विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्यो रसः।
कालेनावरणात्ययात्परिणते यत्प्रेमसारे स्थितं
भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत्प्रार्थ्यते॥
(उत्तर० १।३९)

प्रेयो मित्रं बन्धुता वा समग्राः सर्वे कामाः शेवधिर्जीवितं वा।
स्त्रीणां भर्ता धर्मदाराश्च पुंसामित्यन्योन्यं वत्सयोर्ज्ञातमस्तु॥
(मालती ६।१८)

प्रेम्णः पूर्णता सन्ततिमाध्ययेन जायते। यथा हि—

अन्तस्करणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंश्रयात्।
आनन्दग्रन्थिरेकोऽयमपत्यमिति पठ्यते॥ (उत्तर० ३।१७)

स हि कविपरम्परां नैवानुसरति। तेनैव हि तत्र कोकिलचूतमञ्जरीबकुलाशोकप्रभृतीनां वर्णनं नैव दृश्यते। स हि माधवेन नरमांसं विक्रापयति। कथावर्णने भवभूतेर्न कापि विशेषयोग्यता दृश्यते। तत्र समयैक्यमपि न दृश्यते। तथापि तस्य चरित्रचित्रणं प्रशंसनीयं दृश्यते। तस्य सर्वाण्येव पात्राणि सजीवानि भावपूर्णानि च। तस्य रूपके विदूषकस्याभावोऽप्युल्लेखनीयः पक्षः। तस्य हि प्रेमाख्यानमन्तःपुराद्बहिरेव सञ्चरति, अस्ति च तत्रोदात्तता। स हि शृङ्गारार्थं तु वैदर्भीं प्रयुनक्ति, वीरार्थं गौडीमपि। वस्तुतः स गौडीमेव ध्यायति। तस्य हि वाक्येषु कवित्वापेक्षया भावानामेवाधिक्यं दृश्यते। स हि प्रयुनक्ति विविधानिच्छन्दांसि किन्तु तस्य शिखरिण्यां वैशिष्ट्यं दृश्यते यथा कालिदासस्य मन्दाक्रान्तायां भारवेर्वंशस्थे। यथा वदति क्षेमेन्द्रः सुवृत्ततिलके—

'भवभूतेः शिखरिणी निरर्गलतरङ्गिणी।
रुचिरा धनसन्दर्भे या मयूरीव नृत्यति॥ (३।३३)।

महत्त्वदृष्ट्या ख्यातिगणनया च नाटककारेषु कालिदासानन्तरं भवभूतेरेव स्थानं दृश्यते। चरित्रचित्रणे रचनायां च स हि नवीनतामादधाति।

कालिदासो हि प्रकृतेः सुकोमलरूपमधिकरोति, यदा भवभूतिस्तस्याः कठोररूपमेव। प्रथमो हि नाट्यशास्त्रीयसीमायामाबद्धः, किन्तु द्वितीयस्तु यथेच्छं विहरन् कौशलप्रदर्शनाय पूर्वापेक्षया सुविस्तृतं क्षेत्रं गृह्णाति। स हि व्याघ्रश्मशानप्रभृतीनां रङ्ग एवोपस्थितिं वर्णयति। भावभाषाकल्पनाक्षेत्रे आद्योऽपरमतिशेते, यदाऽपरः गम्भीरभावाभिव्यक्तौ प्रथमं न्यक्करोति। आद्यो हि कथनीयं संक्षेपेण व्यञ्जनयाऽभिव्यनक्ति, यदाऽपरः विस्तारेण, किन्तु ओजस्विवाक्यैः। कालिदासस्य पात्राणि रसिकाणि काल्पनिकानि च यदा भवभूतेः सांसारिकाणि वास्तविकानि च। प्रथमः सदाऽऽशावादी द्वितीयस्तु निराशप्रेरितः। प्रथमस्य सूक्तयः सामान्योपदेशकाः, किन्तु द्वितीयस्य तु विशिष्टशन्देशवाहिकाः कवेरनुभूततथ्यप्रकाशिका। आद्यस्य कृतौ मनोरञ्जनस्यापि स्थानं किन्तु द्वितीयस्य तु विशिष्टानुभूतेरेव।

भवभूतेर्वैशिष्ट्यं वर्णयन् धनपालः कथयति—

स्पष्टभावरसा चित्रैः पदन्यासैः प्रवर्तिता।
नाटकेषु नटस्त्रीव भारती भवभूतिना॥

स्वां शैलीमुपवर्णयन् कविरेव कथयति—

यत्प्रौढत्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवं
तच्चेदस्ति ततस्तदेव यमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः।

कथ्यते हि भवभूतेः करुणरसेन जडोऽपि सचेतनो भवति सचेतना अपि जडाः। यथोक्तम्—

जडानामपि चैतन्यं भवभूतेरभूद् गिरा।
ग्रावाऽप्यरोदीत्पार्वत्याः हसतः स्म स्तनावपि॥

प्रेमविषये स कथयति यत्तद्धि बाह्यकारणेषु नैवावलम्बितं भवति। यथोक्तम्—

व्यतिषजति पदार्थानन्तरः कोऽपि हेतुः
न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते।
विकसति च हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं
द्रवति च निजरश्मावुद्गते चन्द्रकान्तः॥ (६।१२)

केचित्तु एतत्पर्यन्तमपि कथयन्ति—

'कवयः कालिदासाद्याः कालिदासो महाकविः।
तरवः पारिजाताद्याः स्नुहीवृक्षो महातरुः॥'

अपरे कथयन्ति यदभिज्ञानशाकुन्तलं हि शरदः पूर्णा कौमुदी यदा उत्तररामचरितं तु ताराखचितं नीलगगनम्। आद्यं हि व्यञ्जनमपरं हविष्यान्नम्।

प्रथमं वसन्तो द्वितीयं वर्षा। प्रथमं नृत्यमपरमश्रु। आद्यमुपभोगोऽपरं पूजनमेव।

२१. अनङ्गहर्षः : तापसवत्सराजम्

अनङ्गहर्षस्य कवेः तापसवत्सराजं हि षट्सु अङ्केषु विभक्तम्। तापसवत्सराजस्य—

उत्कम्पिनी भयपरिस्खलितांशुकान्ता
ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती।
क्रूरेण दारुणतया सहसैव दग्धा
धूमान्धितेन दहनेन न वीक्षिताऽसि॥

इति पद्यमुद्धरति। तच्च वत्सराजस्येदं परिदेवितवचनमिति लोचने स्पष्टम्। तेन हि तस्य स्थितिकालो भवभूत्यानन्दवर्धनयोरन्तरालवर्तीति (८००-९०० वै०) अनुमीयते अनङ्गहर्षं हि राजशेखर-कुन्तक-भोज-मम्मट-हेमचन्द्रादयोऽपि समुद्धरन्ति। अत्र हि वत्सराजस्योदयनस्य कथा चित्रिताऽस्ति। लावाणके वासवदत्ता दग्धेति मिथ्याप्रचारेण भृशमभितप्तो वत्सराजो राज्यमप्युज्झित्य संन्यासी भूत्वा जीवनं प्रत्येव निराशः नद्यामात्मप्रवाहेण जीवनावसानं वाञ्छति। तथैव वासवदत्ताऽपि आत्मप्रवाहाय तत्रैवागच्छति। तत्र द्वयोः सङ्गमेन सुखीभूतौ तौ सुखमेधेते।

ग्रन्थेऽस्मिन् भवभूतेः प्रभावः स्पष्टमेव लक्ष्यते विशेषतः क्लिष्टशैल्या-मुदात्तभावचित्रणे। कविनाऽनेनापि भवभूतेः कामन्दकीव साङ्कृत्यायन्याख्या बौद्धभिक्षुकी कल्पिताऽस्ति। अस्य हि वर्णनचातुरी नितान्तमेव प्रशस्यतमा। विरहावस्थावर्णनं यथा—

तद्वक्त्रेन्दुविलोकनेन दिवसो नीतः प्रदोषस्तथा
तद्गोष्ठ्यैव निशाऽपि मन्मथकृतोत्साहैस्तदङ्गार्पणैः।
तां सम्प्रत्यपि मार्गदत्तनयनां द्रष्टुं प्रवृत्तस्य मे
बद्धोत्कण्ठमिदं मनः किमथवा प्रेमाऽसमाप्तोत्सवः॥

इत्यादि। कविरसावपि करुणकथारमणो भवभूतिरिव। केचिदमुमेव मातृराजं मत्वाऽमुमुदात्तराघवस्यापि प्रणेतारं मन्यन्ते। मातृराजस्य 'मायुराज' इति वा 'माउराज' इति विकृतं रूपं ते कल्पयन्ति। मायुराजं राजशेखरः—'माउराजो नान्यः कलचुरिः कविः' इति स्मरति।

२२. कुलशेखरः : तपतीसंवरणम्, सुभद्राधनञ्जयम्

८६० मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमानित्यनुमितेन केरलशासकेन प्रणीते तपतीसंवरणं सुभद्राधनञ्जयञ्चेति द्वे रूपके स्तः। प्रथमे हि षडङ्काः सन्ति

यत्र हि तपत्याः संवरणस्य च प्रेमप्रसङ्गो वर्णितोऽस्ति। द्वितीयं तु पञ्चाङ्कं यत्र सुभद्राया अर्जुनस्य च प्रणयप्रसङ्गश्चित्रितोऽस्ति। केचिदस्य स्थितिकालं १०९२-१११२ मितवैक्रमाब्दान्तरालमपि मन्यन्ते।

२३ मुरारिः : अनर्घराघवम्

कविवरो मुरारिः मौद्गल्यगोत्रस्य माहिष्मतीपुरवास्तव्यस्य वर्धमानाख्यस्यात्मजः। माताऽस्य तन्तुमती। असौ हि कलचुरिवंशस्य कस्यचिद्राज्ञः सभाकविरप्यासीत्। अत्रेदमप्यवधेयं यदसौ कवि 'मुरारेस्तृतीयः पन्था' इति स्मृताद् दार्शनिकाद्भिन्न एव। स तु कश्चिन्मैथिलो वा गौडीय आसीदिति विदुषां मतम्।

स हि भवभूतेरुत्तररामचरितगतं 'लौकिकानाम्' (१।१०) इति पद्यं 'मीमांसते' (२।५८) इति पद्येऽनुकरोति। तथैव 'व्यतिषजति पदार्थान्' (६।१२) इत्युत्तररामचरितगतं पद्यं रत्नाकरो 'जनयिता' (१।५९) इति पद्येऽनुकरोति। तथैव महावीरचरितगतं 'उत्पत्तिर्जमदग्नितः स भगवान्' (२।३६) इति पद्यं 'आदेष्टा भगवान् भृगुर्जननयो' (४।२९) इति पद्येऽनुकरोति। तेनाऽयं भवभूतेः परवर्तीति सिध्यति। तथैव स रत्नाकरेण (९०७ वै०) महाकविना हरविजयमहाकाव्ये—

'अङ्कोत्थनाटक इवोत्तमनायकस्य नाशं कविर्व्यधित यस्य मुरारिरित्थम्।'

इति स्मर्यते। तेनास्य रत्नाकरपूर्ववर्तित्वं सिध्यति। अतोऽयं भवभूति-रत्नाकरयोरन्तरालकालवर्ती, अर्थात् ८००-९६० मितवैक्रमाब्दान्तरालवर्तिनि समये यदा कदाप्यासीत्। सामान्यतः ८००-८८० मितवैक्रमाब्दकाल एवास्य स्थितिकालत्वेनानुमितः।

अनर्घराघवं हि सप्ताङ्कं नाटकम्। अत्र हि रामायणगता विश्वामित्रस्य रामलक्ष्मणनिमित्तं दशरथप्रासादोपस्थितित आरभ्य रामराज्याभिषेकपर्यन्ता कथा चित्रिताऽस्ति। प्राचीनाऽपि कथैषा कविना स्वप्रतिभयोद्भाव्य तथोपस्थिता येन स बालवाल्मीकिरित्यभिधीयते। नाटकमिदं साहित्यस्य मेरुदण्डो व्याकरणनैपुण्यस्य परीक्षानिकषमपि मन्यते। भट्टोजिदीक्षितोऽपि सिद्धान्तकौमुद्यां नाटकादस्मादनेकान्युद्धरणानि गृह्णाति। कविः स स्वयमेव कथयति—

'देवीं वाचमुपासते हि बहवः सारं तु सारस्वतं
जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्लिष्टो मुरारिः कविः।
अब्धिर्लङ्घित एव वानरभटैः किन्त्वस्य गम्भीरता-
मापातालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति मन्थाचलः॥'

पुनश्च स उद्घोषयति—

'तस्मै वीराद्भुतारम्भगम्भीरोदात्तवस्तवे ।
जगदानन्दकाव्याय सन्दर्भाय त्वरामहे ।।' (१।६)।

इति । वस्तुत एवास्य नाटकीयवस्तुतत्त्वं तु न तथा प्रकर्षं द्योतयति यथाऽस्य प्रौढपाण्डित्यपाटवमित्यालोचकानां मतम् । कथ्यते हि 'मुरारिपदचिन्तायां भवभूतेस्तु का कथा' इति । तथैव—

'भवभूतिमतादृत्य निर्वाणगतिना मया ।
मुरारिपदचिन्तायामिदमाधीयते मनः ।।'

कविरपि स्वस्य भवभूतेरप्युत्कर्षं स्वयमेव वर्णयति । यथा—'''सभासदः कुतश्चिद् द्वीपादागतेन कलहकन्दलनाम्ना कुशीलवेन रौद्रबीभत्सभयानकाद्भुतरसभूयिष्ठं कमपि प्रबन्धमभिनयता नित्यं किलायमुद्वेजितो लोकः' इति । स्पष्टमेवाऽत्र कविर्भवभूतेर्मालतीमाधवं सङ्केतयति यत्र हि रौद्रादयो रसा रसान्तरापेक्षया प्रकृष्टत्वेन साधिताः । तस्य हि कृतिर्नाट्यापेक्षयाऽधिकं काव्यात्मकतां बिभर्ति । निभाल्यतामस्य प्रकृतिचित्रणक्षमता—

दृश्यन्ते मधुमत्तकोकिलवधूनिर्धूतचूताङ्कुर-
प्राग्भारप्रसरत्परागसिकतादुर्गास्तटोभूमयः ।
याः कृच्छ्रादतिलङ्घ्य लुब्धकभयात्तैरेव रेणूत्करैः
धारावाहिभिरस्ति लुप्तपदवीनिःशङ्कमेणीकुलम् ।। (५।६)

तथैवास्य गौडशैलीप्रावीण्यं निभाल्यताम्—

न्यञ्चन्न्यञ्चदुधरित्रीधृतचरणभरश्चन्द्रहासैकदृष्टि-
र्व्यावल्गद्यौगपद्योत्सुकशकलभुजाक्रान्तदिक्चक्रवालः ।
क्रोधक्रूराक्षिरक्तोत्पलरचितवियत्तोरणस्रञ्जि बिभ्रद्
वक्त्राणि प्रत्यनीकप्रसरसरमसो निर्जिहीते दशास्यः ।। (६।२८) ।

किन्तु तस्य श्रृङ्गारवर्णनं वैदर्भीकौशलमपि न तथा निकृष्टम् । यथा—

अनेन रम्भोरु भवन्मुखेन तुषारभानोस्तुलया धृतस्य ।
ऊनस्य नूनं परिपूरणाय तारास्फुरन्ति प्रतिभानखण्डाः ।। (७।८१)

अपरश्च निभाल्यतामस्य प्रौढोक्तिः—

यदिन्दोरन्वेति व्यसनमुदयं वा निधिरपा-
मुपाधिस्तत्रायं जयति जनिकर्तुः प्रकृतिना ।
अयं कः सम्बन्धो यदनुहरते तस्य कुमुदं
विशुद्धाः शुद्धानां ध्रुवमनभिसन्धिप्रणयिनः ।। (१।६८)

२४. हनुमान् : महानाटकम्

महानाटकनाम्ना एकं चतुर्दशाङ्कं तथैव हनुमन्नाटकनाम्नाऽपरं दशमाङ्कं काव्यं लभ्यते । कथ्यते ह्यस्य प्रणेता पवनतनयो हनूमानासीत् । अनभिनेयो ग्रन्थोऽयं वस्तुतः काव्यात्मतां विधत्ते श्रव्यमयत्वात् । तदभिलक्ष्य केचिदिदं नाटकविकासप्रारम्भिककालप्रणीतं मन्यन्तेऽपरे तु रूपकह्रासयुगीनमपि । अत्रेदमवधेयं यद्भारवेरुदयेन पद्यसाहित्येन स्वाभाविकं रूपं त्यक्त्वा पाण्डित्यभारः स्वीकृतस्तथैव बाणोदयेन गद्येन भाषितरूपमपास्य पाण्डित्यपदविः स्वीकृता, एवमेव भवभूतेरुदयेन नाट्येनाऽपि नाटकीयतां दुत्कृत्य केवलकाव्यात्मकतोरीकृता । प्रस्तुतग्रन्थोऽपि नाम्ना तु नाटकमेव कथ्यते किन्तु अत्र नास्त्यस्याभिनेयता दृश्यताऽपि । तेन हीदं भवभूत्यनन्तरकालप्रणीतमेव मन्यन्ते कतिपये समालोचकाः । अस्य प्रणेतुः प्रणयनकालस्य विषयस्तु केवलमनुमानाभासविषय एव किन्त्विदमानन्दवर्धनो ध्वन्यालोके स्मरतीत्यस्य तदाऽस्तित्वं तु सिध्यत्येव कामं तस्य स्वरूपं यद्वा तद्वा स्यात् । स हि हनुमन्नाटकगतं (१४।५) धिग्धिक् शक्रजितं'''इति पद्यं पादव्यत्ययेन धिक्कारशब्दस्थाने न्यक्कारशब्दं विन्यस्य स्मरति तृतीयोद्द्योते षोडशतमकारिकावृत्तौ सुप्तिङादिभिरलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यद्योतनोदाहरणाय ।

अस्य हि द्वे संस्करणे लभ्यते, एकं दामोदरमिश्रसङ्कलितं संवर्धितञ्च संस्करणं चतुर्दशाङ्कयुक्तं महानाटकसंज्ञितं ५७९ सङ्ख्याकपद्यमण्डितमपरञ्च मधुसूदनमिश्रसङ्कलितं संवर्धितञ्च नवाङ्कविभक्तं ७९१ सङ्ख्याकपद्यशोभितं हनुमन्नाटकसंज्ञितम् । तत्र दामोदरमिश्रसंस्करणे उक्तं यद्—

'रचितमनिलपुत्रेणाथ वाल्मीकिनाब्धौ
निहितममृतबुद्धया प्राङ्महानाटकं यत् ।
सुमतिनृपतिभोजेनोद्धृतं यत्क्रमेण
ग्रथितमवतु विश्वं मिश्रदामोदरेण ।। (१४।९६)

इति । तत्रैव मधुसूदनस्तु कथयति—

एष श्रीलहनूमता विरचिते श्रीमन्महानाटके
वीरश्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रत्युद्धृते विक्रमैः ।
मिश्रश्रीमधुसूदनेन कविना सन्दर्भ्य सज्जीकृते
स्वर्गारोहणनामकोऽत्र नवमोऽङ्कः पूर्ण एवेत्यसौ ।।' (९।४९)

एवमेवाऽस्य कालिदाससंस्करणं धनपालसंस्करणमपि यत्र तत्र स्मृते दृश्येते । विश्वनाथो हि कविराजः साहित्यदर्पणे (६।२२३) दशाङ्कं महानाटकं स्मरति । राजशेखरस्यापि बालरामायणमपि दशाङ्कमेव । विषयस्य हि

स्पष्टीकरणापेक्षया रहस्यीकरणं हि समालोचकानां स्वभाव एव कामं तथा-करणे तथ्यमुपेक्षितमपि किं न स्यात्। "वस्तुतस्तु भरतो वा धनञ्जयोऽपि महानाटकस्य लक्षणमेव नैवाकार्ष्यम्। आलङ्कारिकेषु विश्वनाथ एव महानाटक-लक्षणं करोति" । इत्येवतैव नाटकस्यास्य धनञ्जयपश्चाद्वर्तित्वं नैव सिध्यति। नाटकस्यास्योभयसंस्करणे केवलं ३३० सङ्ख्याकपद्यान्येव साम्यं भजन्ते शेषाणि तु कथमपि नैव संवादीनि। अतो हि मूलरूपेण नाटकमिदं वर्तमानो-पलभ्यसंस्करणापेक्षया लघुतरमपि सम्भवति। पश्चाच्च तत् सङ्ग्रहितृभिर्यथेच्छं संवर्धितमपि स्यात्। उभावप्यस्य संस्कारकौ नाटकमिदं हनुमतः कृतिं मन्येते मूलतः। कथ्यते हि नाटकमिदं हनुमता रामस्मृत्यर्थं मनोविनोदाय प्रणीत-मासीत्। आसीच्च तत्पाषाणतले समुट्टङ्कितमपि। यदा हि वाल्मीकिस्तद-पश्यत् तदा स भृशं चिन्तितोऽभवद्यदस्य सत्त्वे मम रामायणं को वा श्रद्धधी-तेति। ततस्तेन तस्य समुद्रे निक्षेपणाय हनुमान् बहुप्रार्थितः। सोऽपि भक्त-वत्सलस्तत्सन्तोषाय नाटकोट्टङ्कितपाषाणखण्डानि जलनिधौ निक्षिप्य क्वापि गतः। पश्चाच्च मधुसूदनानुसारेण विक्रमादित्येन दामोदरमिश्रानुसारेण तु भोजदेवेन तदुद्धृत्य संस्कार्य च प्राकाश्यं नीतमिति। बल्लालसेनोऽपि भोज-प्रबन्धे कथामेतां स्मरति। वस्तुतस्त्विदं भोजदेवसमये लुप्तप्रायमेवाऽऽसीत् सम्भवति तेन हि समुन्नाय्य प्रकाशितं स्यात्प्राचीनताकर्षणेन। अस्य भाषा-प्रयोगो भावाभिव्यक्तिस्त्विदमाचार्ययुगीनं साधयति न तु पण्डितयुगीनम्। तेन हीदं वाल्मीकिरामायणसमकालिकमपि सम्भवति मूलतः। निरूप्यतामस्य सारल्यं सारस्यश्च—

अद्यापि स्तनतुङ्गशैलशिखरे सीमन्तिनीनां हृदि
स्थातुं वाञ्छति मान एष धिगिति क्रोधादिवालोहितः।
उद्यद्दूरतरप्रसारितकरः कर्षत्यसौ तत्क्षणात्
फुल्लत्कैरवकोशनिःसरदलिश्रेणी कृपाणं शशी॥ (२१५)

यातस्यास्तमनन्तरं दिनकृतो वेषेण रागान्वितः
स्वैरं शीतकरः करं कमलिनीमालिङ्गितुं योजयन्।
शीतस्पर्शमवाप्य सम्प्रति तथा युक्ते मुखाम्भोरुहे
हास्येनैव कुमुद्वतीवनितया वैलक्ष्यपाण्डूकृतः॥ (२१६)

ग्रन्थेऽस्मिन् दशरथवर्णनादारभ्य रामाभिषेकपर्यन्ता कथा यत्र कुत्र स्वकल्पनया संस्कार्यापि पद्यबाहुल्येन वाक्येन वर्णिता। अत्र हि प्राकृतभाषा, विदूषकादिपात्राणि च नैव दृश्यन्ते। तथैवाऽत्र गेयमेव दृश्यते न तु दृश्यम्। अत्र गद्यांशमपि स्वल्पमेव दृश्यते तदपि वर्णनात्मकम्।

२५. भीमटः : नाटकपञ्चकम्

भीमटाख्यं कविं पञ्चानां नाटकानां प्रणेतृत्वेन राजशेखरः (९५० वै०) स्मरति। अतो हि कविरसौ तत्पूर्ववर्तीति ज्ञायते। अस्य हि पञ्चसु रूपकेषु केवलं त्रीण्येव ज्ञायन्ते तान्यपि नाममात्रेणैव न तु स्वरूपतः। तानि च स्वप्नदशाननं, प्रतिज्ञाचाणक्यं, मनोरमावत्सराजञ्चेति। तेषु प्रथममितरा-पेक्षयोत्कृष्टतरं मतम्। यथोक्तम्—

कालिञ्जरपतिश्चक्रे भीमटः पञ्चनाटकीम्।
प्राप प्रबन्धराजत्वं तेषु स्वप्नदशाननम्॥

इति। असौ हि भीमटश्चन्देलवंश्यः प्रतीयते।

२६. राजशेखरः : रूपकचतुष्कम्

संस्कृतसाहित्ये राजशेखरो हि बहुचर्चितविचक्षणेष्वेकः। तस्य सन्ति चत्वारि रूपकाणि ख्यातानि बालरामायणं, बालभारतं (प्रचण्डपाण्डवम्), विद्धशालभञ्जिका, कर्पूरमञ्जरी च येषु हि कर्पूरमञ्जरी सट्टकं, विद्धशाल-भञ्जिका नाटिका, बालरामायणं महानाटकम्।

असौ हि यायावरकुलोत्पन्नो महाराष्ट्रीयब्राह्मणः। पिताऽस्य दुर्दुकाख्यो माता च शीलवती।

राजशेखरो हि आनन्दवर्धनं ध्वनिकारं स्मरति, स च यशस्तिलकचम्पू-कारेण सोमदेवेन स्मर्यत इति तयोरन्तरालवर्तिसमये एव तस्य स्थितिः। आनन्दवर्धनस्य स्थितिकालोऽवन्तिवर्मणः सभाकवित्वाद् ९०७-९६० मितवैक्र-माब्दाभ्यर्णेऽनुमितस्तथैव सोमदेवस्य १०१६ वैक्रमाब्दाभ्यर्णे स्थितिकालः। तथैव राजशेखरो जयापीडस्य सभाध्यक्षमुद्भटं स्मरति। तस्य हि स्थितिकालः ८३०-८८० मितवैक्रमाब्दान्तरालेऽनुमितः। अपरञ्च राजशेखरः स्वाश्रयत्वेन रघुवंश्यं महेन्द्रपालं कान्यकुब्जेश्वरं स्वशिष्यत्वेन तत्सुत महीपालञ्च स्मरति। यथा हि—

नमितमुरलमौलिः पाकलो मेकलानां
रणकलितकलिङ्गः केलिकृत्केरलेन्द्रैः।
अजनि जितकुलूतः कुन्तलानां कुठारो
हठविहतमठश्रीः श्रीमहीपालदेवः॥ (प्रचण्डपाण्डवे १।७)

तस्य पिता महेन्द्रपालः निर्भयदेवनाम्नाऽपि ख्यातः इति "तेन च रघुवंश-मुक्तामणिनार्यावर्तमहाराजाधिराजेन श्रीनिर्भयनरेन्द्रनन्दनेनाराधिताः सभा-सदः" इति तत्रत्यकथनेन ज्ञायते। अपरञ्च, स एव तत्रैव—

'देवो यस्य महेन्द्रपालनृपतिः शिष्यो रघुग्रामणीः।' (१।११)

इति च स्मरति। महेन्द्रपालः कान्यकुब्जेश्वरः ९५०-९६० मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमान् तथैव महीपालः ९६१-९६४ मितवैक्रमाब्दानभितोऽनुमितः। तथैव १०६० मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे प्रणीतायां तिलकमञ्जर्यां धनपालोऽपि राजशेखरं स्मरति। एभिरन्यैश्च प्रमाणैः राजशेखरस्य स्थितिकालः ९२०-९८० मितवैक्रमाब्दानभितोऽनुमितः। अथाऽस्य नाटचग्रन्थानां संक्षिप्तः परिचर्याऽत्रोपस्थाप्यते।

(क) **कर्पूरमञ्जरी**—प्रकृत्या सट्टकमिदं रूपकं चतुर्षु जवनिकान्तरेषु विभक्तम्। प्राकृतभाषानिबद्धेऽस्मिन् ग्रन्थे चण्डपालस्य कर्पूरमञ्जर्याश्च वर्णनं कृतमस्ति। अत्र ह्यद्भुतो रसो मुख्यः। लघुकथानकमविशदचरित्रचित्रणमपि सट्टकमिदं कतिपयपक्षैर्महत्त्वपूर्णं दृश्यते। इदं हि प्राकृतभाषानिबद्धमेकमात्रं रूपकम्। तस्य प्राकृतभाषामयत्वस्यौचित्यं प्रतिपादयन् कविः कथयति—

अत्थविसेसा ते चिअ सद्दा ते चेअ परिणमंता वि।
उत्तिविसेसो कव्वं भासा जा होइ सा होउ॥ (१।७)
परुसा सक्कअबंधा पाउअबंधो वि होइ सुउमारो।
पुरिसमहिलाणं जेत्तिअमिहंतरं तेत्तिअमिमाणम्॥ (१।८)

कथ्यते ह्यस्य पदलालित्यं मननीयं विद्यते। अत्र हास्य रसस्यापि मनोहारि चित्रणं दृश्यते। अत्र हि पद्यानि महाराष्ट्रीप्राकृते गद्यभागश्च शौरसेन्यां गुम्फितोऽस्ति। निभाल्यतामस्य रचनासौष्ठवम्--

दंसेमि तं पि ससिणं वसुहावइण्णं
थंभेमि तस्स वि रविस्स रहं णहद्धे।
आणेमि जक्खसुरसिद्धगणं गणाओ
तं णत्थ भूमिवलए मह जं ण सज्झं॥ (१।२५)

अत्र हि नान्द्यनन्तरं स्थापकः प्रविश्य कृत्यमुद्घोषयति। न स्तोऽत्र प्रवेशकविष्कम्भकौ। कविः स्वयमेवोद्घोषयति—

सो सट्टओ त्ति भण्णइ दूरं जो णाडिआएं अणुहरइ।
किं उष पवेसविक्कंभकाइं केवलं ण दीसंति॥ (१।६)

अर्थात् सट्टकं नाम नान्यद्विष्कम्भकप्रवेशकहीना नाटिकैव पदलालित्यादिप्रकृष्टगुणयुक्तोऽपि ग्रन्थोऽयं केवलं काव्यत्मकतां बिभर्ति न तु नाटकीयताम्। पाण्डित्यप्रदर्शनमेवात्र कवेर्लक्ष्यम्। काव्यकोटचामयमुच्चस्तरं भजते।

(ख) **विद्धशालभञ्जिका**—हि चतुरङ्किका नाटिका। अत्र हि शृङ्गारो रसो मुख्यः। अत्र हि मृगाङ्कावल्या विद्याधरमल्लस्य च तथैव तस्य कुवलयावल्याश्च प्रणयप्रसङ्गो विवाहश्च वर्णितोऽस्ति। लाटेशश्चन्द्रवर्मा निजदुहितरं मृगाङ्कावलीं पुरुषवेषेण विद्याधरमल्लप्रासादं प्रेषयति। विद्याधरमल्लश्च स्वप्ने तामेव दृष्ट्वा तस्यामनुरक्तो भवति। मृगाङ्कावली च मृगाङ्कवर्मनाम्ना ख्यातो भवति। विद्याधरमल्लमहिषी तेन सह कुन्तलराजपुत्र्याः कुवलयावल्याः परिणयं वाञ्छति। अन्यानुरक्तं राजानं ज्ञात्वा तत्प्रतिशोधाय राज्ञी मृगाङ्कवर्माणं पुरुषमेव ज्ञात्वा तं स्त्रीवेषेण सज्जयित्वा तेन सह राज्ञः परिणयं रचयति किन्तु पतिवञ्चनतत्परा सा स्वमेव वञ्चयति। पश्चाच्च रहस्यं ज्ञात्वा विवशा सा कुवलयावल्या अपि राज्ञा सहैव परिणयं रचयति। विद्धशालभञ्जिका हि मृगाङ्कावल्या एव मूर्तिः, नाटकीयदृष्टचा विद्धशालभञ्जिका कर्पूरमञ्जर्यपेक्षया सफलाऽधिकम्। अत्र कवेर्वर्णनाचातुरी प्रशस्या दृश्यते।

(ग) **बालरामायणम्**—बालरामायणमस्य दशाङ्कं नाटकम्। अत्र हि रामचरितमेव सविशेषं चित्रितमस्ति। अत्र हि रावणः सीतायाः प्रेमित्वेन चित्रितोऽस्ति। सीतावियोगमसहमान स वने इतस्ततः परिभ्रमति। अतिमात्रविस्तृतकथानकमिदं नाटकमपि नाटकीयतापेक्षया काव्यात्मकतामभिधत्ते।

(घ) **बालभारतम्**—अस्य तु द्वावेवाङ्कौ लभ्येते। अत्र हि द्रौपदीस्वयंवर-द्यूतपर्वसम्बद्धा कथा दृश्यते। अत्रापि नाटकीयतापेक्षया काव्यात्मकत्वमेव दृश्यते प्राधान्येन।

वस्तुतस्तु राजशेखररूपकेष्वस्ति वास्तविकपात्राणामभावः। एवमेव नाटकीयताऽभावः, शिथिलं कथानकं तत्समायोजनञ्च, दीर्घतमवाक्यभावात्मकमद्योपस्थित्या नीरसत्वञ्चात्र।

तथापि काव्यनिर्माणे राजशेखरः सफलः। स हि कविराज इति सश्रद्धं स्मियते विचक्षणैः।

२७ क्षेमीश्वरः : चण्डकौशिकम्, नैषधानन्दम्

कान्यकुब्जेश्वरमहीपाला-(९७१ वै०)-श्रितेन क्षेमीश्वराख्यकविना प्रणीते चण्डकौशिकं नैषधानन्दञ्च द्वे रूपके प्रसिद्धे स्तः। तेन हि कविरसौ ९४०-९९० मितवैक्रमाब्दानभितः स्थितिमान्। चण्डकौशिके सन्ति पञ्चाङ्का यत्र हरिश्चन्द्रविश्वामित्रयोः कथोपवर्णिताऽस्ति। नैषधानन्दे सप्ताङ्का यत्र नलस्य चरितं चित्रितमस्ति।

२८. …तरङ्गदत्तं, पुष्पदूषितकं, पाण्डवानन्दं, चलितरामम्

दशरूपकावलोककारो धनिकः (१०६० वै०) उपर्युक्तं नाटकचक्रं स्मरति। एतेषां हि नाटकानां प्रणेतॄणां विषये प्रणयनकालविषये च नैव

किञ्चिदपि ज्ञातमस्ति । तद्विषये एतावदेव ज्ञातमस्ति यत्तानि हि वैक्रमदशमशतकपूर्वमेव प्रणीतान्यासन् । केचिदेतेषां क्षेमीश्वरकर्तृत्वं विचिन्तयन्ति । तरङ्गदत्तं हि प्रकरणं यत्र काचिद्वेश्या नायिका चित्रिताऽस्ति । पुष्पदूषितकमपि प्रकरणमेव किन्तु तत्रास्ति चित्रिता कुलीना नायिका । तत्र तस्या मूलदेवमित्रेण समुद्रदत्तेन सह प्रेमलीला वर्णिताऽस्ति । पाण्डवानन्दं हि महाभारतकथाश्रितं, चलितरामे रामायणकथा वर्णिता ।

एवमेव हि—

क्षेमेन्द्रेण महाकविना (११०७ वै०) प्रणीते चित्रभारतं कनकजानकी चेति द्वे रूपके आस्ताम् । तयोः कवेरस्यैव ग्रन्थान्तरेषु समुद्धरणानि लभ्यन्ते किन्तु स्वरूपतस्तु ते नैव लभ्येते सम्प्रति । तयोर्हि आद्यं महाभारतसम्बद्धमपरं यदा रामायणसम्बद्धमासीत् ।

महाकवेर्विल्हणस्य (११३७ वै०) कर्णसुन्दरीसंज्ञिता नाटिका विद्यते । नाटिकायामस्यामनहिलवादनरेशस्य कामदेवत्रैलोक्यमल्लस्य ह्रासोन्मुखे वयसि कर्णाटराजकुमार्या मियनल्लदेव्याः सह विवाहस्य वर्णनमस्ति ।

कविराजेन शङ्खधरेण वैक्रमद्वादशशतकमध्यभागे लटकमेलकं नाम प्रहसनं प्रणीतमस्ति ।

पद्मचन्द्रस्य पुत्रेण यशश्चन्द्रेण वैक्रमद्वादशशतकोत्तरार्धभागे मुद्रितकुमुदचन्द्रं नाम नाटकं प्रणीतमस्ति यत्र श्वेताम्बरेण देवसूरिणा दिगम्बरस्य कुमुदचन्द्रस्य शास्त्रार्थे पराजयो वर्णितः । कथ्यते ह्येषा घटना ११८१ मितवैक्रमाब्दे सम्पन्ना । वैक्रमद्वादशशतकोत्तरार्द्धाभ्यर्णे स्थितिमान् काञ्चनाचार्यः धनञ्जयविजयं नाम व्यायोगं प्रणीतवानासीत् । अत्र विराटनगरतो गोहरणप्रवृत्तकौरवोपरि धनञ्जयस्य विजयो वर्णितः । ११४५-१२२९ मितवैक्रमाब्दान्तराले स्थितिमतो हेमचन्द्राचार्यस्य शिष्येण रामचन्द्राख्येन बुधेन सन्ति शताधिकाग्रन्थाः प्रणीता येषु चत्वारि सन्ति रूपकाणि । तेष्वपि नलविलासं नाम सप्ताङ्कं नाटकं यत्र नलस्य चरितं चित्रितमस्ति, निर्भयभीमाख्यो व्यायोगो यत्र भीमस्य पराक्रमो वर्णितः, सत्यहरिश्चन्द्रं नाम षडङ्कं नाटकं, कौमुदीमित्रानन्दं नाम दशाङ्कं नाटकम् । स हि स्वसमयस्य सर्वोत्कृष्ट आचार्यः । तस्य परिष्कृता ओजस्वनी च शैली दृश्यते । अस्य स्थितिकालः ११५०-१२३३ मितवैक्रमाब्दान्तरालवर्ती ।

चाह्मानवंशस्य विग्रहराजदेवापराभिधानस्य विशालदेवस्य १२१० मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे प्रणीतं हरकेलिनाटकमपि संस्कृतनाटकपरम्परायामुल्लेखनीयो ग्रन्थः । अत्र हि किरातवेषधारिणः शिवस्य अर्जुनेन सह प्रवृत्तं युद्धं वर्णितमस्ति । नाटकमिदमपूर्णमेव लभ्यते अजमेरनगरपार्श्वे शिलायामुट्टङ्कितम् ।

विग्रहराजदेवाश्रितेन कविना सोमदेवेन ललितविग्रहराजं नाम नाटकं प्रणीतमस्ति यत्र हि विग्रहराजस्य देशालदेव्या सह प्रणयप्रसङ्गो वर्णितोऽस्ति । इदमपि अजमेरनगरपार्श्वे शिलायामुट्टङ्कितमस्ति अपूर्णमेव । सोमदेवस्य स्थितिकालः ११५०-१२३० मितवैक्रमाब्दान्तरालवर्ती ।

२९. कृष्णमिश्रः : प्रबोधचन्द्रोदयम्

कृष्णमिश्रस्य प्रबोधचन्द्रोदयं नाटकं संस्कृतनाट्यपरम्परायां रूपकात्मकनाट्यपरम्परामुदाययति । यद्यपि परम्परैषा अश्वघोषेणाऽपि प्रारब्धेति विश्वस्यते किन्तु तस्य खण्डितप्रतेरेवोपलब्धेस्तन्न तथा प्रभावकारित्वेन सिद्धमासीत् । कृष्णमिश्रो हि कालञ्जरभूपतेः कीर्तिवर्मणः सभाकविरासीदिति प्रबोधचन्द्रोदयप्रस्तावनायां तदुल्लेखतो ज्ञायते । कीर्तिवर्मण एकं ११५५ मितवैक्रमाब्दे समुट्टङ्कितं शिलाभिलेखं लभ्यते । तेन हि तदाश्रितत्वेन कृष्णमिश्रस्य स्थितिकालोऽपि ११३०-११९० मितवैक्रमाब्दान्तरालवर्ती मतः । षडङ्के नाटकेऽस्मिन् विवेक-मोह-दम्भ-काम-श्रद्धा-अहङ्काराः पात्रत्वेनोपस्थापिताः । विवेकमहामोहयोः प्रवृत्ते युद्धे प्रबोधोदयेन महामोहः पराजीयते । अत्र जैनबौद्धकापालिकादीनां संवादोऽपि चित्रितः । ग्रन्थेनानेनास्य प्रणेता स्वसम्मतमद्वैतमतं प्रचिचारयिषति । तत्राहङ्कारः कथयति—

तुल्यत्वे वपुषां मुखाद्यवयवैर्वर्णक्रमः कीदृशो
योषेयं वसु वा परस्य यदमुं भेदं न विद्मो वयम् ।
हिंसायामथवा यथेष्टगमने स्त्रीणां परस्वग्रहे
कार्याकार्यकथास्तथापि यदमी निष्पौरुषाः कुर्वते ॥

तथैवोपसंहारवाक्यं यथा—

प्रशान्ताराातिरगमद्विवेकः कृतकृत्यताम् ।
नीरजस्के सदानन्दे स्वे पदेऽहं निवेशितः ॥

इति । इदमपि—

शान्तेऽनन्तमहिम्नि निर्मलचिदानन्दे तरङ्गावली-
निर्मुक्तेऽमृतसागराम्भसि मनाङ् मग्नोऽपि नाचामति ।
निःसारे मृगतृष्णिकार्णवजले श्रान्तोऽपि मूढः पिब-
त्याचामत्यभिगाहतेऽभिरमते मज्जत्यथोन्मज्जति ॥ (४१६)

इत्यादि । परम्परेयं पश्चाद्वर्तिभिः कविभिरपि अक्षुण्णत्वेन प्रतिपालिता । यशःपालस्य जैनस्य (१२८७ वै०) पञ्चाङ्कं मोहपराजयनाटकं, वेदान्तदेशिकस्य

(१३८० वै०) सङ्कल्पसूर्योदयं, गोकुलनाथस्य (१५८० वै०) अमृतोदयं, श्रीनिवासस्य (१६२७ वै०) भावनापुषोत्तमनाटकं, कर्णपूरस्य (१६५० वै०) चैतन्यचन्द्रोदयं, वेदकवेः (१७४१-१७८५ वै०) विद्यापरिणयः, जीवानन्दनञ्च। अयमेव आनन्दरायमखीति केचित्। भूदेवस्य (१७९४ वै०) धर्मविजयनाटकञ्च परम्पराया अस्याः प्रतिपोषकाः।

३०. वत्सराजः : रूपकषट्कम्

वत्सराजो हि कालञ्जरनरेशस्य परमर्द्धिदेवस्य १२२०-१२६० मितवैक्रमाब्दाभ्यन्तरे स्थितिमतः अमात्यः कविश्च रूपकषट्कं प्रणीतवान्। तेषु हि किरातार्जुनीयव्यायोगः, कर्पूरचरितभाणः, हास्यचूडामणिप्रहसनं, रुक्मिणीहरणेहामृगश्चतुरङ्कः, त्रिपुरदाहो डिमश्चतुरङ्ककः, समुद्रमन्थनाख्यस्त्र्यङ्ककः समवकारः।

वत्सराजो हि कर्पूरचरितभाणे परमर्द्धिदेवं स्मरति यस्य शासनकालः १२२०-१२६० वैक्रमाब्दान्तराले पतति। तथैव स किरातार्जुनीयव्यायोगे त्रैलोक्यमल्लदेवं परमर्द्धिदेवसुतं स्मरति यस्य शासनकालः १२६२-१२९८ मितवैक्रमाब्दान्तरालवर्ती। अतः कवेरस्य स्थितिकालः १२०७-१२८२ मितवैक्रमाब्दान्तरालवर्तीति स्पष्टमेव।

वत्सराजः परमधार्मिको महामाहेश्वर आसीदिति शिवस्तुतिपरकनान्दीवाक्येभ्यो ज्ञायते। तथैव स किरातार्जुनीयव्यायोगे (४०) कथयति —

एकः करः कलयति स्फटिकाक्षमालां घोरं धनुस्तदितरश्च बिभर्ति हस्तः।
धर्मः कठोरकलिकालकदर्थ्यमानः सत्क्षत्रियस्य शरणं किमिवानुयातः॥

वत्सराजो हि संस्कृतनाट्यकविषु मूर्द्धन्य इति कथने न मनागप्यतिशयोक्तिः। तेन हि न केवलं रूपकषट्कमेव प्रणीतमपितु कतिपयेषां दुर्लभानां रूपकभेदानामपि प्रणयनं कृतम्। ईहामृगस्य समवकारस्य च अद्यावधि रुक्मिणीहरणं समुद्रमन्थनमेवोदाहरणम्। भासप्रणीतानीवास्य रूपकाणि लघुकायानि स्वभिनेयानि च। तानि हि स्वल्पकाले एवाभिनेयानि तथैवैषां दृश्ययोजनाऽपि स्वल्पश्रमसाध्या। एतेषां हि मनोरञ्जनात्मकता त्वस्ति एव, सहैव तानि जीवनोपयोगिम आदर्शानपि सन्दिशन्ति। तेषु हि न कथावस्तुनोऽनावश्यकविस्तारो नैव च वर्णनाधिक्यमेव। तेन हि नैव तत्र रूपकाणां कार्यान्वितौ अभिनेयतायाञ्च काचिद्बाधा। एषु हि सर्वाऽपि नाट्यविधयः सम्यक्परिपालिताः सन्ति, चरित्रचित्रणे औचित्यं सम्यगेव निर्वाहितमस्ति, लघुवाक्यगतसंवादेन कथागतिरपि नितान्तमेवाक्षुण्णा वर्तते, कथाव्यापारस्य निर्वाहोऽपि साधु कृतः। अस्य भाषा सरला सुबोधा च। यत्र कुत्रापि श्लेषप्रयोगोऽपि स प्रसन्नश्लेष एव न तु क्लिष्टश्लेषः। कविरसावनुप्रासोपमयोः प्रियः। एषु हि रसपरिपाकोऽपि प्रशस्यः। नैकमपि वाक्यमस्य रसप्रतिकूलं पाण्डित्यं प्रदर्शयति। स स्वयमेव कथयति–'रसपरवशवाणीवत्सलो वत्सराजः' इति। दिङ्मात्रं निदर्शनं यथा—

इहास्ति नूनं तुहिनांशुबिम्बे कलङ्कधूमानुमितो हुताशः।
अस्यांशुपूरः कथमन्यथाऽसौ ज्वालावलीडम्बरमातनोति॥
(कर्पूर० १३)

तथैव—

मय्यारब्धकथे सखीजनमभिप्रस्तौति वार्तान्तरं
साकूतं कुरुते मुहुर्मम समस्याऽन्यस्य गर्हाग्रहम्।
मद्विज्ञानकलासु कूणितमुखी मौनं समालम्बते
निद्रां नाटयते करोति च पुनर्व्यक्तिं पुराणागसाम्॥ (रु० २०)

तेन हि नाट्यवनितायाः—

'भासो हासः कविकुलगुरुर्वत्सराजो विलासः'।
भासः श्रीकालिदासश्च वत्सराज इति त्रयः।
नाट्यसीमन्तिनीहावविलासाः कवयः परे॥ इति।

३१. जयदेवः : प्रसन्नराघवम्

जयदेवाख्यस्य महाकवेः प्रसन्नराघवं नाम सप्ताङ्कं नाटकमस्ति। कविरसौ, यथा प्रस्तावनायामुक्तः, महादेवाख्यस्य तनयः सुमित्राकुक्षिजश्च कौण्डिन्यगोत्रीयः। मातृपितृनामसादृश्येन कविरसौ चन्द्रालोकस्य प्रणेतुर्जयदेवादभिन्नः प्रतीयते। किन्तु तदसादृश्येनासौ गीतगोविन्दकृतो जयदेवात्तु भिन्न एव। स हि भोजदेवस्य तनयो रामादेवीकुक्षिजः। गीतगोविन्दस्य प्रणेता वङ्गाधिपस्य लक्ष्मणसेनस्य सभापण्डितः। कविरसौ तु दाक्षिणात्यः कुण्डिननगरवास्तव्य इति केचित्, मिथिलानिवासी इत्यपरे। किन्त्वसौ दाक्षिणात्यप्रदेशपक्षपातीति अस्य कुण्डिनपुरवासित्वमेव युक्तियुक्तम्। कविरसौ चन्द्रालोके—

अङ्गीकरोति यः काव्यं शब्दार्थावनलङ्कृती।
असौ न मन्यते कस्मादनुष्णमनलं कृती॥ (१।८)

इति कथनेन मम्मटभट्टस्य 'अनलङ्कृती पुनः क्वापि' इति कथनं प्रत्याख्याति। तेन ह्ययं मम्मटभट्टपश्चाद्वर्तीति सिध्यति। मम्मटभट्टोऽपि-उदात्तालङ्कारोदाहरणे 'यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तत्त्यागलीलायितम्' इति भोजं स्मरति। भोजदेवस्य समयस्तु १०६७-१११२ मितवैक्रमाब्दान्तरालवर्तीति

प्रसिद्धमेव । तथैव जयदेवश्चन्द्रालोके रुय्यकप्रस्तुतं विकल्पालङ्कारं विशदयतीति तस्य रुय्यकापरवर्तित्वं सिध्यति । रुय्यको हि मम्मटं स्मरति विदधाति च काव्यप्रकाशस्य टीकामिति स मम्मटपरवर्त्येव । अतो हि तस्य स्थितिकालः १२०७ मितवैक्रमाब्दादर्वाचीन एव । यतो हि भोजराजरुय्यकमध्यवर्ती मम्मटः ११०७-१२०६ मितवैक्रमाब्दान्तरालवर्ती । काव्यप्रकाशस्य माणिक्यचन्द्रः १२१६ मितवैक्रमाब्दे सङ्केताख्यां व्याख्यां प्रणीतवानिति—

रसवक्त्रग्रहाधीशवत्सरे मासि माधवे ।
काव्ये काव्यप्रकाशस्य सङ्केतोऽयं समर्थितः ॥

इति कथनाज्ज्ञायते । स हि रुय्यकं स्मरति । तेन रुय्यकस्यापि १२१६ मितवैक्रमाब्दात्पूर्वमेव स्थितिः । अत इदं पर्यवस्यति यद् १२०६ मितवैक्रमाब्दो जयदेवस्थितिकालस्य पूर्वसीमा । तथैव साहित्यदर्पणे विश्वनाथो जयदेवस्य 'कदली कदली' (प्रसन्नराघवे १।३७) इति पद्यमर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यध्वनेरुदाहरणे (४।४) प्रस्तौति । तेन हि जयदेवस्य विश्वनाथपूर्ववर्तित्वं सिध्यति । विश्वनाथस्तु १३७३ मितवैक्रमाब्दे मृतमलाउद्दीनाख्यं यवनपतिं 'अलाउद्दीननृपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः' इति स्मरतीत्यस्य तस्य समकालिकता सिध्यति वा सद्यः पश्चात्कालवर्तित्वम् । अत एव विश्वनाथो हि १३८० मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे स्थितिमान् । इदमेव जयदेवस्थितिकालस्यापरसीमा । अतो ह्यसौ कविः १२००-१२८० मितवैक्रमाब्दान्तराले स्थितिमानिति स्पष्टमेव । एवमेव १४२० मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे प्रणीतायां शाङ्गर्धरपद्धतौ प्रसन्नराघवस्य सन्त्यनेकानि पद्यानि समुद्धृतानि । तथैव १३८७ मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे स्थितिमता शिङ्गभूपालेन च रसार्णवसुधाकरे प्रसन्नराघवपद्यानि गृहीतानि दृश्यन्ते ।

नाटकीयतादृष्टचाऽतथासफलमपि काव्यसामान्यदृष्टयोत्तमेऽस्मिन्प्रबन्धे सन्ति सप्ताङ्काः । अत्र हि रामस्य प्रसिद्धा कथा स्वानुकूल्येनोपस्थापिता नवीनकल्पनयोद्भाव्य, नाटकमिदं पद्यबाहुल्यमतोऽत्र नास्ति कथायां गत्यात्मकता तथैवाभिनेयता च ।

जयदेवो हि सिद्धहस्तः कविः । तस्य प्रसादमधुरकवितामाधृत्य हि स पीयूषवर्ष इति सम्मानितः । तस्य कृतौ कवित्वं प्रस्फुटितमिव दृश्यते सह करुणरसेन । स्वप्रबन्धमधिकृत्य स कथयति स्वयमेव—

प्रत्यङ्कमङ्कुरितसर्वरसावतारं
नव्योल्लसत्कुसुमराजिविराजिबन्धम् ।
धर्मेतरांशुमिव वक्रतयाऽतिरम्यं
नाट्यप्रबन्धमतिमञ्जुलसंविधानम् ॥ (१।७)

अपि च—

विलासो यद्वाचामसमरसनिष्यन्दमधुरः
कुरङ्गाक्षीबिम्बाधरमधुरभावं गमयति ।
कवीन्द्रः कौण्डिन्यः स तव जयदेवः श्रवणयो-
रयासीदातिथ्यं न किमिह महादेवतनयः ॥ (१।१४)

अस्य हि कवित्वं सर्वातिशायि । दिङ्मात्रं निदर्शनं यथा—

तपःशान्तं चेतः स्फटिकमणिमालापरिकरः
कुशाः कण्डी दण्डः सततमुटजावासनिरतिः ।
मुनीनामेतद्वः समुचितमुदग्रं न वचनं
न वक्रभ्रूभङ्गो न शरधनुषि नाऽपि परशुः ॥ (४।३१)

त्वया मम समेतस्य कल्पा अपि समासमाः ।
भवता विप्रयुक्तस्य कल्पकल्पः क्षणोऽपि मे ॥ (५।९)

रावणवधेन सीतालाभेन च प्रसन्नस्य राघवस्य चरितमत्र वर्ण्यत इत्यस्यान्वर्थसंज्ञा प्रसन्नराघवमिति ।

३२. सुभटः : दूताङ्गदम्

यथा हि कृष्णमित्रस्य प्रबोधचन्द्रोदयं रूपकात्मकनाटचस्य प्रवर्तकं तथैव सुभटस्य दूताङ्गदमपि संस्कृतनाटचपरम्परायां छायानाटकं प्रवर्तयति । छायानाटकपरम्परायां दूताङ्गदमनुसृत्य सन्त्यन्यान्यपि छायानाटकानि प्रणीतानि यथा रामदेवस्य (१४४० वै०) सुभद्रापरिणयं, रामाभ्युदयं, पाण्डवाभ्युदयञ्च, विट्ठलस्य आदिलवंशकथा (१७१० वै०), शङ्करलालस्य सावित्रीचरितं (१९३९ वै०) च ।

कथ्यते हि सुभटस्य दूताङ्गदं कुमारपालदेवस्य यात्रायां त्रिभुवनपालदेवस्याज्ञयाऽभिनीतमासीत् । कुमारपालदेवो हि हेमचन्द्रशिष्यो रामचन्द्राश्रयो येन पश्चाद्रामचन्द्रः शूले आरोप्य व्यापादितः । कुमारपालस्य निधनं १२३८ मितवैक्रमाब्दे सञ्जातम्, तदनु त्रिभुवनपालदेवस्य शासनं प्रवर्तितं कुमारपालस्योत्तराधिकारिरूपेण । कुमारपालात्तृतीयस्य राज्ञो भीमदेवस्य पुरोहितः सोमेश्वरः कीर्तिकौमुद्याख्यग्रन्थे सुभटकविमित्थं स्मरति—

'सुभटेन पदन्यासः स कोऽपि समितौ कृतः ।
येनाधुनाऽपि धीराणां रोमाञ्चो नापचीयते ॥

इति । अत्र 'अधुना' इति पदं तस्य निधनं सूचयति । सोमेश्वरस्य स्थितिकालस्तु १२३६–१३१९ मितवैक्रमाब्दान्तरालवर्ती तस्य भीमदेववीसलदेवपुरोहितत्वेन । अतो हि १२५० मितवैक्रमाब्दो हि सुभटस्य स्थितिकालस्या-

परसीमा । कुमारपालो हि १२०७ मितवैक्रमाब्देऽभिषिक्तः, १२२९ मितवैक्रमाब्दं यावद्भुवं शशास । तेन हि सत्यपि त्रिभुवनपाल-कुमारपालयोर्वंशविपर्यये ११७० मितवैक्रमाब्दात्पूर्ववर्ती तु न कदापि सुभटः तथा सति उभयमपि सिध्यति त्रिभुवनपालस्य शासने कुमारपालस्य यौवराज्यं वा त्रिभुवनपालस्य समये कुमारपालस्यैतिहासिकत्वमपि । तेन हि ११७०–१२५० मितवैक्रमाब्दान्तराले हि सुभटस्य स्थितिकालः ।

सुभटस्य हि एक एव ग्रन्थो लभ्यते दूताङ्गदाख्यः । ग्रन्थमिमं कविः स्वयमेव छायानाटकशब्देन जानाति । छायानाटकमिति संस्कृतनाट्यपरम्परायां नवीनपदम् । छायानाटके हि पात्राणि जवनिकान्तरितान्येव संवादं प्रस्तुवन्ति । जवनिकायां तत्संवादीनि चित्राणि संलग्नानि भवन्ति । यतो हि दर्शकाः पात्राणां छायामेव पश्यन्ति । अतो हि ईदृक्प्रकृतिकं नाटकं छायानाटकमिति कथ्यते । छायात्मना पटे प्रतिबिम्बितश्चित्ररूपोऽभिनय एव छायानाटकस्य स्वरूपं व्यपदिश्यते ।

ग्रन्थोऽयं स्वल्पकायोऽपि कवेः प्रौढपाण्डित्यस्य परिचायकः । अस्य हि प्रतिपाद्यो विषयः अङ्गदरावणसंवादरूपा रामायणीया कथा । क्लिष्टशैल्याश्रितोऽपि ग्रन्थोऽयं रसपरिपाकदृष्ट्या सफलः । कुत्रचिद्विचित्राः पदप्रयोगा अपि दृश्यन्ते । अत्र हि स्वपूर्ववर्तिकवीनामपि श्लोकाः सङ्गृहीताः सन्ति । रामस्य दूतो भूत्वा अङ्गदः रावणप्रासादं गच्छति तदधिकृत्य प्रणीतमिति दूताङ्गदं नामास्यान्वर्थम् । तत्सिद्धिस्तु मतुबर्थीयाच्प्रत्ययेन । अस्य हि कवित्वं नाटकीयत्वञ्चोभे एव प्रशस्ये । दिङ्मात्रमुदाहरणं यथा—

सन्धौ वा विग्रहे वापि मयि दूते दशानने ।
अक्षता वा क्षता वापि क्षितिपीठे लुठिष्यति ॥ (१०) ।
रे रे रावण रावणाः कति बहूनेतान् वयं शुश्रुम
प्रागेकं किल कार्तवीर्यनृपतेर्दोर्दण्डपिण्डीकृतम् ।
एकं नर्तनदापितान्नकवलं दैत्येन्द्रदासीजनै-
रेकं वक्तुमपि त्रपामह इति त्वं तेषु कोऽन्योऽथवा ॥ (२२)
रणरसिकसुरस्त्रीमुक्तमन्दारदामा
स्वयमयमवतीर्णो लक्ष्मणन्यस्तहस्तः ।
विरचितजयशब्दो वन्दिभिः स्यन्दनाङ्काद्
दिनकरकुललक्ष्मीवल्लभो रामभद्रः ॥ ५३ ॥

एवमेव—

परमारवंश्यस्य धाराधीशस्यार्जुनवर्मणः सभाकविना मदनेन पारिजातमञ्जरी नाम्नी नाटिका प्रणीताऽस्ति । ग्रन्थोऽयं विजयश्रीसंज्ञयाऽपि ज्ञायते ।

अत्र सन्ति चत्वारोऽङ्काः । असौ हि बालसरस्वतीत्युपाधिनाऽपि विभूषित आसीत् । नाटिकाया अस्याः द्वौ अङ्कौ धारायां शिलापट्टे उट्टङ्कितौ स्तः । अत्र हि वर्ण्यते यदर्जुनवर्मण उरसि एका माला पतति नभस्तः । सा हि स्त्रीरूपे परिणमते भवति च तस्या अर्जुनवर्मणा सह परिणयः ।

१२८७ मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता जयसिंहेन सूरिणा हम्मीरमदमर्दनं नाम पञ्चाङ्कं नाटकं प्रणीतमस्ति यत्र वीरधवलेन धोलकनरेशेन गुर्जरेषु आक्रामकाणां यवनानां पराजयो वर्णितः ।

१३५७ मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता प्रह्लादेन परमारवंश्येन पार्थपराक्रमव्यायोगः प्रणीतः । अत्र हि विराटगोहरणसक्तानां कौरवानामुपरि पार्थस्य विजयो वर्णितः ।

१३६० मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे स्थितिमान् मोक्षादित्यो भीमविक्रमाख्यव्यायोगं प्रणीतवान् ।

१३६१ मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे स्थितिमता रामभद्रमुनिना षडङ्कं प्रबुद्धरौहिणेयनामकं नाटकं प्रणीतमस्ति । अत्र हि साहसिकस्य रौहिणेयस्य पराक्रमो वर्णितः ।

केरलराजवंश्येन रविवर्मणा १३६१ मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे पञ्चाङ्कं प्रद्युम्नाभ्युदयनाटकं प्रणीतमस्ति । अत्र हि वज्रपुरराजस्य वज्रनाभस्य नाशो वर्णितस्तथा प्रद्युम्नस्य राजपुत्र्या प्रभावत्या सह परिणयोऽपि ।

१३५५ मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमतो गोविन्दभट्टपुत्रस्य पाण्ड्यराजाश्रितस्य हस्तिमल्लस्य सन्त्यनेकानि रूपकाणि प्रसिद्धानि, येषु विक्रान्तकौरवं, मैथिलीकल्याणं, अञ्जनापवनञ्जयं, सुभद्रा, उदयनराजं, भरतराजं अर्जुनराजं, मेघेश्वरञ्चेति प्रभृतीनि ज्ञातानि । कविरसौ नितान्तप्रतिभासम्पन्न आसीत् ।

विक्रान्तकौरवे सन्ति षडङ्काः । तत्र सोमप्रभस्य राज्ञः पुत्रस्य जयकुमारस्य अकम्पनस्य पुत्र्याः सुलोचनायाश्च परिणयप्रसङ्गो वर्णितोऽस्ति । इदं हि रूपकं श्रृङ्गारवीरसारम् । वारङ्गलराजस्य रुद्रदेवस्य (१३६० वै०) एका नाटिका, ययातिचरितं नाटकञ्च प्रसिद्धग्रन्थौ ।

१३६० मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे स्थितिमान् विद्यानाथः प्रतापरुद्रियकल्याणं पञ्चाङ्कं नाटकं प्रणीतवान् । अत्र हि वरगलस्य राज्ञः प्रतापरुद्रस्य (१३५१–१३८२ वै०) राज्यारोहणं वर्णितम् । ग्रन्थोऽयमस्यैव कवेः प्रतापरुद्रयशोभूषणं साहित्यशास्त्रे समावेशितमस्ति ।

विद्यानाथस्य भ्रातुष्पुत्रेण नरसिंहाख्येन १४०७ मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे

कादम्बरीकल्याणमष्टाङ्कं नाटकं प्रणीतमस्ति यत्र कादम्बरी कथा नाटकीयरूपेण प्रस्तुता। नरसिंहस्यानुजेन विश्वनाथेन १४०७ मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे द्वे रूपके प्रणीते स्तः सौगन्धिकाहरणव्यायोगः चन्द्रकलानाटिका च। १३५० मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे कविशेखरोपाधिविभूषितेन ज्योतिरीश्वरेण धूर्तसमागमाख्यं प्रहसनं प्रणीतमस्ति।

भास्कराख्येन केनचिद्विदुषा सम्भवतः १४०७ मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे स्थितिमता उन्मत्तराघवं नामैकाङ्किनाटकं प्रणीतमस्ति विक्रमोर्वशीयस्य चतुर्थमङ्कमनुसृत्य। अत्र हि सीतावियोगेनोन्मत्तो रामश्चित्रितोऽस्ति। देवी सीता स्त्रीनिषिद्धं किञ्चिदुपवनं प्रविशति गच्छति चादृश्यताम्। तद्विरहेण राम उन्मत्त इवाचरति। तस्योपरि दयां कृत्वा मुनिरगस्त्यः सीताप्राप्त्युपायमुपदिशति। स एव तौ सम्मेलयति च।

विजयनगरस्य राज्ञो द्वितीयहरिहरस्य पुत्रेण विरूपाक्षेणापि उन्मत्तराघवं नामैकाङ्किनाटकं प्रणीतमस्ति। अस्यापि स्थितिकालः १३६० मितवैक्रमाब्दमभितोऽनुमितः। इदं हि प्रेक्षणकनाटकमुच्यते समालोचकैः। सीताहरणजन्यशोकेन राम उन्मत्त आसीत्। लक्ष्मणो हि सीताया हर्तारं रावणमाक्राम्यति सम्पादयति च तस्य वधमपि। यदा हि लक्ष्मणो रावणं हत्वा सीतामादाय प्रत्यागतस्तदैव रामः स्वप्रकृतिमागतः। कवेरस्यैवापरं नाटकं नारायणविलासाख्यम्।

१३७५ मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे माणिकनाम्ना केनचिन्नैपालदेशीयकविना भैरवानन्दं नाम नाटकं प्रणीतमस्ति। अत्र हि भैरवस्य मदनवत्याख्यया कयाचित् स्वर्गीयदेव्या सह प्रेमप्रसङ्गो वर्णितः।

३३. शिङ्गभूपालः : कुवलयावली

श्रीशैलाधीशेन रेकालवंश्येन रसार्णवसुधाकरप्रणेत्रा शिङ्गभूपालेन १३८७ मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे कुवलयावली नाम्नी रत्नपाञ्चालिकाऽपराभिधा नाटिका प्रणीताऽस्ति। अत्र चत्वारोऽङ्का यत्र श्रीकृष्णस्य कुवलयावल्या सह प्रेमप्रसङ्गो वर्णितोऽस्ति। नाटिकेयं रत्नावलीमनुकरोति कथासंयोजने। नारदो हि देवर्षिः कुवलयावलीं रुक्मिणीहस्ते न्यासरूपेण निक्षिपति। कालयवनं हत्वा प्रतिनिवृत्तः श्रीकृष्ण उद्यानगतस्तां पश्यति साऽपि तम्। तत्र तयोरनुराग उत्पद्यते परस्परम्। पश्चाच्च रुक्मिणीप्रसादेन तयोर्मिलनं सम्पद्यते।

नाटिकेयं वस्तुतो नाट्यसाहित्यं श्रीहर्षयुगमभितः प्रत्यावर्तयति। अत्र न हि मनागपि प्रयोगकाठिन्यं नैव च पाण्डित्यप्रदर्शनप्रयासः। अस्याभिनेयता

तु रत्नावलीमपि अतिशेते। अस्य हि सारल्यं सारस्यञ्च निभालनीयं विद्यते। दिङ्मात्रनिर्दशनं यथा—

प्रत्यालोकनलालसैरपि सखे मन्दाक्षमन्दीकृतैः
सव्याजं प्रविसारितैरपि परं कातर्यपर्याकुलैः।
संवादे परिवर्तितैरनुपदं गाम्भीर्यसम्प्रेक्षितैः
विक्रीतोऽस्मि विलोकितैर्वरतनोराकूतकर्णेजपैः॥ (२।९)।

तथैव—

आस्ते पीठे क्षणमिव बहिर्मन्त्रिवृद्धानुरोधाद्
धत्ते हेलां परिजनवचोविक्रियासु क्रियासु।
नेच्छत्यन्तःपुरपरिचयं राजकार्यापदेशात्
तस्याः प्रेम्णा तरलितधृतिश्चक्रवर्ती यदूनाम्॥ (४।१)

३४. शङ्करमिश्रः : गौरीदिगम्बरप्रहसनम्

प्रसिद्धविपश्चितो भवनाथमिश्रस्य तनुजेन भवानीदेव्यां जातेन शङ्करमिश्रेण मैथिलमहाराजपुरुषोत्तमाश्रितेन १३६० मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता शङ्करमिश्रेण सन्ति त्रीणि रूपकाणि प्रणीतानि गौरीदिगम्बरप्रहसनं, कृष्णविनोदनाटकं, मनोभवपराभवनाटकञ्च। तत्र गौरीदिगम्बरप्रहसनं भगवतो महादेवस्य गौर्याश्च विवाहप्रसङ्गमादाय प्रणीतम्। इदं हि पितुर्भवनाथस्याज्ञया प्रणीतमासीदस्य नान्दीश्लोकः, स च यथा—

दिदीन्दीन्दीन्दीधधिकतनदन्नन्दिमुरजं
द्रणद्राणद्राणद्रणरणरणद्घर्घररवम्।
स्फुरत् फू फू फू फू फणिपतिफणाफूत्कृतिशतं
शिवम्भूयो भूयः प्रथमनरमाख्यन्दिशतु वः॥ १॥

एतत्पूर्वमेव कविना पूर्वोक्ते द्वे नाटके प्रणीते आस्तामित्यस्य प्रस्तावनातो ज्ञायते।

कृतिरियं स्वप्रकृतौ नितान्तमेव सफलम्। भगवन्मैनाकसंवादः, नन्दिनः स्वामिनिमित्तं चिन्ता, नारदवाक्यञ्च वास्तवमेव हास्योत्पादकम्। नन्दिनः परितापो यथा—

'मण्डपप्रवेशावसरे नारीसहस्रेण परिवार्यमाणस्य यदि मान्मथो विकारः स्यात्तदा च किं स्यात्।'

तथैव ब्रह्मणो वाक्यं यथा—

'अद्य वैशाखशुक्लामावास्यायां तिथौ' इत्यादि।

३५. उद्दण्डकविः : मल्लिकामारुतम्

१४६० मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता उद्दण्डाख्येन कविना मल्लिकामारुतं नाम दशाङ्कं प्रकरणं प्रणीतमस्ति । इदं हि मालतीमाधवस्य स्पष्टमनुकरणमेव । प्रकरणस्य प्रस्तावनायामसौ एकत्र उद्दण्ड कविरिति अन्यत्र दण्डिकविरिति च कथितोऽस्ति । समाप्तिवाक्यं तु यथा—

> उद्दण्डं रङ्गनाथः सुतमलभत यं रङ्गदेवी तथाम्बा
> त्रैविद्येशो महर्षिर्निरवधिमहिमा यद्धिते जागरूकः ।
> तस्य श्रीविक्रमाज्ञाबहुमतिरचिते मल्लिकामारुतेऽस्मिन्
> मूर्धन्योऽगान्नवानां प्रकरणतिलके निष्कलङ्को·········।

प्रस्तावनायामुक्तमस्ति यद्—

"तत्र च आमुष्यायणस्य आपस्तम्बशाखाध्यायिनो वाधूलकुलतरुपल्लवस्य कवितावल्लभस्य पञ्चमोञ्चितकीर्तेरुपाध्यायगोकुलनाथपौत्रस्य श्रीकृष्णसूनोः भट्टरङ्गनाथस्य प्रियनन्दनः इरुगुपनाथापरपर्यायो दण्डिकविर्नाम इति ।"

> "श्लाघ्यः सत्कवितासु षट्स्वपि पटुर्भाषासु सत्त्वं क्षितौ ।
> सर्वोद्दण्डकविः प्रकाण्डददसे कस्मै न विस्मेरताम् ॥"

अनेन हि विक्रमाख्यस्य नृपस्याज्ञया प्रकरणमिदं प्रणीतमित्यपि तत्रोल्लिखितमस्ति । परन्तु विक्रम इति तत्र नैव स्पष्टम् । स हि ताम्रचूडक्रीडनगरस्य शासक इति सङ्केतस्तत्र मिलति । केचिदमुं कल्याणनरेशं षष्ठविक्रमादित्यं त्रिभुवनमल्लं (११३३-११८३ वै०) मन्यन्ते यस्य सभायां विल्हण-विज्ञानेश्वरप्रभृतयः कवयो विचक्षणाश्चासन् । ग्रन्थप्रस्तावनायां 'कथितमप्येतन्मीमांसकचक्रवर्तिना महर्षिपुत्रेण परमेश्वरेण' इति यदुक्तं सम्भवति तद्विज्ञानेश्वरमेव सङ्केतितं स्यात् । सति तथा तु कवेरस्य वैक्रमद्वादशशतकमभितः स्थितिकालः सम्भवति । केचित्त्विमं काव्यादर्शस्य प्रणेतुर्दण्डिकवेरभिन्नमेव मन्यन्ते । तन्मते तस्य उद्दण्ड इति उपाधिरेव प्रौढपाण्डित्यस्य कृते राजसमर्पितः । ते हि ग्रन्थस्यास्य काव्यादर्शेन सह रचनासाम्यमपि पश्यन्ति । यथा हि मल्लिकामारुते—

> स्पर्श एव हृदयङ्गमः सुधावर्षवद्वपुषि को विभाव्यते ।
> चन्द्रचन्द्रमणिहारमालतीगन्धसारघनसारशीतलः ॥

एवमेव काव्यादर्शे—

> चन्दनोदकचन्द्रांशुचन्द्रकान्तादिशीतलः ।
> स्पर्शस्तथेत्यतिशयं बोधयन्ति बहूपमा ॥

इति । एवमेव मल्लिकामारुते—

> 'सञ्चरन्ति मृगनाभिचर्चिता मेचकाम्बरकृतावगुण्ठनाः ।
> प्राणनाथमभिसर्तुमुद्यताः सुभ्रुवस्तिमिरदेवता इव ॥'

एवमेव काव्यादर्शेऽतिशयोक्तिस्थले—

> मल्लिकामालभारिण्यः सर्वाङ्गीणार्द्रचन्दनाः ।
> क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥ (२।२१५) ।

तथैव एतत्प्रकरणे—

> 'मध्योऽस्ति वा नास्ति वा'

एवमेव संशयातिशयोक्त्युदाहरणे काव्यादर्शे—

> स्तनयोर्जघनस्यापि मध्ये मध्यं प्रिये तव ।
> अस्ति नास्तीति सन्देहो न मेऽद्यापि निवर्तते ॥ (२।२१७)

इति । ते एतदपि कल्पयन्ति यत् त्रिषु दण्डिप्रबन्धेष्विदमन्यतममिति, तदनुसारेण हि प्रबन्धद्वये एव तत्र तत्र वर्णनप्रकाराणां परस्पराभेदसंवादितया ईदृशवर्णनप्रकाराणामेतत्प्रबन्धद्वयादन्यत्र प्रायशो दृष्टचरत्वाभावाच्चैतत्प्रबन्धद्वयनिर्मात्रोरन्यतरस्य चोरकवित्वापातः । प्रबन्धे एव उद्दण्डदण्डिशब्दौ निर्विशेषरूपेण प्रयुक्तौ दृश्येते । तेन हि तयोरैक्यं निश्रप्रश्नम् । मतस्यास्य समर्थकानामग्रणीर्जीवानन्दः । स हि स्वप्रणीतपरिमलाख्यव्याख्यायां प्रबन्धस्यास्य स्पष्टमेव वदति—

'अथ तत्र भवान् महाकविरुद्दण्डापरनामा दण्ड्याचार्यः······' इत्यादि जीवानन्दस्य तर्को नितान्तं युक्तियुक्तः । किन्तु काव्यादर्शे हि—

> इति साक्षात्कृते देवे राज्ञो यद्राजवर्मणः ।
> प्रीतिप्रकाशनं तच्च प्रेय इत्यवगम्यताम् ॥ (२।२७९)

इत्यत्र राजवर्मणः पाठान्तरे रातवर्मणः, तथैव—

> नासिक्यमध्या परितश्चतुर्वर्णविभूषिता ।
> अस्ति काचित्पुरी यस्यामष्टवर्णाह्वया नृपाः ॥ (३।११४)

इत्यत्र काञ्चीनगरीं पुण्ड्रकवंश्यनृपाँश्च स्मरति । किन्तु मल्लिकामारुतस्य प्रणेता तु लाटपुराभिजनः ताम्रचूडक्रीडनगरं विक्रमाह्वयञ्च राजानं स्मरति । ग्रन्थयोरेवोभयोरेककर्तृकत्वे उभयत्र हि समानस्थानेन समानेनैव नृपेण च स्मृतेन भाव्यम् । वस्तुतस्तु विषयोऽयमधिकतरमनुसन्धानमपेक्ष्यते । सामान्यतः कविरसौ दण्ड्याचार्याद्भिन्न एवेति बहवो विश्वसन्ति ।

प्रकरणेऽस्मिन् विश्वावसुनन्दिन्या मल्लिकाया कुन्तलेश्वरामात्यस्य ब्रह्मदत्तस्य पुत्रेण मारुतेन सह प्रणयप्रसङ्गो वर्णितः । ग्रन्थेऽस्मिन् न पदलालित्यं

नैव चाभिनेयता । केवलं हि कवेः ग्रन्थप्रणयनकुतूहलशामक एवायं ग्रन्थः । प्रायशोऽप्रचलितशब्दानामत्र प्रयोगः पाण्डित्यसिद्धये । भावभाषादिदृष्ट्याऽपि ग्रन्थोऽयं न तथा प्रशस्यः ।

३६. वामनभट्टबाणः : रूपकत्रयी

वामनभट्टबाणाख्यस्य कवेः पार्वतीपरिणयनाटकं कनकलेखाकल्याण-नाटिका शृङ्गारभूषणभाणश्चेति त्रयः प्रबन्धाः प्रथिताः । कविरसावपि स्वजीवनविषये मौनमेवावलम्बते । असौ हि वत्सान्वयसम्भवो विप्रः । अस्य स्थितिकालः १४७० मितवैक्रमाब्दमभितोऽनुमितः कैश्चित्कैश्चिच्च वैक्रमसप्त-दशशतकोत्तरार्द्धमभितः । केचिदस्य बाणभट्टस्य कादम्बरीकृत ऐक्यमनुमान्ति किन्तु तन्न युक्तियुक्तम् । कादम्बरीकृद् वात्स्यायनवंशसम्भवोऽसौ तु वत्सान्वय-भवः । भावभाषादिदृष्ट्याऽपि न तत्सङ्गच्छते । कादम्बरीकृतः कृते कालिदासः केवलमतीतविषयः किन्तु पार्वतीपरिणये तु कालिदास एव रूपान्तरेण वक्ति । पार्वतीपरिणयं हि पञ्चाङ्कं नाटकम् । कुमारसम्भवकथाश्रिते नाटकेऽस्मिन् पार्वतीशिवयोः परिणयप्रसङ्गो वर्णितोऽस्ति । नाटकस्यास्योपादेयताविषये कविः स्वयमेव सूत्रधारमुखेन कथयति—

सन्निधानस्य सामग्र्यं रसानां परिपुष्टता ।
सन्दर्भसौकुमार्यञ्च सभ्यानां रञ्जने क्षमम् ॥ (१।५)

इति । वस्तुत एव नाटकस्यास्य कवित्वमभिनेयत्वञ्च प्रशस्यं दृश्यते । सत्यमेवोक्तं तेन स्वयमेव—

'नृत्यति यद्रसनायां वेधोमुखलासिका वाणी' ।

इति । अस्य हि कवित्वं यथा—

जगत्त्रयीलोचनबालचन्द्रिका कुलस्य रत्नं भवती क्व भूभृतः ।
क्व कृत्तिवासाः पितृकानने वसन्नमङ्गलाचाररतिस्त्रिलोचनः ॥ (४।१३)

इत्यादि । एवमेव काशीपतिकविराजस्य मुकुन्दानन्दसंज्ञितो भाणः । (१४९० वै०) कविषु प्रसिद्धः ।

१५१७ मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे स्थितिमता गङ्गाधरेण गङ्गादासप्रताप-विलासाख्यं नाटकं प्रणीतमस्ति । अत्र १५०७ मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे स्थितिमतो राजकुमारस्य चम्पानीरस्य गुर्जरशासके शाहाख्येन सह युद्धप्रसङ्गो वर्णितो-ऽस्ति ।

वैक्रमपञ्चदशशतकोत्तरार्द्धभवेन हरिहराख्येन केनचित्कविना भर्तृहरि-निर्वेदाख्यं नाटकं प्रणीतमस्ति । अत्र हि राज्ञो भर्तृहरेर्वैराग्यं सप्रपञ्चं वर्णित-

मस्ति । केचिदस्यैव कवेः कृतित्वेन प्रभावतीपरिणयाख्यं नाटकमप्यामनन्ति केचित्तत्प्रत्याख्यान्ति । प्रत्याख्यानपक्षानुसारेण हि प्रभावतीपरिणयस्य प्रणेता हि मैथिलः १६५२ मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे जात आसीत् । प्रभावतीपरिणयं हि सप्ताङ्कं नाटकं यत्र श्रीकृष्णात्मजस्य प्रद्युम्नस्य प्रभावत्या सह परिणय-प्रसङ्गो वर्णितः । इदं हि शृङ्गारोद्भावितं नाटकम् । भर्तृहरिनिर्वेदं तु शान्तरसभूयिष्ठम् । वस्तुतस्तु भर्तृहरिनिर्वेदकृद्धरिहरो धर्मशास्त्रमग्नचित्तः शान्तरसानुगतो यदा प्रभावतीपरिणयस्य प्रणेता कविहृदयः शृङ्गाररचेताश्च । प्रथमे हि विषयप्राधान्यं द्वितीये कवित्वस्याभिनेयत्वस्य च सुन्दरः समन्वयः । अतस्तयोरैक्यं न तथा सिध्यति ।

१५६० मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमतो रूपगोस्वामिनः सन्ति त्रीणि रूपकाणि प्रथितानि, यत्र सप्ताङ्कं विदग्धमाधवं, दशाङ्कं ललितमाधवं दानकेलिकौमुदीभाणश्च । एषु हि श्रीकृष्णस्तुतिपरक एव विषयो वर्णितः ।

मैथिलस्य हि गोकुलनाथस्य १६१५ मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे स्थितिमतः मुदितमदालसानाटकं सप्ताङ्कममृतोदयाख्यं रूपकात्मकं नाटकञ्च प्रसिद्धम् । अमृतोदये हि विवेकान्मोहस्य पराजयो वर्णितः ।

१६३० मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता रत्नखेटश्रीनिवासदीक्षितेन भैमीपरिणयाख्यं नाटकं प्रणीतमस्ति यत्र नलदमयन्त्योः परिणयप्रसङ्गो वर्णितः ।

१६४० मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता नेपालनरेशाश्रितेन राज्ञा जग-ज्ज्योतिर्मल्लेन हरगौरीविवाहाख्यं सङ्गीतप्रधानं नाटकं प्रणीतमस्ति ।

१६६० मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमान् शेषकृष्णः कंसवधाख्यं सप्ताङ्कं नाटकं प्रणीतवान् । अत्र कृष्णेन कंसस्य वधः, उग्रसेनस्य राज्यारोहणमित्या-दिकथा वर्णिता ।

१६९० मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता यज्ञनारायणेन तञ्जीरस्य राज्ञो रघुनाथस्य (१६७१–१६८९) चरितमादाय रघुनाथविलासाख्यं नाटकं प्रणीतमस्ति ।

१६९० मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे स्थितिमतो गुरुरामस्य सन्ति त्रीणि रूपकाणि प्रसिद्धानि । तानि हि मदनगोपालविलासभाणः, सुभद्राविजयं नाम पञ्चाङ्कं नाटकं, रत्नेश्वरप्रसादनाख्यञ्च पञ्चाङ्कं नाटकमिति १६९० मितवैक्रमाब्द-मभितः सता राजचूडामणिना आनन्दराघवं नाम नाटकं, कमलिनीकलहंसाख्यं नाटकं शृङ्गारसर्वस्वभाणश्च प्रणीताः सन्ति ।

१७१० मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे सता नीलकण्ठेन कविना नलचरिताख्यं षडङ्कं नाटकं प्रणीतमस्ति । नाटकमिदमपूर्णमेव प्रतिभाति ।

१७१० मितवैक्रमाब्दमभितः सता हि वेङ्कटाध्वरिणा प्रद्युम्नानन्दं नाम षडङ्कं नाटकं प्रणीतमस्ति यत्र हि प्रद्युम्नस्य रत्या सह परिणयो वर्णितः ।

१७२० मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे स्थितिमता रुद्रदासेन चन्द्रलेखाख्या नाटिका प्रणीताऽस्ति यत्र चन्द्रलेखाया मानवेदराजस्य परिणयो वर्णितः ।

१७०८ मितवैक्रमाब्दमभितः सता महादेवाख्येन कविना अद्भुतदर्पणं नाम नाटकं प्रणीतमस्ति सविदूषकम् । अत्र हि लङ्कायां घटिता घटना वर्णिताः सन्ति ।

१७५० मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता रामभद्रेण जानकीपरिणयं नाम नाटकं प्रणीतमस्ति यत्र हि प्रचलितकथायां कल्पितोऽप्यंशो भूम्ना निक्षिप्तोऽस्ति । अस्यैव कवेः शृङ्गारतिलकभाणोऽपि प्रसिद्धो यो हि अय्याभाण इत्यपि कथितः ।

१७६० मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे सतो नल्लाकवेः सुभद्रापरिणयनाटकं शृङ्गारसर्वस्वभाणश्च प्रसिद्धग्रन्थौ ।

१७७० मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे स्थितिमान् कवितार्किकः कौतुकरत्नाकरनामकं प्रहसनं प्रणीतवान् ।

१७७५ मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमतः सामराजस्य धूर्तनर्तकं नाम प्रहसनं श्रीदामचरितं नाम पञ्चाङ्कं नाटकं प्रसिद्धमस्ति ।

१७८० मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमतः श्रीलक्ष्मीधरात्मजस्य विश्वेश्वरपण्डितस्य रुक्मिणीपरिणयं नाम नाटकं, नवनाटिकानाम्नी नाटिका शृङ्गारमञ्जरीसट्टकञ्च प्रसिद्धानि ।

१८१० मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे सता देवराजाख्येन कविना बालमार्तण्डविजयाख्यं नाटकं प्रणीतमस्ति । पञ्चाङ्केऽस्मिन् नाटके ट्रावनकोरनरेशस्य मार्तण्डवर्मणश्चरितं चित्रितमस्ति ।

१८२० मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमतो वरदाचार्यस्य वसन्ततिलकभाणः प्रसिद्धः ।

१८२० मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमतो घनश्यामस्य कवेः सन्ति शताधिका ग्रन्थाः प्रणीताः, येषु मदनसञ्जीवनाख्यो भाणः, द्वे सट्टके नवग्रहचरितं आनन्दसुन्दरी च, डमरुकाख्यमेकं प्रहसनञ्च ।

१८१४–१८४६ मितवैक्रमाब्दान्तराले स्थितिमतष्ट्रावनकोरयुवराजस्य रामवर्मणः स्तो द्वे नाटके प्रसिद्धे रुक्मिणीपरिणयं शृङ्गारसुधाकरञ्च ।

१८३० मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे सतो विश्वनाथाख्यस्य कवेः मृगाङ्कलेखाख्या नाटिका प्रसिद्धा रत्नावलीमनुसृत्य प्रणीता ।

१८७७ मितवैक्रमाब्दमभितः प्रणीतो रामाख्यकवेः मन्मथोन्मथनाख्यो डिमः प्रसिद्धोऽस्ति ।

१८३०–१८७० मितवैक्रमाब्दान्तराले स्थितिमतो धर्माधिकारिकृष्णपण्डितस्य कामकन्दलं नाम नाटकमस्ति । अत्र सन्ति त्रय एवाङ्काः । नाटकेऽस्मिन्नस्ति महान् शब्दाडम्बरः किन्तु नाटकीयत्वं तु नाममात्रमेव ।

कोटिलिङ्गपुरस्य राजकुमारेण युवराजाख्येन १९०७ मितवैक्रमाब्दमभितः प्रणीतो रससदनभाणो भाणेषु नृपायते ।

अज्ञातकालमपि जगदीशभट्टाचार्यस्य द्वयङ्कं प्रहसनं हास्यार्णवं प्रहसनकाव्येषु वरिष्ठम् ।

एवमेव मथुरादासस्य वृषभानुजा, गोपीनाथस्य कौतुकसर्वस्वं, नीलकण्ठस्य कल्याणसौगन्धिकं, लोकनाथस्य कृष्णाभ्युदयं, कृष्णमिश्रस्य वीरविजयं, शङ्करकवेः शारदातिलकं, रामकृष्णस्य गोपालकेलिक्रीडा, माधवस्य सुभद्राहरणञ्च कानिचिज्ज्ञातानि रूपकाणि येषां प्रणयनकालो नैवाधुनाऽपि ज्ञातः ।

१९१० मितवैक्रमाब्दाभ्यर्णे स्थितिमतो मुकुन्दाख्यकवेः जानकीपरिणयश्चतुर्ष्वङ्केषु विभक्तः । अत्र हि सीतास्वयंवरादारभ्य रामायणीया कथा स्वप्रतिभयाऽप्युद्भाव्य संक्षेपेण वर्णिताऽस्ति । वस्तुतस्त्वयं काव्यमेव यतो ह्यस्य नास्त्यभिनेयत्वं रङ्गे । अत्र हि श्राव्यमेव वस्तु भूम्ना ।

१९४३ मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमतो मूलशङ्करमाणिक्यलालयाज्ञिकस्य छत्रपतिसाम्राज्यं संयोगितास्वयंवरं प्रतापविजयञ्च सन्ति प्रसिद्धा ग्रन्थाः । तेषु हि—

छत्रपतिसाम्राज्यं हि दशाङ्कं नाटकम् । अत्र महाराजशिवस्य छत्रपतित्वप्राप्तिर्वर्णिता ।

संयोगितास्वयंवरे जयचन्द्रसुतायाः संयोगितायाः पृथ्वीराजस्य चाहमानवंश्यस्य च प्रणयप्रसङ्गो वर्णितः ।

प्रतापविजये तु प्रतापसिंहस्य विजयकार्याणि वर्णितानि ।

राधाप्रसादात्मजस्य विद्वन्मूर्धन्यस्य कपिलदेवद्विवेदिनः वर्तमानशतकीनस्य परिवर्तनं नाम समयप्रतिबिम्बि नाटकं साम्प्रतिकविचक्षणेषु प्रियमस्ति । अत्र सन्ति पञ्चाङ्काः विवाहनिश्चय-गृहविक्रय-विवाहोत्सव-द्रव्यार्जन-न्यायालयनिर्णयाख्याः ।

परशुरामात्मजेन लोकमणिना नेपालाभिजनेन द्विजेन वत्सान्वयजातेन प्रणीताऽस्ति चतुरङ्किका कमलाक्षी नाम नाटिका । अत्र हि पर्वतराजपुत्र्याः कमलाक्ष्याः पालपेश्वरपुत्रस्यार्यकेतुना सह प्रणयप्रसङ्गो वर्णितः ।

इत्थं भासादारभ्य लोकमणिपर्यन्तं सन्त्यनेकैः कविभिः प्रणीतानि विविधानि रूपकाणि ज्ञातानि तथैव सम्भवन्ति कतिपयान्यज्ञातान्यपि वा कालकवलितानि । तानि च रूपकाणि सन्ति दशसु मुख्यभेदेषु विभक्तानि अष्टादशसु उपभेदेषु च । तत्र नाटक-प्रकरण-भाण-व्यायोग-समवकार-डिम-ईहामृग-अङ्क-बीथी-प्रहसनाख्या रूपकस्य मुख्यभेदाः । तथैव नाटिका-त्रोटक-गोष्ठी-सट्टक-नाट्यरासक-प्रस्थान-उल्लाप्य-काव्य - प्रेङ्क्षण - रासक - संलापक - श्रीगदित-शिल्पक-विलासिका-दुर्म्मल्लिका-प्रकरणी-हल्लीशाभाणिकाख्यानि अष्टादशोपरूपकाणि । विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम् । तत्र—

नाटकं ख्यातेतिवृत्तं यथास्थानं मुख-प्रतिमुख-गर्भ-विमर्श-उपसंहारेति-सन्धिपञ्चकयुतं विलास-ऋद्धि-प्रभृतिनानाविभूतियुक्तं सुखदुःखसमुद्भूतियुक्तं नानारसविलसितं भवति । तत्र चतुरधिका अङ्का दशपराः, प्रख्यातवंशो धीरोदात्तप्रकृतिको राजर्षिर्नायकः, शृङ्गारवीरयोरन्यतमोऽङ्गिरसोऽन्ये त्वङ्गानि, निर्वहणेऽद्भुतरसः, चत्वारः पञ्च वा मुख्यपुरुषाः, बन्धनन्तु गोपुच्छाग्रसमानम् । भासस्य स्वप्नवासवदत्तं, सुबन्धोर्वत्सराजचरितं, कालिदासस्य अभिज्ञानशाकुन्तलं, दिङ्नागस्य कुन्दमाला, श्रीहर्षस्य नागानन्दं, भवभूतेरुत्तररामचरितं, विशाखदत्तस्य मुद्राराक्षसम्, भट्टनारायणस्य वेणीसंहारम्, जयदेवस्य प्रसन्नराघवं च कानिचित्प्रख्यातनाटकानि । रामायणं, महाभारतं, पुराणानि, इतिहासश्चैषां कथाधाराः ।

प्रकरणे वृत्तं कविकल्पितं भवति नायकश्च विप्रो वा वणिक् । धीरप्रशान्तप्रकृतिकः शृङ्गारोऽङ्गी रसः । शेषं नाटकवद्भवति । कानिचित्प्रकरणानि यथा भासस्य दरिद्रचारुदत्तं, शूद्रकस्य मृच्छकटिकं, भावभूतेर्मालतीमाधवं, उद्दण्डकवेर्मल्लिकामारुतं, रामचन्द्रस्य कौमुदीमित्रानन्दं, रामभद्रस्य प्रबुद्धरौहिणेयं, यशश्चन्द्रस्य मुद्रितकुमुदचन्द्रं च ।

भाणो हि धूर्तचरितो नानावस्थान्तरात्मक एकाङ्कः एकपात्रकः । इतिवृत्तं तत्रोत्पाद्यं शृङ्गारवीरौ सूच्यौ मुखनिर्वहणे सन्धी । यथा हि शूद्रकस्य पद्मप्राभृतकं, वररुचेरुभयाभिसारिका, ईश्वरदत्तस्य धूर्तविटसंवादः, श्यामिलकस्य पादताडितकं, बाणस्य मुकुटताडितकम्, वामनभट्टबाणस्य शृङ्गारभूषणम्, रामभद्रस्य शृङ्गारतिलकम्, वरदाचार्यस्य वसन्ततिलकं, शङ्करकवेः शारदातिलकम्, नल्लाकवेः शृङ्गारसर्वस्वम्, युवराजस्य रससदनभाणः, अज्ञातकर्तृको लीलामधुकरः, वत्सराजस्य कर्पूरचरितम्, कविराजस्य मुकुन्दानन्दः, रूपगोस्वामिनो दानकेलिकौमुदी, गुरुरामस्य मदनगोपालविलासः, राजचूडामणेः शृङ्गारतिलकम्, घनश्यामस्य मदनसञ्जीवनञ्च ।

प्रहसनं हि कविकल्पितं निन्द्यानां वृत्तम् । अत्र नारभटी न च विष्कम्भकप्रवेशकौ । अङ्गिरसो हास्योऽत्र । सन्ध्यादयस्तत्र भाण इव । कानिचित्प्रहसनानि यथा बोधायनस्य भगवदज्जुकम्, महेन्द्रविक्रमवर्मणो मत्तविलासः, जगदीशङ्खधरस्य लटकमेलकं, ज्योतिरीश्वरकविशेखरस्य धूर्तसमागमः, जगदीश्वरस्य हस्यार्णवः, गोपीनाथस्य कौतुकसर्वस्वं, सामराजस्य धूर्तनर्तकम्, अज्ञातकर्तृकं दामकं, कवितार्किकस्य कौतुकरत्नाकरम्, घनश्यामस्य डमरुकं च ।

व्यायोगः ख्यातेतिवृत्तः स्वल्पस्त्रीपात्रकः, हास्यशृङ्गारशान्तवर्जमङ्गी, एकाङ्कश्च । केचिद्व्यायोगा यथा भासस्य मध्यमव्यायोगः, दूतवाक्यं, दूतघटोत्कचः, कर्णभारं, ऊरुभङ्गः, कनकाचार्यस्य धनञ्जयविजयः, रामचन्द्रस्य निर्भयभीमः, प्रह्लादस्य पार्थपराक्रमः, वत्सराजस्य किरातार्जुनीयव्यायोगः, विश्वनाथस्य सौगन्धिकाहरणं, कञ्चनपण्डितस्य धनञ्जयविजयः, मोक्षादित्यस्य भीमविक्रमम्, च ।

समवकारो वीरो रसो देवासुराश्रयं वृत्तं नायकास्तु द्वादश । यथा वत्सराजस्य समुद्रमन्थनम् ।

डिमो हि ख्यातवृत्तो रौद्रप्रधानश्चतुरङ्ककः । यथाऽज्ञातकर्तृकस्त्रिपुरदाहः, वेङ्कटवर्यस्य कृष्णविजयः, रामकवेः मन्मथोन्मथनम् ।

ईहामृगो हि मिश्रवृत्तश्चतुरङ्ककः । अत्र नरदिव्यानियतौ नायकप्रतिनायकौ । यथा वत्सराजस्य रुक्मिणीपरिणयः अज्ञातकर्तृकः कुसुमशेखरविजयः ।

अङ्के हि प्रसिद्धं वृत्तं, प्रधानो रसः करुणः । यथा भास्करकवेरुन्मत्तराघवम्, अज्ञातकर्तृकः शर्मिष्ठाययातिः ।

बीथीकथिते रूपकभेदे एक एवाङ्कः शृङ्गारो हि सूच्यो रसः । यथा माधवीवीथी, मालविका च ।

एवमेवाष्टादशोपरूपकाणि । तानि चेत्थम्—

नाटिका क्लृप्तवृत्ता स्त्रीप्राया चतुरङ्किका यत्र धीरललितः प्राख्यातो नायकः । यथा हिश्रीहर्षस्य रत्नावली, प्रियदर्शिका, मदनपालस्य पारिजातमञ्जरी, मथुरादासस्य वृषभानुजा, राजशेखरस्य विद्धशालभञ्जिका ।

त्रोटकं हि सप्ताष्टनवञ्चाङ्कं दिव्यमानुषसंश्रयं प्रत्यङ्कं सविदूषकम् । यथा कालिदासस्य विक्रमोर्वशीयम्, अज्ञातकर्तृकं लम्भितरम्भम् ।

गोष्ठी कामशृङ्गारयुक्ता नोदात्तवचना प्राकृतैः पुरुषैर्युक्ता । यथा रैवतमदनिका ।

सट्टकं हि प्राकृताशेषपाठ्यमप्रवेशकम् । यथा राजशेखरस्य कर्पूरमञ्जरी ।
नाट्यरासकं हि बहुगेयं हास्यप्रधानञ्च । यथा नर्मवती ।
प्रस्थानकं हीननायकं दासीनायिकञ्च । यथा शृङ्गारतिलकम् ।
उल्लाप्यं हि एकाङ्कमुदात्तनायकम् । यथा देवीमहादेवम् ।
काव्यमेकाङ्कं स्त्रीनायकम् । यथा यादवोदयम् ।
प्रेङ्खणमसूत्रधारं हीननायकञ्च । यथा बालिवधम् ।
रासकं हि पञ्चपात्रयुतं मूर्खनायकञ्च । यथा मेनकाहितम् ।
संलापकं हि चतुरङ्कं पाखण्डनायकम् । यथा मायाकापालिकम् ।
श्रीगदितं हि प्रख्यातनायकद्वययुक्तम् । यथा क्रीडारसाहालम् ।
शिल्पकं चतुरङ्कं ब्राह्मणनायकम् । यथा कनकावतीमाधवम् ।
विलासिका शृङ्गारभूयिष्ठा एकाङ्का । नैवोदाहरणं श्रुतम् ।
दुर्मल्लिका चतुरङ्का कौशिकीवृत्तियुता । यथा बिन्दुमती ।
प्रकरणिका सार्थवाहादिनायका । अस्या अप्युदाहरणं मृग्यम् ।
हल्लीशः एकाङ्कः स्त्रीबहुलः । यथा केलिरैवतकम् ।
भाणिका हि भाणवद्दृप्ता । यथा कामदत्ता ।

परिशिष्टम्—१

काव्यसरणिः एकविलोकने

(क) महाकाव्यानि

ग्रन्थकारः	ग्रन्थः
पाणिनिः	जाम्बवतीविजयम्
व्याडिः	बलचरितम्
कात्यायनः	स्वर्गारोहणम्
पतञ्जलिः	महानन्दमयम्
कालिदासः	कुमारसम्भवं, रघुवंशम्
अश्वघोषः	बुद्धचरितं, सौन्दरनन्दम्
कुमारदासः	जानकीहरणम्
समुद्रगुप्तः	कृष्णचरितम्
भारविः	किरातार्जुनीयम्
धनेश्वरः	शत्रुञ्जयमहाकाव्यम्
भट्टिः	रावणवधमहाकाव्यम्
माघः	शिशुपालवधम्
भीमकभट्टः	रावणार्जुनीयम्
रत्नाकरः	हरविजयम्
शिवस्वामी	कप्फाणाभ्युदयम्
नीतिवर्मा	कीचकवधम्
अभिननः	कादम्बरीकथासारः
हरिश्चन्द्रः	धर्मशर्माभ्युदयः
कनकसेनवादिराजः	यशोधरचरितम्
हलायुधः	कविरहस्यम्
पद्मगुप्तः	नवसाहसाङ्कचरितम्
क्षेमेन्द्रः	शशिवंशमहाकाव्यम्
विल्हणः	विक्रमाङ्कदेवचरितम्
कृष्णलीलांशुकः	गोविन्दाभिषेकम्
शङ्कराराध्यः	बसवेशविजयम्

॥ सादृश्यविचारः ॥

ANALOGY.

सर्वा अपि भाषाः कालक्रमेण नवनवां दशामारूढा वहून्विपरिणामान्भजन्ते । ते च विपरिणामा भाषान्तरेभ्य आगतैर्नवीनैः पदैः सकलं नोत्पद्यन्ते, अपि तु तद्भाषागतानि प्राचीनानि पदानि विपर्यस्यापि जायन्ते । तेषां च विपरिणामानां नियामका ध्वनिनियमाः केचन तत्तद्भाषानुगुण्येन विमर्शकैः परिकल्पिताः । विपरिणामाः क्वचिज्जातिभेदात् क्वचित्तत्तद्देशीयशीतोष्णभेदात् प्रायशः सुखोच्चारणाभिलाषेण वहुशस्तालव्यादिस्थानेषु प्रयत्नपरिजिहीर्षया च जायन्ते । ध्वनिनियमाश्च गणितशास्त्रे परिकल्पितसंख्यानियमवत् स्वभावतत्त्वविमर्शकपरिकल्पितनियमवच्च सर्वदा न व्यभिचरन्तीति वक्तुं न शक्यन्ते । प्रतिध्वनिनियमं वहून्यपवादस्थलानि दृश्यन्ते । ध्वनिनियमाः प्रतिनियतभाषास्वेव प्रतिनियतदेशकालयोरेव अभ्युपगम्यन्ते । एते तत्तद्भाषायां वहून्रूपभेदानुत्पादयितुं प्रयतन्ते । सादृश्यं च तद्विरोधेन वहून्रूपभेदान्समीकृत्य यावच्छक्ति रूपलाघवं संपादयति । ध्वनिनियमानामपवादस्थलानि सादृश्येनोपपाद्यन्त इत्यत एव हेतोः तेषां नियमानामव्यभिचरितत्वं सादृश्यस्वभावनिवन्धनं वक्तव्यं भवति ॥

यद्यस्ति अर्थतः साम्यं केषांचन शब्दानां रूपतोऽपि साम्यं तेषु कुतो न भवेत् ? अत एव मातापितृभ्रातृवाचकत्वेन वन्धुवाचकत्वेन अर्थतस्तुल्यानां शब्दानां रूपतोऽपि साम्येन भवितव्य-

मिति *brother* इतिवत् *father, mother* इति रूपान्तरमपि निष्पन्नम् । अत्र Verner विमर्शकपरिकल्पितनियमानुसारेण स्वरात्पूर्वतनस्य संस्कृतभाषागततकारस्य थकारविपरिणामाभावात् *fader, mader* इत्येव न्याय्येन रूपेण भवितव्यम् । तं Verner ध्वनिनियममुल्लङ्घ्य स्वरात्परे भ्रातृशब्दगते तकार इव स्वरात्पूर्वयोः मातृपितृशब्दगततकारयोरपि थकारदर्शनमातिदेशिकस्वभावेनैवोपपादनीयम् । एवं संवन्धिशब्दानां मध्ये पितृशब्दस्य पितुरिति रूपदर्शनेन पतिसखिशब्दयोः तदतिदेशेन पत्युः सख्युः इति कथं न भवेत् ? एवमातिदेशिकस्वभावः शब्दनिष्पत्तिप्रकारे ऐकरूप्यं शब्दोच्चारणे लाघवं चापादयति । अतो ध्वनिनियमैरव्यभिचरितत्वसिद्धयेऽपेक्ष्यमाण आतिदेशिकस्वभावो यावद्भाषासु स्वशक्तिं प्रदर्शितवानिति स्फुटीकरिष्यामः ॥

यद्यपीयं शङ्का उदियात् यत्पाणिन्यादिमुनित्रयपरिकल्पितनियमानुसारेण व्यवह्रियमाणायां संस्कृतभाषायामातिदेशिकस्वभावस्य न कथंचिदप्यवकाश इति । अथापि संहिताभागं ब्राह्मणभागमारण्यकोपनिषद्भागौ लौकिकसंस्कृतं च क्रमेण परिशीलयतामस्माभिरनुभूयत एव कालक्रमेण विपरिणामः संस्कृतभाषायामपि । किंच प्राकृतभाषाभिः साकं संस्कृतभाषायाः परिशीलने स्पष्टमिदं विमर्शकानां क्रमशो विपरिणामदर्शनम् । अपि चानार्यावर्तीयेतरभाषाभिः सह परिशीलने स्फुटमिदमातिदेशिकस्वभावस्य सर्वास्वपि विपरिणामकर्तृत्वम् । अतो गीर्वाणगतानातिदेशिकनिवन्धनान्विपरिणामान् सनिदर्शनमुदाहरामः ॥

अस्ति तालव्यीकरणं नाम ध्वनिनियमः कश्चित् । मातृभाषा-गतोऽधःकण्ठ्यो मध्यकण्ठ्यश्च तालव्याच्चपरकस्तालव्यो भवतीति । चकार जघानेत्यादिकमुदाहरणम् । कृधातोः हन्धातोश्च द्वित्वेऽ-भ्यासस्थः कण्ठ्यस्तालव्यो जातः । भाषान्तरानुसारेण मातृ-भाषायामुन्नीयमानोऽभ्यासाज्वर्णः *e* कारः, धात्वज्वर्णश्च *o* कारः । अत एवाभ्यासे तालव्यीकरणं, न धातौ । एतस्य ध्वनिनियमस्या-पवादस्थलानि बहून्यातिदेशिकस्वभावेनैवोपपादनीयानि दृश्यन्ते ॥

यथा — कर्तुमिति तुमुन्नन्ते रूपे चर्तुमिति तालव्यदर्शनं न्याय्यम् । प्रथमाचः अकारस्य *e* कारप्रकृतिकत्वात् । अत एव प्राचीनपारसीकभाषायां *cartanaiy* इति तालव्य एव दृश्यते । अथापि कण्ठ्यदर्शनं कृतः चकार इत्यादिरूपाणामतिदेशादुप-पादनीयम् । एवं कः कम् कतर इत्यादिरूपेषु ओकारप्रकृति-काकारपरकत्वेन कण्ठ्यदर्शनं न्याय्यम् । अत एव Latin भाषायां *quod* इति *o* कारपरकः कण्ठ्य एव दृश्यते । किं कियान् कीदृक् इत्यादौ इकारपरकत्वेऽपि कण्ठ्यदर्शनमातिदेशिकस्वभावे-नैवोपपादनीयम् । अत एव चित् इत्यत्र तालव्यो दृश्यते । प्रायशः इकारपरकत्वेन रूपसाम्येऽपि अर्थवैषम्यात् किमित्यादौ अप्रवृत्त आतिदेशिकस्वभावः अत्र न प्रवृत्त इति तर्क्यते ॥

एवं कण्ठ्यस्थाने तालव्यदर्शनमातिदेशिकस्वभावनिबन्ध-नमपि दृश्यते । तथाहि । वचिधातुः वाच्शब्दश्च मातृभाषायां कण्ठ्यविशिष्टः । अत एव उक्तः वक्तुं इत्यादिरूपेषु मूलवर्णः कण्ठ्य आत्मानं लभते । अत एव च Latin *vōx vocis* कण्ठ्य-

विशिष्ट एव दृश्येते । वाच्शब्दात्प्रथमैकवचने वाक् इति कण्ठ्यवि-शिष्टरूपदर्शनं न्याय्यं सकारपरकत्वेन तालव्याच्परकत्वाभावात् । वाचः वाचि इत्यनयोः एकारप्रकृतिकाकारपरत्वेन इकारपरत्वेन च तालव्यनियमप्रवृत्त्या तालव्यदर्शनमपि न्याय्यम् । अथापि वाचौ वाचं इत्यादौ *o* कार *m* कारमात्रपरत्वेन तालव्यध्वनिनियमाप्र-वृत्त्या दृश्यमानस्तालव्यः वाचः वाचि इति रूपसादृश्येनैवोपपाद-नीयः । अन्यथा वाकौ वाकं इत्येव न्याय्यं स्यात् । वाचमित्यत्र न केवलं तालव्यदर्शनम् अकारदर्शनमपि देव इत्याद्यकारान्तशब्द-रूपातिदेशाल्लब्धमिति वर्णनीयम् । एवं दिङ्मात्रमुदाहृतम् । एव-मन्यान्यपि कण्ठ्यस्थाने तालव्यदर्शनस्य तालव्यस्थाने कण्ठ्यदर्श-नस्य चातिदेशिकस्वभावनिबन्धनस्योदाहरणानि स्वयमूह्यानि ॥

स्नुषा इत्यस्मिन्पदे आकारान्तत्वदर्शनं अम्बा रमा इत्यादिरू-पसाजात्यात् स्त्रीत्वद्योतक-आकारसंयोजनेनैव निर्वाह्यम् । Greek भाषायाः *murus* पदानुसारेण, Latin भाषायाः *musu* पदानु-सारेण च सकारान्तमेव मातृभाषायां मूलपदं परिकल्पनीयं भवेत् । अतो गैर्वाण्यां आकारान्तदर्शनमातिदेशिकस्वभावेनैवोपपद्यते ॥

तुल्यति तोल्यति इति रूपद्वयं दृश्यते । अत्र तुल् धातो-र्योभयत्रापि रूपदर्शनवत् तोलयतीति दृश्यते । णिचि परं स्वाभावि-कस्य उकारस्य तोलयतीति ओकारभावो न्याय्यः । तुलयतीत्यत्र उकारो न स्वाभाविकः । तृ धातोः तरयतीति रूपं लभ्ये न आग-न्तुकोऽयमुकारः । अतः स्वाभाविकोकारवत् आगन्तुकस्याप्युका-रस्य तोलयतीति ओकारभावः आतिदेशिकस्वभावनिबन्धनः ।

एवं स्फुट् धातोः स्फोटयतीति उकारस्य ओकारभावस्तन्निबन्धनः । टकारदर्शनानुसारेण मूलभूतऋकारस्थाने आगतोऽयमुकार इत्यभ्युपगन्तव्यम् । अतस्तुलयति स्फुटयतीत्युभयत्रापि आगन्तुकोकारस्य ओकारभावोपपत्तिः बोधयतीति स्वाभाविकस्य ओकारस्यातिदेशनिबन्धनेति वर्णनीयम् । एतान्यन्यानि च आतिदेशिकनियममुपनयन्ति शाब्दिकसभावलोकम् ॥

A. D. एकोनविंशतितमे शतके पाश्चात्यशाब्दिकप्रवराः Delbruck प्रभृतयो ध्वनिनियमानामपवादा वर्तन्ते न वेति सम्यग्विचारयामासुः । तादृशविचारणावसरे उक्तरीत्यापवादाभासान् दृष्ट्वा सादृश्यमधिजग्मुः । ध्वनिनियमानामपवादा इव ये आभान्ति ते नियमान्तरव्याप्याः अथवा भाषान्तरेभ्य आधमर्ण्येन संगृहीताः अथवा सादृश्येनैव स्युः इति तत्र कारणत्रयं निरूप्य ध्वनिनियमा नैवोल्लङ्घनीया इति राद्धान्तयामासुः । तत्र सादृश्यं (Analogy) अत्र विचारयामः ॥

किंप्रभवमिदं सादृश्यम् ? भाषा हि किंचिदुद्दिश्यैव प्रवर्तते । उद्देश्यं च परस्परमभिप्रायाविष्करणरूपम् । अतो व्यवहर्तृनपेक्ष्यैव भाषास्थितिः । शाब्दिकानां मेधाविभवैश्च तत्र तत्र भाषा उत्तेजिता परिष्कृता च । तादृशोत्तेजनपरिष्कारप्रकारेषु सादृश्यं महत्तया प्रवर्तते । उपपादितं चेदमधस्तात् यत्— ध्वनिनियमसादृश्याधिगमः अतीते शतके भाषाशास्त्रं शास्त्रान्तरैः साकं समतुलामारोपयामासेति । मनुष्याणामन्तःकरणपरिणामेषु

वस्तूनां परस्परसाजात्यानुभवः (Instinct of similarity) अस्मासु वर्तते । अयं च सादृश्यस्य उपज्ञायते । सादृश्यं नाम स प्रकारः येन नूतनस्य पदस्य नूतनस्य वा निपातस्य अनुभूतचरेण पदेन निपातेन वा तुल्यं निष्पादनम् । अनेन च प्रकारेण शब्दनिष्पत्तिप्रकारे गौरवमपोह्यते, लाघवं च संपाद्यते । किंच विजातीयपदान्तरनिष्पादने बह्वायासमासाद्य मनो रुचिरं न प्रवर्तते, लाघवपक्षपातित्वस्वरूपस्य गुणस्य सहजत्वान्मनसि । अनायासेनैव पूर्वस्थितं पदं स्मृत्वा पदान्तरं निष्पादयेत इत्येतत्सर्वानुभूतिः । लाघवपक्षपातश्च मनसः Instinct of economy इति व्यवह्रियते, सोऽयमालस्यप्रसूतः ॥

Bloomfield नामा शाब्दिकः अर्थसाजात्येन सदृशपदनिष्पादनं Analogy इत्यभिधत्ते । सदृशपदनिष्पादनाय ध्वनिसाजात्यमेव न प्रभवति । किन्तु अर्थसाजात्यमपि । इदं च साजात्यं सर्वेषां [illegible] अनुभूतिः । शिशुः [illegible] इति साजात्येन [illegible] इत्यपि वक्ति । अवयवसाजात्येन वचनस्यापि । उदा[illegible] [illegible] पत्युः इति [illegible] । [illegible] इत्येव सूचितम् । आधुनिकाः पुनः [illegible] । [illegible] [illegible] ॥

तथा च लाघवानुगृहीततया सिद्धप्रक्रियं शब्दं मनसि कृत्वा तदनुसारेण प्रक्रियान्तरकल्पनमेव साजात्यमित्युक्तं भवति । एतादृशसाजात्यं पुरस्कृत्य पदनिष्पत्तौ शब्दानां तत्तदन्तेषु, विभक्तिषु, धातूनां लकारेषु च बहवः परिणामाः संपद्यन्ते । एतन्मनसि कृत्वैव शाब्दिकाः केचन Morphology विभागस्य Analogy एव मूलस्तम्भायते इत्यभिप्रयन्ति । याश्च प्रक्रियाः नियतध्वनिनियमोल्लङ्घिन्य इवाभान्ति ताः साजात्येनानुगृहीता इति तासामुद्दामत्वं न शङ्कनीयम्. Irregular morphemes were the result of analogical process इति Vendyres अभिप्रैति ॥

शब्दशास्त्रस्य शैशवे तादृशसाजात्यस्य शक्तिमजानाना जरच्छाब्दिकाः साजात्यम Linguistic lapse or False analogy इति निरदिक्षन् । परं तु इतः कतिचित्संवत्सरेभ्यः प्रागेव तादृशसाजात्यस्य निर्दुष्टता अधिगता. Otto Jespersen नाम Analogical levelling (सादृश्येन समीकरणम्) इति तस्य निर्दुष्टतामुक्त्वा सादृश्येन भाषायाः 'Progress' वृद्धिरेव, न तु 'Decay' क्षयः इत्यभिप्रैति ॥

सादृश्यं च विभागत्रयवत् । यद्यपि इयत्तया तत्र विभागं कर्तुं न पार्यते तथापि शाब्दिकसमये सामान्यतो विभागत्रयमभ्युपगम्यते । साजात्यस्य प्रत्येकव्यवहर्तृसापेक्षत्वात् एकैकस्य च मनोभावस्य ज्ञातुमशक्यत्वाच्च सामान्यत इत्युक्तम् । विभागत्रयं च—(1) Formal analogy (2) Logical analogy (3) Proportional analogy.

Formal Analogy.

कस्यचित्पदस्य अंशसाजात्येन विजातीयपदान्तराणामंशेषु तादृक्ता Formal analogy. यथा ऋकारान्तमात्रादिशब्दसाजात्यात् विजातीयेकारान्तपतिशब्दस्य ङसिङसोरुत्वं पत्युः इति । यथा वा—

Idg.	Skt	Lat	Goth.	Eng.
* *bhrātēr*	*bhrātā*	*frāter*		*brother*
* *patér*	*pitā*	*pater*	*fadar*	*father*
* *mātér*	*mātā*	*māter*	*mōder* (Ohg)	*mother*

अत्र *brother* इत्यस्मिन् पदे प्रथमस्वरायां accent पतति । तस्य न मातृभाषायां *bhrātēr* इति प्रकृतिः, यस्यां t इत्यस्मात् प्राक् स्वरान्तरस्य श्रवणात् th [illegible] परिणामो न्याय्यः । [illegible] *father* इत्यत्र तु मातृभाषायां t [illegible] श्रवणात् [illegible] d [illegible] परिणाम एव न्याय्यो भवेत्. [illegible] तु th [illegible] । [illegible] A. D. 1500 [illegible] Chaucer ग्रन्थेषु d [illegible] परिणामः [illegible] इति [illegible] th [illegible] । [illegible] सादृश्येन [illegible] स्यात् ?

k कारो भवति, *bh* कारयोगे च *ḍ* कारो भवति इत्यस्ति कश्चित् ध्वनिनियमः । तथा च *diś+s* इति स्थिते *dik* इति, *diś+bhiḥ* इति स्थिते *diḍbhiḥ* इति भवितव्यम् । एवमेव *viś+s=vik*, *viś+bh=viḍbh* इति च क्रमेण भवितव्यम् । तथा च प्रथमैकवचने *dik*, *vik* इति, तृतीयाद्विवचनबहुवचनयोः *diḍ*, *viḍ* इति च समीचीनम् । लक्ष्ये पुनः *dik digbhyām*, *viḍ viḍbhyām* इति दृश्यते । कारणं च तत्र Logical Analogy एव । तत्र तावत् *diś* शब्दे प्रथमाविभक्तौ *dik* इति रूपस्य समीचीनतां सिद्धवत्कृत्य तत्सादृश्येन तृतीयाद्विवचनादिष्वपि *dik* इत्येव रूपं कल्प्यते । तथा *viś* शब्दे तृतीयादिविभक्तिषु *viḍ* इति रूपं समीचीनमिति कृत्वा तत्सादृश्येन प्रथमाविभक्तावपि *viḍ* इत्येव रूपकल्पनम् ॥

Bhavāmi, *bodhāmi* सदृक्षतया *bhavāvaḥ*, *bhavāmaḥ*, *bodhāvaḥ*, *bodhāmaḥ* इत्यादिष्वपि दीर्घकल्पनं Logical सादृश्यस्योदाहरणं भवति । तथाहि । विभाव्यतां तावत् *bhavāmi bodhāmi* प्रभृतिषु अंशत्रयस्य सत्ता । यथा—*bhava+a+mi*, *bodha+a+mi* इति । मातृभाषायामप्येवमेवानयोः *bheu-o-mi*, *bheudh-o-mi* इत्यंशत्रयम् । तत्र चास्त्येकत्वद्योतकसंशद्वयम् *a mi*, *o mi*, इति. *o*, *mi*, इति उत्तमपुरुषैकवचनप्रत्ययौ. *o* इत्यस्यानन्तरं भ्रमात् Athematic धातुसादृश्येन *mi* प्रत्ययः अत्राधिकतया पश्चान्निवेशितः ॥

तत्र ये धातवः संस्कृतभाषायां सार्वधातुकस्थले तिङः पूर्वं अदन्तात्वतां भजन्ति येभ्यश्च साक्षात् मिप्रत्ययो न भवति त एव Thematic धातवः । यथा—भ्वादयः दिवादयः तुदादयः चुरादयः । शिष्टाः अदादि-जुहोत्यादि-स्वादि-रुधादि-तनादि-क्र्यादयः Athematic धातवः ॥

वस्तुतः *bhava+a* इति स्थिते सवर्णदीर्घनियमेन आकारे कृते *bhavā* इत्येवोत्तमपुरुषैकवचनेन भाव्यम्. *bhavāvas*, *bhavāmas* इत्यादौ पुनः *bhava+vas*, *bhava+mas* इत्यंशद्वयस्य सत्त्वात् मातृभाषायां *bheu+vos, *bheu+mos इति स्थितत्वात् उत्तमपुरुषद्विवचनादिषु *bhavavas*, *bhavamas* इति दीर्घहीनं रूपं स्यात्तावत् । तथापि *bhavāvas* इति दीर्घता पुनः उत्तमपुरुषैकवचनस्थदीर्घान्तदीर्घत्वसामान्यसादृश्येन । इदं च सादृश्यं Logical Analogy [illegible] इत्यादावपि एवमेवेति दिक् ॥

Proportional Analogy.

इदानीं [illegible] अनुरूप-[illegible]. Proportion [illegible] —[illegible] [illegible]

Proportional Analogy द्वारैव । अत्रैव Proportional Analogy अन्यविधमपि (प्रतीपमपि) प्रवर्तते । तद्यथा—*sich* इत्यस्य चतुर्थ्यां *sir* इत्यभावात् तत्र *sich* इत्यस्यैव च प्रयोगात् तत्साजात्येन क्वचित् जर्मन्भाषासु *mir*, *dir* इत्यनयोरपि तिरस्कारः । तथा चाऽनुरूप्यं (Analogical levelling) उन्नतस्य नम्रीकरणेन वा स्यात् नम्रस्य उन्नतीकरणेन वा । यथा संस्कृते रामशब्दसादृश्यात् दारशब्दस्यापि एकवचनद्विवचनयोः दारः दारौ इति कविर्यद्यकल्पयिष्यत् तर्हि Proportional Analogy द्वारैवाभविष्यत् ॥

लुङ्विचारेऽपि Proportional साजात्यस्योल्लासः । तद्यथा—संस्कृतभाषायां विद्यमानः *siṣ* Aorist तावत् Proportional साजात्येनैवोद्भूतः । तथाहि— अस्ति लुङ्श्चातुर्विध्यम् । यथा—

s aorist	*e.g.*	*anaiṣam, ajaiṣam*
sa "	"	*adaikṣam* (Ved.), *adhukṣata, alikṣat*
iṣ "	"	*abodhiṣam, apāviṣam*
siṣ "	"	*ayamsiṣam, anamsiṣam.*

एषु प्रथमः बहुलतया प्रचारे वर्तते । तत्र प्रमाणम् 'च्लेः सिच् ।' द्वितीयस्य तु 'शल इगुपधादनिटः क्सः ।' तृतीयस्य तु इडयुक्तः सिच् । चतुर्थस्य 'यमरमनमातां सक्च ।'

'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्' । अचीकमत् अशिश्रियत् अदुद्रुवत् असुस्रुवत् । अयं चङ्विशिष्टो लुङ् *a*-aorist इति कथ्यते ॥

आपाततो लुङ् द्विविधः । यथा—

A. Root aorist	B. Sigmatic aorist
1. *a* aorist	1. *s* aorist
2. aorist without *a*	2. *sa* "
	3. *iṣ* "
	4. *siṣ* "

तत्र Root-aorist नाम सिजादिरहितः लुङ्प्रत्ययः । सोऽपि द्विधा—अकारसहितः तद्रहितश्च । अकारोऽयं चङ् । चङ्रहिते पुनः अडागमः धातुः केवललुङ् इत्येव स्युः । यथा—अगात् अस्थात् अभूत् अदित अधित इति ॥

अत्रेदं बोध्यम् । अस्यतिवक्तीत्यादिसूत्रस्य पुषादिद्युतादिसूत्रस्य च यान्युदाहरणानि तानि प्रथमस्य विषयाः । गातिस्थाघुपासूत्रस्य ह्रस्वादङ्गादित्यस्य चोदाहरणानि द्वितीयस्य विषयाः. Sigmatic aorist नाम सिजाद्युपलक्षितः लुङ्प्रत्ययः । पूर्वोक्तरीत्यायं तु *s sa iṣ siṣ* इति चतुर्धा भवति ॥

प्रकृतमनुसरामः । अत्र णीञ् प्रापणे इति धातोः विचारः ।

प्रथमपुरुषः *a-nai-s-t > anaiḥ*

मध्यमपुरुषः *a-nai-s-s > anaiḥ*

उत्तमपुरुषः *a-nai-s-am > anaiṣam*.

तत्र प्रथममध्यमपुरुषयोर्दर्शितरीत्या *anaiḥ* इत्यविशेषाद्व्यावृत्त्यभावेन व्यामोहः स्यात् । इतरत्र या प्रापण इत्यादौ अया- [illegible] यासीः इत्यस्ति विशेषः, येन न तत्र व्यामोहः । तद्वदत्रापि

विशेपः संपादनीयः । तदर्थमुभयत्रापि *is* अधिकतया योज्यते । तथा च रूपं *anais-is-t, anais-is-s*. अतश्चोभयत्रापि *is* अवयवस्य *s*कारस्य लोपे, Compensatory change नियमेन इकारदीर्घे कृते सकारस्य षत्वेन अनैषीत् अनैषीः इति च रूपं संपाद्यम्. *s* इत्यस्यानन्तरं *iṣ* इति योजनेन *s + iṣ = siṣ* इति *siṣ* aorist निष्पत्तिः । अत्र *iṣ* इति अधिकयोजनं Proportional Analogy द्वारा ॥

॥ इति सादृश्यनिरूपणम् ॥

Semantics विभागे ३८ पुटे Vowel-breaking विपये अवधेयोऽशः स्पष्टप्रतिपत्तये किंचिदिव प्रदर्श्यते ।

Eng. *warm* पदस्य प्राचीनाङ्गलभापायां *wearm* इति, प्राचीनगातिक्भापायां *warmjan* इति, ततोऽपि प्राचीन-लेटिन् भापायां *formus* इति च रूपम् । तेनेदमनुमीयते यत्—प्राचीनलेटिन्गातिक्भापयोः अभग्नः अच् प्राचीनाङ्गल्यां *ea* इति भग्नः । अयमेव भङ्गः Vowel-breaking इति व्यपदेशमर्हति । नवीनाङ्गल्यां पुनः यथापुरं स एव पुनरपि समश्लिष्यत्—इति । एवमेव—

Latin	*fallere*	O. E.	*feallan*	Mod. E.	*fall*
Gothic	*silubr*	,,	*seolfor*	,,	*silver*
Latin	*sex*	,,	*seox*	,,	*six*
Ohg.	*fehtan*	,,	*feohtan*	,,	*fight*
Latin	*octo*	,,	*eahta*	,,	*eight*
Ohg.	*lirmēn* (*lernēn*)	,,	*liornan*	,,	*learn*

एतेन *r, l, h* एतेषु अन्यतमेनारब्धे संयुक्तहलि पर ए अङ्भङ्ग इत्यप्यनुसंधेयम् ॥

॥ उपोद्घातः समाप्तः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ ध्वनिचर्चा ॥

PHONOLOGY

अत्र तावन्मातृभाषावस्थितानां स्वराणां तथा व्यञ्जनानां च कथं वा संस्कृतभाषायां विपरिणामः इत्यादि निरूप्यते। संस्कृतभाषायां तावत् षोडश स्वरा व्यवतिष्ठन्ते । यथा—

a ā i ī u ū ṛ ṝ ḷ ḹ e ai o au
ṁ (anusvāra), *ḥ* (visarga).

मातृभाषायां तु सप्तत्रिंशत् स्वरा व्यवतिष्ठन्ते । ते च सर्वभाषापर्यालोचनया तत्र प्रकल्पिताः । यथा—

Strong vowels.	*e ē o ō a ā*
Weak vowels.	*i ī u ū*
Neutral vowel.	*ə*
Sonant liquids.	*ṛ ṝ ḷ ḹ*
Sonant nasals.	*ṅ̥ ṅ̥̄ ñ̥ ñ̥̄ n̥ n̥̄ m̥ m̥̄*
Diphthongs.	*ai̯ ei̯ oi̯ au̯ eu̯ ou̯*
	āi̯ ēi̯ ōi̯ āu̯ ēu̯ ōu̯
	əi̯ əu̯.

अच्त्वोपलक्षितानुनासिकेषु मूर्धन्यस्तादृशो न निर्दिष्टः, टवर्गाभावान्मातृभाषायाम् ॥

एवं संस्कृतमातृभाषावस्थिता अचो निरूपिताः । व्यञ्जनानां तावन्निरूपणमुत्तरत्र भविष्यति । वर्णेषु तावद्ये नाम स्वरपद-वाच्यास्तेऽत्र आत्मभूताः, ये तु व्यञ्जनपदवाच्यास्ते शरीरभूताः । व्यञ्जयन्ति प्रकाशयन्ति, आत्मभूतानचोऽवच्छेदकानि सन्ति इत्यन्वर्थमेव तेषां नाम चिरन्तनैर्दत्तम् । अत एव चास्माभिरपि आत्मावच्छेदकस्येव लोके आत्मभूताजवच्छेदकानामेषां शरीर-व्यवहारः कृतः । दृश्यते हि द्राविडभाषायामपि स्वराणां உயிரெழுத்து इति, व्यञ्जनानां மெய்யெழுத்து इति च व्यवहारः । மெய் மறந்து इत्यत्रापि स्थले மெய் इत्यस्य शरीरमेवार्थः । विभोरात्मनस्तत्तच्छरीरावच्छेदेन यथा स्फुट-प्रकाशः, तथा व्यञ्जनावच्छेदेनैवाचामपि तादृशानां तथा प्रकाशः । किंच आत्मविहीनं शरीरं यथा नोद्वर्तनादिकमर्हति तथा स्वरवि-हीनं व्यञ्जनमपि नोच्चारणमर्हति । यथाह भगवान्भाष्यकारः— 'नान्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणं भवति' इति । इत्थं वदतो भाष्यकारस्याप्यस्मदुक्त एव स्यादाशयो नान्यः । तत्सिद्धं शरीरात्मनोरिव व्यञ्जनस्वरयोः शरीरशरीरिभाव आत्मात्मवद्भावो वा संबन्ध इति । अत एव Prof. Whitney एवं वदति—

'Consonants are the flesh and bone of speech; vowels are its life.' 'It is on the alternations of sonants and consonants that the articulate character of human speech depends.'

मातृभाषावस्थिताः *a e o ṅ̥ ñ̥ n̥ m̥* वर्णाः संस्कृते *a* इति विपरिणाममुपगच्छन्ति । मातृभाषास्थः अभ्यास *i* वर्णोऽपि

क्वचन संस्कृतभाषायां तथा विपरिणाममुपगच्छति ॥

एवं मातृभाषावस्थिताः *ā ē ō n̥̄ n̥̄ l̥̄ m̥̄* वर्णास्तत्र *ā* इति विकृतिं लभन्ते ॥

ĭ ŭ r̥̆ वर्णास्तु तादृशास्तत्र स्वरूपेणैवावतिष्ठन्ते ॥

l̥ कारस्तु क्ल्टपूवर्जं सर्वत्र *r̥* इति भवति । तत्रापि पूर्वं *r̥* कार एव, ततस्तु *l̥* कार इत्यभ्यूहः । तथा च सूत्रं—'कृपो रो लः' इति ॥

दीर्घौ तु *r̥̄ l̥̄* वर्णौ ओष्ठ्यपूर्वकौ हलि परे संस्कृते क्वचन *ūr* इति विपरिणाममुपगच्छतः । ओष्ठ्यातिरिक्तवर्णपूर्वकौ तु तौ *īr* इति । इदं च Brugmann मतेन । एतदनुग्राहिकेयं च त्रिसूत्री—ॠत इद्धातोः, र्वोरुपधाया दीर्घ इकः, उदोष्ठ्यपूर्वस्य इति ॥

Neutral vowel *ə* तावत्संस्कृतभाषायामुत्सर्गतः *i* इति, ओष्ठ्यपूर्वकत्वे ओष्ठ्यपरकत्वे वा *u* इति, semi-vowel परकत्वे Primitive Aryan भाषायां *a* इति, तथैव च संस्कृतेऽपि विपरिणमते ॥

Bechtel पण्डितस्तावत् निःस्वरोऽयं संस्कृते *i* इति विपरिणमते । सस्वरस्तु *a* इति । यथा—

Idg.	* *pətér*	Skt.	*pitā (r)*
"	* *rə́tnom*	"	*ratnam*
"	* *nidhə́nom*	"	*nidhanam*
"	* *kṣótrom*	"	*kṣatram*

इत्यभिप्रैति । ननूदात्तस्वरस्याक्षरादक्षरान्तरेऽपगमेऽपादानकारकस्य Neutral vowel रूपेण विकारो भवति मातृभाषायामिति तावद्भवतां राद्धान्तः । सत्येवं तादृशस्य Neutral vowel वर्णस्य कथं स्यात्पुनः सस्वरत्वमिति चेन्निःशेषं तथा तस्यानपगमात्तत्त्वं तस्य संभवत्येवेति तदाशयः ॥

Uhlenbeck पण्डितस्तु अस्मिन्विषये निर्दुष्टप्रमाणस्यानुपलम्भादनादरणीयमिदमिति मतमेतन्निराचष्टे. *rətnom* इत्यादिस्थलत्रयेऽपि Neutral vowel स्थाने *e* कारमङ्गीकरोति । स्पष्टं तूत्तरत्र । क्रमेणोदाहरणानि ॥

संस्कृते *a* कारः इण्डोजर्मानिक्भाषीय *a e o n̥ n̥ l̥ m̥* वर्णेभ्य उद्भूतः, क्वचिच्च अभ्यासस्थ *i* कारात् ।

Idg. *a* > Skt. *a* :	* *paltos* > *paṭas*
	* *agō* > *ajāmi*
	* *akso* > *akṣa.*
Idg. *e* > Skt. *a* :	* *esti* > *asti*
	* *peṅqe* > *pañca.*
Idg. *o* > Skt. *a* :	* *opos* > *apas*
	* *oktōu̯* > *aṣṭau.*
Idg. *n̥* > Skt. *a* :	* *ln̥ghus* > *laghus.*
Idg. *n̥* > Skt. *a* :	* *dn̥keti* > *daśati.*
Idg. *n̥* > Skt. *a* :	* *mn̥tos* > *matas*
	* *n̥mr̥to* > *amr̥ta*
	* *g̑n̥ghō* > *jaṅghā.*

Idg. *m̥̂* > Skt. *a* : * *dek̂m̥* > *daśa*
* *k̂m̥tom* > *śatam.*

Idg. *i* > Skt. *a* : * *ĝhiĝhāmi* > *jahāmi.*

संस्कृते *ā* कारः इण्डोजर्मानिक्भाषीय *ā ē ō n̥̄ n̥̄ n̥̄ m̥̄* वर्णेभ्य उद्भूतः ।

Idg. *ā* > Skt. *ā* : * *pālnis* > *pāṇis*
* *bāghus* > *bāhus.*

Idg. *ē* > Skt. *ā* : * *ĝēni* > *jāni*
* *u̯ēti* > *vāti.*

Idg. *ō* > Skt. *ā* : * *ōk̂us* > *āśu(s).*

Idg. *n̥̄* > Skt. *ā* : * *ĝn̥̄to* > *jāta*
* *mn̥̄nom* > *mānam*
* *i̯n̥̄ter* > *yātar.*

Idg. *m̥̄* > Skt. *ā* : * *perm̥̄* > *parā*
* *egm̥t* > *agāt.*

Idg. *n̥̄* > Skt. *ā* } उदाहरणं
" *n̥̄* > " *ā* } यथासंभवमूह्यम्

संस्कृते *i ī u ū* वर्णाः इण्डोजर्मानिक्भाषीय *i ī u ū* वर्णेभ्यो यथाक्रमं निष्पन्नाः । यथा—

Idg. *i* > Skt. *i* : * *ou̯is* > *avis*
* *potis* > *patis.*

Idg. *ī* > Skt. *ī* : * *gi̯u̯os* > *jīvas*
* *u̯īros* > *vīras.*

Idg. *u* > Skt. *u* : * *jugom* > *yugam*
* *k̂ukis* > *śucis.*

Idg. *ū* > Skt. *ū* : * *dhūmos* > *dhūmas*
* *k̂ūros* > *śūras.*

संस्कृत *r̥* कारः इण्डोजर्मानिक् *r̥ l̥* वर्णाभ्यां जातः ।

Idg. *r̥* > Skt. *r̥* : * *mr̥tos* > *mr̥tas*
* *n̥mr̥to* > *amr̥ta.*

Idg. *l̥* > Skt. *r̥* : * *pl̥thus* > *pr̥thus*
* *u̯l̥qos* > *vr̥kas.*

संस्कृते *i u a* काराः क्वचित् मातृभाषीय *ə* वर्णात्संजाताः ।

Idg. *ə* > Skt. *i* : * *pətér* > *pitā́(r)*
* *təməros* > *timiras.*

Idg. *ə* > Skt. *u* : * *u̯ərenos* > *uraṇas*
* *pəlu* > *puru.*

Idg. *ə* > Skt. *a* : * *stəi̯ēm* > *stayām.* Primitive Aryan भाषायां तु *stəi̯ām.*

संस्कृते *īr, ūr* एतौ मातृभाषीय *r̥̄, l̥̄* वर्णाभ्यामुद्गतौ ।

Idg. *r̥̄ l̥̄* > Skt. *ūr* : * *u̯l̥̄dhu̯os* > *ūrdhvas*
* *ml̥̄dhen* > *mūrdhan.*

Idg. *r̥̄ l̥̄* > Skt. *īr* : * *dl̥̄ghos* > *dīrghas.*

मातृभाषीय Diphthong वर्णास्तावत्संस्कृतभाषायां—*e o ai au, ay av āy āv*—ए ओ ऐ औ, अय् अव् आय् आव् इत्येवं विपरिणाममुपगच्छन्ति ॥ इदमत्र बोद्धव्यम्—

Diphthongs तावद् द्विधा भवन्ति—

1. Tautosyllabic diphthongs
2. Heterosyllabic diphthongs इति ।

ये तावत् Diphthong वर्णा हल्परका विरामावस्थिता विरामपरका वा भवन्ति ते Tautosyllabic शब्देन व्यवह्रियन्ते। ये तु स्वरपरकास्ते Heterosyllabic शब्देन । तत्र Tautosyllabic वर्णानां संस्कृतभाषायामेकात्मना विपरिणामः । Heterosyllabic वर्णानां तु अपरात्मना । तथाहि—अयमत्र विवेकः ॥

Tautosyllabic			Heterosyllabic		
Idg.		Skt.	Idg.		Skt.
ai̯ ei̯ oi̯	>	*e*	*ai̯ ei̯ oi̯*	>	*ay*
āi̯ ēi̯ ōi̯	>	*ai*	*āi̯ ēi̯ ōi̯*	>	*āy*
au̯ eu̯ ou̯	>	*o*	*au̯ eu̯ ou̯*	>	*av*
āu̯ ēu̯ ōu̯	>	*au*	*āu̯ ēu̯ ōu̯*	>	*āv*

Tautosyllabic	*ai̯ > e* :	* *ai̯dhos > edhas*
		* *sai̯tus > setus.*
”	*ei̯ > e* :	* *ei̯mi > emi*
		* *gʰei̯men > heman.*
”	*oi̯ > e* :	* *u̯oi̯de > veda*
		* *bheroi̯s > bhares.*
Heterosyllabic	*ai̯ > ay* :	* *sai̯o > saya-tvam.*
”	*ei̯ > ay* :	* *smei̯etai̯ > smayate*
”	*oi̯ > ay* :	* *du̯oi̯o > dvaya.*
Tautosyllabic	*au̯ > o* :	* *au̯ges > ojas.*
”	*eu̯ > o* :	* *bheu̯dhetai̯ > bodhate.*
”	*ou̯ > o* :	* *sūnou̯s > sūnos.*
Heterosyllabic	*au̯ > av* :	* *au̯ō > avāmi.*
”	*eu̯ > av* :	* *kleu̯os > śravas.*
”	*ou̯ > av* :	* *ou̯is > avis.*

Tautosyllabic	*āi̯ > ai* :	* *suu̯epatiāi̯ > suvapatyai.*
”	*ēi̯ > ai* :	* *e dēi̯ksom > a-daikṣam.*
”	*ōi̯ > ai* :	* *eku̯ōi̯s > aśvais.*
Heterosyllabic	*āi̯ > āy* :	* *sāi̯om > sāyam.*
”	*ēi̯ > āy* :	* *u̯ēi̯us > vāyus.*
”	*ōi̯ > āy* :	* *pōi̯u > pāyu.*
Tautosyllabic	*āu̯ > au* :	* *nāu̯s > naus.*
”	*ēu̯ > au* :	* *di̯ēu̯s > dyaus.*
”	*ōu̯ > au* :	* *gōu̯s > gaus.*
Heterosyllabic	*āu̯ > āv* :	* *dāu̯o > dāva.*
”	*ēu > āv* :	* *dhēu̯eti > dhāvati.*
”	*ōu̯ > āv* :	* *dōu̯ene > dāvane*
		* *gōu̯es > gāvas.*

अत्र यद्यत्प्रकृतिकत्वेन निर्दिष्टं तत्तथैव । भाषान्तरेषु तथा दृष्टेः । *əi̯, əu̯* वर्णौ तावत् Pr. Aryan भाषायां *ai̯, au̯* इति क्रमाद्विपरिणेमाते । तौ च यदि Tautosyllabic, तदा संस्कृतभाषायां *e o* इति विकृतिमुपलभेते । यदि तु Heterosyllabic तदा तत्र *ay av* इति । यथा—

Idg.	Pr. Aryan.	Skt.
* *stəi̯má*	*stai̯má*	*sthemá*
* *stəi̯ḗm*	*stai̯ā́m*	*stayām* इति । शिष्टमूह्यम् ॥

स्थिते चैवं मातृभाषावस्थित *e* कार *o* कारयोः, तथा संस्कृतभाषास्थ *e* कार *o* कारयोश्च न कंचिदपि संबन्धमुपलभामहे । मातृभाषास्थ *e* कार *o* कारौ तावत्संस्कृतभाषायां *a* इत्येतं विकृतिं प्राप्नुतः । Tautosyllabic *ai̯ ei̯ oi̯ au̯ eu̯ ou̯*

वर्णास्तु यथायोगं पूर्वोक्तनयेन संस्कृते *e o* इत्येवं विपरिणाममुपगच्छन्ति । एवं Diphthong वर्णप्रकृतिकत्वादेव ते एज्वर्णाः सन्ध्यक्षराणीति विमर्शकारा मन्यन्ते । अन्यच्च । भाषासु लक्ष्यमाणेषु अज्वर्णेषु मध्ये एच एवानादिसिद्धाः । अ इ उ वर्णास्तु तेषां विकृतय एवेति तेऽभिप्रयन्ति । पाणिनीयास्तु *a i u* वर्णा एवानादिसिद्धाः, तेषां परस्परमेलनेनैव यथायोगं एचो निष्पद्यन्ते, अत एव ते सन्ध्यक्षराणीति । नेदं क्षोदक्षमम् । संस्कृतभाषायाः केवलं पर्यालोचने तेषामुक्तेः समीचीनत्वेऽपि सर्वेतरभाषापर्यालोचनेऽसाङ्गत्यात् । तथाहि । संस्कृते तावद्येषु पदेषु अकारः श्रूयते तेष्वेव तत्समकालमवर्णस्य स्थाने इतरभाषासु क्वचिदकारः क्वचिदेकारः क्वचिदोकारश्च लक्ष्यते । तानि च पदानि एकस्या एव प्रकृतेर्निष्पन्नानि । यथा—

Idg.	Skt.	Latin
* *qe*	*ca*	*que*
* *qoteros*	*kataras*	*quoteros*
* *ágō*	*ajāmi*	*ágō*

इति । अतो विज्ञायते मातृभाषावस्थितानामकार-एकार-ओकाराणां त्रयाणामपि संस्कृतभाषायामकारात्मनैव विपरिणामः, इतरत्र तु यथासंभवं स्वरूपेणैवावस्थितिरिति । इदमेव च कारणं संस्कृतभाषास्थ *a* वर्णस्य प्रकृतित्वेन तेषां मातृभाषायामङ्गीकारे । अन्यच्च । न केवलं मातृभाषावस्थितस्य एकारस्य संस्कृते अकारात्मना विपरिणामः । यावदिकारात्मनापि क्वचनांशेन विपरिणामो भवति । यथा— Idg. * *temiros* > Skt.

timirás इति । एवमोकारस्याप्यंशेन क्वचन उ इति विपरिणामो भवति । तथाच सूत्रम् 'एच इग्घ्रस्वादेशे' इति । अत्रेदं तत्त्वम् । एक्षु तावत्प्रतिवर्णमंशद्वयमस्ति । तथाहि—सर्वत्र तत्राद्योंऽशोऽवर्णसदृशः । उत्तरांशस्तु यथायोगमिवर्णोवर्णसदृशः । तत्र हि एकारैकारयोरुत्तरभाग इवर्णसदृशः । ओकारौकारयोस्तु स भाग उवर्णसदृशः । इयच्च 'एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ' इत्येवं सूत्रयता पाणिनिनाभ्युपगतमेव । 'एच इग्घ्रस्वादेशे' इति पाणिनीयसूत्रं व्याकुर्वता श्रीमता वासुदेवदीक्षितेनापि बालमनोरमायां विषयोऽयं सुष्टु प्रतिपादितः । तत्सिद्धं अ-इ-उ-वर्णा यथायोगं एकार-ओकारयोर्विकृतय इति । सिद्धे चैवं *a i u* वर्णा एवानादिसिद्धाः तेषां विकृतय एव एज्वर्णा इत्यादिपाणिनीयोक्तिरसंगतेव प्रतिभाति । न च दृश्यते लोके विकृतेः प्रकृतिरुत्पन्ना । एतेन 'इको गुणवृद्धी' इत्येवं यदिकः पाणिनिना एच्प्रकृतित्वमुक्तं तदपि प्रत्युक्तम् । इत्यल विस्तरेण ॥

न केवलं संस्कृतभाषावस्थितयोरेकारौकारयोः Diphthongs वर्णाः प्रकृतयः, यावदन्येऽपि *es ep* प्रभृतयो व्यवतिष्ठन्ते । तथाहि । संस्कृतभाषायां तावत *as* इति कश्चन धातुर्लक्ष्यते । तस्य च मातृभाषायां *es* इति प्रकृतिः । तया सह *dhi* इति लोण्मध्यमपुरुषैकवचनप्रत्ययस्य योजने *es+dhi* इति भवति । ततश्च कालक्रमेण *ez+dhi* इति भवति । अतः Pr. Aryan भाषायां *az+dhi* इति भवति । संस्कृतादव्यवहितपूर्ववर्तिन्या भाषायाः Primitive Aryan इति नाम । अथ

च संस्कृतभाषायां सः *edhi* इति भवति । Pr. Aryan *az* वर्णस्य दन्त्यपरकत्वे संस्कृतभाषायां *e* इति विपरिणामाभ्युपगमात् । तथा च *edhi* इत्यत्र विद्यमानस्य *e* कारस्य मातृभाषायां *es* इति, Pr. Aryan भाषायां *az* इति च प्रकृतिः ॥

sedus इत्यत्राप्येवमेव । तथाहि । संस्कृतभाषावस्थित *sad* धातोः मातृभाषायां *sed* इति प्रकृतिः । सा च द्वित्वेन लिटि *sed-sed* इति भवति । ततः प्रथमखण्डे *d* कारस्योत्तरखण्डे *e* कारस्य च लोपेन *sesd* इति भवति । तत ऊर्ध्वं तु *sezd* इति । अतश्च Pr. Aryan भाषायां *sazd* इति । अतः संस्कृते *sed* इति । पश्चाच्च *us* प्रत्यययोगे *sedus* इति । अत्रत्यस्य *e* कारस्यापि पूर्ववदेव प्रकृतिः ॥

एवं संस्कृते लक्ष्यमाणस्य *pat* धातोः मातृभाषायां *pet* इति प्रकृतिः । सा च पूर्ववत् द्वित्वेन लिटि *pet-pet* इति भवति । अतश्च पूर्वखण्डे विद्यमानस्य *t* कारस्योत्तरखण्डे विद्यमानस्य *e* कारस्य च लोपे *pept* इति भवति । Pr. Aryan भाषायां तु सः *papt* इति । संस्कृतभाषायां तु *pet* इति । Pr. Aryan भाषावस्थित *ap* वर्णस्यापि *az* वर्णस्येव दन्त्यपरकत्वे संस्कृतभाषायां *e* इति विपरिणामाभ्युपगमात् । ततः *us* प्रत्यययोगे *petus* इति तत्र सिध्यति । अत्र विद्यमानस्य तु *e* कारस्य मातृभाषायां *ep* इति, Pr. Aryan भाषायां *ap* इति च प्रकृतिः । एवमन्या अप्यस्य प्रकृतयः सुधीभिरुन्नेयाः ॥

रमेश इत्यादौ विद्यमानः *e* वर्णः सन्धिप्रयुक्तः । रामो गच्छति इत्यादिषु विद्यमाना ओकारादयोऽप्येवमेव ॥

अथ कथं *avocat*, *soḍhum*, *voḍhum* इत्यादौ ओकारः ? उच्यते । वच् धातोः लुङि तस्य तिपि धातोरडागमे अङि च *a+vac+a+t* इति स्यात् । मातृभाषायां त्वस्य *e+u̯ek+e+t* इति प्रकृतिः । अङः परत्र विद्यमानत्वेऽपि चङः सादृश्येन धातोस्तत्र द्वित्वं भवति । येन तत्र *e+u̯ek+u̯ek+e+t* इति स्यात् । ततश्च पूर्वखण्डे कण्ठ्यस्योत्तरखण्डे *e* वर्णस्य च लोपे *e u̯eu̯k-e-t* इति स्यात् । अथ च संस्कृतभाषायां *avocat* इति रूपं भवति । एतदेव च 'वच उम्' इत्येवमासूत्रयता पाणिनिना प्रतिपाद्यते । एवं *ve-u̯egh+tum* इति स्थिते, पूर्ववत् *e* वर्णस्य लोपे संस्कृतभाषायां *voḍhum* इति भवति । केचित्तु अत्रोभयत्रापि उत्तरखण्डे विद्यमानस्य *u̯e* वर्णस्य इण्डोजर्मानिक्भाषायामेव *u* इति विपरिणामे, ततः पूर्वखण्डे विद्यमानस्य *e* वर्णस्य संस्कृते *a* वर्णात्मना, *u* वर्णस्य स्वाभाविकत्वेन च विपरिणामे सन्धिना *o* कार तथा रूपसिद्धिरित्यभिप्रयन्ति । *avocat* इत्यत्र इदमेव मतं न्याय्यः । *voḍhum* इत्यत्र तु पूर्वमतमेव । एतत्सादृश्येन च *soḍhum* इति । एतदर्थमेव पाणिनिनापि 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इत्येवमासूत्रितं स्यात् । नन्वेवमादिस्थलेषु *a* वर्ण *i* वर्णयोस्तथा *a* वर्ण *u* वर्णयोश्च मेलनेन *e* कार *o* कारयोर्निष्पत्त्यङ्गीकारे स्वोक्तिविरोधः स्यात् । न । स्वोक्तेः शाब्दिकविमर्शानुसारं पारमार्थिकविषयप्रतिपादकत्वात् ॥

Sonant nasals or Syllabic nasals or Vocalic nasals.

Syllable नाम एकाच्समुदायः. Nasal वर्णानां स्वातन्त्र्येण Syllable रूपेणाप्यवस्थातुं शक्यत्वेनेत्थं नाम कृतम् । इमे च द्विधा भवन्ति ह्रस्वदीर्घभेदेन (Short and Long sonant nasals). तत्राद्यानां संस्कृतभाषायां *a* कारात्मना विपरिणाम इति तावत्प्रागेवाभिहितमुदाहृतं च । उदाहरणान्तरं यथा— Idg. * *sm̥mos* > Skt. *samas*. *m̥* वर्णोऽत्र glide वर्णः । अथ कोऽयं glide वर्णो नाम । उच्यते—अज्द्वयस्य व्यञ्जनद्वयस्य वोच्चारणकाले यस्तावद्विजातीयो ध्वनिर्मध्ये श्रूयते स एवायम् । तद्यथा प्राकृतेऽपि—*ho*+*i* > *ho* (*y*) *i* ; *du*+*o* > *du* (*v*) *o* इति ॥

एषामङ्गीकारे हेतुः—

Skt. *matas*, Lat. *mentus*, Goth. *munds*, Gk. *mnas*. इमानि चैकस्या एव प्रकृतेर्निष्पन्नानि पदानि । तत्र *m t* वर्णयोर्मध्ये क्वचिदकारो लक्ष्यते, क्वचिच्च *en* इति, क्वचन *un* इति, कुत्रापि *na* इति । कैतेषां मातृभाषायां प्रकृतिरिति चेत् विलक्षणोऽयं *n̥* वर्णः । न तावदत्र संस्कृतभाषानुरोधेन *a* कार *e* कार *o* कारेष्वन्यतमस्तथा तत्र कल्पयितुं शक्यः । भाषान्तरेषु अननुगमापत्तेः । इतरभाषानुरोधेन केवल *n* कारस्य *en* आदीनां वा तत्र तथा कल्पनेऽप्येवमेव । अतोऽच्त्वोपलक्षितो विलक्षण एव कश्चिद्वर्णो *n̥* इत्येवं तथा तत्राङ्गीकार्यः । स च संस्कृत-

भाषायां *a* इति विपरिणाममुपगच्छति । इतरत्र तु यथायोगमंशद्वयोपलक्षितत्वेन *en*, *un*, *na* इति. *ṅ̥* प्रभृतीनामन्येषां तथा तत्राङ्गीकारेऽप्येतादृश्येवोपपत्तिः । अनुस्वारमट्स्वन्तर्भावयतां महाभाष्यकृतामच्त्वोपलक्षितत्वं तस्य किं नाभिप्रेतम् ? विमृश्यतां तावदत्र अट्कुप्वाङ्-हयवरट्सूत्रयोर्भाष्यम् ॥

Long Sonant Nasals.

यत्र तावदेते Long sonant nasal वर्णा अङ्गीक्रियन्ते तत्र *ā* or *ē* वर्णाभ्युपगमेनैव कार्यसिद्धिर्भवतीत्येवं मन्यमानः Uhlenbeck पण्डितो नैतानङ्गीकरोति पार्थक्येन मातृभाषायाम् । Brugmann पण्डितस्तु * *ég m̥̄ t* > *águt*, **i̥ṅ̥tér* > *yūta(r)* इत्येवमादीनां पदानामानुगुण्यसंपिपादयिषयाऽवश्याभ्युपेयतामभिप्रैति । प्रायः संस्कृतभाषायां यत्र *an* > *ā* इति भवति तत्र मातृभाषायां Long sonant nasal विद्यते । यथा—

Strong	* ... *men*	>	Skt.	*mahiman*
Weak	* ... *m̥̄*	>	"	*mahimā*
	* *musn̥̄na*	>	"	*muṣāṇa*
	* *ĝn̥̄to*	>	"	*jāta*
	* *ĝn̥̄nā́mi*	>	"	*jānā́mi*.

jāta, *jānāmi* इत्यनयोः क्रमेण संस्कृते *jan*, *jñā* इति धातू । तयोश्च मातृभाषायां √ *ĝen* इति प्रकृतिः । सा च संस्कृतभाषायां स्वत एव *jan* इति भवति. *jñā* इति तु *ĝen*, *ĝn̥̄*, *jn̥̄* ततः *jā* इति क्रमेण निष्पद्यते ॥

एवं *jūspati* इति वेदे किंचन पदं लक्ष्यते । तस्य चायमर्थः—बालानां रक्षिता इति । अत्र *pati* वर्जितस्य *jūs* इत्यस्य मातृभाषायां **ǵūs* इति प्रकृतिः । तत्रापि *s* वर्जितस्य *jū* इत्यस्य संस्कृते *jan* इति प्रकृतिः । तस्याश्च मातृभाषायां *ǵen* इति ॥

एवं Sonant nasal सद्भावे निश्चिते क्तप्रत्ययवर्जमुत्तरत्र विद्यमानवर्गनिरीक्षणेनैव कीदृशेनात्र Sonant nasal वर्णेन भवितव्यमिति झगिति वक्तुं शक्यते । क्तप्रत्ययस्थले तु यदन्तो धातुः स तादृशस्तत्र निवेशनीयः ॥

इमे च Sonant nasal वर्णाः संस्कृतभाषायां हल्परका हल्पूर्वका वा अचो भवन्ति । यथा—Idg. ** mud+n̥s*= Skt. *mudas*. Idg. **nōmn̥+bhyām=nāmabhyām*. एवमच्पूर्वका अच्परका वा हलः । यथा—Idg. **u̯l̥qo+n̥s*=Skt. *vr̥kān* ; ** nōmn̥+ā=nāmnā* । अन्यदूह्यम् ॥

Sonant Liquids.

ऋलवर्णौ रलौ च मातृभाषायां Pr. Aryan भाषायां च स्वरूपेण व्यवतिष्ठन्ते । ततो भाषान्तरसंक्रमणे क्वचिद्विकृताः क्वचिच्चाविकृता भवन्ति । तथा हि । ऋग्वेदे दशमं मण्डलं ब्राह्मणानि च विहाय सर्वत्र ललौ ऋरौ भवतः । यथा—अलंकृता इति वक्तव्ये अरंकृता इति । केचित्तु—मातृभाषासमकालमेव क्वचनापभ्रंशभाषाऽऽसीत् । तत्साजात्येनात्र रेफ इति वदन्ति । ऋरौ तु स्वरूपेणैवावतिष्ठेते । मागध्यां पुनः ऋरौ ऋलौ भवतः । प्राकृतभाषाया

उपलक्षणमिदम् । संस्कृतभाषायां *l* वर्णः क्वचन रेफो भवति. *l* वर्णस्तु सर्वत्र *r̥* इति भवति । एवं यो भवति विपरिणामः तस्य Rhotacism इति संज्ञा । एषामङ्गीकारे हेतुः—

Idg.	Skt	Aves	Gk	Gothic
** pətēr*	*pitr̥*	*ptre*	*pater*	*fadar.*

अत्र क्वचन *l* कार्यं *r̥* लक्ष्यते, क्वचित् *er*, क्वचिच्च *re*, क्वचित्तु *ar*. एषामानुगुण्यसंपादनार्थं मतशब्दोक्तन्यायेनाच्त्वोपलक्षितो विलक्षणः कश्चन वर्णः *r̥* इत्येवं मातृभाषायामवश्यमङ्गीकार्यः ॥

हल्त्वन्तरं यथा—Lithuanian भाषायां *krinto* इति किंचन पदं [illegible] । संस्कृते च तत्समानार्थकं *kr̥ntāmi* इति पदम् । ते [illegible] एव प्रकृतेर्निष्पन्ने । सा च मातृभाषायां ** qr̥to* इत्येवंरूपा । ननु *krinto, kr̥ntāmi* इत्युभयत्रापि infix [illegible] कारं, [illegible] *āmi* च वर्जयित्वा शिष्टस्य *qreto* इति प्रकृतिः । न । संस्कृते तस्याः *krato* इति विपरिणामापत्तेः । नापि [illegible], तस्याः Lithuanian भाषायां *kirto* इति संस्कृते *karta* इति च विपरिणामापत्तेः । अतः पूर्वोक्तन्यायेन *qr̥to* एव प्रकृतिः । तत्र विद्यमानः *r̥* वर्णः संस्कृते तथैव, Lithuani[illegible] [illegible] च विपरिणमते. Lith. *dreist*[illegible] [illegible] इत्यादावप्ययमेव न्यायोऽनुसरणीयः । तयोः *dhr* इति प्रकृतिः. [illegible] Lithuanian भाषायां यतः पूर्वं निदर्शितं [illegible] ।

अन्यच्च—अच्परकाविमौ sonant liquid वर्णौ, संस्कृतभाषायां हलौ भवतः । यथा— *pitrā*, *pitaram*, *gamlā*, *gamalam*. हल्परकौ तु अचौ । यथा *pitr̥bhyām*, *pitr̥bhis*, *gaml̥bhyām*, *gaml̥bhis*.

एवं स्थिते संस्कृत-ऌ-वर्णः मातृभाषीय-ऌ-वर्णात्परिणत इति न भ्रमितव्यम् क्लृपूवर्जं मातृभाषीय-ऌकारस्य संस्कृते ऋकारात्मनैव विपरिणामात् । क्लृप्वादिस्थले तु ऌकारः प्राकृतसाजात्येन ॥

Neutral Vowel.

Neutral vowel तावदर्धमात्रिकोऽज्विशेषः । स च किंरूप इत्यादि न विशिष्य ज्ञातुं शक्यते । आवश्यकश्चास्य मातृभाषायामङ्गीकारः । तथाहि । संस्कृते तावत् *a*, *ā* इत्येवमादयो यथाक्रममेकद्विमात्रा अच उपलभ्यन्ते । तत्र *ā* इत्यस्य न्यूनीभावे *a* इति भवति. *a* इत्यस्य न्यूनीभावे किं भवतीति न शक्यते निश्चेतुम् । ततोऽप्यवरस्यार्धमात्रिकस्याजन्तरस्य तत्राभावात् ॥

भाषान्तरपर्यालोचनेनापि तादृशः कश्चन वर्णो मातृभाषायामासीदित्येवाभ्युपगन्तव्यम् । तथाहि—संस्कृते लक्ष्यमाणस्य *kr̥ṣṇa* इति पदस्य पर्यायतया द्रविडभाषायां *kiruṣṇa* इति पदं लक्ष्यते । ते च एकस्या एव प्रकृतेर्निष्पन्ने । तत्र क्वचित् *k* कारोत्तरं *r̥* इत्येव लक्ष्यते । क्वचित्तु तत्स्थाने *iru* इति । अत एवं वक्तव्यं भवति । मातृभाषायामुभयोरपि *r̥* इत्येवं विलक्षणः कश्चन वर्णः प्रकृतिः । स च *r̥* वर्णः स्वरूपेणैव संस्कृते व्यवतिष्ठते, द्रविडभाषायां तु

मातृभाषावस्थितः Neutral vowel वर्णः liquid वर्णयोरन्यतरेणोपलक्षितः संस्कृतभाषायां *ir*, *īr*, *ur*, *ūr* इति भवति । अत्रेदमवधेयम् । यदा वा liquid वर्णयोरन्यतरेणोपलक्षितस्यास्य वर्णस्य पूर्वत्रोत्तरत्र वा ओष्ठ्यवर्णा व्यवतिष्ठन्ते तदा संस्कृते *ur*, *ūr* इति भवति । यदा तु तद्व्यतिरिक्ता वर्णास्तदा *ir*, *īr* इति ॥

नियमस्यास्य बाधोऽपि क्वचन लक्ष्यते । यथा—

* *gəreti*	Skt.	*gurati* (Ved.)	*girati*	(Regular form)
* *ərmos*	,,	*īrmas*	,, *ūrmas*	,,

तत्राप्यस्ति विशेषः । यदा तादृशस्य वर्णस्य अचः परत्रावतिष्ठन्ते तदा यथायोगं *ir ur* इति । यदा तु हलस्तदा *īr*, *ūr* इति । इदं च Uhlenbeck मतमवलम्ब्योक्तम् । न ह्ययं Long sonant liquid वर्णानङ्गीकरोति । उदाहरणानि यथा—

Idg.	* *ṷərenos*	Skt.	*uraṇas*
	* *ṷərdhṷos*	,,	*ūrdhvas*
	* *ṷərnos*	,,	*ūrṇas*
	* *ĝəles*	,,	*giras*
	* *dəlghos*	,,	*dīrghas*
	* *k̑ərso*	,,	*śīrṣa*.

Brugmann पण्डितस्तु *ir*, *ūr* स्थले सर्वत्र *ər*, *əl* स्थाने Long sonant liquid वर्णानङ्गीकरोति ॥ यथा—

Idg.	* *ṷl̥̄dhṷos*	Skt.	*ūrdhvas*
	* *ṷl̥̄mis*	,,	*ūrmis*.
	* *dl̥̄ghos*	,,	*dīrghas*
	* *k̑l̥̄so*	,,	*śīrṣa*.

अयमत्र विवेकः. *ər* or *əl* + consonant दीर्घस्य निमित्तं Uhlenbeck मते. Brugmann मते तु *r̥̄*, *l̥̄* + consonant. लाघवादत्र Uhlenbeck मतमेव श्रेयः ॥

तत्सिद्धं संस्कृतभाषावस्थितानां स्वराणां यथायोगं मातृभाषायामेताः प्रकृतय इति । यथा—

Skt.		Idg.
a	<	*a e o ṅ̥ ñ̥ n̥ m̥*, Semi-vowel परकः *ə*, अभ्यासस्थः *i* च ।

एवं मातृभाषावस्थितानां बहूनां वर्णानां संस्कृते अकारात्मना विपरिणामादेव तत्र *a* वर्णस्य वर्णान्तरापेक्षया व्यापकत्वम् । अत एव गीताचार्योऽप्याह—'अक्षराणामकारोऽस्मि' इति ।

ā	<	*ā ē ō ṅ̥̄ ñ̥̄ n̥̄ m̥̄*.
i	<	*i*; पूर्वत्रोत्तरत्र वा ओष्ठ्यातिरिक्तवर्णोपलक्षितः अच्परक-र्-ल्-परको Neutral vowel च ।
ī	<	*ī*; पूर्वत्रोत्तरत्र वा ओष्ठ्यातिरिक्तवर्णोपलक्षितः हल्परक-र्-ल्-परको Neutral Vowel च । Brugmann मतेन तु तादृश Long sonant liquid ॠ-ॡ-वर्णयोरन्यतरोऽपि ।

Skt.		Idg.
u	<	*u*; पूर्वत्रोत्तरत्र वा ओष्ठ्योपलक्षितः अच्परक liquid परकः Neutral vowel च ।
ū	<	*ū*; पूर्वत्रोत्तरत्र वा ओष्ठ्योपलक्षितो हल्परक liquid परकः Neutral vowel च । Brugmann मतेन तादृश long sonant liquid (ॠ ॡ) वर्णयोरन्यतरोऽपि ।
r̥	<	*r̥*, *l̥*.
r̥̄	<	*r̥̄*, *l̥̄* Brugmann मतेन. Uhlenbeck मतेन तु प्राकृतसादृश्येन !
l̥		पुनः प्राकृतसंबन्धात्तत्सादृश्येन वा ।
e	<	Tautosyllabic *ai̯ ei̯ oi̯* & *es ep ej*, *ă* + *ĭ*
o	<	" *au̯ eu̯ ou*, *ă* + *ŭ*
ai	<	" *āi̯ ēi̯ ōi̯*
au	<	" *āu̯ ēu̯ ōu̯*.

ABLAUT.

॥ अज्विपरिणामः ॥

कैस्तवीय एकोनविंशशतके भाषाविमर्शकधौरेयाः केचन पाश्चात्या भारतवर्षभारतीः सुतरां परिशीलयामासुः । तदा संस्कृते एकस्मिन्नेव इण्धातौ—एकत्र एति, अन्यत्र इतः, अपरत्र यन्ति इत्येवं, तथा पित्रादिशब्देषु— एकत्र पिता, अन्यत्र पितरः, अपरत्र पितुः, इतरत्र पितृ इत्येवं परस्परं विपर्यस्तानि रूपाणि निरीक्ष्य विपर्यासस्य तादृशः केनचिद्धेतुना भवितव्यमिति मन्यमाना वक्ष्यमाणनयेनोपपादयितुमुपचक्रमिरे ॥

अज्वर्णेषु तावत् ध्वनिनियमैरप्रसञ्जिता अपि विपरिणामा भवन्ति । ये किल Vowel-gradation इति व्यपदिश्येरन् । तत्र ये Pr. Idg. काल एव प्रसक्ताः तेषां 'Ablaut' इति संज्ञा । तच्चाङ्गल्यामेवं लक्ष्येत—

"By Ablaut or vowel-gradation, we understand such accentual, quantitative and qualitative differences of the sonantal element of a root- or suffix-syllable, as were not called forth by sound-laws which were in operation at the time of the individual development of the Indo-germanic languages, but had their origin either directly or indirectly in primitive Indo-Germanic differences."

(Vide Brugmann's Comp. Grammar Vol. 1. ¶ 307)

Ablaut नाम इण्डोजर्मानिक्वंशीयभाषाणां तत्तद्भाषात्वेन पृथक् पृथगवस्थानात्पूर्वं मातृभाषावस्थितैरेव ध्वनिभेदकोपाधिभिः प्रसञ्जिताः प्रकृतिप्रत्ययघटकाच्समुदाये प्रवृत्ताः स्वर-संख्या-स्थान-प्रयुक्ता विपरिणामा इति ॥

ते च विपरिणामाश्चतुर्धा भवन्ति—

1. Accentual Variations स्वरसंबन्धिनो विपरिणामाः ।
2. Quantitative Variations मात्रासंबन्धिनो विपरिणामाः ।
3. Qualitative Variations स्थानसंबन्धिनो विपरिणामाः ।
4. Quantitative-Qualitative Variations द्वितीयतृतीयोभयसंबन्धिनो विपरिणामाः ॥

क्रमेणोदाहरणानि—

1. Idg. * *péqeti : peqató* > Skt. *pácati : paktá (vá)*
2. Idg. * *éiti : itós* > Skt. *éti : itás*
3. Greek *phéros : phorós*
4. Idg. * *sstā́ : stató* > Skt *sthā́ : sthitá.*

अत्र सर्वत्र स्वरस्यापि विपरिणामोऽस्ति । तत्प्रयुक्ताश्च नानाविपरिणामा इति Ablaut भेदस्य इमान्युदाहरणानि ॥

Idg. * *teruns* > Skt. *taruṇ(s)*. अत्र मातृभाषायां विपरिणामं विना संस्कृते केवलं तस्य लक्ष्यमाणत्वात्स्वरविपरिणामाप्रयुक्तत्वाच्च नास्ति Ablaut भेदस्योदाहरणं, परिशिष्यात्र Vowel gradation भेदस्यैव. Compensation नियमेन तु [illegible] दीर्घः ॥

Idg. * *ekuó+es* > Skt. *aśvás* अत्रापि पूर्ववत्संस्कृते केवलं विपरिणामस्य दर्शनात् Vowel-gradation भेदस्यैवेदमुदाहरणम् । अत्र *es* स्थाने *os* इति निवेश्य, सवर्णदीर्घेण *ó* कारे कृतेऽपि स्वरविपरिणामप्रयुक्तत्वाभावात्तस्य नेदं Ablaut भेदस्योदाहरणम्, किंत्वन्यस्यैव ॥

अज्विपरिणामे षट् सङ्घा वर्तन्ते शाब्दिकैः क्रोडीकृताः—

No.	Series	Strong grade No 1	Strong grade No. 2	Long grade No 1	Long grade No 2	Weak grade No 1	Weak grade No. 2	Weak grade No 3
1.	*e*	*é*	o	*ḗ*	*ō*	*ə*		
2.	*o*	*ó*	o	*ṓ*	*ō*	*ə*		
3.	*a*	*á*	o	*ā́*	*ō*	*ə*		
4.	*ē*	*ḗ*	*ō*			*e*	*ə*	
5.	*ō*	*ṓ*	*ō*			*o*	*ə*	
6.	*ā*	*ā́*	*ō*			*a*	*ə*	

अयं च विभागः Brugmann मतानुसारेण. Uhlenbeck तु द्वितीयतृतीयभेदावपहाय चतुर एव भेदानङ्गीकरोति । तन्मते तत्रापि *ō ā* भेदाङ्गीकारेणैवोपपत्तिः । तयोः Weak grade एताविति तदभिप्रायः । अत्राद्यत्रितयस्य Wg. 1 स्थले शिष्टत्रितयस्य Wg. 2 स्थले च येन केनचिद्ध्वा तत्त्वोपलक्षितवर्णान्तरेण वा भवितव्यमित्येव नियमः । केषांचित्प्रत्ययविशेषाणां प्रकृतिविशेषेण योगे प्रतिस्थलं रूपाणि विभिन्नानि भवन्ति । यथा पित्रादिशब्देषु । तादृशविपर्यासपर्यालोचनेनेदमित्थं प्रकल्पितम् ॥

एषु *e* series भेदस्य केवलं सर्वेषामपि विपरिणामानामुदाहरणानि लक्ष्यन्ते । द्वितीयतृतीययोस्तत्तद्भाषासु यथासंभवं कानिचिदेवोदाहरणान्युपलभ्यन्ते । इतराणि प्रकल्प्यानि । तुरीयपञ्चमषष्ठानां तु लभ्यानि बहूनि, कानिचिदेव कल्पनीयानि । किमित्यभावे तानि तत्र कल्प्यन्त इति चेत्सर्वत्रापि तुल्यरूपतासंपिपादयिषयेत्युक्तमेव प्राक् ॥

संस्कृते तु *a* series, *ā* series इति series द्वयमेव । मातृभाषास्थितस्य प्राथमिकस्य series त्रयस्यात्र *a* इति, द्वितीयस्य *ā* इति च विपरिणामात् ॥

	sg.1	sg.2	lg.1	lg.2	wg.1	wg.2	wg.3.
1. *a*	*á*	*a*	*ā́*	*ā*	*ə*		
2. *ā*	*ā́*	*ā*			*a*	*ə*	

अत्रापि wg. 1, 2 स्थलयोर्यथायोगं पूर्ववदेव नियमः ॥

क्रमेणोदाहरणानि—

1 *e* sg. 1	Idg.	* *patér*	Skt.	*pitaram*
sg. 2	"	* *-tor*	"	*svasāram*
lg. 1	"	* *petḗr*	"	*pitā́*
lg. 2	"	* *-tōr*	"	*dātā*
wg. 1	"	* *tṛ*	"	*pitṛṣu*
wg. 2	"	* *pətr*	"	*pitrā.*

स्वसारमित्यत्र समानाद्द्वयेन *a* वर्णस्य दीर्घः. Greek, English भाषयोः क्रमशस्य [illegible]*or*, *sister* इति स्पष्टम् ।

e	sg. 1	lg. 1	wg. 2		
	* *péd*	*pḗdam*			
	Skt. *pád*	*pā́dam*	*upabde.*		

o	sg. 1	wg. 1	
	* *protiḯóqso*	*protiəq*	
	Skt. *pratyákṣa*	*pratika.*	

a	sg. 1	sg. 2	lg. 1	wg. 2
	* *ā́ĝō*	*oĝós*	*ā́ĝis*	*pariĝmén*
	Skt. *ā́jāmi*	*ajás*	*ā́jis*	*parijmán.*

ē	sg. 1	sg. 2	wg. 2	wg. 3	
	* *dhḗmen*	*dhō*	*dhətó*	*dedhmos*	*dhettó*
	Skt. *dhā́man*	*dōms* (Goth.)	*hitá*	¶ *dadhmas*	†*dhatta*

ō	sg. 1	sg. 2	wg. 1	wg. 2	wg. 3
	* *dṓnam*	*dédō*	*dotus*	*édəto*	*dottós*
	Skt. *dā́nam*	*dádāmi*	*datus* (Lat.)	*ádita*	‡ *dattás*

ā	* *stā́na*	*téstōṷ*	*tistati*	*stətó*	*téstus*
	Skt. *sthā́na*	*tásthau*	*tiṣṭhati*	*sthitá*	*tásthus*

अत्र सर्वत्रापि wg. 1, 2 भेदौ यथायोगं qualitative स्योदाहरणं भवत इति केचित् ॥

¶ *dhā́ + mas > dhā́-dhā́-mas > dā́-dh-mas > dadhmás.*
† *dhā́ + ta > dhā́-dhā́-ta > dha-dh-tá > dha-d-tá > dhattá.*
‡ *dā́ + tas > dā́-dā́-tas > dad-tás > dattás.*

ननु चिनोमीत्यादौ तत्तद्विभक्तीनां विद्यमानत्वेनैवार्थ-विशेषादीनामवगतिर्भवति, ननु Ablaut विपरिणामेनेति चेन्मै-वम् । मूर्धा हे मूर्धन् इत्यादिषु वहुषु स्थलेष्वेतेनैव तत्तद्विशेषा-णामवगतिदर्शनात् । *man, men* इत्यादि भाषान्तरेष्वप्ययं तथा दृश्यते । अतो लाघवात्प्रत्ययस्थलेष्वपि अनेनैव तत्तद्विशेषाणाम-वगतिरित्यकामेनाप्यभ्युपगन्तव्यमेव वहुभाषाविमर्शनचणेन ॥

एवं पादः पान् पत् पादं पदं इत्यादिरूपभेदनेऽप्ययमेव Ablaut विपरिणामो मूर्धाभिषिक्त इत्यास्तां विस्तरः ॥

इदं चात्र ज्ञेयं—यत् भगवान् पाणिनिः गुणसंप्रसारणादि-विमर्शनेन Ablaut विपरिणामं तत्पूर्वतयाऽधिजगाम. Grimm शाब्दिकः परं Ablaut इति तदेव आधुनिकशाब्दिकप्रियेण नाम्नाऽनुजुहाव—इति ॥

॥ अच्प्रकरणं समाप्तम् ॥

CONSONANTS.

॥ संस्कृते हलः ॥

	Explosives	Nasals	Semi-vowels	Sibilants	Aspirato	
Gutturals	k kh g gh	ṅ			h	कण्ठ्याः
Palatals	c ch j jh	ñ	y	ś		तालव्याः
Linguals	ṭ ṭh ḍ ḍh	ṇ	r	ṣ		मूर्धन्याः
Dentals	t th d dh	n	l	s		दन्त्याः
Labials	p ph b bh	m				ओष्ठ्याः
Labio dental			v			दन्तोष्ठ्याः
			अन्तःस्थाः	ऊष्माणः		

आहत्य ३३ व्यञ्जनानि ॥

॥ मातृभाषायहलः ॥

Explosives	Labials	Dentals	Old Palatals	Middle Gutturals	Velars	
Tenues	p	t	k̑	k	q	Voiceless
Mediae	b	d	ĝ	g	g	Voiced
Tenues Aspirate	ph	th	k̑h	kh	qh	Voiceless
Mediae Aspirate	bh	dh	ĝh	gh	gh	Voiced
Nasals	m	n	ñ	ṅ	ṅ	”
Semi-vowels	u̯		i̯			”
Spirants		s			χ	Voiceless
”	v	þ, đ	ʒ, ʒ̑	j		Voiced
Liquids		l, r				”

आहत्य ३५ व्यञ्जनानि

इमे च वर्णा युक्त्यात्र परिकल्पिताः । चवर्गष्टवर्गश्चात्र नास्ति । अत एव संस्कृते तौ समर्थयितुं तालव्यनियमः मूर्धन्यनियमश्च प्रवर्तितः ॥

पाणिनीयास्तावत् सामान्यतो 'यरलवा अन्तःस्थाः' इत्येवं सर्वदा तेषां semi-vowel-भावमभिप्रयन्ति, अन्तः अज्झलां मध्ये तिष्ठन्ति इति व्युत्पत्त्या । तन्न समीचीनम् । यवयोः सर्वदाऽतथात्वात् । तथाहि—वस निवासे, इत्येतद्धातुस्थस्य वकारस्य, वसति उवास इत्येवं संप्रसारणरूपस्यापि दर्शनेन semi-vowel-भावेऽपि, वस आच्छादने इत्यादिषु विद्यमानस्य तददर्शनात्तत्त्वं नास्ति । एवं, इष्टं यागः इति दर्शनेन यज्धातुस्थस्य यकारस्य तत्त्वेऽपि या प्रापणे इत्यादिषु तददर्शनात्तत्वं नास्ति । अन्यत्स्वयमूह्यम् ॥

॥ पाणिनीयः स्थानयत्नविवेकः ॥

अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋटुरषाणां मूर्धा । लृतुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानीयानामोष्ठौ । ञमङणनानां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकानुस्वारस्य । इति स्थानानि । यत्नो द्विधा—आभ्यन्तरो बाह्यश्च । आद्यश्चतुर्धा—स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात् । तत्र स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानाम् । विवृतमूष्मणां स्वराणां च । ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतम् । प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव । बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा—विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽ-

घोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति ।

> खयां यमाः खयः ≍क≍पौ विसर्गः शर एव च ।
> एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते ॥
> कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः ।
> अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः ॥

वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयः, तथा तेषामेव यमाः, जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ विसर्गः शषसाश्चेत्येतेषां विवारः श्वासोऽघोषश्च । अन्येषां तु संवारो नादो घोषश्च । वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः प्रथमतृतीययमौ यरलवाश्चाल्पप्राणाः । अन्ये (द्वितीयचतुर्थौ शलश्च) महाप्राणाः । कादयो मावसानाः स्पर्शाः । यरलवा अन्तःस्थाः । शषसहा ऊष्माणः । अचः स्वराः । ≍क≍प इति कपाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ । अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ । इति स्थानयत्नविवेकः ॥

॥ ध्वनियन्त्रम् ॥

The Mechanism of Speech.

भावानां परस्परसंक्रमणं नाम, चेष्टाविधया स्वनविधया अन्यविधया च भवतीति उक्तमधस्तात् । तत्र सौस्वर्ययुक्तं वचनं च हृदयंगममिति को वा प्रेक्षावान् संदेग्धि ? 'तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तं दिदृक्षन्ते' इति हि श्रौती वाणी । तत्रापि समीचीनस्थानप्रयत्नादिभिरुच्चार्यमाणे शोभनशोभनं स्यात् । तत्र कथं ध्वन्युच्चारणमिति विमर्शनीयम् ॥

उच्छ्वासितो हि मारुतः श्वासाशयाभ्यां पुनरपि वहिर्निःश्वास्यते, उदरोरोमांससंकोचप्रयुक्तम् । सोऽयं मारुतः कण्ठनालद्वारा स्वरयन्त्रमागत्य स्वरतन्त्रीद्वारा ग्रसनिकामागच्छति स्वरतन्त्रीस्फालनं विनैव । तदनन्तरं मुखस्रोतसा नासास्रोतसा वा वहिर्निस्सरति । एवं सामान्यत उच्छ्वासनिःश्वासौ भवतः अबोधपूर्वमेव । इमे च निःश्वासाः बोधपूर्वं स्थानप्रयत्नाभ्यां वर्णत्वेन विपरिवर्त्यन्ते । तत्र ध्वनिकरणानि पुनरेवं प्राधान्येन—

Nasal Passage	नासास्रोतः	Lower Jaw	अधोहनुः
Pharynx	ग्रसनिका	Glottis	गलः
Oesophagus	अन्ननलिका	Vocal Chords	स्वरतन्त्र्यः
Larynx	स्वरयन्त्रम्	Hard Palate	कठिनतालु
Tongue	जिह्वा	Soft Palate	
Passage of		(Velum Palati)	कोमलतालु
mouth	मुखस्रोतः	Uvula	गलशुण्डिका
Incisor	कर्तनः (दन्तः)	Epiglottis	अधिजिह्विका.
Teeth	दन्ताः		

विवृतप्रयत्नः—[illegible] स्वरतन्त्रीघटितानां [illegible]:
Flexible condition of the vocal chords.

श्वासप्रयत्नः—Voiceless.

अघोषप्रयत्नः—Noiseless.

संवृतप्रयत्नः—[illegible] स्वरतन्त्रीघटितानां [illegible]
[illegible]. Tension of the vocal chords.

नादप्रयत्नः—[illegible] Voiced.

घोषप्रयत्नः—Noised.

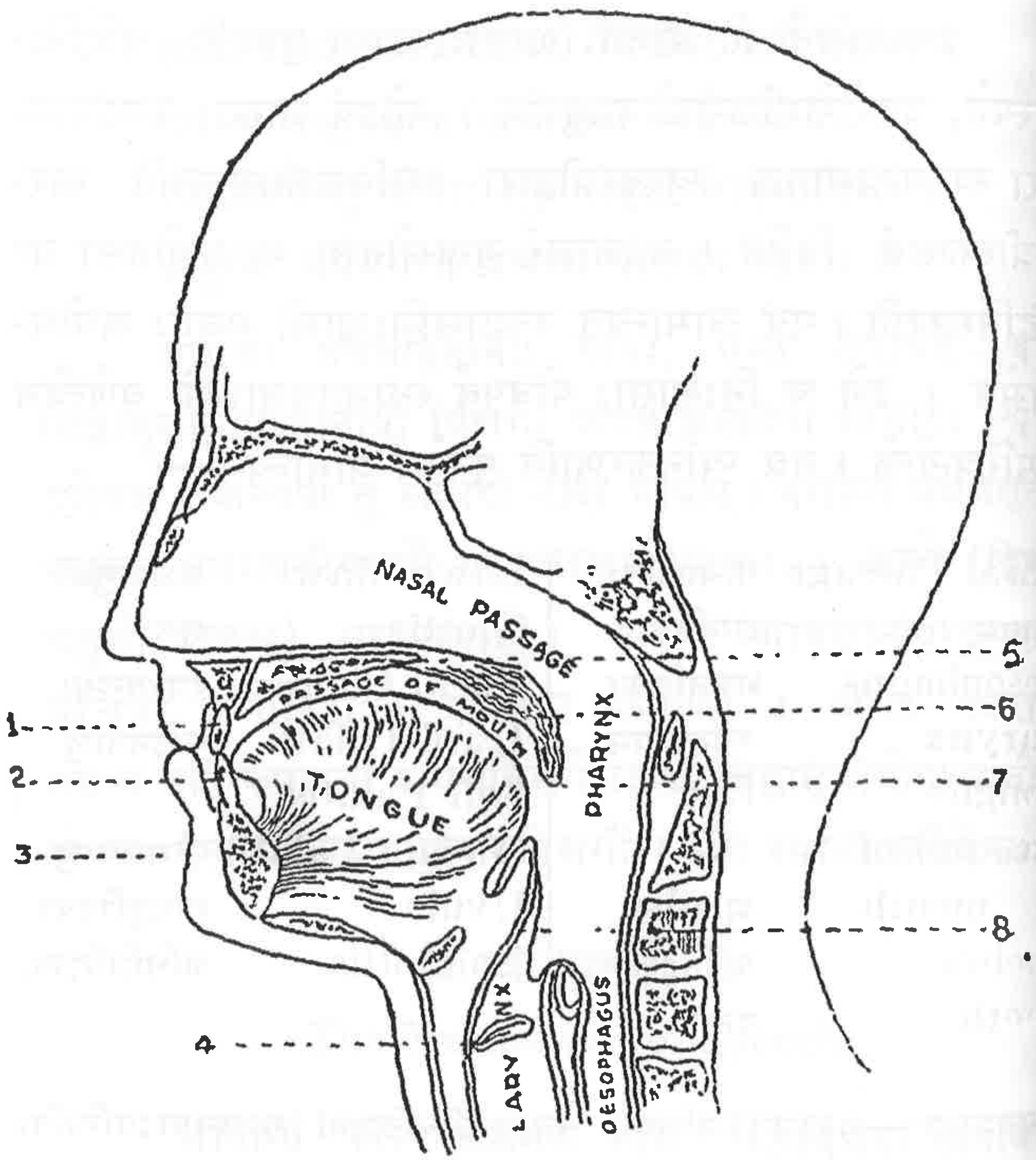

1. Incisor	5. Hard Palate
2. Teeth	6. Soft Palate
3. Lower jaw	7. Uvula
4. Glottis and Vocal chords	8. Epiglottis

Idg.	Skt.
gh+t	gdh
gh(—asp.)	g
1. m	m
m+t	nt
m+u̯	nv
22. n	n
c+n	cñ
j+n	jñ
(s > ṣ, r, r̥)+n	ṇ
23. ñ+k̂	ṁś
ñ+ĝ	ñj
ñ+ĝh	ṁh
24. ṅ	ṅ
ṅ+qe	ñca
25. ṅ (Velar)	ṅ
26. u̯	v
27. i̯	y
28. s	s
s+d	ḍ
s+dh	ḍh
(ĭ, ŭ)s	ṣ
(i̯, u̯, r̥, r)s	ṣ
(ă, ĕ, ŏ) ss	(ā)ts
(ĭ, ŭ)ss	kṣ
(i̯, u̯, r̥, r)ss	kṣ
(हल्)s(हल्)	लुप्यते
s(—s, k̂)	ś
29. v	v
30. d̄, þ	ṣ
31. (हल्)ʒ(हल्)	लुप्यते
a-, e-, o-ʒd	ed
ā-, ē-, ō-ʒd	ād
(ĭ, ŭ, i̯, u̯)ʒd	ḍ
ʒb	db
(ī, ū, i̯, u̯)ʒh	ḍo
ʒg	dg
ʒg(+तालव्यः)	jj
32. j	y
33. γ	h
34. r	r̥
35. l	l, r
l+t	ṭ
l+th	ṭh
l+d	ḍ
l+dh	ḍh
l+n	ṇ
l+s	ṣ

॥ हल्विपरिणामेष्ववधेयांशाः ॥

तालव्यनियमः ५६—५९ पुटेषु द्रष्टव्यः ।

मूर्धन्यनियमः ५९—६३ पुटेषु द्रष्टव्यः ।

4, 8, 12, 16, 20. एषु झषां aspirated वर्णेषु अव्यवधानेन व्यवधानेन वा परेषु जश्त्वप्रवृत्तिः Grassmann नियमेनेत्यवधेयम् ॥

9. * k̂. अस्य लेटिन्-ग्रीक्प्रभृतिषु पाश्चात्यभाषासु *k* इत्येव स्थितिः । आर्यन्-आर्मीनियन्-प्रभृतिप्राच्यभाषासु परं शकारात्मना विपरिणामः । यत एव पाश्चात्यभाषाः Centum languages, प्राच्यभाषाः Śatam languages इति च Von Bradke नाम्ना विमर्शकेन विभक्ताः । यथा—

* *k̂m̥tom* Skt. *śatam* Gk. *e-katon* Lat. *centum.*

कण्ठ्यवर्गाणां त्रयाणां मध्ये प्राच्यभाषासु मध्याधःकण्ठ्यौ समानयोगक्षेमौ, अग्रकण्ठ्यो विलक्षणः, पाश्चात्यभाषासु परं मध्याग्रकण्ठ्यौ तुल्ययोगक्षेमौ, अधःकण्ठ्यो विलक्षणः. Śatam भाषासु कण्ठ्यस्य तालव्यताधिगमः, Centum भाषासु ओष्ठ्यताधिगम इत्यप्यस्ति विशेषः । यथा— * *qe* Skt. *ca* Lat. *que.*

12. * *ĝh* कारस्य Pr. Aryan काले *zh* कारात्मना, संस्कृते *h* कारात्मना च विपरिणामः । तस्यापवादः *ujjhitas* इत्यत्र—* *ud-jhita-s* > Skt. *ujjhitas*, यत्र पूर्वतनझकारो यथावस्थितस्तिष्ठति ॥

13, 17, 28. एषु निर्दिष्टं सस्य षत्वविधानं 'इण्कोः' इति सूत्रेण तुल्यनिमित्तकम् ।

16, 20. * *g̑h*, *gh* कारयोस्तालव्यनिमित्ते Pr. Aryan भाषायां *jh* इति, संस्कृते *h* इति च विपरिणामः । तद्भावे यथापूर्वमवस्थितिः ॥

22. * (*r*, *ṛ*, *s* > *ṣ*) + *n* > Skt. *ṇ*. सुगम एवायं नियमः 'रषाभ्यां नो णः समानपदे' इति सूत्रार्थं जानताम् । णत्वमिदं व्यवधानेऽपि भवति, 'अट्कुप्वाङ्—' इत्युक्तादिशा ॥

26. 27. *ṷ*, *i̯* कारयोः *v*, *y* कारात्मना विपरिणामस्य diphthongs स्थले बाधः, तत्र तयोः *o*, *e* कारात्मना विपरिणामस्य अच्प्रकरण एवाभिहितत्वात् ॥

26. मातृभाषायां पदादौ विद्यमानस्य *ṷ* वर्णस्य *u*, *ū*, *ə* वर्णपरकत्वे संस्कृते लोपः स्यात् ॥

28. *ĭ ŭ i̯ ṷ ṛ r* एभ्यः परः *s* कारः Pr. Ar. भाषायां *ś* इति, संस्कृते *ṣ* इति च विपरिणमते ।

तादृशौ *ss* कारौ Pr. Ar. भाषायां *śś* इति, संस्कृतभाषायां *kṣ* इति च विपरिणमतः ।

तादृशात् *s* कारात् *ss* काराभ्यां वा यदि नाम *ṛ* or *r* वर्णः परः स्यात्तदा ते स्वरूपेणैवावतिष्ठन्ते ।

ă ĕ ŏ कारेभ्यः परौ *ss* वर्णौ संस्कृते *ts* इति भवतः । कदाचित्तयोरन्यतरस्य लोपो भवति ।

Explosive मध्ये विद्यमानः *s* वर्णो लुप्यते ।

s or *k̑* वर्णसमीपे विद्यमानः *s* वर्णः *ś* वर्णो भवति ॥

31. मातृभाषायां विद्यमानः *aʒd*, *eʒd*, *oʒd* वर्णः Pr. Ar. भाषायां *azd* इति, संस्कृते *ed* इति च भवति ।

āʒd, *ēʒd*, *ōʒd* वर्णस्तु तादृशः Pr. Ar. भाषायां *āʒd* इति, संस्कृतभाषायां *ād* इति च भवति ।

ĭ ŭ i̯ ṷ वर्णेभ्यः परः *ʒd*, Pr. Ar. भाषायां *ʒd* इति, संस्कृते *ḍ* इति च भवति ।

तादृशः *ʒb*, Pr. Ar. भाषायां *zb* इति, संस्कृते *ḍb* इति च भवति । शुद्धस्तु *db* इति ।

ă ĕ ŏ कारेभ्यः परः *ʒg* वर्णः उत्तरत्र तालव्यनिमित्तस्याविद्यमानत्वे *dg* इति, विद्यमानत्वे *jj* इति च भवति ।

Explosive मध्ये विद्यमान *ʒ* वर्णः संस्कृतेऽविद्यमानवद्भवति ॥

॥ क्रमेणोदाहरणानि ॥

No.	Idg.	Skt.	Idg.	Skt.	Iran.
1.	*p*	*p*	*pətér* *pelek̑us*	*pitā́ (r)* *paraśus*	
2.	*ph*	*ph*	*kapha* *k̑apho*	*kapha* *śapha*	*kafa* *safa*

Idg.	Skt.	Idg.	Skt.
b	b	*bolom*	*balam*
		lambetai̯	*lambate*
bh	bh	*bherō*	*bharāmi*
		bhrātēr	*bhrātā(r)*
bh (—asp.)	b	*bheu̯dhō*	*bodhāmi*
bh	h	*bherō*	*harāmi*

कृतसादृश्येन *bh* > *h* इति Uhlenbeck. यथा—ed. *gr̥bhṇāmi* > Skt. *gr̥hṇāmi*.

Idg.	Skt.	Idg.	Skt.
bht	bdh	*labhta*	*labdha*
t	t	*treie̯s*	*trayas*
		u̯ertetai̯	*vartate*
(s > ṣ) t	ṭ	*ustos*	*uṣṭas*
tke	cca	*utke*	*ucca*
th	th	*u̯oittha*	*vettha*
d	d	*dek̑m̥*	*daśa*
		du̯ōu̯	*dvau*
ddh	h	*deddhi*	*dehi*
dn	nn	*ednom*	*annam*
dh	dh	*dhūmos*	*dhūmas*
		medhi̯os	*madhyas*
dh	h	*deddhi*	*dehi*
		medhai	*mahe*
dh (—asp.)	d	*dhidhēmi*	*dadhāmi*

No.	Idg.	Skt.	Idg.	Skt.
	dht	ddh	*bhu̯dhtos*	*baddhas*
	dhn	dhn	*bhudhnos*	*budhnas*
9.	k̑	ś	*k̑m̥tom*	*śatam*
			su̯ek̑uros	*śvaśuras*
	k̑t	ṣṭ	*ok̑tōu̯*	*aṣṭau*
			u̯ek̑ti	*vaṣṭi*
	k̑s	kṣ	*dek̑sinos*	*dakṣiṇas*
			u̯ek̑si	*vakṣi*
	k̑p	kṣ	*k̑pitis*	*kṣitis*
10.	sk̑	ch	*g̑m̥sk̑ō*	*ga(c)chāmi*
			pr̥k̑sk̑o	*pr̥cchāmi*

इदं च Brugmann मतेन. Uhlenbeck पण्डितस्तु Skt. *cch* इत्यस्य मूलं * *skh*, * *s̑kh* वा इति संदेग्धि। यदि * *skh* मूलं, गच्छति पृच्छतीत्यादौ तालव्यनियमेन छकारः, गच्छामि पृच्छामीत्यादौ तु Analogy द्वारैव । यथा—

No.	Skt.	Brugmann.	Uhlenbeck.
1.	Skt. *gacchati* <	* *g̑m̥sk̑eti*	* *g̑m̥skheti*
2.	" *pr̥cchati* <	* *pr̥k̑sk̑eti*	* *pr̥k̑skheti*
3.	" *gacchāmi* <	* *g̑m̥sk̑ō*	* *g̑m̥skhō* } Analogy.
4.	" *pr̥cchāmi* <	* *pr̥k̑sk̑ō*	* *pr̥k̑skhō* }

No.	Idg.	Skt.	Idg.	Skt.
11.	ĝ	j	ĝōnu	jānu
			ĝenos	janas
	ĝbh	ḍbh	u̯iĝbhis	viḍbhis
	ĝdh	kṣ	ĝdhōs	kṣās
12.	ĝh	h	ĝhansas	haṁsas
			ĝhei̯men	heman
			bhāĝhus	bāhus
			u̯eĝheti	vahati
			ĝhəmo	hima
			iĝho	iha
			ĝhūgheti	gūhati
			leighmi	lehmi
	ĝh	jh	udĝhətos	ujjhitas
	ĝht	ḍh	ūĝhtos	ūḍhas
			dhr̥ĝhtos	dr̥ḍhas
			u̯eĝhtum	voḍhum
	ĝh (—asp.)	j	ĝhiĝhāmi	jahāmi
13.	k	k	kakudmēn	kakudmān
			kālos	kālas
			k̂ukis	śucis
	k(ī)	c	leu̯ketai̯	rocate
	k(ĕ)	c	kieu̯etai̯	cyavate
	k(i̯)	c	dheksi̯ō	dhakṣyāmi
	ks	kṣ	i̯eksi̯ō	yakṣyāmi

No.	Idg.	Skt.	Idg.	Skt.
	kp	kṣ	kpotos	kṣatas
14.	kh	kh	k̂oṅkhos	śaṅkhas
15.	g	g	ugros	ugras
			jugom	yugam
	g(ĕ)	j	au̯ges	ojas
16.	gh	gh	dəlghos	dīrghas
	gh(ĭ ĕ i̯)	h	dhrughes	druhas (Ved.)

Old palatal वर्णानां New palatal वर्णानां चावगमनोपायः कथम् ? यत्र एकप्रकृतिकेष्वेव शब्देषु Palatal स्थाने एकत्र तालव्या अन्यत्र च मूर्धन्या व्यवतिष्ठन्ते तत्र Old palatal वर्णा इति विज्ञेयम् । यथा—*rājā, samrāṭ; yajñam, iṣṭam.* तथा स्वतः Palatal स्थाने मूर्धन्यस्य विद्यमानत्वेऽपि Old palatal वर्णा एव । यथा— * *ūĝhtos > ūḍhas.* एवमेव Palatal स्थाने संस्कृतभाषायां तालव्यस्य, Avestic भाषायां *śh, z, zh* वर्णध्वन्यतमस्य च विद्यमानत्वे विभावनीयम् ॥ यथा—Skt. *jānus* Aves. *zānus.*

यत्र तु एकप्रकृतिकेष्वेव शब्देषु Palatal स्थाने एकत्र तालव्या अपरत्र च कण्ठ्या दृश्यन्ते तत्र New palatal वर्णाः । यथा— * *auges > ojas;* * *ugros > ugras.*

No.	Idg.	Skt.	Idg.	Skt.
17.	q	k	qoteros	kataras
			peṅqtis	paṅktis
	q(ĭ)	c	qid	cid
	q(ĕ)	c	qerus	carus
	qs	kṣ	u̯eqsi̯ō	vakṣyāmi
	qph	kṣ	qphinōmi	kṣiṇōmi
			qphitis	kṣitis (नाशार्थकः)
18.	qh	kh	sqhalō	skhalāmi
19.	g	g	gōu̯s	gaus
			gərus	gurus
	g(ĭ)	j	gi̯u̯os	jīvas
	g(ĕ)	j	geretai̯	jarate
	g(i̯)	j	gi̯ā	jyā
	gdh	kṣ	gdherō	kṣarāmi
20.	gh	gh	ghonos	ghanas
	gh(ĕ)	h	ghenmi	hanmi
	gh(i̯)	h	dhrughi̯eti	druhyati
	ght	gdh	deghtos	dagdhas
	gh(—asp.)	g	gheghona	jaghana
21.	m	m	mātē (r)	mātā (r)
			ghormos	gharmas
	mt	nt	gemtu	gantu (Ved.)
	mu̯	nv	gegm̥mu̯ōs	jaganvān (गत…

No.	Idg.	Skt.	Idg.	Skt.
22.	n	n	nebhos	nabhas
			nōmn̥	nāma
	cn	cñ	yācnō	yācñā
	(ĝ)n	jñ	i̯aĝnos	yajñas
	(s > ṣ, r, ṛ) n	ṇ	usnos	uṣṇas
			ernos	arṇas
			kr̥snos	kr̥ṣṇas
23.	ñk	ṁś	ēnoñka	ānaṁśa
	ñĝ	ñj	kuñĝos	kuñjas
	ñĝh	ṁh	añĝhos	aṁhas
24.	ṅ	ṅ	oṅkos	aṅkas
	ṅqe	ñca	peṅqe	pañca
25.	ṅ (Velar)	ṅ	bhoṅgos	bhaṅgas
26.	u̯	v	u̯eqes	vacas
			neu̯os	navas
	u̯	लोपः	u̯ərenos	uraṇas
			u̯ərdhu̯os	ūrdhvas
			u̯əlmis	ūrmis
27.	i̯	y	i̯os	yas
			i̯aĝnos	yajñas
28.	s	s	septm̥	sapta
			vestai̯	vaste

No.	Idg.	Skt.	Idg.	Skt.
	sd	*ḍ*	*nis(>ʒ)dos*	*nīḍas*
	sdh	*ḍh*	*misdhom*	*mīḍham* (Ved.) (पारितोपिकम्)
	ĭ̆s	*ĭ̆ṣ*	*sthisthāmi*	*tiṣṭhāmi*
	ŭ̆s	*ŭ̆ṣ*	*ustos*	*uṣṭas* (दाहः दहनम्)
	i̯s	*eṣ*	*u̯l̥qoi̯su*	*vr̥keṣu*
	u̯s	*oṣ*	*ĝeu̯ster*	*joṣṭar* (Ved.)
	r̥s	*r̥ṣ*	*dhr̥sneu̯mi*	*dhr̥ṣṇomi*
	rs	*rṣ*	*k̂ərso*	*śīrṣa*
			ṣaṭ इत्यत्र *s* कारात्पूर्वं *i* कार आसीत् । स च *s* कारस्य मूर्धन्यतां संपाद्य विनष्टः ॥	
	i̯ss	*ekṣ*	*du̯ei̯ssi*	*dvekṣi*
	u̯ss	*okṣ*	*sau̯ssi̯ō*	*śokṣyāmi*
	isr̥	*isr̥*	*tisr̥bhis*	*tisr̥bhis*
	isr	*isr*	*tisres*	*tisras*
	ess	*ats*	*vessi̯ō*	*vatsyāmi*
			u̯idu̯essu	*vidvatsu*
	ess	*as*	*essi*	*asi*
	tsth	*tth*	*utsthātum*	*utthātum*
	s...k̂	*ś...ś*	*su̯ek̂uros*	*śvaśuras*
	ṣ...s	*ś...ṣ*	*suskoṣ*	*śuṣkas*
	k̂...s	*ś...ś*	*k̂asos*	*śaśas*
29.	*v*	*v*	*vestai̯*	*vaste*

No.	Idg.	Skt.	Idg.	Skt.
30.	*đ*, *þ*	*ṣ*	*rkđos*	*rkṣas*
			tekþos	*takṣas*
31.	*ʒ*, *ʒ̄*	लोपः	*amugʒdhu̯om*	*amugdhvam*
	eʒd	*ed*	*seʒdi̯ēt*	*sedyāt*
			eʒdhi	*edhi*
	āʒdh	*ādh*	*k̂āʒdhi*	*śādhi*
	ēʒdh	*ādh*	*ēʒdhu̯ei̯*	*ādhve*
			आध्वे, शाधि इत्यादौ लुप्तस्य *ʒ* वर्णस्य अवर्णात्परत्वेनोन्नत्र विद्यमानस्य तव-	

No.	Idg.	Skt.	Idg.	Skt.
33.	γ	h	*eγom*	*aham*
			γenus	*hanus*
			γe	*ha*
			γostos	*hastas*
			dhuγətēr	*duhitā(r)*
			meγēn	*mahān*
34.	r	r	*rēs*	*rās*
			bherō	*bharāmi*
			reĝi̯o	*rajyāmi*
35.	l	l	*limpō*	*limpāmi*
			alpos	*alpas*
	l	r	*leksō*	*rakṣāmi*
			leloi̯ge	*rireca*
			plethetai̯	*prathate*
			k̂leu̯os	*śravas*
	lt	ṭ	*paltos*	*paṭas*
	lth	ṭh	*kulth*	*kuṭhāra*
	ln	ṇ	*pālnis*	*pāṇis*
	ls	ṣ	*lalsō*	*laṣāmi*

तत्सिद्धं संस्कृतभाषावस्थितानां हलां यथायोगं मातृभाषा-यामेताः प्रकृतय इति ॥ यथा—

Skt.	Idg.
k	*k*, *q*
kh	*kh*, *qh*
g	*g*, *gh*(—asp.), *g̑*, *g̑h* (—asp.), *g̑h*(*t*)
gh	*gh*, *g̑h*
ṅ	*ṅ*, *ṅ*(Velar)
c	*k*(*ĭ*, *ĕ*, *i̯*), *q* (*ĭ*, *ĕ*, *i̯*), *t*(*ke*)
ch	*sk̂*
j	*g*(*ĭ*, *ĕ*, *i̯*), *g̑* (*ĭ*, *ĕ*, *i̯*), *ĝ*, *ĝh* (—asp.), (*ñ*)*g*
jh	*ĝh* (in *ujjhitas*)
ñ	*ṅ*(*ge*), (*c*, *j*)*n*, *ñ*(*g*)
ṭ	*lt*, (*k̂*)*t*, (*s* > *ṣ*)*t*
ṭh	*lth*
ḍ	*ld*, *ĝ*(*bh*), *sd*, (*ĭ*, *ĕ*, *i̯*, *u̯*)-*z*-(*d*, *b*)
ḍh	*ldh*, *sdh*, *ĝht*
ṇ	*ln*, (*s* > *ṣ*, *r*, *r*)*n*
t	*t*, (*ā*, *ē*, *ō*)-*s*-(*s*)
th	*th*
d	*d*, *dh* (—asp.), *dh*(*t*), (*ă*, *ĕ*, *ŏ*)*zd*, *z*(*b*, *g*)
dh	*dh*, (*dh*, *bh*) *t*, (*q̑h*) *t*
	, *d* (*ṇ*), *m* (*t*, *r*)

Skt.	Idg.
p	*p*
ph	*ph*
b	*b*, *bh* (—asp.). *bh*(*t*)
bh	*bh*
m	*m*, *ñ̥*·(*k̑*, *ĝh*)
y	*j*, *i̯*
r	*r*, *l*
l	*l*
v	*u̯*, *v*
ś	*k̑*, *s*(—*s*, *k̑*)
ṣ	*ls*, *đ*, þ, (*ĭ*, *ŭ*, *i̯*, *u̯*, *r̥*, *r*)s, *k̑*(*t*), (*k̑*)s, (*k̑*)þ, (*ĝ*)*đh*, (*k*)*s*, (*k*)þ, (*q*)s, *q*(þ*h*), (*g*)*đh*
s	*s*
h	*bh*, *dh*, *ddh*, *ĝh*, *gh*(*ĭ*, *ĕ*, *i̯*), *gh* (*ĭ*, *ĕ*, *i̯*), γ
kṣ	*k̑s*, *k̑*þ, *ĝđh*, *ks*, *k*þ, *qs*, *q*þ*h*, *gđh*, (*ĭ*, *ŭ*, *i̯*, *u̯*, *r*, *r̥*)ss.

—⊶⊷—

॥ पदनिष्पत्तिविचारः ॥

MORPHOLOGY

Morphology नाम पदनिष्पत्तिविचारशास्त्रम् । तच्च प्राधान्येन भवति चतुर्धा—

1. Nominal morphology
2. Pronominal morphology
3. Numeral morphology
4. Verbal morphology.

१. नामवाचकपदनिष्पत्तिविचारः
२. सर्वनामनिष्पत्तिविचारः
३. संख्यावाचकपदनिष्पत्तिविचारः
४. धातुनिष्पत्तिविचारः—इति ॥

कानि नाम पदानि, कथं वा तेषामुत्पत्तिः ? अत्र Brugmann अभिप्रैति—सुप्तिङन्तानि पदानि, तानि च प्रकृतिमूलभूतधातूनां प्रत्ययमूलभूतधातूनां च मेलनेन निष्पद्यन्ते । यथाहि । मातृभाषायां तावत् (1) Predicative roots, (2) Pronominal roots, Demonstrative roots or symbolic elements इति धातवो द्विधाऽवलम्बिरे । तेषामभिवृद्धिकाले

उभावपि मिलित्वा एकपदत्वेनाभूताम् । क्रमेण चादिमो वर्धिष्णुत्वात्प्रकृतित्वेन, अन्तिमः क्रमशः क्षीयमाणत्वात्प्रत्ययत्वेन च विपरिणतः । द्वितीयभेदादेव सर्वनामानि संजातानि । तथा चादौ प्रकृतिप्रत्ययविभागो नासीत् । सर्वाः प्रकृतय एव । ताश्च स्वातन्त्र्येणैवार्थबोधिकाः । तासु काश्चन कालवशाद्व्यवहारवशाच्चापगतस्वतन्त्रभावाः क्रमेण परिक्षीणाश्च प्रत्ययशब्दव्यवहार्या अभूवन् । यथा द्वयसच् दघ्नच् मात्रच् काम्यच् जाहच् जातीयर् देशीयर् कल्प पाशप् रूपप् कल्पवादयः । इमे च पूर्वं स्वातन्त्र्येण अन्यार्थावबोधकाः । क्रमेण क्षीयमाणाः परमर्षिणा पाणिनिना सूत्रकाले प्रत्ययत्वेन नियमिता अर्थविशेषानवगमयितुमारब्धाः । पश्चात्संस्कृतभाषाया व्यवहाराभावात् तथैव व्यवतिष्ठन्ते । यथा—इन्द्रकल्पः अयस्पाशः इत्यादयः । अत्रेमे सादृश्यार्थविशेषबोधकाः । स्वातन्त्र्येणार्थावबोधकत्वं चैतेषां केशपाशः पाशः, पुराकल्पं कल्पः, पुत्रकाम्या काम्यं, इत्यादिषु स्पष्टमेव । दाता इत्यत्र दा इत्ययं यथा स्वातन्त्र्येणार्थबोधकस्तथा तृ इत्ययमपि । तस्य चायमर्थः—तरणम् अतीत्य गमनमिति । नहि लोके दानरूपेण दत्तस्य पुनर्ग्रहणं दृष्टम् । स चाद्य कालवशादपगतस्वतन्त्रभावः प्रत्ययत्वेनैव गम्यते । आङ्गलभाषायामपि *friendship* इत्यादौ *ship* प्रभृतीनां प्रत्ययत्वं लक्ष्यते. *kindly, manly* इत्यादिषु क्रमेणोपक्षीयमाणानां प्रकृतीनां प्रत्ययत्वम् । इण्डोजर्मानिक् भाषायां क्रियाविशेषणत्वेनावस्थितान्यपि पदानि संस्कृतभाषायां प्रत्ययत्वेन लक्ष्यन्ते । यथा—* *e-bherom* > Skt. *abharam*

इत्यत्र भूतकालवाची अडागमः. Schlegel प्रभृतयस्तु पदानां परस्परमेलने केषांचन व्यवहारवशात्कालवशाच्च प्राधान्यापगमेन प्रत्ययत्वेन विपरिणामः, न एव पाशवादय इति मन्यते ॥

॥ अथ प्रत्ययाः ॥
SUFFIXES.

प्रत्ययाश्च प्राधान्येन भवन्ति द्विधा—

१. प्रातिपदिकसिद्धये संयोज्यमानाः प्रत्ययाः
(Stem-forming suffixes)

२. पदनिष्पत्तये संयोज्यमानाः प्रत्ययाः ।
(Word-forming suffixes)

अनयोः क्रमात् Formative suffixes, Inflexional suffixes इति च नामान्तरमस्ति ।

तत्राद्यो द्विधा—(1) Primary suffixes कृत्प्रत्ययाः (2) Secondary suffixes तद्धितप्रत्यया इति ।

द्वितीयो द्विधा—(1) Case-endings (2) Personal or verbal endings. आद्याः सुपः, द्वितीयास्तिङः । पाणिनिस्तु मिलितं कुत्रचित् कृत्प्रत्ययत्वेन अभिप्रैति, यथा—क्तवतुप्रत्यये ॥

अत्रेदमवधेयम् । पाणिनिरपि प्रथमं प्रत्ययान् कृत्तद्धितरूपेण द्विधा विभक्तवान् । तस्य चायमाशयः, शब्दानां प्रातिपदिकत्वमात्रसंपादकाः धातोरनन्तरं प्रयोगयोग्याश्च कृतः । तेषां प्रयोगयोग्यतासंपादकाः कृदन्तादेव प्रयोगयोग्याश्च तद्धिताः । अत एव तस्मै प्रयोगाय हिताः तद्धिताः इत्यन्वर्थमपि तेषां नाम ॥

एवं कृत्तद्धितविभागो यः पाणिनिना कृतः सोऽसमीचीनः आधुनिकशाब्दिकरीत्या । तेनैव तद्धितत्वेन परिगणितानां केषांचित् अतथाकारित्वेनाव्याप्तेः । कृतो यथा प्रातिपदिकत्वमात्रसंपादकाः तथैव तद्धिता अपि । प्रयोगयोग्यतासंपादकास्तु सुपः तिङश्च । किंचैतेषां प्रयोगविषये यो नियम उक्तः सोऽपि, यञ् ईय पितृव्य इत्यादौ तद्धितदर्शनेन व्यभिचारदर्शनादसमीचीनः ॥

एकस्यैव कृत्प्रत्ययत्वं तद्धितप्रत्ययत्वं च लक्ष्यते । यथा व-र-कप्रत्ययानां अश्व छिद्र शुष्क, विधवा तमिस्र अन्तिक इति स्थलेषु क्रमश उभयरूपत्वम् । आदौ तद्धितप्रत्ययतयावस्थितानामिदानीं कृत्प्रत्ययत्वं च लक्ष्यते । यथा तव्य-अनीयरादयः । अतोऽस्मदुक्तनयेनैव विभागः कार्यः ॥

पुनस्ते द्विविधाः 1. Simple suffixes व्यस्ताः प्रत्ययाः 2. Compound or complex suffixes समस्ताः प्रत्ययाः । कृत्प्रत्ययमात्रावस्थाने आद्यः स्यात् । कृत्तद्धितयोरवस्थाने द्वितीयः ।

Brugmann पण्डितः Complex प्रत्ययानामुत्पत्तेः त्रीणि कारणानि पश्यति । तानि यथा—

1. सुबन्तरूपेषु प्रातिपदिकानामन्ताविपर्यासेनेमे भवन्ति प्रत्ययाः । तत्र हलन्तशब्दानाजन्तत्वेन भ्रमाद्विपरिणामेन जायमाना यथा—Avestic भाषायां

1. *bharant+o* प्रथमा विभक्तिः athematic.
2. *bharant+em* द्वितीया विभक्तिः athematic.
3. *bharante+he* षष्ठी विभक्तिः thematic.

अत्र *bharant* इति हलन्तात् द्वितीयैकवचने *em* इत्यस्य प्रत्ययत्वेऽपि *m* कारं तथा मत्वा शिष्टस्य प्रकृतित्वं मन्यमानाः ततोऽपि षष्ठ्येकवचने *he* इति प्रत्ययं प्रयुक्तवन्तः । अत्र प्रत्ययांशस्य प्रकृत्यंशत्वभ्रमः । राध् श्रुष् स्रव् इत्यादौ ध् स् व् प्रभृतीनां प्रत्ययत्वेऽपि विशिष्टस्य प्रकृतित्वं वैयाकरणा मन्यन्ते । एवं दन्तादिशब्देष्वपि लक्ष्यते । यथा * *od+ont* > Skt. √*ad+ant=adant.* इदं athematic. ततः पूर्वतनस्य अवर्णस्य क्रमादन्ते संयोजनेन *danta* इत्यभूत् । ततः स्वादिप्रत्यये दन्तः इत्यादिरूपाणि निष्पद्यन्ते । अस्यैवापचयावस्था *dat* इति । एवं √*bhad+ant* इति स्थिते अन्ते अवर्णयोजनेन *bhadanta* इति भवति । अत्र सर्वत्र Complex प्रत्यया व्यवतिष्ठन्ते । हलन्तशब्दानामजन्तत्वेन विपरिणामो भागुरिणाप्यभ्युपगतः । वाच्+आ=वाचा, निश्+आ=निशा, दिश्+आ=दिशा । तथा च वैयाकरणाः—वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः । आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥ इत्याहुः । पाणिनिरपि रोहन्त् वर्धन्त् इत्यनयोः रोहन्त वर्धन्त इति रूपमभिप्रैति ॥

द्वितीयं कारणम् । प्रकृतिप्रत्यययोर्मेलने संनिकर्षातिशयात् तयोः केषांचन वर्णानां लोपात्संमिश्रणाद्वा प्रकृतिसंबन्धिनोऽपि वर्णस्य प्रत्ययसंबन्धित्वेन भ्रमात्तेषामन्यत्र प्रत्ययत्वेन प्रयोगेण इमे भवन्ति । यथा तक्षन्+ई=तक्ष्णी । अत्र ईकारस्य प्रत्य-[illegible] यथा मन्वानाः पत्नी इत्यादावपि तत्त्वेन तं

प्रयुक्तवन्तः । एवं इन्द्राणी आचार्याणी इत्यादिषु आनुग्विषयेष्वपि सुधीभिरुन्नेयाः । अत्र प्रकृत्यंशस्य प्रत्ययांशत्वेन भ्रमः ॥

तृतीयं कारणम् । प्रकृत्यर्थस्य दृढतरत्वसंपादनाय समानार्थकप्रत्ययानामेकत्रैव द्वित्रिकृत्वः प्रयोगेण भवन्तीमे प्रत्ययाः । यथा—ज्येष्ठतमः पुरुषत्वता । आद्ये इष्ठ-तमयोः, द्वितीये त्वतलोः समुच्चित्य प्रयोगः । इमे च Complex प्रत्ययाः नेदानींतनाः, अपि तु इण्डोजर्मानिककालादारभ्यैव अवातिष्ठन्तेत्यभ्यूह्यते । अरित्रम् । अत्र *ter* प्रत्ययस्यापचयदशायां *tr* इत्यवस्थाने *a* इति प्रत्ययान्तरसंयोगे अरित्रमिति भवति । अत्र *tr-a-m* एतेषां समुच्चयेन Complex प्रत्ययो भवति ॥

Semantic रीत्या विविधा भवन्ति प्रत्ययाः । यथा कृत्तद्धितादयः । यद्यप्येकस्यैव प्रत्ययस्य भाषाभेदेनार्थभेदा लक्ष्यन्ते, एकत्र वानेकार्थत्वं च लक्ष्यते इति नैते विभागमर्हन्ति, अथापि अर्थविशेषमाश्रित्यैव विभागः क्रियते. *madhyas*. अत्र विद्यमानः यस् प्रत्ययः आदौ न तरवर्थकः, अपि तु कालक्रमेणैव । मधु इति प्रकृतिरेव comparative वाचकः । यद्यपि *er era tera* प्रत्ययाः कालेदशादिषु विद्यमानं तरतमभावमेव द्योतयन्ति तथापि आमतर इत्यादिषु जातिगुणक्रियास्वपि तं बोधयितुं प्रवृत्ताः । श्रेष्ठः वरिष्ठः इत्यादिषु आदौ पूरणार्थकस्थप्रत्ययः इदानीमुत्कृष्टार्थे प्रयुज्यते । तमप्रत्ययस्य नवम-सप्तम-दशमादिषु संख्यावाचकशब्देनैव पूर्वं संबद्धस्य देश-कालवाचकशब्दैः पश्चात्संबन्ध उदभूत् । उपमा इत्यत्र विद्यमानो मकारोऽपि तम-

प्रत्ययमकार एव । गत इत्यादिषु तप्रत्ययः कर्मार्थे । पूरणमित्यत्र णप्रत्ययः कर्मार्थे । दृश्यं यज्य इत्यादिषु यकारो योग्यार्थे । बहुल वृषल इत्यादिषु लप्रत्ययो न्यूनार्थकः । सनक अर्भक इत्यादिषु विद्यमानः कप्रत्ययो न्यूनार्थकः । स्वसृ पितृ भ्रातृ इत्यादिषु विद्यमानस्तृप्रत्ययः पूर्वं न कस्मिंश्चिदप्यर्थे, इदानीं बन्धुत्वावगमकः । वृषभ इत्यत्र भकारः प्राणित्वद्योतकः । पालनकर्तरि प्रयुक्तः पितृशब्दः इदानीं जन्यजनकभावसंदर्भमाश्रित्य सर्वत्र प्रयुज्यते । एवं करणवाचकस्य कर्तृवाचकत्वमपि । यथा—त्रायन्तां वो मधुरिपोः प्रपन्नार्तिच्छिदो नखाः इत्यत्र त्राणकरणनखाः त्राणकर्तृत्वेनाभिमताः । संहारार्थवाचकौ लकप्रत्ययौ प्रीतिवाचकौ लक्ष्येते । यथा—भानुलः, अर्भकः इति ॥

Adjective suffixes. इमे च नामशब्देषु आदौ विद्यमानस्य स्वरस्यान्यत्रापगमेन निष्पद्यन्ते । यथा— महस् greatness; महस् great. अपस् agility ; अपस् agile.

प्रत्ययानां कल्पितार्थत्वम् । पूर्वमन्यार्थबोधका अपि कालक्रमेणेदानीं भिन्नार्थबोधका लक्ष्यन्ते । इदानीं ये अर्था लक्ष्यन्ते ते इण्डोजर्मानिककालेऽप्यासन्निति न शक्यते निर्धारयितुम् । प्रत्ययाः प्रकृतिभिः सह यदा संबध्यन्ते तदा संबन्धविशेषात् नूत्ना अप्यर्थविशेषाः संजायन्ते । आहुश्च वैयाकरणाः— उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते । प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥ संस्कृतभाषास्थः अन् प्रत्ययः मातृभाषास्थ *en* प्रकृतिकः । स

च अक्षन्नित्यादौ उपयुज्यते । तस्य तत्रावयवद्योतकत्वम् । एवं शीर्षन् शब्देऽपि । एवमवस्थितस्य तस्य शरीरावयववाचकैः संयोजनात्पूर्वं तादृशार्थद्योतकत्वं नासीत् । अपि तु कालक्रमेण कल्पितमिति ज्ञायते । एवं आकारः स्त्रीलिङ्गद्योतक इदानीं लक्ष्यते । तत्त्वं च नास्य पूर्वमासीत्, परं तु मातेत्यादिषु आकारस्य स्त्रीत्वद्योतकत्वं दृष्ट्वा इतरत्राप्ययं तथात्वेनोपयुज्यते । ततः स्वभावेन यत्राकारान्तता दृश्यते तत्राप्याकारस्य स्त्रीत्वद्योतकत्वं कल्पयामासुः । एतेन लिङ्गं न विभक्त्याश्रयं, अपि तु प्रातिपदिकाश्रयमिति न्यायः सिद्धो भवति । वैयाकरणास्तावत् वृक्ष इत्यादौ पुंस्त्वद्योतकः, रमा धनं इत्यादिषु यथाक्रमं स्त्रीत्वनपुंसकत्वद्योतकश्च, कश्चन गुणविशेषोऽस्तीति मन्यन्ते । न तत्र समुचितानि सन्ति प्रमाणानि ; अचेतना अपि चेतनत्वभ्रमात् क्वचन स्त्रीलिङ्गा व्यपदिश्यन्ते । यथा लता तटी । एवं पुंलिङ्गा अपि, यथा वृक्षादयः । विश्वपा हाहा इत्यादिषु आदन्तत्वेऽपि न स्त्रीरूपोऽर्थः । स्पष्टमुत्तरत्र लिङ्गविचारप्रस्तावे ॥

Comparative suffixes. द्वयोरन्यतरस्मिन्नर्थे विहितानां प्रत्ययानां Comparative इति नाम । यथा—ईयस्-र-तरप् ॥

Superlative suffixes. बहुष्वन्यतमस्मिन्नर्थे विहितानां प्रत्ययानां Superlative इति नाम । यथा—इष्ठन्-तमप् ॥

एषामुत्पत्तिनिरूपणम्

ईयस्. * *medhi̯os* > Skt. *madhyas*. समग्रमिदं प्रातिपदिकं Comparative अर्थविशिष्टम् । पश्चात्तु तदेकदेशः *i̯os*

एव तथेति भ्रमः । स च परतस्तत्रैवार्थेऽन्यत्राप्युपयुक्तः । ततः पूर्वं इवर्णस्य योजने * *i-i̯os* > Skt. *i-yas* इति, तस्य दीर्घे च—ईयस् इति भवति ॥

र इत्ययं * *ro* प्रकृतिकः । यथा * *upe-ro* > Skt. *upa-ra*.

तरप् च * *dhero* प्रकृतिकः । यथा— * *n̥-dhero* > Skt. *a-dhara*. *a-dhara* इत्यस्य *dh* कारः इण्डोजर्मानिककाल एव *t* कारीभूतः । अत एव * *tero* प्रकृतिकोऽप्ययम् । यथा— * *en-tero* > Skt. *an-tara*. क्वचिच्च * *to*, *ro* इत्यनयोर्मेलनेनापि संस्कृते तर इति निष्पद्यते ॥

इष्ठन्. Skt. *varīyas*. * *i̯os* > Skt. *yas*. अस्य अपचयावस्था *is* इति. * *derke-to* > Skt. *darśa-ta*. पूर्वोक्त *is* इत्यस्य अत्रत्य *to* इत्यस्य च योगेन संस्कृते *iṣṭ(h)a* इति निष्पद्यते । * *nai̯disto* > Skt. *nediṣṭha*. *issimo* प्रकृतिकोऽप्ययं भवति ॥

तमप्. (1) *dek̑m̥-to* > *daśa-ta* (Ved.) * *upm̥mo* > Skt. *upama*. अत्र पूर्वावस्थितस्य *ta* कारस्य उत्तरत्र विद्यमानस्य *ma* कारस्य च योगेन निष्पद्यतेऽयम् ॥

(2) * *n̥-dhemo* > Skt. *a-dhama*. पूर्ववदत्रत्यस्य *dh* कारस्य *t* कारत्वेन विपरिणामेनाप्ययं निष्पद्यते । यथा—

* *entemo* > Skt. *antama*

(3) * *septm̥* + *mo* > Skt. *sapta-ma*. अत्रत्य *tm̥-mo* इत्यनयोर्मेलनेनापि तमप्रत्ययो निष्पद्यते । अयं च समानार्थक

Compound suffix इति ज्ञायते । यथा कतमप्रभृतयः । प्रथम इत्यत्र तु चतुर्थसादृश्येन थकारः । आङ्गलभाषायां तम-प्रत्ययसमानार्थकः *most* इति । तत्रापि प्रत्ययद्वयमेव ॥

त प्रत्ययः । अयं * *(derke)-to* प्रकृतिकः । श्रुतः स्तुतः शीतः इत्यादिषु केवलस्तप्रत्ययः. Diminutive रूपेण न्यूनार्थेऽप्ययमुपयुज्यते । यथा—देवता बन्धुता नग्नता । समूह (group) वाचकोऽपि कुत्रचित् ॥

म प्रत्ययः * *mo* प्रकृतिकः, *m̥* प्रकृतिकश्च । यथा—* *septm̥-mo* > Skt. *saptama*. यद्वा * *septm̥* इत्यत्र पूरणार्थकस्य *m̥* इत्यस्य द्वित्वे *septm̥m̥* इति भवति । ततश्चोत्तरत्र विद्यमानस्य *m̥* कारस्य अकारात्मना पूर्वत्र विद्यमानस्य *m* कारात्मना च विपरिणामेन *ma* निष्पद्यते । सप्तम इत्यत्र विद्यमानपूरणार्थकमप्रत्ययसादृश्येनैव इतरत्रापि मप्रत्ययः पूरणार्थे उपयुज्यते ॥

॥ असमाप्त्यर्थकाः प्रत्ययाः ॥

Infinitive suffixes.

इमे च इण्डोजर्मानिक्भाषायां धातुभ्यः परं प्रयुक्ता यादृशान् शब्दान्निष्पादयन्ति स्म, Root-noun संज्ञकेभ्यस्तेभ्योऽपि परतः द्वितीया-चतुर्थी-पञ्चमी-षष्ठी-सप्तमीविभक्तयो व्यवतिष्ठन्ते । अत्रेदं बोध्यम्—ऋग्वेदे ये तावत्प्रत्यया आधिक्येनोपलभ्यन्ते, न ते लौकिकसंस्कृते । लौकिके च येषामाधिक्येनोपलम्भस्तेषु पञ्चैव ऋग्वेदे वर्तन्ते. Infinitive अर्थकः

Dative प्रत्ययः ऋग्वेदे अधिकः । ब्राह्मणेष्वयं दुर्लभः । लौकिकसंस्कृते नैवास्ति ॥

१. पूर्वोक्तेषु प्राथमिकः द्वितीयाविभक्तिप्रतिरूपको द्विधा निष्पद्यते— धातोरुपरि अम्प्रत्यययोगेन तुंप्रत्यययोगेन च । आद्यस्योदाहरणम्—समिधम् । (अग्निं चलयितुम्) ; शुभ्रम् (प्रकाशितुम्) ; संपृच्छम् (प्रष्टुम्) । द्वितीयस्य यथा—दातुं प्रष्टुं अत्तुं कर्तुम् ॥

२. द्वितीयश्चतुर्थीविभक्तिप्रतिरूपकः एकारे ऐकारे वा समाप्तिमुपेयात् । आद्यस्योदाहरणम्—भुवे (भवितुं); ज्योक्च सूर्यं दृशे (द्रष्टुं) ; वाचे (वक्तुं) ; भियसे (भेतुं) ; चक्षसे (ख्यातुं) ; युधये (योद्धुं) ; दृश्ये (द्रष्टुं); पीतये (पातुं); कर्तवे (कर्तुं); गन्तवे (गन्तुं) जीवातवे (जीवितुं); दामने (दातुं); विद्मने (वेत्तुं); दावने (दातुं) । द्वितीयस्य यथा— मन्तवै (मन्तुं) ; एतवै (एतुं); इत्यै (एतुं); पिबध्यै (पातुं); ह्वयध्यै (ह्वातुं); गमध्यै (गन्तुं) ॥

३–४. तृतीयतुरीयौ पञ्चमीषष्ठीविभक्तिप्रतिरूपकौ असि तोसि वा समाप्तिमुपेयाताम् । आद्यस्योदाहरणम्—संपृचस् (संयोक्तुम्); निमिषस् (निमेषितुं) । द्वितीयस्य यथा— गन्तोः (गन्तुं) ; कर्तोः (कर्तुं, कुर्वन्नित्यपि) हन्तोः (हन्तुं, घ्नन्नित्यपि) अत्र शत्रर्थकत्वमपि ॥

५. अन्त्यः सप्तमीविभक्तिप्रतिरूपकः त्रिधा निष्पद्यते— १. धातोरुपरि इकारयोगेन । यथा—दृशि (द्रष्टुं); बुधि (बोद्धुं) । अत्रार्थस्य विपरिणामोऽप्यस्ति—दृष्ट्वा बुद्ध्वेत्यादि । २. धातोरुपरि

त्तरियोगेन । यथा—धर्तरि (धर्तुम्); कर्तरि (कर्तुं) ३. धातोरुपरि सनियोगेन । यथा—नेषणि (नेतुम्); गृणीषणि गातुम् ॥

तव्य प्रत्ययः । *teu̯, i̯o इत्यनयोर्मेलनेन अयं प्रत्ययो निष्पद्यते । यथा कर्तव्यप्रभृतयः ॥

अकच् । क प्रत्ययस्य अकारान्तेन योगे पुनः प्रकृति-प्रत्ययविभागकाले भ्रमात्प्रकृत्यंशस्यावर्णस्यापि कप्रत्ययेन समभि-व्याहारादुत्पद्यतेऽयम् । यथा सर्वकः ॥

क प्रत्ययः । अयं *qo प्रकृतिकः । अयं च प्रत्ययः प्रथमतः स्वार्थे, ततस्तुल्यार्थे, ततोऽल्पार्थे, ततोऽनुकम्पायां, ततः प्राशस्त्ये चेति क्रमेण ववृधे । यथा अश्वकप्रभृतयः ॥

लक प्रत्ययः । अल्पार्थकोऽयं ल, क इत्यनयोर्मेलनेन निष्पन्नः । यथा—वृषलकप्रभृतयः ॥

यु प्रत्ययः । अयं च पायुरित्यत्र यकारान्तात् उप्रत्यययोगे ततः प्रकृतिप्रत्ययविभागकाले भ्रमात् यु इति विभागेन निष्पन्नः । यथा मृत्युः । अश्वयुः । प्रथमत इच्छार्थेऽयं प्रयुक्तः । यथा—सर्वस्युः । ततः पूजार्थे—यथा देवयुः । तत आचारार्थे—यथा वीरयुः ॥

तसिल् । पञ्चम्यर्थेऽयं विहितः । अयं च ततः इतः इत्यादिसर्वनामशब्देष्वेव पूर्वमुपयुक्तः । क्रमेण तु मुखत इत्या-दावन्यत्रापि । ततष्टादित्यादिप्रयोगदर्शनेन तसिलन्तादपि विभ-क्तिरासीदिति ज्ञायते । 'पितुर्गरीयान्पिततो मातृतश्च । भयादंष्ट्रा-

*dei̯k > Skt. dek = give or show
*es > Skt. s = be (is)
*i̯o > Skt. ya = go
*tod > Skt. ti = he.
Skt. *dekṣyati.* = He is going to give (or show).

इदं च Agglutination, Composition or Coalescence theory इत्याख्यया व्यपदिष्टं मतं द्रढयति । आङ्गलभाषा-यामप्ययं समासो लक्ष्यते । यथा—*black-board; black-bird; grand-father; grand-mother.*

अत्र अस्फुटसमासाः (obscure compounds) केचन वर्तन्ते । समस्तपदेषु इयान्प्रकृत्यंशः इयान्प्रत्ययांश इति निर्धा-रयितुं त्रयः सन्ति हेतवः—प्रकृत्यंशस्य स्फुटं प्रतीतिः, प्रत्ययां-शस्य स्फुटं प्रतीतिः, एतादृशानुपूर्वीकस्य एतादृशोऽर्थ इत्यस्य स्फुटं प्रतीतिः । वक्ष्यमाणव्यतिरिक्तस्थलेषु एष्वन्यतमः स्यात् । वक्ष्यमाणस्थलेषु तु तदभावेन तानि Obscure compounds प्रच्छन्नसमस्तपदानीत्यभिधीयन्ते । यथा—

1. *bhiṣak*	4. *viṁśati*
2. *nīḍa*	5. *śata*
3. *śvaśura*	6. *pīḍa.*

१. एषु प्राथमिकः पूर्वं *abhi-ṣaj* इत्येवं स्थित्वा पश्चात् apharesis नियमेनावर्णस्यादौ विद्यमानस्य लोपे जस्य कुत्वे *bhiṣak* इत्येवं निष्पन्नः ।

२. द्वितीयस्तु *ni-sedo इत्येवं स्थित्वा पश्चान्नीड इत्येवं क्रमेणोत्पन्नः । क्रमस्य प्राकृप्रतिपादितः ।

३. तृतीयस्तु * _su̯e-k̑uro_ इत्येवं स्थित्वा श्वशुर इत्येवं पश्चान्निष्पन्नः ।

४. तुरीयस्तु * _du̯im-k̑m̥ti_ > Skt. _dvim-śati_ इत्येवं स्थित्वा पश्चात् apharesis नियमेनाद्यस्य दकारस्य लोपे तादृशः संपन्नः । अस्य च द्विगुणितदशत्वसंख्याऽर्थः । वि इत्यस्य व्यवयवत्वादेव एतादृशोऽर्थो लभ्यते । आङ्गलभाषायामस्य _twenty_ इति पर्यायपदम् । केचित्तु—विंशतिरित्यस्य इण्डोजर्मानिकभाषायां पूर्णा प्रकृतिर्न लक्ष्यते, शति इत्यस्यैव _k̑m̥ti_ इत्येवं सा लक्ष्यते । ततः पूर्ववर्तिनः कीदृशी प्रकृतिरिति न ज्ञायते, भाषान्तरेषु भिन्न-भिन्नत्वेन लक्ष्यमाणत्वात् । परं तु _u̯im_ इति स्यादित्यभ्यूहः । अत्रत्यो वकारः उभौशब्दे विद्यमानस्य उवर्णस्य _im_ इति अच्परकत्वेन व् इति विपरिणामाज्जातः । अत एव विंशतिरि-त्यस्य द्विगुणितदशत्वसंख्याऽर्थः । अथवा विषु इत्यत्र विद्यमानः विरेवायं स्यात् । तत्र विद्यमानस्य वि इत्यस्य द्वित्वार्थबोधकत्वेन पूर्वोक्तोऽर्थः संपद्यते—इत्यभिप्रयन्ति । त्रिंशत्सादृश्येन विंशदिति इकाररहितमप्यस्य रूपं भवति । पूरणार्थेऽयं विंश इति । विंशति-सादृश्येनैव त्रिंशत् चत्वारिंशत् इत्यादौ मकारः ।

५. पञ्चमस्तु दश-दश इत्येवं, दश-शत इत्येवं वा स्थित्वा पश्चात् शत इत्येवं निष्पन्नः । तत्राद्यो यथा—

* _dek̑m̥- dek̑m̥_ > * _k̑m̥-de_ > * _k̑m̥-te_ > Skt. _śata._

दशगुणितदशत्वसंख्या अस्यार्थः । सूक्ष्मेक्षिकया पर्यालोचने

शतमित्यस्यापि दशत्वसंख्यैवार्थः । दृश्यते चायं विंशतिप्रभृतिषु । कालक्रमेण तु दशगुणितदशत्वमेव तस्यार्थ इति निश्चितः ॥

द्वितीयो यथा—

* _dek̑m̥-k̑m̥to_ > * _(de)k̑m̥-(k̑m̥)to_ > * _k̑m̥ to_ > Skt. _śata._

केचित्तु—मातृभाषायामस्य * _dek̑m̥to_ इति प्रकृतिः । सा च Ablaut विपरिणामेन पूर्ववर्तिन एकारस्य, Aphaeresis नियमेन दकारस्य च लोपे संस्कृते तथा भवतीत्यभिप्रयन्ति । पूरणार्थेऽयं शततमः शतः इति ॥

६. षष्ठस्तु Idg. * _api-sedo_ इत्यस्मात्क्रमेण निष्पन्नः । * _api+sedo_ > *_pi+sdo_ > Pr. Ar. _pi-zda_ > Skt. _pīḍa._

Jespersen तावत्सर्वानपीमान्विषयानुच्चैः परिजहास, विशिष्य च शतोत्पत्तिनिरुक्तिम् । केवलस्य मातृभाषास्थस्य *_k̑m̥tom_ पदस्यैव संस्कृते _śatam_ इति रूपसंभवे किमनेनोपहा-सास्पदेन अकाण्डताण्डवितेनेति तदाशयः ॥

Morphology रीत्या चतुर्धा भवन्ति समासाः—

. सुबन्तानां समासः, सुपो लुक् च ।

. अव्ययानां पदान्तरैः समासः (अव्ययीभावः) ।

. ये तावत्पूर्वं कालवाचका देशवाचका वा भूत्वा (Adverbs of time and place) पश्चात् उपसर्गाः (Prepositions) भवन्ति तेषां समासः । ते च विभक्तिप्रतिरूपकाः स्युः ।

. सुबन्तानां समासः, सुपोऽलुक् च (अलुक्समासः) ।

क्रमेणोदाहरणानि—

आद्यस्य यथा—

Skt. *rājapuruṣaḥ* ; *unmanāh* ; *yuktāśva* ; *māndhātā.*

Skt. *dvipāt* *śatapāt* *nāvāja*

Lat. *bipes* *centipes* *navigo.*

द्वितीयस्य यथा—

Skt. *amṛtas* Lat. *amrotos* Eng. *ambrosia.*

Skt. *sāmikṛta* ; Skt. *anāptas* Lat. *ineptus* ;

Skt. *anaśva* ; Skt. *durmanas* Lat. *dusmenes.*

तृतीयस्य यथा—

Skt. *pratyakṣam* ; *atimātram.*

Skt. *apihitas* Lat. *epithatos.*

अत्रत्याधिः पूर्व देशवाचकोऽभूत् ।

तुरीयस्य यथा—

Skt. *dvādaśa* Lat. *duodecim.* अत्र औस्थाने द्वित्वसंख्यावबोधकस्य आकारस्य श्रूयमाणत्वेन अलुक्समास एवायम् । यथा वा—

trayodaśa ; *dāsyāḥputra* ; *kaṇṭhekālaḥ* .
śunaśśephaḥ ; *yudhiṣṭhiraḥ* ; *vācamindhas*
dūresrutas ; *vācaṁyamas.*

पाणिनिस्तावत् कण्ठेकाल इत्येवमादिषु कुत्रचिदेवालुक्समासमङ्गीकरोति । द्वादश इत्यादिषु न । तत्र औकारस्थाने आकारो विहितः । एवं वनस्पतिः परस्परं अन्योन्यं इत्याद्यूह्यम् । एते च ब्रह्मणस्पतिसादृश्येन निष्पन्ना इति केचित् ॥

Semantic रीत्या समासाश्चतुर्धा भवन्ति । तादृशविभागे च भवन्ति नियामकाश्चत्वारः—

1. Subordination उत्तरपदार्थप्राधान्यं, तत्पुरुषे द्विगौ च ।
2. Co-ordination उभयपदार्थप्राधान्यं, द्वन्द्वे एकशेषे च ।
3. Epithetisation अन्यपदार्थप्राधान्यं, बहुव्रीहौ ।
4. Non-Epithetisation पूर्वपदार्थप्राधान्यं अव्ययीभावे कर्मधारयोऽप्यत्रान्तर्भवति ।

पाणिनिप्रोक्ताः सर्वेऽपि समासा यथायोगमेष्वन्तर्भवन्ति । आहुश्च वैयाकरणाः—'समासश्चतुर्धा इति प्रायोवादः' इति ॥

॥ तत्पुरुषः ॥

Subordinate Compounds.

तत्पुरुषश्च Brugmann मतेन षोढा भवति—

१. समस्यमानानां नामपदत्वेन
२. पूर्वपदस्य द्वितीयाद्यन्तत्वेन
३. पूर्वपदस्य विशेषणवाचकत्वेन
४. पूर्वपदस्य संख्यावाचकत्वेन
५. समस्यमानानां विशेषणवाचकत्वेन
६. उत्तरपदस्य कृदन्तत्वेन—इति ॥

द्वितीयविभाग एव द्वितीयादितत्पुरुषाः सर्वेऽन्तर्भवन्ति ॥

क्रमेणोदाहरणानि—

1. Skt. *rājarṣiḥ* Gk. *iatro-mantis*
2. " *mātṛ-ṣvasar* " *patr-adelsos*

... 3. Skt. *adharahanus* Lat. *plēni-lūninum.*
4. " *saptarṣayas* " *tri-noctium*
" *trirātram*
5. " *tāmra-dhūmras* Gk. *ochrō-xanthos*
6. " *vedavid* Lat. *jūdex* Eng. *judge.*

॥ द्वन्द्वः ॥

Co-ordinate Compounds.

द्वन्द्वश्च न मातृभाषायामवस्थितः. Primitive Aryan भाषायां द्वन्द्वोऽयमासीन्न वेति निश्चयेन वक्तुं न शक्यते । पश्चात्तु Aryan भाषासु नूत्नतयोत्पन्नः । तत्रापि संस्कृतभाषायामेवास्याधिक्यम् । तत्र च वेदकालादनन्तरमेव महत्यस्याभिवृद्धिः संजाता । कथं तर्हि वेदे मातृभाषायां च द्वादशेत्यादि ? उच्यते । तत्र समास एव नास्ति । द्वित्वादिद्योतकाऽकारादीनां श्रूयमाणत्वेन व्यस्तान्येव तत्र पदानि । त्रयोदशेति निष्पत्तावयं क्रमः—

* *treịos-deḱm̥ = treị-*[(*os-d*) > (*oz-d*) > (*od-d*) > (*ō-d*)]*-eḱm̥* > Skt. *trayodaśa.*

समासान्तरापेक्षया प्राधान्यं द्वन्द्वस्यैव, उभयपदार्थप्रधानत्वात् । 'अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च' इति भगवतो वचनमप्यस्योपष्टम्भकं भवति ॥

द्वन्द्वोत्पत्तौ च कारणद्वयमस्ति—

Juxtaposition. सुबन्तानां समुच्चित्योच्चारणम् । यथा धवखदिरौ । द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ, दिवस्पृथिव्यौ । द्यौश्च भूमिश्च द्यावाभूमी । द्यौश्च क्षमा च द्यावाक्षमे ॥

॥ बहुव्रीहिः ॥

Epithetised Compounds.

अत्र समस्यमानाः पदार्था अन्यपदार्थप्रधानाः । यथा—पीताम्बरादयः । अयं च सर्वास्वपि भाषासु लक्ष्यते । यथा—

Idg.	Skt.	Gk.	Eng.
* *dusmenes*	*durmanas*	*dusmenēs*	*evil-minded*

Eng. *red-coat* = one who wears a red coat.

॥ कर्मधारयः ॥

अत्र समस्यमानाः पदार्था न पूर्वत्रेवान्यपदार्थप्रधानाः । अस्मादेव बहुव्रीहिरुत्पन्न इति Brugmann अभिप्रैति । अत्र चोपष्टम्भकानि बहूनि सन्ति प्रमाणानि । पीतं च तत् अम्बरं च पीताम्बरं, पीतमम्बरं यस्य सः पीताम्बर इत्यादयः । 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः' इत्यादिवैयाकरणोक्तिरप्येनं पक्षं कटाक्षयति । विरोधोऽप्यस्य क्वचन लक्ष्यते । यथा—बहुधन इति वक्तव्ये बहुधनीति प्रयुक्तं भगवता शेषेण । अयं च विरोधो न पूर्वोक्तस्य बाधक इति Brugmann आशयः ॥

पक्षमिमं Wackernagel नाङ्गीकरोति । बहुधनीत्यादिरूपदर्शनमेव मुख्यतयाऽत्र हेतुर्भवति. Appositional use नाम समानार्थकप्रयोगः । एतस्मादेव बहुव्रीह्युत्पत्तिः । संस्कृतेऽपि 'उरुः कक्षो न (इव) गाङ्ग्यः' 'देवास्त्वेन्द्रज्येष्ठाः' इत्येवं लक्ष्यते । पूर्वत्र बहुव्रीह्यर्थः । द्वितीये इन्द्रज्येष्ठा देवा इत्यर्थः । अतोऽस्मादेव बहुत्पत्तिरिति सोऽभिप्रैति ॥

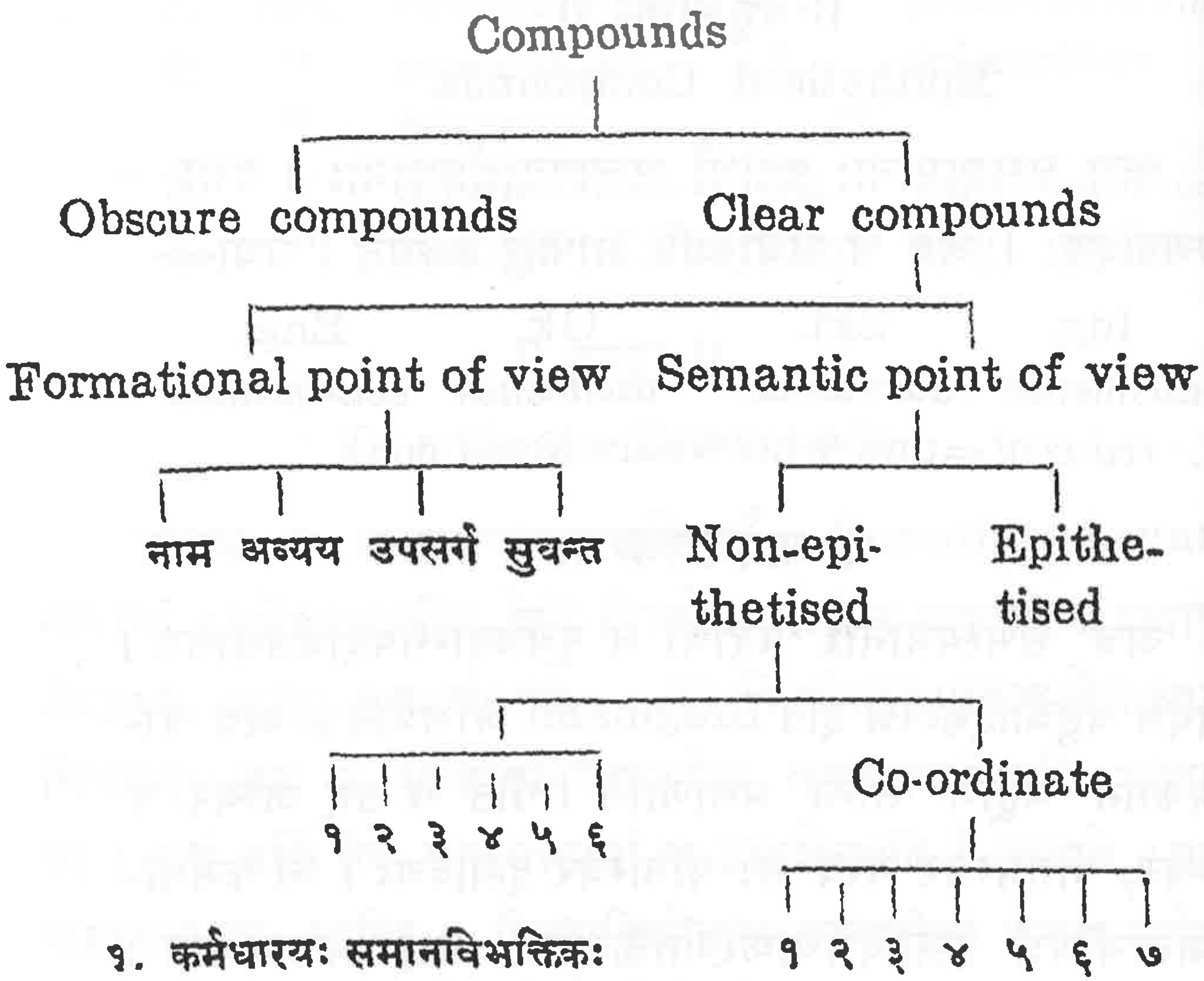

१. कर्मधारयः समानविभक्तिकः
२. तत्पुरुषः विभिन्नविभक्तिकः
३. कर्मधारयः विशेपणपूर्वपदकः
४. द्विगुः संख्यापूर्वकः
५. कर्मधारयः विशेपणोभयपदकः
६. उपपदसमासः (नाम, धातु, कृत्)

द्वन्द्वे १. उभयत्र समस्यमानपदयोः स्वरविभक्त्योः सद्भावः ।
२. अन्तिम एव नव्यविभक्तियोगः
३. प्रथमे स्वरलोपः
४. प्रथमे विभक्तेरपि लोपः
५. वहुवचनप्रत्ययोजनारम्भः
६. पञ्चमावस्थाया अभिवृद्धिः
७. समाहारैकत्वप्राप्त्या समासस्योन्नतदशाप्राप्तिः ॥

Macdonell तावत्समासमन्यथा विभजते । यथा—
1. Verbal compounds 2. Nominal compounds इति ।

प्राथमिके क्रियापदोपसर्गक्रियाविशेपणानां समासः । यथा—अरम् at hand, आविः openly. अन्यदूह्यम् ॥

द्वितीये तत्पुरुषादीनामन्तर्भावः । स च पोढा—

1. Co-ordinative compounds उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः ।
2. Determinative compounds उत्तरपदार्थप्रधानः तत्पुरुषः कर्मधारयश्च ।
3. Possessive compounds अन्यपदार्थप्रधानो वहुव्रीहिः ।
4. Governing compounds यत्रादौ Prepositions (उपसर्गाः) or verbal nouns (गच्छन्नित्यादयः) उत्तरत्र च सुबन्तानि । अत्रोत्तरपदार्थस्य पूर्वपदार्थोपसर्जनत्वम् ।
5. Syntactical compounds विरलविरलोऽयं वाक्यावयवघटितसमासः ।
6. Iterative compounds यत्र सुबन्तादीनां पुनरावृत्तिः ॥

१. आद्यो यथा—धवखदिरौ, रामकृष्णौ ।

२. द्वितीयो द्विविधः । यथा—

1. Dependent Determinatives
   तत्पुरुषः । यथा—राजपुरुषः शङ्कुलाखण्डः ।
2. Descriptive Determinatives.
   कर्मधारयः । यथा—पुरोहितः, पुनर्नवः, स्वायंभुवः ।

३. तृतीयो द्विधा—

1. कर्मधारय Possessives—समानाधिकरणबहुव्रीहिः

2. तत्पुरुष Possessives—व्यधिकरणबहुव्रीहिश्च ।

कर्मधारयस्य बहुव्रीहित्वेन विपरिणाम आद्यः । तत्पुरुषस्य तत्त्वेन विपरिणामो द्वितीयः । आद्यस्योदाहरणम्— पीताम्बरः, चित्रगुः । द्वितीयस्य यथा रायस्कामः, देवयोनिः इति ॥

४. तुरीयो द्विधा—निपातपूर्वकत्वेन कृदन्तपूर्वकत्वेन च । आद्यो यथा—अतिरात्रम् अनुकामम् ।
द्वितीयो यथा—तरद्वेषः, जमदग्निः (अग्निं गच्छति), भरद्वाजः । बहुव्रीहावयमन्तर्भावयितुं शक्यः ॥

५. पञ्चमो यथा—यद्राध्यम् । यावत्संपादनीयमित्यर्थः । येयजामहाः=ये यजामहे इत्यारभ्यमाणानि वाक्यानि ॥

६. पष्ठो यथा—मन्दं मन्दं, धावं धावं, खिन्नः खिन्नः ॥

अयं च भेदः सप्तधा भवति । यथा—

1. Noun	यथा	अहरहः, दिवेदिवे
2. Adjective	”	पन्यं पन्यं (पुनः पुनः स्तुत्यं)
3. Pronoun	”	यद्यत्
4. Number	”	पञ्च पञ्च
5. Adverb	”	अद्याद्य (प्रतिदिनमित्यर्थः)
6. Preposition	”	प्रप्र
7. Verb	”	पिव पिव, गच्छ गच्छ ॥

Macdonell विमर्शकदृष्ट्या समासविभागः ।

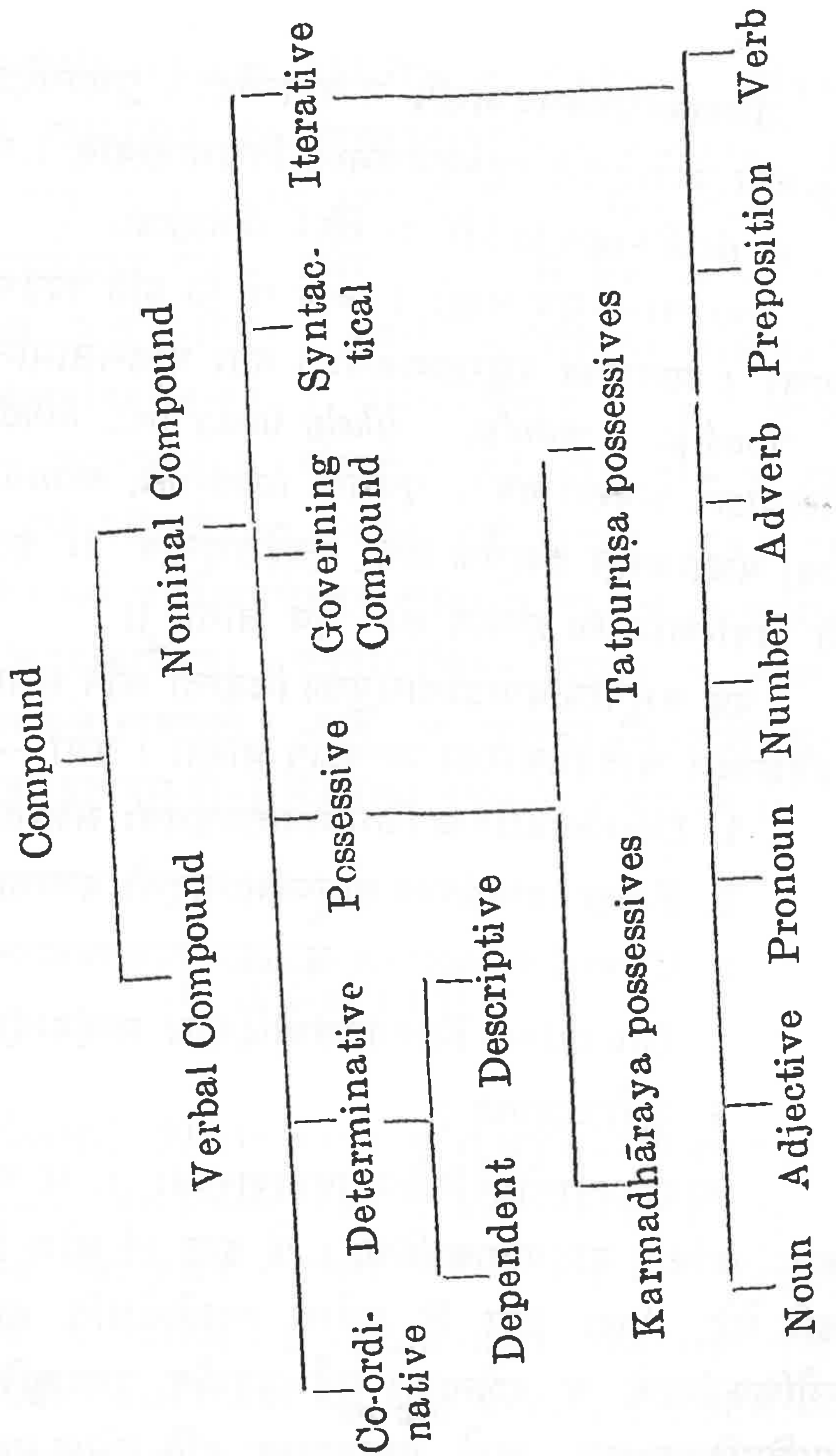

समस्तपदपृथक्पदयोरपि न महान्भेदः । पृथक्पदेऽपि सूक्ष्मेक्षिकया पर्यालोचने बहुपदमेलनस्य विद्यमानत्वात् । यथा—

* *dei̯k̑+es+i̯o+ti* > Skt. *dekṣyati.*

यथा वा—गुप् धातुः । अयं गो पा इति पदद्वयमेलनेन निष्पन्नः । आदावस्य पशुरक्षणमर्थः । ततः पालनसामान्यम् ॥

loudly, manly, likely (may be), *kindly* इत्यादयोऽपि समस्ता एव । पूर्वमेते *loud-like, man-like* इति स्थित्वा पश्चात्क्रमेण इवार्थक *like* एकदेशभूतस्य *li* इत्यस्य *ly* इति विपरिणामे *ke* इत्यस्य लोपे चैवं जाताः ॥

एवं बभूवेत्यादयोऽभ्यासयुक्ता लिडन्ता अपि समस्ता एव। आदिशब्देन चात्रैवंप्रकारका अन्येऽपि ग्राह्याः । यथा—

1. Desideratives जिगमिषतिप्रभृतयः सन्नन्ताः ।
2. Frequentatives तोष्टूयमानादयो यङन्ताः ।
3. Causative aorists अचीकमतप्रभृतयश्चङन्ताः ।
4. Intensives नित्यवीप्सयोर्द्विरुक्ता मन्दंमन्दंप्रभृतयः ।
5. जुहोत्यादयश्च ॥

आदावभ्यासोऽर्थविशेषद्योतनायारब्धः । स च नेदानींतनः, अपि तु मातृभाषाकालिकः । 'हे इन्द्र त्वं सोमं पिब पिब' इति वेदे, 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत' इति लौकिकसंस्कृते च दर्शनात् । पूर्वं पदस्यैव पुनरावृत्तिः, ततः प्रातिपदिकमात्रस्य, अथो धातुमात्रस्य इति क्रमेण एकाच्क एव स पर्यवसन्नः । सुप्तिङन्तरूपपदानां जायमानायाः पुनरावृत्तेः

Reduplicatio Integra इति नाम । पदैकदेशस्य प्रातिपदिकमात्रस्य धातुमात्रस्य वा जायमानायास्तस्याः Reduplicatio Mutila इति च । पदस्य पुनरावृत्तिर्यथा—दिवे दिवे, पिब पिब । एकदेशस्य यथा—मर्मरः घर्घरः शिशिर इति । क्रमश एकाच्कस्य यथा—रिरेच । अयं चाभ्यासस्तत्तत्स्थलविशेषेषु भिन्नभिन्नानर्थानवगमयति । यथा—पचति पचति, भुक्त्वा भुक्त्वा । आभीक्ष्ण्यमत्र द्योत्यते । वृक्षं वृक्षं इति वीप्सा । परि परि इति परिवर्जनम् । गतगतः इति पीडा । पटुपटुः इति सादृश्यम् । एवं बहुत्रास्यार्थभेदने सामर्थ्यमस्ति । बभूवेत्यादिष्वभ्यासो भूतकालावेदकः । एतेनाभ्यासस्य कालस्य च संबन्धः कश्चनास्ति इति विज्ञायते । अयं च संबन्धो नानादिसिद्धः । आह, वेद, इत्येवमादीनां लिड्रूपाणां वर्तमानेऽपि दर्शनात् ॥

॥ शब्दाधिकारः ॥

शब्दनिर्वचनं (Declensions) द्विधा भवति—अजन्तहलन्तभेदेन (Vowel declensions and Consonant declensions). नामपदानां विशेषणानां चैतत्संभवति । तच्च प्रातिपदिकानां विभक्तीनां च मेलनेन । कृदन्तास्ताद्धितान्ताः केवलाश्चार्थवन्तः शब्दाः प्रातिपदिकानि भवन्ति । आह हि भगवान् पाणिनिः—'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति ॥

॥ विभक्तयः ॥

CASES

मातृभापायामारम्भावस्थायां बह्वयो विभक्तय आसन् । चरमावस्थायां तु सप्त अष्टौ वा । ताश्च किंरूपाः किमर्थका इत्यादि विशिष्य न ज्ञातम् । भापाशास्त्ररीत्या तासां तत्तद्भापासु अवस्थानविपये परं किंचिज्ज्ञायते ।

१. संस्कृते सप्त विभक्तयः । या हि वैयाकरणैः स्वादि-प्रत्ययत्वेनाभिमन्यन्ते । इमा मातृभापायामप्यासन् ।

२. ग्रीक्भापायां तृतीया-सप्तमी-वर्जं पञ्चैव विभक्तयः । तयोश्चतुर्थ्या चारिताथ्र्यम् ।

३. बाल्टिकूस्लवोनिक्भापायां पञ्चमीवर्जं पड्विभक्तयः । तस्याः षष्ठ्या चारिताथ्र्यम् ।

४. जर्मानिक्भापायां प्रथमा द्वितीया चतुर्थी षष्ठी इति चतस्र एव विभक्तयः । इतरास्तु उपसर्गविधयाङ्गीकृताः ॥

संस्कृतभापावस्थितासु विभक्तिपु काश्चन सर्वनामस्थानानी-त्युच्यन्ते । ताश्चानपुंसकाः सु औ जस् अम् औट् च । अपरा असर्वनामस्थानानि । यदाह पाणिनिः—'सुडनपुंसकस्य' इति । सर्वनामस्थानानां Strong cases इति नाम । असर्वनामस्था-नानां तु Middle cases इति । आस्वपि gradation भवति ॥

विभक्तयः कथं निष्पन्ना इति विपये इदं युक्ततरं भाति । पूर्वं विभक्त्यर्थवाचकानि पदान्येवासन् । तानि च कालान्तरे स्वावयव-ात्रशेषाणि सन्ति प्रत्यया इत्यभिधीयन्ते । यथा—हस्तावित्यादौ ूर्वं हस्त उभौ इत्येवमासीत्प्रयोगः । इदानीं तु हस्तावित्येव । पामवयवा अपि सत्यो विभक्तयः 'यः शिष्यते स लुप्यमानार्था-भिधायी' इति नयेन तत्तदर्थविशेषानवगमयन्ति । इमाश्च विभक्तयो ैयाकरणैरर्थानुसारेणैव कल्प्यन्ते, नाकारानुसारेण । भिन्नाकृतिका प्यर्थैक्यादेकविभक्तित्वेन गण्यन्ते काश्चन । यथा—मत्यां मता-वित्यादिषु आम् औ । एकानुपूर्वीका अपि अर्थभेदेन भिन्नविभक्ति या गण्यन्ते । यथा प्रथमाद्वितीययोर्द्विवचने औ । यथा च तीयापञ्चमीचतुर्थीषु द्विवचने भ्याम् । पष्ठीसप्तमीद्विवचनयो-था ओस् । चतुर्थीपञ्चमीबहुवचनयोश्च यथा भ्यस् । संस्कृत-भापायां 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नापि प्रत्ययः' इति नियमभङ्गभिया कुत्रचित्स्थलेषु विभक्तीर्विधाय ततो भापान्तरानु-गुण्यसंपादनार्थमिव लोपं विदधाति पाणिनिः 'एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः' पड्भ्यो लुक्' इत्यादिना । तत्र स्थलेषु प्रकृतय एव अभिमतानर्था-बोधयन्ति । उच्चैस् नीचैस् इत्यादिपु स् विभक्तेर्विद्यमानत्वेऽपि विभक्त्यर्थो न दृश्यते । उपसीत्यादौ सप्तम्यर्थबोधकप्रत्ययस्या-भावेऽपि सोऽर्थ उपलभ्यते । अतो विज्ञायते भापाया आरम्भकाले ुनर्थप्रतिपादनाय न सुप एव नियमेनापेक्षिता इति । 'विचक्षातः ारकाणि भवन्ति' इति वैयाकरणवादोऽप्यस्योपोद्बलक इति चनाभिप्रयन्ति ॥

॥ लिङ्गानि ॥

GENDERS

मातृभापायामपि लिङ्गान्यासन् । आदौ नपुंसकलिङ्गमेवासीत् । तच्च Conceptional Neuter स्यात् इति केचित् ॥

अपरे त्वेवम् । प्राचीन आर्यन्-सेमिटिक्-भापादिपु शाब्दलिङ्गानि वर्तन्ते । यतः मातृभापायामपि तथैवेत्यनुमातुं पार्यते । शाब्दलिङ्गानां चरितं प्रति तु विद्यते विप्रतिपत्तिः शाब्दिकसमये । आर्यन्वंशे अन्यकालावच्छेदेन लिङ्गद्योतकाः प्रत्ययाः पार्थक्येन नावर्तन्त. Agglutinative भापास्विव स्तनकेशलोमशत्वादिप्रयुक्तलौकिकलिङ्गप्रक्रियया अर्थगतमेव लिङ्गमासीत् । त्रिपु लिङ्गेपु सरूपाणां सर्वनाम्नां बुद्धिस्थतत्तद्व्यक्तिज्ञानेन यथा लिङ्गनिश्चितिः, तथैव नामवाचकशब्दानामपि । अनागरिको जनः प्रकृतिविपयान्सर्वानपि चेतनानेव प्रायशः पश्यतीति, नामवाचकशब्दान् तादृशचेतनलिङ्गानुगुणमेव तद्वाचकसर्वनामलिङ्गसदृशं व्यवहारेऽपि लिङ्गितान्करोति पुंस्त्वेन स्त्रीत्वेन वेति श्लिष्टमिव प्रतिभाति । तादृशलिङ्गनं च अन्ताविशेपेण ऋकारान्तेपु मातृपितृभ्रातृस्वस्रादिशब्देपु, ईकारान्तेषु सेनानीसुधीप्रभृतिशब्देपु, आकारान्तविश्वपादिशब्देपु चावश्याभ्युपेयमेव । तथैव ग्रीक्-लेटिन् भापयोः पुंवाचकत्वेनाभिमतौ *os*, *us* अन्तौ पूर्वं तादृशलिङ्गानवच्छेदकावास्ताम् । अतः इण्डोजर्मानिक्भापासु सर्वत्रादौ शाब्दलिङ्गप्रक्रियाभाव ऊह्यते ॥

गलति काले क्रमशः लिङ्गफाक्किकं शब्दनिकुरुम्बं परस्परव्यावृत्तं समजनि । तादृशशब्दानामन्तानि यदृच्छया तत्तल्लिङ्गबोधकत्वेन च पर्यकल्प्यन्त । नामवाचकशब्दाश्च *i*, *i̯a* कारान्ताः प्रथमतः स्त्रीव्यक्तिषु प्रयुज्यमानाः स्त्रीलिङ्गद्योतका बभूवुः, यदनन्तरमातिदेशिकस्वभावेन *i*, *i̯a* कारान्तशब्दाः प्रायशः स्त्रीलिङ्गत्वेन क्रोडीकृताः, *a*, *o* कारान्ताः पुनर्नामवाचकाः पुंलिङ्गत्वेनेति दिक् । एवं लौकिकमवयवसंस्थानप्रयुक्तलिङ्गं शब्दप्रपञ्चे शाब्दलिङ्गत्वेन (grammatical gender) संक्रान्तम् । सर्वनाम्नां पुनः तादृक्षता सिद्धैवेति प्रतिपादितमधस्तात् । एवं चेतनीकरणं प्रकृत्यंशानां साजात्यनियमोपोद्बलितं पदजालेषु लिङ्गद्वैविध्यमेव संपादयामास स्त्रीत्वेन पुंस्त्वेन वेति Semitic भापासु अत्रैव विश्रान्तिः । आर्यन्भापासु पुनः स्त्रीत्वपुंस्त्वानवच्छेदकान्यपि कानिचन पदानि शिष्यन्ते स्म । पदानां परस्परान्वयपरीक्षायां लिङ्गादिसामानाधिकरण्यनिबन्धनं नपुंसकमपि लिङ्गत्वेन व्याकरणे उद्बभूव । तथा च तादृशलिङ्गेषु शब्दा विभक्ता इति ॥

Brugmann विमर्शकस्तु—शाब्दलिङ्गस्य लौकिकलिङ्गस्य च न प्रयोज्यप्रयोजकभावः संबन्धः । स्त्रीव्यक्तिवाचकेष्वपि शब्देपु लिङ्गान्तरदर्शनात् । कथं पुनः प्रत्ययानां लिङ्गद्योतकता ? *mama* (माता), *gena* (नारी) इत्यादिपु स्त्रीवाचकानामकारान्तदर्शनात्तत्सादृश्येन तादृशान्तानां स्त्रीलिङ्गसंक्रान्तिः, *iə* or *i* कारान्तशब्दानां पुनः स्त्रीशब्दसाजात्येन * *u̯l̥qi* इत्यादाविव स्त्रीलिङ्गं स्यात्—इति । तत्कल्पमेव Bleek विमर्शकोऽप्यङ्गीचकार ॥

a. *i* कारान्तशब्दास्तावत्स्त्रीलिङ्गा एव वर्तन्ते, तत्साजात्येन तादृशान्तानि शब्दान्तराणीति Brugmann मतं न समीचीनमिव प्रतिभाति. *a*, *i* कारान्ताः शब्दा भूयिष्ठतया स्त्रीलिङ्गा इति प्रदर्शयितुं न पार्यते, येन तत्साजात्येन शब्दान्तराणि स्युरित्यध्यवसीयेत । किंच *a*, *i* कारान्ताः शब्दाः स्त्रीलिङ्गा इति वक्तुं न शक्यते, यावदन्यलिङ्गा अपि तदन्ताः शब्दाः परश्शतम् । इत्येवमादयो दोषाः सन्त्यत्रेत्यन्यत्र विस्तरः ॥

Jacobi पुनः सर्वनामतो लिङ्गसंभवं तर्कयति । तदर्थं च द्राविडीभाषातः संगानमपि क्रोडीकरोति । अत्रापि न किमप्यानुगत्यं वयमध्यक्षयामः । अतश्च लिङ्गचरित्रनिर्वचनमनिर्वचनीयमेवेति प्रतिभाति ॥

Otto Jespersen पुनः शाब्दलिङ्गसंभूतेरनिर्वचनीयतामभ्युपगच्छन् *i* कारान्तस्त्रीलिङ्गविषये एवमभिप्रैति. *i* कारः weak vowel, स्वल्प-दुर्बल-अवल-विलासिव्यक्तिषु संबद्धो दरीदृश्यते । यथा—*little*, *petit*, *piccolo*, *piccino*, *magy*, *kiss*, *we*, *tiny* (by children often pronounced *teeny*), *slim*, Lat. *minor*, *minimus* Gk. *mikros* Skt किंचित् ईषत् स्त्री—इत्येवमादिषु. *i* कारश्च क्षयिष्णोः प्रत्ययस्य शेषतया प्रतीयते । यथा—Eng *y=ie* (*bobby*, *baby*, *auntie*, *birdie*), Dutch *ie*, *je*, *koppie* (little hill) Goth. *ein—gumein* (little man) Eng. *kin*, *ling* Span. *ico-ito-illo*. तानवम् आवल्यं च प्रायेण स्त्रीधर्माविति *i*-कारश्च स्त्रीत्वद्योतकः

स्यात् । अत एव संस्कृतभाषायामपि *vṛkī*, *tanvī*, *naptrī* इत्यादावपि इकारः संगच्छत इति ङीबन्तेषु Jespersen मतस्य जातुचित्सांगत्येऽपि टाबाद्यन्तेषु तस्य खसूचित्वं निश्चप्रचम् ॥

पाणिनीयास्त्वत्र—

स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः ।
उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥

इत्येवमाद्यवयवसंस्थानविशेषनिबन्धनं स्त्रीपुंसयोर्लिङ्गं, तदभावे तदुभयोरन्तरं तन्नपुंसकमिति लक्षणलक्षितं लौकिकं लिङ्गम् । तदिदं शब्दशास्त्रे नोपयुज्यते, यतस्तस्याचेतने खट्वा-मालादौ वाधात् स्त्रीप्रत्ययानापत्तेः, दारानित्यादौ च 'तस्माच्छसो नः पुंसि' इति पुंलिङ्गद्योतकनत्वदर्शनाच्च । परं त्वत्र सत्त्वरजस्तमसां प्राकृतगुणानां वृद्धिः पुंस्त्वं, अपचयः स्त्रीत्वं, स्थितिमात्रं नपुंसकत्वमिति केचित् । अत एव उत्कर्षापकर्षसत्त्वेऽपि स्थितिमात्रमादाय सामान्ये नपुंसकमिति प्रवादः । उत्कर्षापकर्षसाम्यात्मकावस्थात्रयसाधारणं स्थितिमात्रं च केवलान्वयि । अयं पदार्थः, इयं व्यक्तिः, इदं वस्तु इति व्यवहारस्य सार्वत्रिकत्वात् । तच्चेदं लिङ्गमर्थनिष्ठमेव । यदाह भगवान्भाष्यकारः—एकार्थे शब्दान्यत्वात् दृष्टं लिङ्गान्यत्वमवयवान्यत्वाच्च । कैयटश्च—एकस्मिन्नेवार्थे पुष्यः तारका नक्षत्रं इति शब्दनानात्वदर्शनात् कुटीकुटीरादौ रेफाद्यवयवोपजनने लिङ्गभेददर्शनाच्च स्तनकेशाद्यतिरिक्तमेव लिङ्गमिति । पुंलिङ्गः शब्द इत्यादिव्यवहारस्तु वाच्यवाचकयोरभेदोपचाराद्बोध्यः ।

न च उपचयादिधर्माणां विरुद्धत्वादेकत्र समावेशायोगादेकस्य द्वित्रिलिङ्गतानापत्तिरिति वाच्यम् । एकैकस्मिन् वस्तुनि क्षणभेदेन त्रयाणामपि धर्माणां समावेशोपपत्तेः । उक्तं हि महाभाष्यकारैः—कश्चिदपि सत्त्वादिधर्मः कचिन्मुहूर्तमपि नावतिष्ठते यावदनेन वर्धितव्यमपायेन वा युज्यते इति । न चैवं सति युगपत् द्वित्रिलिङ्गत्वानापत्तिरिति वाच्यम् । न हि व्यवहारे स्वसमानकालिकपदार्थसत्ता प्रयोजिका, भूतभविष्यव्यवहारोच्छेदापत्तेः । तत्र कश्चिच्छब्द एकलिङ्गविशिष्ट एवार्थे प्रयोज्यः, कश्चित्तु द्विलिङ्गे, कश्चित्तु त्रिलिङ्गे इत्यत्र लिङ्गानुशासनं प्रमाणम् । उक्तं च महाभाष्ये—अवश्यं तावत्कश्चित् स्वकृतान्त आस्थेयः—इति । स्वकृतान्तः वैयाकरणसिद्धान्त इत्यर्थः । तत्र टिघुभादिसंज्ञावत् लघुसंज्ञामकृत्वा महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्, सति संभवे स्तनकेशवतीत्यादि लौकिकं लिङ्गमप्यत्राश्रीयते । अन्यथा 'पशुना यजेत' इत्यत्र स्त्रीव्यक्तावपि सत्त्वाद्युपचयात्मकपुंस्त्वाद्यनपायात् 'आङो नास्त्रियां' इति नाभावस्याविरोधात् स्त्रीपशुरप्यालभ्येत । तदेतत्तुरीयस्य प्रथमपादे 'तथालिङ्गम्' इत्यत्र विचारितं भाट्टदीपिकायाम्—

भवतु संख्या शब्दार्थत्वाद्विवक्षिता, लिङ्गं तु उपादेयगतमपि अशब्दार्थत्वादविवक्षितम् । न हि तत्प्रातिपदिकार्थः, सिंहादिपदात्तदप्रतीतेः, तस्य लिङ्गत्रयसाधारण्येन लिङ्गविशेषव्यभिचाराच्च । नापि प्रत्ययार्थः, व्यभिचारादेव । नापि टावादीनां, सुब्विकाराणां 'तस्माच्छसो नः पुंसि' इत्यादीनां,

लिङ्गे वृक्षादौ विपरीतलिङ्गे मक्षिकादौ च प्रयोगणे व्यभिचारादेव । अतः शब्दानुशासनमात्रमेवेदम । न लिङ्गं नाम स्यचिच्छब्दस्यार्थ इत्यविवक्षितमिति प्राप्ते—

सिंहः सिंही इत्यादावनन्यथासिद्धलिङ्गप्रतीतेः लिङ्गपि कचित् टावादीनां सुब्विकाराणां च, कचिच्च तिसृचतस्रादिातिपदिकविकाराणां वाच्यम् । अतश्च तत्कचित्संख्यावत् चिच्च प्रातिपदिकार्थत्वेनैव विवक्षितम्—इति ॥

अत एव च संस्थानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ स्वकृतान्ततः इति ादिकैरेव तिरोभावाविर्भावलक्षणस्य लिङ्गस्य पारिभाषिकत्वं ष्टमुक्तमिति सोमनाथीये ॥

त्रिविधमपि तल्लिङ्गं जातिव्यक्तिवत् प्रातिपदिकार्थ एव । ययार्थत्वे प्राधान्योपपत्तौ अजा, खट्वा, इत्यादौ स्त्रीत्वविशिष्टादात्म्यावच्छिन्नाजादिबोधोऽनुभवसिद्धो विरुध्येत । किं च ातृस्वसृदुहितृगवादिशब्देषु विनापि टावादिप्रत्ययं स्त्रीत्वविष्टार्थस्य बोधात् प्रातिपदिकस्य तत्र शक्त्यावश्यकत्वे टावादीामपि शक्तिकल्पने गौरवम् । 'ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वयातृननान्दरः प्रावृड्विप्रुड्रुक्त्विपः' इत्यादिलिङ्गानुशासनसूत्रायपि प्रकृतिविषयाण्येव दृश्यन्ते । अत एव च 'कृदिकारादक्तिनः' इत्यत्र 'अक्तिनः' इत्येतदर्थवत् । अन्यथा क्तिनैव ीत्वस्योक्तत्वात् ङीपोऽप्राप्तेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । न चैवमपि कत्यैव स्त्रीत्वस्योक्तत्वात्कथं टावादय इति वाच्यम् । द्वावित्यादिवत् कत्युक्तस्याव्यावर्तकत्वात् । अन्यथा टावादिविधिवैयर्थ्यात् ।

तथा च स्त्रीत्वमिह प्रातिपदिकस्यैव वाच्यं, टावादयस्तु तद्द्योतकाः । तथा च टावादिषु सत्सु अवश्यं स्त्रीत्वबोध इति नियमः, न तु टावादिषु सत्स्वेवेति नियमः—इति । एतत्सर्वं 'स्त्रियाम्' इति सूत्रे बालमनोरमायां स्पष्टं प्रपञ्चितम् ॥

वस्तुतस्तु शाब्दलिङ्गमन्यत्, लोकलिङ्गमन्यत् । सत्यैकरूप्ये स्तान्नाम । अत एव 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इत्यभियुक्तोक्तिर्वर्वर्ति । तथा चैवमाहुराधुनिकशाब्दिकाः—

'Gender is a Syntactic category in such languages as Latin, French and German ; the corresponding natural or notional category is sex : sex exists in the world of reality, but it is not always expressed in language, not even in those languages which, like Latin, French or German, have a system of grammatical genders which agree in many ways with the natural distinction of sexes.'—"It is better to keep sex and gender apart than to speak of 'natural and grammatical gender' as is often done." इत्यलं पल्लवितेन ॥

॥ वचनानि ॥

NUMBER

वचनानि च एकवचन-द्विवचन-बहुवचनानीति त्रिधा भवन्ति । मातृभाषायामप्येतान्यासन् । आङ्गलभाषायां द्विवचनं

नास्ति । अत्रेदं बोध्यम् । पूर्वं तावत् अक्षिपादबाह्वादिभ्यो द्वन्द्ववाचकेभ्य एव द्विवचनप्रत्यय आसीत् । यथा—अक्षिणी पादौ हस्तौ बाहू इति । न चैकेनैव अक्षिपादादिशब्देन कथमक्षिपादादियुगलं बोध्येत, कथं वा तन्निमित्तकास्तत्र ई ऊ औ प्रत्ययाः स्युरिति वाच्यम् । तेषामेव तद्बोधकत्वाभ्युपगमात् । तथाहि—पूर्वं ह्येते शब्दाः अक्षिअक्षिणी पादपादौ हस्तहस्तौ बाहुबाहू इत्येवमासन् । पश्चात्तु कालक्रमेण एकस्याक्ष्यादिशब्दस्य लोपेन अक्षिणी पादौ हस्तौ बाहू इत्येवं संजाताः । ततश्च 'यः शिष्यते' इति न्यायेन केवला एव ते शब्दाः तद्वितयं बोधयन्ति । तन्निमित्तका ई औ ऊ प्रत्ययाश्च । अत एव न काचिद्विमतिः ॥

केचित्तु अक्षिणी पादौ हस्तौ बाहू इत्येवमादयः शब्दाः स्वत एव स्वाभाविकद्वन्द्वपदार्थवाचकाः । पश्चात्तु Secretion theory रीत्या ई औ ऊ इत्यस्मिन्नंशे द्वित्वावबोधकत्वं परिकल्प्य ततोऽन्यत्रापि द्विवचनप्रत्ययत्वेन ते प्रयुक्ताः । यथा हरी वारिणी रामौ शंभू इत्यादिषु ॥

ईकार-औकार-ऊकाराणां यथा द्वित्वावबोधकत्वं तथा आकारस्यापि 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' 'मित्रावरुणौ' 'द्वादश' इत्यादिषु लक्ष्यते, रामाभ्यामित्यादौ च भकारस्य ॥

॥ प्रथमैकवचनम् ॥

* *a, e, o, i, ī, u, ū*— एतदन्तानां *s*.
यथा—रामः हरिः वातप्रमीः शंभुः वधूः ॥

* *ā, ịā*—एतदन्तानां (Bare stem only). एभ्यो विहितस्य सोः श्रवणं न स्यात्. *ịā* इति ङीप्-ङीन्-ङीवन्तानां प्रातिपदिकानां ग्रहणम् । अत्रेदं बोध्यम. *ā, ī* कारयोः प्रकृत्यंशे सोः श्रवणं स्यात् । यथा— विश्वपाः हाहा लक्ष्मीः श्रीः । प्रत्ययांशत्वे तु श्रवणं न स्यात् । यथा— रमा गौरी इत्यादिषु ॥

* *r, l, n, r, s* —एभ्यो विहितस्य सोर्लोपः स्यात् । प्रकृत्यन्तस्य दीर्घश्च. (Stem-ending lengthened). यथा—पिता गमा राजा गौः दुर्मनाः ॥

Explosives स्पर्शाः—एतदन्तेभ्यो विहितस्य सोर्लोपः स्यात् । यथा—गुप् जलमुक् मरुत् ॥

Diphthongs—एतदन्तानां स्, न च तस्य लोपः । यथा सेः स्मृतोः राः नौः ॥

अदन्तनपुंसकशब्दानां प्रथमैकवचने म् प्रत्ययः । यथा—ज्ञानं धनं वनं फलं बलम् इत्यादि । अदन्तव्यतिरिक्तानां नपुंसकशब्दानां प्रथमैकवचने केवलप्रातिपदिकमेव । यथा—वारि मधु धाम कर्तृ । अदन्तनपुंसकशब्देषु प्रथमैकवचने मकारकल्पनं पुंलिङ्गद्वितीयाविभक्तिसादृश्येन । सादृश्यं चास्वातन्त्र्यप्रयुक्तम् । कर्तुरेव स्वातन्त्र्यं कर्मणस्तु नेति स्पष्टम् । पाणिनिरपि 'स्वतन्त्रः कर्ता' इत्येवं कर्तुरेव स्वातन्त्र्यं प्रतिपादयति । शब्दवाच्या हि कर्त्रवस्था (Active condition) कर्मावस्था (Passive condition) वा । नपुंसकशब्दाः (Neutrals or inanimates) अनयोर्द्वितीयेऽन्तर्भवन्ति ॥

॥ संबोधनप्रथमैकवचनम् ॥

संबुद्धिः संस्कृतभाषायामेव दृश्यते । भाषान्तरेषु प्रथमैकवचनमेव तदर्थप्रत्यायकम् । संस्कृतेऽपि एकवचन एव रूपभेदः । द्विवचनबहुवचनयोः प्रथमावदेव रूपे । अयं च क्रमः Indo-germanic कालादारभ्य आसीदिति विज्ञायते । यथा हे राम, हे हरे, हे शंभो । अत्र प्रयोज्यप्रयोजकयोः परस्पराभिमुखीभावेनैव तदर्थस्याभिव्यक्तिर्भवति । तत्र प्रथमाक्षरस्य सस्वरमुच्चारणात् संबुद्धिरिति व्यवह्रियते । 'वायविन्द्रश्च' इत्यादावृचि संबुद्धावपि प्रथमैकवचनवद्रूपदर्शनेन आदौ संबुद्धावपि प्रथमैकवचनवदेव रूपमासीदिति विज्ञायते । कालक्रमेण तु प्रथमैकवचनतोऽस्य वैलक्षण्यसंपादनाय सुलोपः प्रवृत्ते । अद्यापि संस्कृतभाषायां क्वचन स्थलेपूभयोरभेदो लक्ष्यते । यथा—विश्वपाः, हे विश्वपाः ॥

॥ द्वितीयैकवचनम् ॥

अजन्तहलन्तशब्दयोरेकैव विभक्तिः *m̥* इति । सा अजन्तशब्दस्य पूर्ववृत्तित्वे संस्कृते *m* इति भवति । यथा—

* *ụlqo+m̥=ụlqom̥* > Skt. *vr̥ka+m=vr̥kam*.

हलन्तशब्दस्य पूर्ववृत्तित्वे *a* इति भवति । यथा—

* *mud+m̥* > Skt. *muda*. ततः अजन्तवृकादिशब्दसादृश्येन *m* कारे *mudam* इति भवति । यथा वा * *mud+m̥* इति स्थिते *m̥* कारस्य द्वित्वे पूर्वं *m̥* कारस्य संस्कृते *a* इति उत्तर *m̥* कारस्य *m* इति विपरिणामे च *mudam* इति भवति ।

पाणिनिस्तु हलन्तशब्दानां साधुत्वसिद्ध्यर्थं *am* द्वितीयैकवचनप्रत्यय इत्याह। सोऽपि *m* कारस्य द्विवचनप्रत्ययत्वं, रामादिशब्देभ्यः *am* प्रत्यये सति 'अमि पूर्वः' इति सूत्रेण पूर्वरूपविधानेन भङ्ग्या प्रतिपादयति। अतो *m* प्रत्यय एव द्वितीयैकवचने तस्याप्यभिमत इति प्रतीयते. *m* कारस्य चास्य नादित आरभ्य कर्मार्थबोधकत्वं, नपुंसकलिङ्गे प्रथमैकवचनेऽपि तच्छ्रवणात्, तुभ्यम् अहं मह्यम् इत्यादिषु उच्चारणसौकर्याय तस्य Particle रूपेण दर्शनाच्च। अतः कालक्रमेणैव तस्य कर्मार्थबोधकत्वम् ॥

॥ तृतीयैकवचनम् ॥

इदन्तानां *ī*, उदन्तानां *ū*, इतरेषामजन्तानां, हलन्तानां च *ē* or *ō* > Skt. *ā* इति भवति ॥

Brugmann तावदस्य निर्वचनं दुर्वचमित्यभिप्रैति। संस्कृते भाषान्तरे च तृतीयैकवचने *bhi, mi* इत्यपि लक्ष्यते। *bhiḥ* इत्ययं, *bhi* इत्यस्माद्बहुत्वावगमक-स्-प्रत्यययोगेन निष्पन्नः। सनेमि इति पदं वस्तुतस्तृतीयान्तम्। संस्कृते त्वद्य अव्ययत्वेन गण्यते। तत्र सन इत्ययमंशः प्रकृतिः, तस्याश्च प्राचीनमित्यर्थः। मिस्तु प्रत्ययः, तस्य च ततः प्रभृतीत्यर्थः। एवं प्राकृतेऽपि लक्ष्यते। तृतीयाबहुवचनेऽस्य सनेभिरिति रूपं दृश्यते। पञ्चम्येकवचनं तु सनत्सनादिति, सनत्कुमार, सनात्कुमार इत्यत्र विद्यमानम्। 'सना च होता च' इति वेदे लक्ष्यते। उदाहरणानि—

इदन्तस्य यथा—*agni+i=agnī* (Ved.) तृतीयैकवचनम्। अग्निनेत्यर्थः ॥

उदन्तस्य यथा—*sūnu+ū=sūnū* (Ved.) तृतीयैकवचनम्। सूनुनेत्यर्थः ॥

अग्निना हरिणा इत्यादिषु ना तु इन्नन्त-गुणिनासादृश्येन। एतत्सादृश्येनैव सूनुना शंभुनेत्यादिरपि ॥

अजन्तस्य यथा—* *ṷḷqo+ē* or *ō* > Skt. वृका (Ved.) वृकेणेत्यर्थः। वृकेण इत्यत्र तु सर्वेण-सादृश्येन इना। स्त्रीलिङ्गे तृतीयैकवचने अश्वा इत्येव वेदेषु लक्ष्यते। संस्कृते Avestic भाषायां च तत्र अश्वया इति रूपम्। तया-सादृश्येन धिया इति। अत्र धी इत्यस्याः प्रकृतेः आप्रत्यये इयङादेशे धिया इति भवतीति पाणिनीया अभिप्रयन्ति। विमर्शकास्तु धिय् इत्यस्याः प्रकृतेराप्रत्यये तथा भवतीति ॥

॥ चतुर्थ्येकवचनम् ॥

सर्वेषां Tauto-syllabic *ai̯*. अदन्तानां परं तादृश *ai̯* प्रत्ययोपरि *e* अधिको योज्यः। स चात्र Postposition. विभक्तेः प्राक् पश्चान्मध्ये वा लक्ष्यमाणानां निरर्थकशब्दानां वर्णानां वा Postposition इति नाम। स्त्रीलिङ्गानामीदूदन्तानां Tauto-syllabic *āi̯* भवति। उदाहरणानि यथा—

* *marut+ai̯* > Skt. *marute*
* *ṷḷqo+ai̯+e* > " *vṛkāya*
* *gaurī+āi̯* > " *gauryai*
* *vedhū+āi̯* > " *vadhvai*
* *hari+ai+e* > " *harave*, 'हर्षिने'

सर्वत्रात्र *e* कारः Adverb of place, संप्रदानस्य तथात्वात् । पूर्वमयं *e* कारः पृथक्पदत्वेनावस्थाय पश्चात्प्रत्ययः संवृत्तः । स्थितस्येदं गतिकल्पनम् । रमायै इत्यादिरूपं तु गौरीसादृश्येन ॥

॥ पञ्चम्येकवचनम् ॥

आदौ सर्वत्र सर्वेषां पञ्चमीषष्ठ्येकवचनयोरैक्यम् । अद्य तु हलन्तशब्दानामेव पञ्चम्येकवचने *es* or *os* इति षष्ठ्येकवचने इवास्ति । अजन्तानां तु पुंलिङ्गे तत्र *ēd* or *ōd* प्रत्ययो लक्ष्यते । यथा—

* *u̯l̥qo+ēd* or *ōd* > Skt. *vr̥kād.*

Latin *meripod* इत्येवं पञ्चम्येकवचने *od* एव लक्ष्यते । सा च विभक्तिः सर्वनामशब्दादागतेति तर्क्यते । रमाया इति तु गौर्याःसादृश्येन ॥

॥ षष्ठ्येकवचनम् ॥

हलन्तानां *es* or *os* भवति. Latin भाषायां *es* दृश्यते । Greek भाषायां तु *os* लक्ष्यते । आर्यभाषायां तूभयमपि । तत्र च स्वरसहितस्य *es* प्रत्ययः, स्वररहितस्य *os* प्रत्यय इति केचित् । अजन्तानां तु पूर्वोक्तस्यापचयावस्था—*s* कारः । उदाहरणानि—

* *mud+es* or *os* > Skt. *mudas.*

* *u̯l̥qo+s* > Skt. *vr̥kasya.* सर्वनामशब्दसादृश्येनात्र *ya* कारः. Latin भाषायां *lukoso* इति पर्यायपदम् । स्त्रीलिङ्गे-

देषु षष्ठ्येकवचने मातृभाषायां वेदे च * *equās*, अश्वाः इत्येव दृश्यते । रमाया इत्यादौ गौर्याःसादृश्येन *ya* कारः । अयं च कारः आदन्तसप्तम्येकवचन एव प्रथमं प्रवृत्तः, ततस्तत्सादृश्येनान्यत्रापि । षष्ठ्येकवचने यदि यकारो न स्यात् तदा प्रथबहुवचनस्य षष्ठ्येकवचनस्य च भेदो न स्यात् । अतस्तत्संपादय आवश्यक एव षष्ठ्येकवचने *ya* कारः ॥

॥ सप्तम्येकवचनम् ॥

सर्वेषां *i* कारः । यथा— * *u̯l̥qo+i* > Skt. *vr̥ke* ; *mud+i* > Skt. *mudi.*

Diphthongs अन्तानामपि *i* कार एव । यथा—सयि तवि । इदन्तानामुदन्तानां च यथाक्रमं *ēi̯*, *ēu̯* सप्तम्येकवचनम् । चित्तु *ēi̯* स्थाने *ē* कारो भवति । कचित्तु *ēu̯* भवति । यथा—

* *agni+ēi̯* (*ē*) > Ved. *agnā* (अग्नावित्यर्थः)

* *agni+ēi̯* (*ēu̯*) > Skt. *agnau.*

पत्यौ इत्यत्र पतौ इत्येव भवितव्ये तथा रूपं तु पत्यासादृश्येन । *ā*, *ī*, *ū* कारान्तेभ्यः परं सप्तम्येकवचने सर्वस्यांसादृश्येन *ām.* आदन्तेषु परं गौर्यासादृश्येन *y* कारः । क्रमेण यथा—

ramā+ām=ramāyām
gaurī+ām=gauryām
vadhū+ām=vadhvām.

अत्रेदमवधेयम्. *n, r, s* एतदन्तेषु राज्ञि धातरि धनुषि त्यादिषु कचित्प्रत्ययलोपेषु सप्तम्येकवचनस्य श्रूयमाणत्वेऽपि व्योमन्

अन्तर् इत्यादिषु तन्न श्रूयते । सप्तम्यर्थस्तु प्रकृत्यैव बोध्यते । यथा—ग्रीक्भाषायां प्रथमासप्तम्योस्तुल्यं रूपं—*domen* इति । यथा च इण्डोजर्मानिक्भाषायां * *mḷdhen* इति । तथैव च वेदे 'परमे व्योमन्' इति सप्तमी । केचित्तु व्योमन् मूर्धन् इत्यादौ विभक्तेर्विद्यमानत्वेऽपि निर्विभक्तिक इति पाणिनिर्वदति । व्योमनीत्यत्र Indo-germanic भाषायां अन् इति सप्तमी विभक्तिर्दृश्यते । भाषान्तरेषु देशवाचकशब्दे अन्प्रत्ययस्य चतुर्थ्यन्तत्वं यथा तद्वदत्रापि सा सप्तमी विभक्तिरिति । प्रत्ययावयवेभ्यः *ā, ī, ū* वर्णेभ्यः सप्तम्येकवचने *ām* भवति । यथा पूर्वोक्ताः *ramāyām, gauryām, vadhvām* इत्यादयः । प्रकृत्यवयवेभ्यस्तु *i*. यथा विश्वपे धियि भुवि इति ॥

॥ द्विवचनानि ॥
DUALS.

अदन्तपुंलिङ्गानां प्रथमाद्वितीयाद्विवचनं तु Secretion theory रीत्या निष्पन्नः *au* औ. *a* वर्णश्च कुत्रचिद्भवति । यथा— Skt. *rāmau*; (Ved.) *vṛka*. सर्वत्र प्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोरेकरूपतैव ॥

इदन्तपुंलिङ्गानां *i* इति । यथा *harī*. सवर्णदीर्घः ॥

उदन्तपुंलिङ्गानां Secretion theory रीत्या बाहुशब्दाद्विभक्तः *u* प्रत्ययः । यथा *śambhū*.

इतरेषामजन्तानां हलन्तानां च *au* औ । यथा—क्रोष्टारौ धातारौ गमलौ सयौ मुदौ जलमुचौ मरुतौ ॥

नपुंसकादन्तानां स्त्रीलिङ्गादन्तानां च Tauto-syllabic *oi*. यथा—*jñāne, dhane, rame, ume.*

इदन्तानां क्लीबे नकारान्तसादृश्येन *nī*. यथा—वारिणी ॥

उदन्त-ऋदन्तानामपि तथा । यथा—*madhunī, kroṣṭunī, dhātṛṇī.*

n, s—अन्तानां *ī*. यथा—गुणिनी नाम्नी नामनी धनुषी मनसी ॥

तृतीयाचतुर्थीपञ्चमीद्विवचनम *bhyām*. उभौ-भ्यामादीनां प्रकृतित्वेन भकारविशिष्टः कश्चन शब्दः पूर्वमासीदित्यनुमीयते । ततो भकार एषु स्थलेषु द्विवचनप्रत्ययावयवत्वेनोपात्तः । यामिति तु पश्चाद्योजितः. *m* अत्र Particle इति Brugmann अभिप्रैति ॥

षष्ठीसप्तमीद्विवचनं सर्वेषां Tauto-syllabic *aṷ* and *s*. यथा— * *ṷḷqo + aṷs* > Skt. *vṛkayoḥ*. अदन्तेषु इदन्तसादृश्येन *y* कारः । * *mud + aṷs* > Skt. *mudoḥ*.

मातृभाषायामितरत्र च प्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोरेकरूपत्वेऽपि तृतीयाचतुर्थीपञ्चमीद्विवचनानां षष्ठीसप्तमीद्विवचनयोश्च एकरूपत्वं नास्ति । अवस्तिक्भाषायां तथा इतरत्र च क्वचन विभिन्नतया दर्शनात् । तथाहि—षष्ठीद्विवचने *o* प्रत्ययः सप्तम्यान्तु *a*. किंच तृतीयाचतुर्थीपञ्चमीद्विवचनानां नत्तद्भाषासु रूपैक्येऽपि भाषान्तरापेक्षया वैरूप्यदर्शनान्न तेषां मातृभाषायां समानरूपता ॥

॥ वहुवचनानि ॥
PLURALS.

स्त्रीपुंसयोः सर्वेषां मातृभाषायां *es* or *os* > Skt. *as* वहुवचनप्रत्ययो भवति । यथा—*rāma+es* or *os* > Skt. *rāmās*. वेदे तु अयमेव द्विकृत्वः प्रयुक्तो लक्ष्यते । यथा–देवास् इति प्रथमावहुवचनान्तात्पुनः *as* प्रत्यये देवासः इति । एवं जनासः ब्राह्मणासः ॥

नपुंसकादन्तेषु तावत् *ā* प्रथमावहुवचनम् । तच्च (Collective noun) समुदायवाचकमासीत् । वहुत्वार्थकमपि क्वचित् । तद्यथा वेदे—धृष्णवे दीयते धना, विश्वा भूतानि, सर्वा भूतानि, ज्ञाना । ज्ञानानि सर्वाणि विश्वानि भूतानि धनानि इत्यादिषु तु नकारान्तनपुंसकसादृश्येन नियोजितो नकारः । केचित्तु अत्रापि इदन्तादिष्विव *i* एव प्रत्ययः, नकारस्तु नान्तेभ्योऽतिदिश्यत इत्यभिप्रयन्ति ॥

नकारान्तानां *i*. गुणीनि नामानि । अयं च प्रत्ययः कस्मादागत इति विशये Brugmann इत्थमभिप्रैति । तदिदमोः पूर्वं समभिव्याहार आसीत् । पश्चादिदंशब्दावयवेन *i* कारेण त इति प्रातिपदिकस्य संवन्धे गुणे च 'ते' इति रूपं भवति । तत्रत्य इकारो वहुत्वावगमक इति कृत्वा गुणीनि नामानि इत्यादावन्यत्रापि प्रयुक्तः । इतरेषामजन्तानामपि पूर्वोक्त एव *i* प्रत्ययः । यथा—*vārīṇi, madhūni, kartṝṇi.* नकारान्तसादृश्येन *n* अत्र संयोजितः । पूर्वोक्तं Brugmann मतं अपरे न

क्षमन्ते । यदि हि *i* कारः इदंशब्दावयवो वहुत्वावगमकः तदा *aśveṣu, teṣām* इत्यादौ तेनैव वहुत्वार्थस्य वोधनात् *su* इति *ām* इति च प्रत्ययान्तरयोजने किं मानं, अतो न तथा इति । *s* कारोऽपि क्वचन वहुत्वद्योतकः । तद्यथा—आङ्गलभाषायां *books, fruits.* Skt. *bhis, bhyas,* सर्वनाम *vaḥ* इत्यादावप्ययमेव *s* कारः ॥

॥ द्वितीयावहुवचनम् ॥

मातृभाषायां *n̥s* इति । स चाजन्तशब्दस्य पूर्ववृत्तित्वे *ns* इति भवति । ततः *s* कारस्य लोपश्च भवति । तन्निमित्तकः Compensation नियमेन दीर्घश्च । यथा—

* *u̯l̥qo+n̥s* > Skt. *vr̥kān.*

हलन्तशब्दस्य पूर्ववृत्तित्वे तु *as* इति भवति । यथा—

* *mud+n̥s* > Skt. *mudaḥ*. *n̥s* प्रत्ययान्तत्वादेव *tāṃstān* इत्यादौ *s* कारः श्रूयते । वैयाकरणास्तु तत्र सुडागमं विदधाति । ईदूदन्तेषु गौर्यः वध्वाः इति भवितव्ये गौरीः वधूः इति रूपं रमासादृश्येन । नपुंसकलिङ्गे प्रथमावदेव रूपं द्वितीयायामपि. *yaśāṃsi* इत्यादौ *s* कारः श्रूयते । प्रकृतिः *ns* विभक्त्या संयुज्यते । तथा च द्वितीयावहुवचने प्रकृतिस्थ *ns* गतः *s* कारोऽनुवर्तते, प्रत्ययगतः *n* कारः पूर्ववर्तिनि *n* कारे संक्रम्य तस्यानुनासिक्यं संपाद्य अन्ततः अनुस्वारे पर्यवस्यति । 'नश्चापदान्तस्य झलि' । Compensatory नियमेन च पूर्वस्याकारस्य दीर्घः ॥

॥ तृतीयाबहुवचनम् ॥

सर्वेषां *bhis*. अत्र *bhi* इत्येकवचनम्, *s* इति बहुवचनम्। अनयोः समभिव्याहारे *bhis* इति भवति। यथा—*haribhiḥ*, *śambhubhiḥ*. अदन्तानां तु *bhis*, *ois* च भवति। यथा—भद्रं कर्णेभिः, वृकेभिः (Ved.); रामैः ॥

॥ चतुर्थीपञ्चमीबहुवचनम् ॥

सर्वेषां *bhyas*. सर्वास्वपि भाषासु द्वयोस्तुल्यरूपतैव। एतेन इण्डोजर्मानिक्भाषायां एकैवानयोः प्रकृतिरिति ज्ञायते। भाषान्तरेषु *bhis* इत्येव लक्ष्यते। संस्कृते परं अकारो मध्ये संयोजितः—*bhyas* इति। यथा—*vṛkebhyaḥ*, *rāmebhyaḥ*. एषु सर्वनामसादृश्येन *e* कारो भवति ॥

॥ षष्ठीबहुवचनम् ॥

सर्वेषां इण्डोजर्मानिक्भाषायां *am* प्रत्ययः। (Ved.) *vṛkām*. *marutām* इत्यादौ दीर्घस्तु आदन्तसादृश्येन। स्त्रीलिङ्ग-वृकाणामित्यादौ वृका इत्याद्यादन्तद्वितीयैकवचनतो वैलक्षण्य-संपादनाय नान्तसादृश्येन *nām* योजितः। नान्तेषु *ātman*+*ām*=*ātmanām* इति रूपं भवति। अत्र *ām* इति दीर्घस्तु षष्ठ्यन्त *vṛkām* सादृश्येन। ततश्चादन्तेष्वपि अयं *nām* प्रत्ययः प्रयुक्तः। यथा—*rāmāṇām* इत्यादयः। दीर्घस्तु *ramāṇām* सादृश्येन ॥

॥ सप्तमीबहुवचनम् ॥

सर्वेषां (सु) *su*. यथा *rāmeṣu*, *ramāsu*. रामेषु इत्यादौ *e* कारः सर्वनामसादृश्येन. Slavonic भाषायां तु *chu* सप्तमीबहुवचनप्रत्ययः। उभयत्र *u* particle. वेदे *manassu* इत्यत्र *manasu* इति लक्ष्यते। यथा— अस्धातोः सिप्रत्यये *as*+*si* इति प्राप्ते *asi* इति एक एव सकारो लक्ष्यते तद्वदत्रापीति ज्ञायते. *nadīṣvā*, *martyeṣvā* इत्यादि वेदे अवस्तिकभाषायां च दृश्यते। तत्र प्रत्ययात्प्रत्ययान्तरनिष्पत्तिः। सा चार्यभाषासाधारणी ॥

॥ विभक्तिक्षयः ॥

SYNCRETISM.

सर्वभाषासाधारणोऽयम्। अयं च द्विधा भवति—

1. Formal Syncretism 2. Functional Syncretism.

विभक्तिस्वरूपस्यैव लोपे विभक्तीनां तुल्यरूपत्वे वा प्रथमः। यथा—*he Rāma*, *pañca*, *ṣaṭ*, *vyoman* इत्यादयः ॥

उत्सर्गादेकस्य प्रत्ययस्य प्रसक्तौ प्रत्ययान्तरविधानेन प्रसक्तस्य लोपो द्वितीयः। यथा—उपपदविभक्त्या कारकविभक्तीनां बाधः। अधिशीङ्स्थासां कर्म। वैकुण्ठे अधिशेते इत्यस्य प्रतिनिधित्वेन वैकुण्ठमधिशेते। भृत्येन कारयतीत्यत्र भृत्यं कारयतीति। कारकविभक्तिषु च षष्ठी प्रबला। बहून्यस्योदाहरणानि। येषां प्रयोगबाहुल्यं तत्र Syncretism न्यायो विरलविरलः यथा—

अजन्तेष्वदन्ते, लिङ्गेषु पुंलिङ्गे, वचनेषु चैकवचने । एतदपेक्षया किंचिन्न्यूनप्रयोगत्वेन इदन्ताद्येकवचनेषु स्त्रीनपुंसकलिङ्गैकवचनेषु च किंचिदस्ति Syncretism. यथा—*hareḥ hareḥ* इति पञ्चमीषष्ठ्योः । एवं—शंभोः शंभोः; धातुः धातुः; गमुल् गमुल्; सयः सयः; गोः गोः; नावः नावः; ग्लावः ग्लावः; रमायाः रमायाः; लक्ष्म्याः लक्ष्म्याः ॥

प्रथमाद्वितीययोः—ज्ञानं ज्ञानं; वारि वारि; मधु मधु ॥

एतदपेक्षयापि किंचिन्न्यूनप्रयोगत्वेन स्त्रीवहुवचने नपुंसकवहुवचने हलन्तवहुवचने च Syncretism अधिकः । यथा— प्रथमाद्वितीयावहुवचनयोः—रमाः रमाः; ज्ञानानि ज्ञानानि; मरुतः मरुतः ॥

चतुर्थीपञ्चम्योः—रमाभ्यः रमाभ्यः; ज्ञानेभ्यः ज्ञानेभ्यः; मरुद्भ्याम् मरुद्भ्याम् ॥

एतदपेक्षया किंचिन्न्यूनप्रयोगत्वेन द्विवचने सर्वत्र Syncretism अत्यधिकः । यथा—प्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोः— रामौ रामौ; रमे रमे; धने धने ॥

तृतीयाचतुर्थीपञ्चमीद्विवचनेषु यथा—रामाभ्यां रामाभ्यां रामाभ्यां; रमाभ्यां रमाभ्यां रमाभ्यां; धनाभ्यां धनाभ्यां धनाभ्याम् ॥

Root-nouns संज्ञकेषु Ablaut विपरिणामो भवति त्रिधा । यथा—

1. Strong phase उपचयावस्था
2. Middle phase मध्यमावस्था
3. Week phase अपचयावस्था चेति ॥

क्रमेण यथा—

1. *rājan+s=rājā*
2. *rājan+bhis=rājabhis*
3. *rājan+ā=rājñā.*

एवं *hari+as=hare+as* इत्येवमादिरूपेण यत्र गुणो भवति तत्रापि Strong phase इति विभावनीयम् ॥

सुबुत्पत्तौ च प्रकारद्वयं वर्तते—

1. Declensional contamination
2. Metaplastic systems of declension.

१. तत्र स्वरूपपरित्यागेन स्वरूपान्तरमुपगच्छन्त आद्यस्य विषयाः । यथा—पतिशब्दः पतिना इति रूपं त्यक्त्व धात्रावत् पत्या इति, पतये इति रूपं त्यक्त्वा धात्रेवत् पत्ये इति पतेरिति रूपं त्यक्त्वा धातुर्वत् पत्युरिति ॥

२. स्वस्वरूपापरित्यागेन रूपान्तरमुपगच्छन्तः शब्दा द्वितीयस्य विषयाः । यथा—मतिशब्दः मत्यै इति रूपमपरित्यज्ज मतये इति रूपान्तरमपि गृह्णाति । यथा च मत्याः इति रूपम परित्यज्य मतेरिति रूपान्तरम् । अत्र मत्या इति रूपं गौर्याः सादृश्येन । ईकारान्त-इकारान्तयोस्तृतीयैकवचने तुल्यरूपदर्श नात् । एवं सप्तम्यां मत्यामिति रूपमपरित्यज्य मतावि रूपान्तरं स्वीकरोति । एवमादिषु 'ङिति ह्रस्वश्च' इत्येवमादिसूत्र

घिसंज्ञां विकल्पेन विदधाति पाणिनिः । धेनुश्रीशुच्यादयोऽप्यत्रैवान्तर्भवन्ति ॥

भवच्छब्दो यदि शत्रन्तः तदा गच्छन्निव भवन्निति रूपं भवति । यदा तु सर्वनाम तदा भवानिति । मघवच्छब्दस्य मघवान् मघवन्तौ, मघवा मघवानौ इति रूपद्वयं *vant, van* or *an* इत्यनयोरुभयोः सादृश्येन । मघवानित्यत्र दीर्घो नान्तसादृश्येन । भगवच्छब्दस्य संबुद्धौ *vant, vas* or *as* अनयोः सादृश्येन भगवन् भगवः इति । यथा—अधीहि भगव इति (Ved.) *harivant harivaḥ; prataritvan prataritvaḥ.* अत्र *vant, vas* or *as* अनयोः सादृश्येन, तथा *van, vas* or *as* इत्यनयोश्च सादृश्येन क्रमादुभयत्र रूपे भवतः ॥

vidvān. इयमत्र प्रक्रिया. *vidvas+s; vidva+n+s; vidvān+s ; vidvān.* अत्र वन्नन्तमातरिश्वासादृश्येन दीर्घः । यथा वा अन्नन्तराजन्शब्दस्थराजासादृश्येन । तथा वन्तन्तसादृश्येन न् आगमो भवति । गच्छन्नित्यत्र यथा । हे विद्वन् विद्वद्भ्यामित्यादिरूपाण्यपि एतत्सादृश्येनैव ॥

वेदे महा इति किंचन रूपं लक्ष्यते । तद्बलात् Vedic काले *mahan* इति कश्चन शब्द आसीदित्यनुमातुं शक्यते । अनुमितस्य तस्य संबुद्धौ महन्निति रूपम् । महच्छब्दस्यापि तत्र *mahan* इत्येव रूपं लक्ष्यते । अस्य च *mahan* शब्दसादृश्यमेव (Formal Analogy) अत्र हेतुः । अन्नन्तराजन्शब्दसादृश्येन वा । एवं Proportional Analogy नियमेन *mahān* इति रूपं भवति ।

तत्र वन्तन्तसादृश्येन नुम् । Vedic कालावस्थित *mahan* शब्दः तत्र गमकः । ततस्तत्सादृश्येन (by Logical Analogy) महान्तावित्यादिरूपाणि जायन्ते । तथाचात्र Analogy त्रयमप्यास्ते ॥

गरीयानित्यत्र *garīyan* इति, *garīyas* इति च प्रकृतिद्वयमासीत्. *garīyāṁsam* इत्यादौ *m* कारः नकारान्तगरीयान्सादृश्येन, *s* इति सकारान्तस्य । अत उभयोः क्रमेण *garīyān, garīyāṁsau* इति Brugmann.

पथिन्शब्दे प्रथमैकवचनं आकारान्तवत्, ततश्चतुर्ष्वेकवचनेऽन्नन्तवत्, इतरेषु इन्नन्तवत् । अतस्त्रयाणां तत्र विभ्रमः । अत एव सामान्यतो नकारान्त इत्याह पाणिनिः । वेदे पन्थानं पन्थां इति रूपद्वयदर्शनेन शब्दस्यास्य आदन्तत्वमूह्यते । पथ इत्यादीनि तु weak रूपाणि ॥

उदञ्च प्रत्यञ्च । संस्कृते अनयोर्द्वितीयस्य प्रथमैकवचने प्रत्यङ् इति रूपम् । अत्रत्य *y* कारस्य मातृभाषायां *ie* इति प्रकृतिः । अस्य weak form तु प्रतीचः प्रतीचा इत्यादयः । एतत्सादृश्येनैव उदीचः उदीचा इत्यादयः ॥

वसुन्धरः, वसुन्धरा इत्येवमादिषु नकारश्रवणं तु Ved. अरुन्तुदादिखशन्तसादृश्येन ॥

उशनस् । अत्र प्रथमैकवचने सकारान्तरूपमेकम् । यथा उशनाः । आकारान्तस्त्रीलिङ्गरूपमन्यत् । यथा — उशना । संबुद्धौ सान्तसादृश्येन एकं रूपम् । यथा—हे उशनः । अदन्तसादृश्ये-

ईमीकारो निष्पन्न इति न ज्ञातुं शक्यते । पूर्वे पूर्वाः इत्यादि-
दर्शनेन नामशब्देषु विद्यमानस्यासुप्रत्ययस्य सर्वनामशब्देष्वपि
क्रमोऽभूदिति ज्ञायते ॥

तान्, तैः । नामशब्दवदेव ॥

तेभ्यः । ते इत्यस्याः भ्यस्प्रत्यये तेभ्य इति रूपनिष्पत्तिः ॥

तेषाम् । षष्ठीबहुवचने सां प्रत्ययः । तस्य प्रथमाबहुव-
चनान्त-ते-शब्देन योगे तेषामिति भवति ॥

तेषु । ते इत्यस्मात् सु इत्यस्य योजने तेषु इति । इत-
रत्रापि सर्वनामशब्देषु अयमेव क्रमोऽनुसरणीयः ॥

यत् । य या इति प्रकृतिद्वयमस्य ॥

एतत् । एष इत्यस्य मातृभाषायां * *ei̯so, ei̯sos* इति
प्रकृतिद्वयम् । यथा—एष त्रिष्णुः, एषः । सः, एषः, कः
इत्यादौ लक्ष्यमाणः स् प्रथमं नामशब्देष्वेवासीत् । कालक्रमेण तु
सर्वनामशब्देष्वपि संक्रान्त इति ज्ञायते । 'सैष दाशरथी रामः,
स शंभुः, एष विष्णुः' इत्यादौ सुरहितस्य रूपस्य दर्शनात् । अत
एव 'सैप दाशरथी राम' इत्यादिरूपसमर्थनाय 'सोऽचि लोपे
चेत्पादपूरणम्' 'एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि' इत्ये-
वमासूत्रयति पाणिनिः । त्यद् तद् यद् एतदादीनां नपुंसकलिङ्गेषु
स्वस्वरूपेणैवावस्थितिः ॥

इदम् । अस्य इद् इति प्रकृतिः, *it* (இக்) अवयवः *i*,
तदवयवः *d* इति केचित्. *i, da, m* इत्यंशत्रयमिति केचित् ।

tāt इत्येव रूपम । अयमेव भवतात इत्यादिलोट्स्थलेपु
प्रयुक्तः । एतेन तस्मादिति रूपात्पूर्वं तादित्येव रूपमिति
यति । तस्मिन्निति तु त इत्यस्मात् Particle स्म-संयोगे ततः
स्मीप्रत्यये इकारसंयोगे पुनस्तदुपरि Particle न् संयोगे च
ष्पन्नः । पूर्वोक्तविपरिणामश्च Indo-germanic भापायाः कालत
वासीदिति ज्ञायते । अमुष्मै अमुष्मात अमुष्मिन्नित्यादयः पूर्वोक्त-
तस्मै-तस्मात्-तस्मिन्-सादृश्येन । अमुष्यै अमुष्याः इत्यादयस्तु
तस्यै-तस्यास्सादृश्येन ॥

तस्य । मातृभापायां षष्ठ्येकवचने * *si̯o, s* इत्येवं
प्रत्ययद्वितयं लक्ष्यते । संस्कृते तु आद्यः *sya* भवति । तस्य च त
इत्यनया प्रकृत्या साकं संयोगे तस्येति भवति । *s* प्रत्ययः प्राकृत
एवोपयुज्यते । यथा—तस्स ॥

तस्याः । स्त्रीलिङ्गे षष्ठ्येकवचने स्याः इति प्रत्ययः ।
स्य इत्यस्मात्कालक्रमेण असूप्रत्ययसंयोगे स्याः इत्यभूत् ।
उताहो सर्वलिङ्गेपु तस्य इत्येवमेव पूर्वं रूपमासीत् । ततस्तु पुंन-
पुंसकलिङ्गाभ्यां स्त्रीलिङ्गस्य वैलक्षण्यं संपादयितुं अस् प्रयुक्त इति
वोध्यम् । इमं च क्रमं कालक्रमेण विस्मृत्य स्त्रीलिङ्गस्य स्य प्रत्यय
इति कृत्वा, तस्यै तस्यां इत्यादावप्युपयुक्तः । पूर्वोक्तस्यप्रत्ययश्च
कालक्रमेण रामस्येत्यादिनामशब्देभ्योऽपि प्रयुक्तः ॥

तौ, ते । त इत्यस्याः प्रकृतेरावादीनां द्विवचनप्रत्यया
योजने रामादिशब्देष्विव अत्रापि रूपं भवति । इदंशब्दा
इवर्णस्य त इत्यस्माद्योजने ते इति भवति । अमी इ

अत्रत्य *m* नामशब्दादागतः. *cid* इत्यत्र विद्यमानस्य *ci* इत्यस्यापि * *qi* प्रकृतिः । पूर्वोक्तनयेन *kim* इत्यत्रापि Palatalisation नियमेन *cim* इति भवितव्ये *kim* इति रूपं *kaḥ* इति सादृश्येन । काचिदित्यत्र विद्यमानस्य *kā* इत्यस्य * *qō* प्रकृतिः । कश्चित् काचित् इत्यादयः Indefinite pronouns. किंशब्दस्य एवमनेकप्रकृतिकत्वकल्पनापेक्षया लाघवात्पाणिनीयमतानुसारेण एकैव प्रकृतिः, तस्यैवेतरे आदेशाः इति तु न शक्यते वक्तुम् । भाषान्तरानुगुण्येन अनेकप्रकृतिकस्यैवाभ्युपगन्तव्यत्वात् । कुत्र इत्यादौ * *qu* प्रकृतिः ॥

॥ अलिङ्गाः सर्वनामशब्दाः ॥

Pronouns without gender.

युष्मदस्मदौ । अनयोरपि न प्रत्येकमेकैव प्रकृतिः । अहं, त्वं, आवां नौ, युवां वां, वयं, यूयं, मां मा, त्वां त्वा, अस्मान् नः, युष्मान् वः इत्येवमादिना विभिन्नरूपदर्शनात् । मे ते इत्येकरूपस्यैवानेकविभक्तिकत्वं च लक्ष्यते ॥

अहं । अत्र * *eĝh*, *am* इत्यंशद्वयं, तत्र *am* Particle. केचित्तु *eγ*, *am* इत्येवांशद्वयं, तत्र *am* Particle इति ॥

आवां । अत्रत्य *ā* कारः * *ŋe* प्रकृतिकः. * *ŋe* इत्यत्र विद्यमानस्य *ŋ* इत्यस्य *e* इत्यस्य च Skt. *a* इति विपरिणामे ततः सवर्णदीर्घे च *ā* इति निष्पद्यते । ततः Particle *am* समभिव्याहारे *ām* इत्येव भवितव्ये *āvām* इति *yuvām* सादृश्येन । अयं द्वितीयाद्विवचनेऽप्यर्थान्तर उपयुज्यते ॥

...त्र प्रथमैकवचनं वर्जयित्वा इम इत्यस्ति । तत्र *eį* इत्यतः *i*, अस्म... शब्दाच्च *m* आगतः, समीपस्थः पदार्थोऽस्यार्थः । अत एव ...नेनेति रूपदर्शनमिति च Brugmann अभिप्रैति । अनेनेत्यस्य ... *eno*, *ena* इति प्रकृतिद्वयमासीत् ॥

अयम् । अत्र * *oį* प्रकृतिः, *am* Particle. तयोर्मेलनेन अयमिति निष्पन्नः । अयंशब्दे * *o* प्रकृतिः, तस्याः Particle *am* समभिव्याहारे *ām* इति भवितव्ये मध्ये सौकर्याय * *į* > Skt. *y* वर्णः संयुज्यते । स्वयमित्यत्राप्येवमेवेति केचित् । आधुनिकविमर्शकदृष्ट्या अयंशब्दोऽन्यः इदंशब्दश्चान्य इति भिन्नप्रकृतिकत्वेन विज्ञायते । पाणिनीयास्तु अर्थैक्यात् एकैव प्रकृतिरिति वदन्ति ॥

इयम् । * *i* प्रकृत्या साकं Particle *am* समभिव्याहारे उच्चारणसौकर्याय *į* (*y*) कारप्रश्लेषे च इयमिति निष्पद्यते ॥

अदस्, असौ । अत्र *a*, *sa*, Particle *u* इत्यंशत्रयमस्ति । एषां मेलनेनैव *asau* निष्पद्यते । केचित्तु प्रथमैकवचने *as*, *a* इति प्रकृतिद्वयं, ततः particle *u* प्रत्ययसंयोगे *asau* निष्पद्यत इत्यभिप्रयन्ति । तत्र அது अवयवः अ, तदवयवः *sa*, निरर्थको दूरार्थको वा *u* । पूर्वमते *sa* इत्यस्य प्रथमपुरुषे அவன் अर्थः । इतरौ तु दूरार्थकावव्ययौ । तथाच असौ इत्यस्य yonder; that—दूरे विद्यमान इत्यर्थः ॥

किम् । अस्य * *qo*, *qi*, *qu* इति प्रकृतित्रितयमस्ति । *kaḥ* इत्यादौ * *qo* प्रकृतिः । *kim* इत्यादौ * *qi* प्रकृतिः ।

अस्माभिः । * *a* इत्यस्याः प्रकृतेः *sma* योगे तदुपरि *bhis* योगे च *asmābhiḥ* इति । सर्वाभिः-सादृश्येन दीर्घः ॥

मह्यं । * *mo* इत्यस्याः प्रकृतेः *ghi̯* इत्यस्य, ततः *am* प्रत्ययस्य च योगे *mahyam* इति भवति ॥

मे । अयं * *mei̯* प्रकृतिकः । केचित्तु * *eme* इत्यस्य Ablaut अविपरिणामेन *me* इत्यभिप्रयन्ति । षष्ठ्येकवचनेऽप्ययमेवार्थान्तरेऽप्युपयुज्यते ॥

अस्मभ्यम् । * *a* इत्यस्याः प्रकृतेः *sma* योगे ततश्च *bhy* योगे ततश्च *am* प्रत्यययोगे *asmabhyam* इति भवति ॥

मत् । * *me* इत्यस्याः प्रकृतेः *t* इत्यस्य योगे *mat* इति भवति । अयं Bare stem इति केचित ॥

अस्मत् । * *a* इत्यस्याः प्रकृतेः *sma* योगे, ततः *t* योगे च *asmat*. अयमपि Bare stem इति केचित् ॥

मम । * *me* इत्यस्याः द्वित्वेन संस्कृते *mama* इति ॥

आवयोः । * *āu̯e* इत्यस्याः प्रकृतेः *os* प्रत्यययोगे संस्कृते नामशब्दवत् *āvayoḥ* इति भवति ॥

अस्माकम् । * *a* इत्यस्याः प्रकृतेः *sma* प्रत्यययोगे ततः कप्रत्यययोगे Particle *am* योगे च *asmākam* इति भवति । दीर्घत्वस्माभिस्सादृश्येन । अयं च पूर्वं Adjective, ततस्तु अस्मच्छब्दस्य षष्ठीबहुवचनत्वेन कल्पितः । एवं युष्माकम् ॥

मयि । * *me* इत्यस्याः प्रकृतेः सप्तम्येकवचन *i* प्रत्यये अयादेशे च *mayi* इति ॥

वयं । अत्रत्य *va* कारः मातृभाषास्थ * *u̯e* or *u̯o* प्रकृ-
ः । ततः Particle *am* समभिव्याहारे *vām* इति भवितव्ये
ारणाय मध्ये *i̯* (*y*) इत्येवं प्रश्लेषेण *vayam* इति भवति ॥

मां । * *mō* इति द्वितीयैकवचनप्रकृतेः क्रमात् Particle
समभिव्याहारे Skt. *mām* इति भवति ॥

मा । अयं * *mō* प्रकृतिकः । केचित्तु इण्डोजर्मानिक्
ाषायां *mé*, *me* इति सस्वरो निःस्वरश्चेति शब्दद्वयमस्ति,
त्र सस्वरः Skt. *mā* इत्येवं निःस्वरो निष्पद्यते, *mām* इति
तु पश्चात्कल्पित इत्यभिप्रयन्ति. *mā*—Bare stem.

नौ । * *ne* or *no* प्रकृत्या साकं द्वित्वद्योतक *u* प्रत्ययसंयोगे संस्कृते *nau* इति निष्पद्यते । षष्ठीसप्तम्योर्द्विवचनेऽप्ययमेवार्थान्तर उपयुज्यते ॥

अस्मान् । * *n̥s* इत्यस्मात् *sma* प्रत्यययोगे ततश्च रामा-
नित्यादिनामशब्दसादृश्येन *ān* प्रत्यययोगे *asmān* इति ॥

नः । * *nes* or *nos* प्रकृतिकः । केचित्तु मातृभाषायां * *nós*, *nos* इत्येवं प्रकृतिद्वयं, तत्र सस्वरः संस्कृते *nas* इति निःस्वरो भवति, *asmān* इति तु पश्चात्कल्पित इत्यभिप्रयन्ति । षष्ठीचतुर्थीबहुवचनयोरप्ययमेवार्थान्तरेऽप्युपयुज्यते ॥

मया । * *ma* इत्यस्याः प्रकृतेस्तृतीयैकवचन *ā* प्रत्यययोगे *mā* इति भवितव्ये मयि-सादृश्येन मया । वेदे तु *mā* इत्येव लक्ष्यते ॥

आवाभ्यां । * *āvā* (प्रकृतिः) + *bhyām* (प्रत्ययः). ॥

त्वया । * *tu̯e* इत्यस्यास्तृतीयैकवचन *ā* प्रत्यये त्वयि-सादृश्येन *ya* कारे च *tvayā* इति भवति ॥

युवाभ्याम् । * *i̯uu̯ē* (प्रकृतिः) + *bhyām* (Particle).

युष्माभिः । * *i̯u* इत्यस्मात् *sma* प्रत्यययोगे *bhis* प्रत्यययोगे च *yuṣmābhis* इति । दीर्घस्तु सर्वाभिस्सादृश्येन ॥

तुभ्यम् । * *tu* + *bhy* + *am.*

ते । * *tei̯* संस्कृते ते इति भवति । अयमेव षष्ठ्येक-वचनेऽप्यर्थान्तर उपयुज्यते ॥

युष्मभ्यम् । * *i̯u* + *sma* + *bhy* + *am.*

त्वत् । * *tu̯e+t.* अयं Bare stem इति केचित् ॥

युष्मत् । * *i̯u* + *sma* + *t.* अयं Bare stem इति केचित् ॥

तव । * *teu̯o* प्रकृतिकः । अयं Bare stem.

युवयोः । * *i̯uu̯e* इत्यस्याः *os* प्रत्यये नामशब्दवत् *yuvayoḥ* इति ॥

युष्माकम् । * *i̯u* इत्यस्याः *sma* प्रत्यययोगे ततः क्रमेण *ka, am* प्रत्यययोगे युष्माभिस्सादृश्येन दीर्घे च रूपम् ॥

त्वयि । * *tu̯e* इत्यस्याः सप्तम्येकवचन *i* प्रत्यये अया-देशे च त्वयि इति ॥

युष्मासु । * *i̯u* इत्यस्याः *sma* योगे ततः सप्तमीवहुवचन *su* प्रत्यययोगे युष्माभिस्सादृश्येन दीर्घे च *yuṣmāsu* इति । सर्वत्रात्र *sma* प्रत्यययोगः *tasmin, tasmāt* सादृश्येन ॥

अस्मासु । * *a* + *sma* + *su* (सप्तमीवहुवचनं) ।
स्त्वस्माभिस्सादृश्येन ॥

त्वम् । * *tu̯e* (प्रकृतिः)+Particle *m.*

युवाम् । * *i̯uu̯* इत्यस्याः प्रकृतेः *am* प्रत्यययोगे संस्कृते युवां इति । दीर्घस्तु आवां-सादृश्येन ॥

यूयम् । * *i̯u* इत्यस्याः प्रकृतेः Particle *am* योगे वयं-सादृश्येन *ya* कारे च *yūyam* इति भवति. Avestic *yūs* Gothic *jus* इत्यादिभाषान्तरपर्यालोचनया तु *yūyam* इत्य-त्रापि * *i̯ūs* प्रकृतिरिति ज्ञायते । ततश्च *am* प्रत्यययोगे *yūṣam* इति भवितव्ये *yūyam* इति *vayam* सादृश्येनैव. *yū* इत्यत्र दीर्घस्तु इण्डोजर्मानिककालादारभ्यैव लक्ष्यते ॥

त्वाम् । * *tu̯ē* इत्यस्मात् *am* प्रत्यये Skt. *tvām* इति ॥

त्वा । अयं * *tu̯ē* प्रकृतिकः । केचित्तु मातृभाषायां *tu̯é*, *tu̯ē* इति च प्रकृतिद्वयं लक्ष्यते, तत्र सस्वरः *tvā* इत्येवं संस्कृते निःस्वरो भवति, *tvām* इति तु पश्चात्कल्पित इत्याहुः । त्वा इत्ययं Bare stem इति केचित् ॥

वाम् । * *tu̯ē* इत्यस्मात् Particle *am* योगे संस्कृते *vām.* षष्ठीचतुर्थीद्विवचनयोरपि अर्थान्तरेऽयमुपयुज्यते ॥

युष्मान् । * *i̯u* इत्यस्याः प्रकृतेः *sma* प्रत्यययोगे ततो नामशब्दसादृश्येन *ān* योगे च *yuṣmān* इति ॥

वः । * *u̯e* इत्यस्य वहुवचन *s* प्रत्यययोगे संस्कृते *vaḥ* इति । अयमेव षष्ठीचतुर्थीवहुवचनयोरप्यर्थान्तर उपयुज्यते ।

अत्र तम् तेन इत्यादय आद्यस्योदाहरणम्, रामान् इत्यादयो द्वितीयस्य ॥

सुब्विभक्तिषु धातूनामन्यपदानां च व्यंशतया प्रवेशोऽपि क्वचन लक्ष्यते। चक्रमित्यत्र धातोः व्यंशतया प्रवेशः। तथाहि— क्रमुधातोर्द्वित्वे चक्रमिति भवति। तत्रत्यमकार एव अधुना विभक्तित्वेन गण्यते। अयमेव नपुंसकप्रथमाद्वितीयैकवचनयोः क्रमात्प्रयुक्तः। तमित्यादावप्ययमेव। स्वाभाविकद्वन्द्वपदार्थवाचकानां अक्षिणी-हस्तौ-बाहूप्रभृतीनां हरी वारिणी रामौ शम्भू इत्यादिप्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोरंशतया प्रवेशः। नौ इत्यत्र उभौशब्दस्य। रामाभ्यामित्यादिद्विवचनेषु उभौशब्दस्य तत्प्रकृतिभूतस्य वा कस्यचन शब्दस्यांशतया प्रवेशः। ते वारिणी इत्यादौ इदंशब्दस्यांशतया प्रवेशः। सर्वा भूतानि विश्वा भूतानि इत्यादिषु विद्यमानसर्वा-विश्वा-इत्यादिबहुवचनान्तेषु सभाशब्दस्यांशतया प्रवेशः। रमाणां मधूनि हरिणा इत्यादिषु नान्तशब्दानामंशतया प्रवेशः। तेन इत्यत्र न इत्यव्ययस्यांशतया प्रवेशः ॥

एवं प्रातिपदिकेष्वपि अन्यपदानामंशतया प्रवेशो लक्ष्यते। तथाहि—*amā* इत्यस्य रमा इत्यादौ, स्त्री इत्यस्य गौरी इत्यादौ, वधूशब्दस्य कुरूः इत्यादौ अंशतया प्रवेशः ॥

तिङि विकरणेषु च धातूनामंशतया प्रवेशो यथा—अस् धातोः याधातोश्च क्रमात् सिप्प्रत्यये स्यप्रत्यये च। अन्यत्राप्येवमेव अंशतया प्रवेशः सुधीभिर्विभावनीयः ॥

मदीय त्वदीय इत्यादि रूपं तु पञ्चम्यन्तात् *iya* प्रत्यये निष्पद्यते। त्वत्तः मत्तः इति तु पञ्चम्यन्तात् तसिल्प्रत्यययोगे। तव मम इत्यस्मात् कप्रत्यये तवक ममक इति भवति ॥

॥ नामसर्वनामशब्दानां परस्परवैलक्षण्यम् ॥

सर्वनामविभक्तयो नामशब्दविभक्तिभ्यो भिन्नाः। एकैकस्यापि शुद्धस्य शब्दस्य वह्व्यः प्रकृतयः सर्वनामशब्देषु दृश्यन्ते। Pronominal धातुभ्यः सर्वनामशब्दा निष्पन्नाः। लिङ्गत्रयेऽपि केचन सर्वनामशब्दाः समानाकारा लक्ष्यन्ते, निर्विभक्तिकाश्च केचन। सर्वनामशब्दानां Particle शब्दवाच्याः बहुत्रावयवा भवन्ति। विभक्तेः पूर्वं केषांचन प्रत्ययविशेषाणां संयोजनमपि लक्ष्यते। यथा—स्म ॥

कचिन्नामशब्दीयविभक्तयः सर्वनामसु संक्रान्ताः, कचिच्च सर्वनामशब्दीया नामशब्देषु। यथा—

Nominal declensions				Pronominal declensions			
				द्विवचनसामान्यम्			
द्वि.	एक.	*m.*	तम्	द्वि.	बहु.	*ān*	रामान्
तृ.	,,	*ena*	तेन	तृ.	एक.	*ā*	हरिणा
		ayā	तया	स.	,,	*ām*	बृहत्यां
प.	,,	*āt*	सर्वस्मात्	तृ.	बहु.	*ābhis*	रमाभिः
प.	,,	*sya*	तस्य	स.	,,	*āsu*	रमासु
स.	,,	*i*	त्वयि	नपुं. प्र	,,	*āni*	वनानि

५. पञ्च. * *peṅqe* प्रकृतिकः. Eng. *five.* अस्मादारभ्य लिङ्गरहिताः प्रथमाद्वितीयाबहुवचनयोर्विभक्तिरहिताश्च लक्ष्यन्ते । पूरणार्थे पञ्चमः *fifth.* सप्तमसादृश्येन *ma* कारः ॥

६. षट्. Eng. *six.* पूरणार्थे षष्ठः Eng. *sixth.* षष् + दश इति स्थिते षकारस्योत्वे गुणे दस्य डत्वे षोडशेति भवति ॥

७. सप्त * *septe̥* प्रकृतिकः. Eng. *seven.* असावपि विभक्तिरहित एव । सप्त सिन्धुषु इति वेदे दर्शनात् । पूरणार्थे सप्तमः *seventh.*

८. अष्टौ * *oktōu̯* प्रकृतिकः. Eng. *eight.* अत्र *t* प्रत्यय इति ज्ञायते । अत्रत्य औकारः द्वित्वार्थबोधक इति केचित् । अष्ट शतैरिति वेदे दर्शनात् विभक्तिरहित इति ज्ञायते । आदन्तत्वेन दृश्यमानस्याष्टा इत्यस्य ह्रस्वः अष्ट इति । अत्र सप्तमसादृश्यं मूलम् । पूरणार्थे अष्टमः *eighth.*

९. नव * *neu̯n̥* प्रकृतिकः. Eng. *nine.* पाश्चात्यभाषानुरोधेन *n* अन्तप्रकृतिकत्वमेवास्य कल्पनीयम् । नव शतैरिति वेदे दर्शनाद्विभक्तिरहित इति ज्ञायते । पूरणार्थे नवमः Eng. *ninth.* दशमसादृश्येन नवम इति ॥

१०. दश * *dekm̥* प्रकृतिकः. Eng. *ten.* दश कक्ष्याभिरिति वेदे दर्शनादसावपि विभक्तिरहित इति प्रतीयते । *taihun* इति Gothic भाषास्थपदानुसारेण *ten* इत्याङ्गलभाषायां नान्तत्वम् । पूरणार्थे दशमः Eng. *tenth.*

॥ संख्यावाचकशब्दाः ॥

Numeral Declensions.

१ (एकं) आरभ्य ९९९ पर्यन्तं संख्यावाचकाः शब्दास्त्रिधा विभज्यन्ते—एकपदत्वेन समस्तपदत्वेन वाक्यत्वेन च । एकमारभ्य दशपर्यन्तं एकपदम् । ततः परं समस्तपदम् । सहस्रशब्दः संस्कृतभाषायामेकपदत्वेन लक्ष्यते । परं तु मातृभाषायां शतपर्यन्तमेव संख्यावाचकशब्दप्रयोगस्य लक्ष्यमाणत्वेन सहस्रशब्दप्रयोगो नास्तीति विज्ञायते । द्रविडभाषायां दृश्यमानः ஆயிரம் शब्दोऽपि सहस्रशब्दान्निर्गत इति केषांचिदूहः । दशशब्दः शब्दतोऽर्थतश्च संख्यावाचकेषु प्रधानः ॥

१. एक. < Idg. * *aiqo* Eng. * *one.* पूरणार्थे प्रथमः । इण्डोजर्मानिक्भाषास्थ * *per* इत्यस्याः *thama* प्रत्यये अज्विपरिणामे च *prathama* इति भवति । तस्या एव *st* योगे आङ्गलभाषायां *first* इति भवति । तस्याः *va* प्रत्यये Skt. *pūrva* इति ॥

२. द्वौ—मातृभाषास्थ * *du̯ōu̯* प्रकृतिकः. Eng. *two.* समस्तपदेषु द्विश्चरणं त्रिशब्दसादृश्येन । पूरणार्थे द्वितीय इति । Eng. *second,* Latin *sicuor* शब्दान्निष्पन्न इति तर्क्यते ॥

३. त्रयः. Eng. *three.* * *tr̥* प्रकृतिः *i* प्रत्ययः, पूरणार्थकतृतीयशब्दादिषु तथा दर्शनात् । पूरणार्थे तृतीयः *third.*

४. चत्वारः * *qetu̯ōres* प्रकृतिकः. Eng. *four.* तुर्यतुरीयादिषु चकारस्य लोपो भवति । पूरणार्थे चतुर्थः *fourth.*

१०००. सहस्रम् । अस्य * *gheslo* प्रकृतिः स्यादित्यूहः ।
: च संस्कृतभाषामवलम्ब्यैव । भाषान्तरपर्यालोचनया किमि-
। न ज्ञायते. * *gheslo* इत्यस्य हस्र इत्येव संस्कृते विकृतिः
गत् । सहस्रमित्यत्र तु सकारः Prefix त्वेन पश्चाद्योजितः ।
नस्य च Strong hundred इत्यर्थः । संख्याभ्यावृत्तिगणने
संस्कृते द्विः त्रिः चतुः पञ्चकृत्वः इत्येवमादीनि रूपाणि लक्ष्यन्ते ।
रूपां च Eng. *twice, thrice* इत्येवमादयः शब्दाः पर्यायत्वेन
लक्ष्यन्ते । एकशः बहुशः वारं इत्यादयः शब्दाः संस्कृतभाषामात्र-
साधारणाः । आदौ एकैक बहुबहु इत्येवमादिरूपेणैव एषां प्रयोग
आसीत् । कालक्रमेण तु शप्रत्ययान्तत्वमागतम् ॥

॥ तिङन्ताः ॥
Verbal Morphology.

इण्डोजर्मानिक्भाषास्थानां धातूनां सुबन्तापेक्षया विपरि-
णामोऽधिकः । संस्कृत इव मातृभाषायामपि Voice द्वयमासीत्—
1 Active voice परस्मैपदम् 2. Middle voice आत्मनेपदम्
इति । आदिमः सर्वास्वपि भाषासु लक्ष्यते । द्वितीयस्तु Greek,
Aryan, Latin, Gothic भाषास्वेवावतिष्ठते । आत्मगामिनि
क्रियाफले आत्मनेपदम् , परगामिनि क्रियाफले परस्मैपदमिति
नियमो मातृभाषायामप्यासीत् । अद्य तु संस्कृतेऽयं नियमः
कुत्रचिद्व्यभिचरितः ॥

धातुभ्यस्तत्तदर्थविशेषेषु लडादयो लकारा विधीयन्ते । तेषां
च तिङ आदेशा भवन्ति । तत्र कालप्रतिपादकतिङां Tenses

११—१९. एकादशप्रभृति एकोनविंशतिपर्यन्तम् । एकश्च
विंशतिश्च, त्रयः दश इत्येवं वेदे दर्शनात् पूर्वं व्यस्ततयाऽऽसन्
ततः समास इति प्रतीयते । एकादशारभ्य त्रयोदशपर्यन्तं
पूर्वपदे विभक्तिः श्रूयते । इतरत्र तु न । एकादशेत्यत्र द्वादश-
साहश्येन दीर्घः । द्वादशेत्यत्र तु द्विवचनान्तत्वात्साधुरेव दीर्घः ॥

२०. विंशतिः. एतदधिकृत्य पूर्वमेवाभिहितम् ॥

३०. त्रिंशत्. Eng. *thirty.* त्रिशत् इत्येव भवितव्ये
विंशतिसाहश्येन त्रिंशदिति । त्रि इत्यत्र विद्यमान इकारो
नपुंसकबहुवचनप्रत्यय इत्यूहः ॥

४०. चत्वारिंशत् ५०. पञ्चाशत् ६०. षष्टिः ७०.
सप्ततिः । एषु कालक्रमेण दशसमूहवाचकत्वमागतम् । आर्यन्-
भाषाणां विभागकाले षड्भिर्गुणनं (multiply by six) (ஆறால்
பெருக்குகிறது) संप्रदाय आसीत् । द्राविड्यामपि तथा प्रभवे-
त्यादिवर्षगणना । अत एव आर्यन्भाषायां षष्टिः इत्यस्य प्राधा-
न्यमित्येके ॥

८०. अशीतिः । अस्यापि दशसमूहवाचकत्वं पश्चादागतम् ॥

९०. नवतिरप्येवमेव ॥

१००. शतम् । एतदधिकृत्य पूर्वमेव प्रपञ्चितम् । पूरणार्थे
शतः शततमः इति द्वेधा भवति ॥

२००—९००. द्विशतं द्विशते, त्रीणि शतानि त्रिशतम् इत्यादि-
प्रयोगः Indo-germanic कालेऽप्यासीदिति ज्ञायते ॥

पूर्वं तावत् इण्डोजर्मानिक्भाषायां त्रयः क्रियाप्रकाराः (Mood or manner of actions) आसन् । यथा—

1. Momentary or Perfective or Aoristic
2. Durative or Cursive or Imperfective
3. Iterative.

१. एककालावच्छेदेन समाप्तिमुपगच्छन्त्यः क्रियाः—[Point (.) action]

२. बहुकालानुवर्तिन्यः क्रियाः—[Line (—) action]

३. पुनः पुनरुद्भवन्त्यः क्रियाः—[Line (— — —) action]

एष्वेव सर्वेऽपि धात्वर्था अन्तर्भूताः । प्रत्येकमेषां पृथक्पृथक् प्रत्ययाः । आद्यस्य *find* उदाहरणम् । द्वितीयस्य *seek* (अन्वेषणं), तृतीयस्य यङ्लुगन्ताः ॥

प्राथमिकानां द्वितीयभेदान्तर्भावश्च उपसर्गादिसंयोजनेन कर्तुं शक्यते । अन्येषामप्येवमेव । ब्रूञ् द्वितीयान्तर्गतः । अस्य Perfect नास्ति । अस्मिन् Perfect प्रत्यययोजनस्याशक्यत्वात् वच् इति पाणिनिना तत्र कल्पितः । यथा—उवाच । आह इति तु वस्तुतो लिड्रूपम् । प्रथमभेदान्तर्गतश्च । ब्रूञ् धातोः Durative Type प्रत्ययं ग्रहीतुमसामर्थ्यात्तदेव लिड्रूपमत्रापि भवतु इत्युक्तम् ॥

Morphological classification रीत्या धातूनां रूपत्रितयं भवति— 1. Present stem. 2. Perfect stem (अत्राभ्यासः) 3. Aorist stem इति । [illegible] रूपत्रितयमपि भवति ।

इति नाम । तदितरप्रतिपादकानां तु Moods इति नाम, ते च लोडाशीर्लिङादयः । व्यवहारोऽयमादौ मातृभाषायां नासीत् ॥

अत्रेदं बोध्यम्—तिङ्षु *ti, si, mi* इत्येवमेव पूर्वमासन्, त एव पश्चात्तु *i* लोपे *t, s, m* इत्येवं निष्पन्नाः, यथा—अगादित्यादौ स्वरस्याङ्गत्वेन *i* लोपः इति केचिदभिप्रयन्ति । केचित्तु *t, s, m* इत्येवमेव पूर्वमासन्, ते च परोक्षद्योतकाः, पश्चात्तु वर्तमानद्योतनाय तेषु *i* कारः संयोजितः, ततश्च *ti, si, mi* इत्येवं निष्पन्नाः, *i* वर्णस्य वर्तमानद्योतकत्वं च इदमित्यादौ लक्ष्यते—इति ॥

Bopp विमर्शकस्तु एवं व्याचष्टे । अस्मच्छब्दस्य तिङुत्तमपुरुषैकवचनबहुवचनयोः तथा युष्मत्तच्छब्दयोस्तिङ्प्रथमपुरुषस्य च अतिशयितोऽस्ति संबन्धः । यथाक्रममुभयत्र म-त-वर्गयोराधिक्येन श्रूयमाणत्वात् । आङ्गलभाषायामपि उत्तमपुरुषवाचकेषु मवर्णोऽधिकतया श्रूयते । यथा *me, my, mine*. तथा प्रथमपुरुषवाचके तवर्गोऽपि । यथा *they, them, their*. केचित्तु मध्यमपुरुषेऽपि युष्मत्तच्छब्दयोः संबन्धोऽस्तीति वक्तुं शक्यते, *you, your, thou, thine* इत्यादिदर्शनादित्यभिप्रयन्ति । एतेन सर्वनामशब्दानां तिङां च महदस्ति साम्यमिति सिद्धम् । एवमेतेषां परस्परसाम्यं तत्प्रयुक्तं संबन्धाधिक्यं च पर्यालोच्य मातृभाषायां *ma* कारोपलक्षितः कश्चनानिर्वचनीयः शब्द एव उत्तमपुरुषवाचकः, तथा तवर्गोपलक्षितः कश्चन प्रथमपुरुषवाचक इत्यनुमातुं शक्यते इत्येवं प्रतिपादयामास ॥

यत्र प्रकृतितः प्रत्यये स्वरोऽपगच्छति तत्रादिमो विभागः। यत्र प्रकृतिस्थस्य स्वरस्य विपरिणामो नास्ति स द्वितीयः। भ्वादि-तुदादि-दिवादयो द्वितीयस्योदाहरणम्, शिष्टा आद्यस्य ॥

Derivative conjugations इति केचन वर्तन्ते। णिजन्तसदृशानां धातूनामिदं नाम। दिवादावात्मनेपदिनो ये धातवस्तेऽत्रान्तर्भूताः। यथा जायते म्रियते। परस्मैपदिनस्तु न तथा। ते च पश्चात्तत्र योजिता इति प्रतीमः। तनादौ कृञ्वर्जं सर्वे नान्ता दृश्यन्ते। ते च नकारवर्जं स्वादौ पठितुं युक्ताः। अथापि शिदशित्कार्यं निमित्तीकृत्य पाणिनिना द्विधा विभागः कृतः ॥

धातुषु केचन पूर्वं Athematic रूपेण स्थित्वा पश्चात् Thematic संजाताः। तथाहि—पाधातुर्वस्तुतः Athematic, तेन साकं विकरणव्यवधानेन तिङं योक्तुमुद्यतः पाणिनिः तत्स्वरूपेण तथा योक्तुमशक्नुवन् पा इत्यस्य पिब् इत्यादेशं विदधौ। पिब इति तु अभ्यस्तरूपम्। कालक्रमेण तस्य तथा निष्पत्तिः। घ्राध्मादयोऽपि तथैव। प्राकृतेषु एतादृशविपरिणामा भूयांसो विद्यन्ते। यथा—दोग्धि दोहति। लेढि लेहति। एवं धात्वन्तरेष्वपि विकरणान्तरप्रवेशो लक्ष्यते। यथा—रिणक्ति रेचति। जागृ पूर्वं जुहोत्यादिः, पश्चाददादिः। अन्ये च स्वयमूह्याः ॥

पाणिनिप्रोक्तेषु धातुषु कांश्चन विचार्य केचन स्वस्वरूपादधिकविभागयुक्ता इति Brugmann निरूपयति। यथा—

* *gm̥sk̑h*. अत्र *gm̥* एव धातुः। तस्माद्विकरणस्य योक्तुमशक्यत्वेन सौकर्याय *sk̑h* पश्चाद्योजितः। एवमादीनां Root

यथा—भवति बभूव भविता भविष्यति भवतु अभवत् भवेत् भूयात् अभूत् अभविष्यत् भवात् (लेट्)। केषांचित्तु धातूनां रूपद्वितयमेव—यथा जुहोत्यादीनाम्। तत्र Present stem नास्ति। केषांचिद्धातूनां Present stem, Aorist stem च तुल्यम्। यथा— भाति अभात् ॥

Fiske नामकः पाश्चात्यविद्वानित्थमुपवर्णयति—मातृभाषायां ये तावद्धातव एकाच्काः त एव क्वचिदनेकाच्का बभूवुः। यथा दरिद्राप्रभृतयः। अनेकाच्केषु चोदात्तस्वरस्य पूर्वस्मिन्नचि विद्यमानत्वे द्वितीयोऽच् weak भवति। यथा—

* *√bhérə*^{2}+ *ti* > * *√bher*^{2}+ *ti* > Skt. *bibharti* (Athematic).

द्वितीयस्मिन्नचि स्वरसत्त्वे पूर्वः weak भवति। यथा—

* *√bhəré*^{2} + *ti* > * *√bhre*^{2} *ti* > Skt. *bibhrati* (Thematic).

उभयत्र Neutral vowel लुप्तः, अजन्तरे स्वरसत्त्वेनास्यापचयावस्थापन्नत्वात्. *bibhrati* इत्यत्र * *e* > Skt. *a* एव पश्चात् धातोर्विभज्य विकरणत्वेन कल्पितः ॥

यथा वा— * *√bhévə* > Skt. *bháv* + *a* + *ti* > *bhavati*. अत्रादावुदात्तस्वरः शबनुदात्तः। 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इति वदतः पाणिनेरपि संमतमिदम् ॥

पुनश्चैते Vowel-gradation रीत्या द्विधा भवन्ति—

1. Graded conjugation
2. Non-graded conjugation.

इति । उत्तमपुरुषस्यात्र प्रयोगो नास्ति । स्वस्य स्वविषये पारोक्ष्याभावात् । अत एव बभूव-इयाय-उवाच-प्रभृतीनि प्रथमपुरुषरूपाण्येवात्रापि ॥

संस्कृते Periphrastic Perfect इति कश्चन लिटो भेदो लक्ष्यते । स च इण्डोजर्मानिक्भाषायामासीन्न वेति न शक्यते निर्धारयितुम् । नायमस्ति ऋग्वेदे । 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' 'कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' 'दयायासश्च' इत्यादिसूत्रविहित-आम् प्रत्ययान्ताः कृञाद्यनुप्रयोगसहिताश्च धातवः Periphrastic Perfect इत्युच्यन्ते । यथा एधांचक्रे-एधांवभूव-एधामास-प्रभृतयः । भूधातोः स्वतः परस्मैपदित्वेऽपि 'तस्यातपत्रं विभरांवभूविरे' इत्यादयः प्रयोगा एधांचक्रेसादृश्येन. Classical समय एव एषामाधिक्यम् । अत्रापि कचन स्थलेषु विशेषो लक्ष्यते । प्रकृतिभूतानामामन्तानां अनुप्रयुज्यमानानां धातूनां च मध्ये पदान्तराणि (Tmesis) व्यवधायकानि कचन लक्ष्यन्ते । यथा 'प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार' इत्यादयः ॥

एवं Contracted Perfect एत्वाभ्यासलोपवन्तो लिटोऽपि संस्कृतभाषायामेव लक्ष्यन्ते । एत्वाभ्यासलोपश्च वेदे द्वादशानामेव धातूनामिति केचनाभिप्रयन्ति । ते च इत्थम्—

तप् दभ् नम् पच् पत् यत् यम् रभ् लभ् शक् शप् सप् ।

अथर्ववेदे तन् सच् धात्वोरपि भवतीति Macdonell.

एवं Pluperfect इति कश्चन भेदोऽस्ति । स च वेदे पट्कृत्वः प्रयुक्तः । द्वित्वेनाडागमेन च सहिता ये धातवः त

eterminatives इति नामेति Brugmann. तनादौ विद्यमानो कारोऽपि Root determinative एव । यथा *ta* + *nu* + *te* =*tanute*. इमे च Root determinatives पूर्वं स्वातन्त्र्येणा-ोधकपदत्वेनास्थाय पश्चादेवमभूवन् ॥

पुनः Morphological classification रीत्या, Conjugations दशधा भवन्ति । विकरणभेदस्तत्र मूलम् ॥

Semantic classification रीत्यापि ते दशधा भवन्ति । यथा—1. Present tense 2. Perfect tense 3. First future 4. Second future 5. Imperative mood 6. Imperfect tense 7. Potential mood (Injunctive) 8. Benedictory mood 9. Aorist tense 10. Conditional mood (or tense) 11. Vedic mood. सर्वेऽप्येते न मातृभाषायामवस्थिताः ॥

Present tense मातृभाषायामासीत् । भवति-एधते-प्रभृतीनि लड्रूपाण्यस्योदाहरणानि ।

एषु भूतार्थबोधकास्त्रयो विद्यन्ते—

1. Perfect or Remote Past
2. Aorist or Immediate Past
3. Imperfect or Past of Narration इति ॥

Perfect or Remote Past.

पूर्वमेव मातृभाषायामयमासीत् । तत्र च त्रयः सन्ति असाधारणा धर्माः. 1. Reduplication द्वित्वं 2. Vowel-gradation (अज्विपरिणामः) 3. Special endings (पृथक् प्रत्ययाः)

Imperfect or Past of Narration.

Old relic रूपेणायमासीत् । आदौ किंचिद्रूपेणास्थाय क्रमशः अद्य यादृग्रूपेण लक्ष्यते तादृग्रूपमलभत । अयं लट्-प्रकृतेरेव निष्पन्नः । अत्राडागमो विशेषः । अयं चाडागमः पूर्वं Adverb of time आसीत् । ततः क्रमशः प्रत्ययः संजातः । तदायं सस्वरः । अत एव इत उत्तरत्र विद्यमानानां तिङां इकारस्य लोपो भवति । पाणिनिरपि 'इतश्च' इति सूत्रेण आशय-मिममाविष्करोति । यथा—*a+bhav+a+ti* > *a bhavat*. अडागमस्यास्य Augment इति नाम । अत एव चैतेनोपलक्षि-तयोर्लुङ्लङोः Augmented Tenses इति नाम । लङस्तु Augmented Mood इति ॥

MOODS.

इण्डोजर्मानिकभाषायां चत्वारो Moods आसन् ॥

1. Subjunctive mood e.g. *bhavāti bhavāt* लेट्
2. Optative mood e.g. *bhavet bhūyāt* लिङ्
3. Injunctive mood e.g. *bhūt ciketat* अडूहितो लुङ्
4. Imperative mood e.g. *bhavatu viddhi* लोट्

१. एष्वाद्यः लेट् संस्कृते नास्ति । अस्योत्तमपुरुष-रूपाण्येव तत्र लोडुत्तमपुरुषे व्यवतिष्ठन्ते । मातृभाषायां लोडुत्तमपुरुषरूपाणि नासन । एतानि Historical survival. प्राथमिकश्चायं Mood वेदे मातृभाषायां च प्रायशो भविष्यदर्थे प्रयुक्तः । भूधातोर्लेटि यथा—

एवोच्यन्ते Pluperfects इति । प्रायेणायं लुङ्येव भवति । यथा—अचीकमत अशिश्रियत् अचूचुरत् अमुमुक्तम् अचिके-तत् । अडूहिता अपि क्वचन । यथा चकारं चिकीतं मुमुक्तं ॥

Aorist or Immediate Past.

अयं मातृभाषायां पूर्वमासीत् । वेदे त्रिधा प्रयुज्यते—

१. स्वानुभवकथनेऽस्य प्रयोगः । आङ्गलभाषायां Pre-sent perfect यत्रोपयुज्यते तत्र । यथा—'इयमूर्वशी मनुष्येष्व-वात्सीत् गन्धर्वा एवमवादिषुः' इति कश्चिद्ब्रूते । गन्धर्वाः स्वयमेवोर्वशीवासं मनुष्येष्वपश्यन्निति स्वानुभवः ॥

२. भूतानद्यतनेऽर्थे प्रयोगः । यथा—स वन्धुः शुनासीर्य-स्य यं पूर्वमवोचयाम । शुनासीर्यहविषो यं पूर्वमवोचाम इत्यर्थः ॥

३. परोक्षभूते प्रयोगः । यथा—कस्माच्चित्कर्मणस्त्यागादेर्जा-यमानफलबोधने प्रयोगः । यथा पुत्रस्य नाम गृह्णाति प्रजामेवानु-समतनीत् । स्वपुत्रस्य नामकरणेन स्वीयं वंशं वर्धयामासेत्यर्थः ॥

s Aorist. अयं वेदे ब्राह्मणे च १३५ धातूनां भवति । *sa* Aorist संहितायां मृज्-यज्-प्रभृतीनां दशधातूनां भवति । ब्राह्मणे नवानाम् ।

iṣ Aorist मन्त्रब्राह्मणयोर्मिलित्वा १४५ धातूनाम् ।

siṣ Aorist वेदे सप्तानाम् । यथा—१. गा अगासिषुः . ज्ञा ३. प्या प्यासिषीमहि ४. या ५. हा हासिष्ट ६. वन् सिषीय ७. रम् रंसिषम् । ब्राह्मणे ध्या-द्रा-वा-ह्वा-प्रभृती-नपि लक्ष्यते । विस्तरस्तु उपोद्घाते Analogy प्रकरणे द्रष्टव्यः ॥

Future arose upon the ruins of the Subjunctive. तथा च लेटिन्भाषायां *erit* (असत्) इत्ययं शब्दः Subjunctive अर्थे Future अर्थे च प्रयुक्तः । अयं त्रिधा भवति । यथा—

1. Periphrastic Future (लुट्) भवितेत्यादयः ।
2. Normal Future (लृट्) भविष्यतीत्यादयः ।
3. Conditional Future (लृङ्) अभविष्यदित्यादयः ॥

१. आद्ये प्रथमपुरुषे कर्तृवाचकतृजन्तशब्दस्वरूपं श्रूयते । मध्यमोत्तमयोस्तेन अस्धातोर्लण्मध्यमोत्तमपुरुपप्रत्ययाः संयुज्यन्ते । मध्यमोत्तमद्विवहुवचनयोरेकवचनसादृश्येन रौ-रस्-लोपः ॥

२. द्वितीयस्तु धातूनां तिङां च मध्ये स्य इति योजनेन निष्पद्यते । यथा धास्यति । कचनायं स्य इष्य इति भवति । यथा भविष्यति । स्य इत्यत्र स् य इत्यंशद्वयमस्ति । तत्र स्—अस् धातोरेकदेशः । य इति तु याधातोः । आङ्गलभापायामपि भविष्यदर्थबोधने एवं लक्ष्यते । यथा *I am going to see.*

३. तृतीयस्तु लङन्ततुल्यः, परं तु अडागमपूर्वः अन्ते-कारलोपवांश्च । यथा—अभविष्यत्प्रभृतयः ॥

एष्वाद्यस्तैत्तिरीयसंहितायामस्ति न वेति न शक्यते निर्धारयितुम् । तथाहि–'अन्वागन्ता यज्ञपतिर्वो अत्र' इत्येवमादयः प्रयोगा वेदे लक्ष्यन्ते । तत्र अन्वागन्ता इति रूपं तु भविष्यदर्थकमिवास्ते । अर्थस्तु अन्वागच्छति इति वर्तमान एव । अतो न निश्चयः । ब्राह्मणे त्रिशतो धातूनामयमस्ति । वहुशोऽयं कर्तर्येव प्रयुक्तो न कर्मणि ॥

भवाति-भवात्	भवातः	भवान्
भवासि-भवाः	भवाथः	भवाथ
भवानि-भवा	भवाव	भवाम

२. द्वितीये (लिङि) विशेषो नास्ति ॥

३. अडूहितो लुङ् संस्कृते माङ्योगेनास्ति । मा भवान्भूदित्यादय उदाहरणानि । तत्रत्य भूत् प्रभृतयः Historical survival.

४. लोटि भवतादित्यादिः सर्वत्र भविष्यदर्थकः । तत्र च वेदे सुस्पष्टमेतत् । यथा—वनस्पतिरधि त्वा स्थास्यति तस्य वित्तात् इति । वृक्षस्तवोपरि पतिष्यति, जागरूको भूयाः इति वाक्यार्थः । तादिति तच्छब्दादागतमिति Brugmann अभिप्रैति ।

इमे च Moods प्रत्येकं तिस्रः प्रकृतीः स्वीकुर्वन्ति । यथा—

1. Present stem 2. Perfect stem 3. Aorist stem.

यथा—Subj. *bhavāti bubodhati stoṣāṇi*
Opt. *bhavet jagamyāt bhūyāt*
Inj. *bhavat susrot stoṣam*
Imp. *bhavatu mumoktu śrudhi.*

पूर्वोक्तेषु Subjunctive mood केवलं Future stem अपि गृह्णाति । यथा *kariṣyāḥ.*

Future tense.

इण्डोजर्मानिकभापायामयं नासीत् । तत्र भविष्यदर्थेऽपि Subjunctive mood एव प्रयुक्तः । कालक्रमेण तस्य विनाशात्तदर्थबोधकत्वेनायं Future tense पश्चात्कल्पितः. Future tense तावत् Subjunctive mood ध्वंसजन्य इत्याङ्गलप्रवादः ।

4. Intensives or Frequentatives पौनःपुन्यार्थका यङन्ता यङ्लुगन्ताश्च । आद्यस्यायं निष्पत्तिप्रकारः—Redup. Root + *ya* + *ta.* यथा *bobhūyate.* द्वितीयस्य यथा—Redup. Root + ... + *ta.* यथा *bobhavīti.*

॥ अव्ययानि ॥

Adverbs.

ये तावच्छब्दाः सर्वेषु लिङ्गेषु सर्वासु विभक्तिषु सर्वेषु च वचनेषु तुल्यरूपा वर्तन्ते त एवोच्यन्तेऽव्ययानीति । तदुक्तं वैयाकरणैः—'सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥' इति । तानि च विभक्तिप्रतिरूपकाणि केवलानि चेति द्विधा भवन्ति । तत्राद्यस्य यथा—प्रातः सायं अन्तरेण सनेमि उच्चैः नीचैः शनैः आरात् चिरात् सयात् ऋते हेतौ रात्रौ । द्वितीयस्य यथा—ततः कुतः तत्र कुत्र यत्र अत्र । एषु विभक्त्यभावेऽपि पञ्चम्याद्योऽर्थास्तथैव लक्ष्यन्ते । वेदे तु तृतीयैकवचने पश्चा इत्युक्तम् ॥

अत्रेदमवधेयम्—पूर्वोक्तानामुच्चैसित्यादीनां रूपाणां भाषान्तरावस्थितपदानां च पर्यालोचनेनाव्ययेभ्योऽपि मातृभाषात आरभ्य सर्वा अपि विभक्तय आसन् । पश्चात्तु कालस्य व्यवहारस्य च वशात्ताः क्रमेण परिक्षीणा इति । 'अव्ययादाप्सुपः' इति पाणिनिसूत्रमप्यस्यानुग्राहकं भवति । आङ्गलभाषायां नामशब्देभ्यो विभक्तीनामभावेऽपि अव्ययेषु ता दृश्यन्ते । वेदे प्राप्य प्राप्या

द्वितीयः ऋग्वेदे षोडशधातूनामेव, अथर्वणि द्वात्रिंशद्धातूनां, तैत्तिरीये षष्ट्यधिकानाम् । वेदे ब्राह्मणे च मिलित्वा स्ययुक्तः शताधिका धातवः । इष्ययुक्तास्तु अशीतिरिति तर्क्यते । ऋदन्तानां सर्वेषां इष्य भवति । 'ऋद्धनोः स्ये' ॥

तृतीयः संहितायां एकस्यैव धातोः । यथा अभरिष्यत् । ब्राह्मणेऽप्यल्पानामेव । तत्र शतपथब्राह्मणे पञ्चाशद्वारं प्रयुक्तः ॥

Derivative Verbs.

1. Causatives हेतुमण्णिजन्ताः । धातोरुपरि * *eio* > Skt. *aya* योजनेन निष्पन्नाः । यथा—वेदयति । अयमृग्वेदे १५० धातूनामस्ति । तत्र पञ्चाशदन्यूनेषु Causative अर्थं विना ौनःपुन्यमेवार्थः । कुत्रचित्तु उभयस्मिन्नप्यर्थे समानाकारमेव पम् । यथा—पतयति, वलयाकारेण पौनःपुन्येन डयते । ातयति डयमानं प्रेरयति । आदावयं पौनःपुन्यार्थेऽप्यासीत् । था—*ajijapata ajījipata.* पौनःपुन्येन जायेय । एवमादीनां usative aorist इति नाम ।

2. Denominatives तत्करोति तदाचष्ट इति विहिताः । m + * *iò* > Skt. *ya* + *ti.* यथा—*devayati.* अत्र प्रथमद्वितीययोः संकरोऽपि क्वचन लक्ष्यते । यथा—

mantṛ+áya+ti=mantrayati.
mantra+yá+ti=mantrayáti.

3. Desideratives इच्छार्थकसन्नन्ताः । अयमेषां प्रकारः. Reduplicated Root+*sa*+*ti.* यथा—
ति दित्सति ॥

इत्युभयथा रूपं लक्ष्यते । तत्र प्राथमिकमेवाद्दित आरभ्य व्यवतिष्ठते । पश्चात्तु त्वासादृश्येन तत्र प्राप्या इति दीर्घः संजातः । संस्कृतेऽपि ह्रस्वरूपाण्येव लक्ष्यन्ते । किंच प्र ते ब्रवीमि (भिनद्मि) इत्येवमादिरूपेण वैदिकप्रयोगाणां लक्ष्यमाणत्वेन उपसर्गा अपि पूर्वं व्यस्ता एवासन्निति प्रतीयते । 'ते प्राग्धातोः' इति सूत्रस्य तदतिरिक्ता एव विपयाः ॥

॥ शब्दपरिनिष्ठितिप्रकारे मतभेदः ॥

Theories regarding Word-formation and Inflexion.

इण्डोजर्मानिकभाषायां अन्तानिष्पत्तिः (Stem-formation) विभक्तिपरिणामश्च (Inflexion) अनुगते एकस्मिन्नये प्रतिष्ठिताविति Brugmann प्रभृतिशाब्दिकवर्या आशेरते । तादृशानुगतन-ान्वेपणे बद्धकङ्कणा आधुनिकाः शाब्दिका नैकविधमुल्लिखन्ति । ातीव प्राचीनाः व्यवहारार्थं प्रातिपदिकं कृत्वा स्वाशयाविष्कर-ार्थं तत्तदर्थाववोधकप्रत्ययैः कथं वा परिणतीः संपादयामासुः, ं वानुगतानुनुगतशब्दनिष्पत्तिप्रकारस्तेपामित्यत्र इयत्तापरिच्छे-यद्यपि दुष्करः तथापि शाब्दिकोल्लिखितेषु नैकविधेषु कतिचिदेव ान्युदाहरिष्यामः ॥

तत्रादौ गणनामर्हति Bopp विमर्शकोपज्ञः Composi-tion theory नाम्ना संकेतितः कल्पः । व्याकरणसंप्रदायप्रवर्तक-Bopp शाब्दिकोऽपि—सर्वेऽपि शब्दाः स्वतन्त्रा धातव

एव पूर्वमासन् । ते चैकाचः (monosyllables). अनन्तरं परस्परं संश्लिष्टाः तिलतण्डुलन्यायेन, विभक्ताः प्रकृतिप्रत्ययत्वेन । संसृज्य च नीरक्षीरन्यायेन ऐकात्म्यमापुरन्ततः । तादृशसांकर्यमेव Composition व्यपदेशभाक् । यथा—* *√ed-ta* > * *etti* > Skt. *atti*. * *√deiḱ-sie-ti* > Skt. *dekṣyati*. Show he be go = He is going to show. * *bhero-to* > Skt. *bhara-ta* > *bharati*. उक्तविधया भिन्नभिन्नास्तत्तदर्थबोधका इतरानपेक्षाः श्लिष्टाः शब्दा व्यवहर्तृभिः समभिव्याहृततया संसृज्य तादात्म्यरूपं साङ्कर्यमवापुः । इति Bopp मतम् । Brugmann शाब्दिकोऽपि मतमेतदुपोद्बलयति । अस्य Composition मतस्यैव Agglutinating theory, Coalescence theory इति च व्यपदेशः ॥

Bopp विमर्शकात्प्राचीनः Von Schlegel अत्रान्यथाभिप्रेयाय । तन्मतस्य Evolution theory इति व्यपदेशः । मतेऽस्मिन् पदान्यविकलान्येवासन्. Evolution इति पदस्य परिणाम इत्यर्थः । अतश्चाविकलेभ्यः पदेभ्यः अङ्कुरविधया निर्गलिताः प्रत्ययाः । सर्वनामांशाश्च प्रातिपदिकेभ्यः अन्तान्विच्छिद्य प्रत्ययानुरूपमाविर्बभूवुः । क्रमेण तिङन्ताः सर्वनामांशाश्च परस्परानपेक्षा भूत्वा युगपद्व्यवहारे प्रतिष्ठामलभन्तेति ॥

bharati > *bhara—ti*

ti (inflexional ending) *ta* (pronominal stem)

Bopp विमर्शकस्तु Schlegel मतमेव कंचित्कालमाश्रित्यानन्तरं

॥ भाषोत्पत्तिः ॥

The Origin of Speech.

अत्रास्ति मतचतुष्टयम् ।

1. Bow-vow theory or Onomatopoeic theory. ये ये प्राणिनो यथा यथा शब्दायन्ते तथा तथा तादृशशब्दानुसारेण तेषां नामकल्पनस्येदं नाम । यथा—का इति कौतीति काकः । भे इति कौतीति भेकः । अन्यत्र *cuckoo* कोकिलप्रभृतयः स्वयमूहनीयाः. Max Muller पण्डितस्तु भेदमिमं Bow-vow इत्येवमुपहसति स्म ॥

2. Interjection theory or Pooh-pooh theory. अयं च द्वेधा भवति— i. Primary Interjection theory ii. Secondary Interjection theory इति । हर्षशोककोपमोहादिभिरकस्मादेव स्वात्मानमपि विस्मृत्य ये शब्दा उद्भवन्ति तेऽत्राद्यस्य विषयाः । यथा *pooh* (ऊक् इति द्राविडभाषायां), हाहा, हह, अहो, हन्त, बत, *Alas! Oh.* शिष्टा ऊहनीयाः । द्वितीयस्य तादृशा धातुजाः शब्दाः Derivative declensions विषयाः । यथा—अपेहिप्रभृतयः । हन्तादिकशब्दौ तु उभयसाधारणौ ॥

3. Muscular theory. रज्ज्वादीनामाकर्षणकाले अकस्मात्ते शब्दा जायन्ते स्पष्टास्पष्टतया तेऽस्य विषयाः । यथा—* *tyn or ten*>Skt. *tan.* तन्तुममाकर्षणकाले निष्पन्नोऽयम । एवं लिख्, लेखनकाले दन्तजिह्वोल्लेखादिना निष्पन्नः . एवमन्येऽपि॥

तत्रास्वारस्यं पश्यन् स्वीयं Composition मतं रचयामास । Bopp विमर्शकादर्वाचीनः Alfred Ludwig न Adaptation मतमवतारयामास । एतन्मते पदान्यविकल सर्वनामांशैः साकं पार्थक्येनासन् । गलति काले अन्ताः सर्व ग्रामानुरूप्यं लम्भिताः यथा—

* *bherote* (Full word) ; *ta* (pronominal elemen
—*ti* = *ta.*

ta इति सर्वनामांशः यदनुरोधं ति इत्यस्यापि प्रथम पुरुषद्योतकत्वं तिङ्त्वं च व्यवस्थापितम् ॥

आधुनिकः शाब्दिकतल्लजः Otto Jespersen नाम Secretion मतस्य रचयिता । वस्तुतः मतमेतत् Adaptation मतमेव किञ्चिदिव परिष्कृतम्. Secretion मतेन एतदवगम्यते यत् पदस्य कश्चिदंशः प्रधानव्यवहारायालंभूष्णुरभूतपूर्वां व्याकरणशक्तिमुपलभ्यानन्तरं व्यवहर्तृभिः प्रकृतिभूतात्पदाद्भिन्न इव च व्यवहारार्थं प्रकृत्या साकं संयुक्त इव च गृह्यते ॥

By secretion, we have to understand the phenomenon that one integral portion of a word comes to acquire a grammatical signification which it did not originally possess and is afterwards felt as something added to the word —Jespersen.

बहुत्र सुतिङादयः प्रत्यया उक्त-Secretion-विधयैव उत्पन्ना इति दर्शयितुं पार्यते । पदाद्विच्छिद्य अंशः प्रत्ययसंज्ञां लभते । तादृशविच्छेदः Metanalysis इत्युच्यते । Secretion नाम

॥ भाषाशास्त्रचरित्रम् ॥

History of Comparative Philology.

का नाम भाषा ? तस्याश्च किमिति न सर्वत्रैकरूप्यम् ? प्रथमतः पदानि कथं चोदभूवन् ? नामतद्बोध्ययोश्च को वा संबन्धः ? वाच्यवाचकयोश्च कथं चेदृक्ता—इत्येवमादिविषयाः यदा मानुषमतिम्, अयस्कान्तमणिरिव लोहम्, आचकर्षुः तदैव भाषाशास्त्रमुदभूदिति वक्तुं पार्यते । एतादृशानां समालोच्य विचारस्तत्तद्देशकालावच्छेदेन तत्तन्मतिवैशद्यानुगुण्येन च प्रवृत्तः, यथा प्रपञ्चोत्पत्त्यादिविषये । ईशस्तावत्प्रातिस्विकतया भाषां ससर्जेति कश्चित् । स एवेशः पुरतः प्राथमिकस्य पुरुषस्य तिरश्चो मेलयामास तत्तन्नामकरणार्थमित्यपरः । तथा च प्राचीनेषु पाश्चात्य-प्रमाणग्रन्थेषु एवं दृश्यते यत्—भाषा नाम मानुषाहन्ताममता-फलतयाऽऽपतितमिति । तादृशविषयविचारावसरे आनुषङ्गिकतया तत्तद्भाषाघटकपदनिष्पत्तिप्रकाराश्च संपतिताः । यत्किंचिदर्थसाजा-त्येन तथा ध्वनिसाजात्येन च स्वैरं पदनिष्पत्तिप्रकारः संकलितः । पुरात्र विशिष्य ग्रेकाः विचारयांचक्रुः, तदनुयायिनश्च रोमकाः । अत्र प्लेटोशास्त्री (Plato) ग्रेकः स्वीये Kratylos ग्रन्थे बहुधा भाषातत्त्वं विचारयति ॥

4. Ding-dong theory. Max Muller विदुषोऽयमभि-मतः । पदार्थस्वभावानुगुण्येन ये शब्दाः सन्ति तेऽस्य विषयाः । यथा— *wind* (व् इति गच्छतीति कृत्वा) ; *blunder*—शब्दश्र-वणकाल एव क्लिष्टत्वेनावद्ध इव श्रूयत इति कृत्वा ; *whisper* (रहस्यम्) तस्मिन्काले विस् विस् इति श्रूयत इति कृत्वा ; *glow* (दीपस्यातिप्रकाशतया वर्तनम्) ओ इति प्रकाशत इति कृत्वा ; वात—व् इति वातीति कृत्वा ; दुहिता—दोग्धि इति कृत्वा । पदार्थस्वभावानुगुण्येन शब्दानां यद्वर्तनं तस्य Sound-symbolism or Sound-echoism इति नाम ॥

एतदनुसारं लेटिन्भाषायामपि । एवं क्रमशः तत्र तत्र भाषायाम् अभूत् । समयेऽस्मिन् पुस्तकमुद्रणाधिगमनं अतिवेलमुपचकार प्राचीनभाषापरिचयम् । क्रैस्तवमूलग्रन्थाश्च Hebrew भाषायामेव प्रथमतो निबद्धाः, येषां ज्ञानं सर्वेषां क्रैस्तवानां, वेदाध्ययनमिव द्विजानां, आवश्यकमभूत् । यथावत्तात्पर्यनिर्णयार्थं च हीब्रू सम्यगधीता विशिष्य क्रैस्तवमताचार्यैः । तदनु वाक्यशोधनार्थं वादग्रन्था अपि, यथा व्युत्पत्तिवादादिकं तार्किकादीनाम् ॥

किंच Bible प्रतीचीमण्डले तत्तद्भाषासु प्रतिनिबद्धः, Gothic भाषायां, Anglo-Saxon भाषायाम्, Old German, Old Icelandic भाषायामित्येवमादिषु । इमाश्च भाषाः क्रैस्तहायनीयसप्तदशाष्टादशशतकयोः Bible प्रचारकैः प्रतिनिबन्धनैकरूप्यसंपादनाय मिलित्वा परस्परं परिवर्तिता इति तदेतत् परिवर्तनं नाम भाषाणां, तत्तद्भाषाप्रवीणान् भाषान्तराण्यभिन्यवीविशत् । तैश्च भाषान्तरपर्यालोचने पदं निर्व्याजं प्रेम च न्यधायिषाताम् । Leibniz नामा तत्त्वशास्त्री भाषातत्त्वमधिजिगमिषुः Peter महाराजेन तत्तद्भाषानिघण्टुनिकुरुम्बं संग्राहयामास । एतादृशः परिश्रमो भाषायां, तच्छास्त्रोत्पत्तिं संधुक्षयति स्म. Hervas नामा कश्चिच्छाब्दिको भाषाणामनुगत्यधिगमने कोशापेक्षया व्याकरणस्यैव प्राधान्यमुपन्यास्थत् । भाषाया भाषान्तरसंबन्धपर्यालोचनमेव Comparative Linguistics इति कथ्यते ॥

Middle Ages, Renaissance काले च प्राधान्येन परिगणिता भाषा Latin, संस्कृतभाषेव भारते वर्षे. Latin व्या-

सर्वथा भाषां सप्रमाणं शास्त्रत्वेन तत्पूर्वतया अनितरसाधारणविधं विचारितवन्तो भारतीयाः शाब्दिका एवेत्यविप्रतिपन्नमिदम् । येषां व्याकरणशास्त्रं स्मारंस्मारं चटुलं विस्मेरं नानटीति पाश्चात्यानां शाब्दिकानां मतिः । तेषामेव प्रतिभाप्रकर्षेण अतिप्राचीना वर्षिष्ठापि वेदभाषा अविच्छिन्नमविकलं शीक्षादिनियता यथापुरं सुरक्षिता वर्वर्तीदानीमपि । भगवतः पाणिनेरष्टाध्यायी हि प्रतीच्यां प्रचलन्ती भाषाशास्त्रमाधुनिकमजीजनत् ॥

प्रतीच्यामप्यनन्तरं प्लेटोमिश्रात्, Aristotle प्रभृतयः किंचिदिव भाषाविचारस्य शास्त्रतां संपादयामासुः । अलक्साण्ड्र्या शाब्दिकसमितिः (The philological school of Alexandria) प्राचीनकाव्यव्याख्यानाय भाषां प्राचीनां यत्किंचिदिव विभज्य क्रोडीचकार । तदनुयायिनश्च रोमकाः किंचिदिव तत्र परिश्रम्य विश्रान्ताः, येन प्राचीने प्रतीचीमण्डले भारतदेश इव नैव फलांशे भाषाशास्त्रमुदजृम्भत ॥

Middle Ages and Renaissance.

अथ च सन्ध्ये काले भाषाशास्त्रे नैवासीद्विशेषः । विशिष्य तदानीं लेटिन्भाषैव मतौपयिकत्वेन समधीता, नैव शास्त्रत्वेन । सति चैवं लेटिन्भाषाविषये, कैव कथा तन्मातृभाषां प्रति ॥

पुनर्नवीकरणसमये किंचिदिव विशेषः समजनि । ग्रेकभाषापरिचयः तद्भाषाव्याकरणं किंचिदिव प्रचारयामास ।

प्राचां हि मतं—शब्दः साक्षादीश्वरप्रदत्त इति । नैतत्सम्यक्—ईश्वरवत्साकल्याभावाद्भाषाया इति Herder. जीवकलितैव सा । भाषाबीजं च मानुषान्तरभाव एव । स एव मनुष्यं भाषोन्मुखं करोति, कठोरगर्भ इव प्रजावतीं प्रसवोन्मुखीम् । मनुष्यः, अथवा सर्वोऽपि प्राणिवर्गो ध्वनिरूपेणैव स्वाशयमाविष्करोतीति सर्वानुभूतिः । परं त्वियान्विशेषः—मनुष्यस्तत्तद्ध्वनिविशेषान्सम्यक् परिष्कृत्य व्यक्ततया नैयत्येन व्याकृततया च तत्तच्छब्दानां तत्तदर्थेषु शक्तिं गृहीत्वा व्यवहरति । अयमेव मनुष्यतिर्यग्विभाजकोपाधिर्भवति । किंचास्मिन्मते सर्वास्वपि भाषासु न केवलं सुशिक्षितासु, अपि तु देशीष्वपि स्वविषये चारिमा अस्त्येव । सर्वशुक्ला हि सरस्वती । सर्वत्र विद्यते ततः काव्यशोभा ॥

A. D. 1794 वत्सरे Berlin वास्तव्यः Jenisch नामा अनवद्या भाषा (Ideal Language) इति विषयमधिकृत्य लेखं विलिख्य पारितोषिकमलभत । अस्मिन् तत्तद्भाषासु तत्तद्भाषाव्यवहर्तॄणां तत्त्वं प्रतिबिम्बति । वाचा हि मनुष्यः । असंस्कृतस्य भाषा असंस्कृता रूक्षा च । संस्कृतस्य नागरिकस्य भाषा संस्कृता मधुरा चेत्येवम् । गैर्वाणी-लेटिन-ग्रीक्-जर्मन्-आङ्ग्ली-फ्रेन्च् आदि-भाषासु तत्तद्व्यवहर्तॄणां स्वभावविशेषाः संक्रामन्त्येव । उत्कर्षोपाधिरस्मिन् मते— 1. Richness 2. Energy or emphasis 3. Clearness 4. Euphony. तत्र तत्तत्पदार्थविशेषान् स्वल्पपर्यायस्वभावकं भाषायाः Richness इति कथ्यते । तत्रापि Energy दोषेषु स्यादस्ये प्रतिभावत्सु कविषु न वर्तते. Clearness

करणमेव तदर्थमैदंपर्येण शीलितम् । लेटिन्व्याकरणानुगुणमेव भाषान्तराण्यपि व्यकारिषत । अद्यत्वेऽपि प्रतीचीभाषामण्डलं लेटिन्व्याकरणसच्छायमेव । अत्रेदमवधेयम्—यत् भाषान्तराणां लेटिन्भाषानुगुण्यसंपादनं नाम संकोच एव ; यश्च संकोचः तत्तद्भाषावैशाल्यमचूचुरत्, यद्यपि लाघवानुगृहीतः ॥

॥ अष्टादशशतकीया चर्चा ॥

भाषोत्पत्तिविचारश्च अष्टादशशतकीयमनीषिणां मनांसि अध्यासामास । तत्र Rousseau नामा एवमभिप्रेयाय । आद्या मानुषा मिलित्वा व्यवहारार्थमैदंपर्येण परस्परसंकेतेन भाषामधिजग्मुरिति । नैतत्सम्यक्—प्राथमिकश्च पुरुषः एकः उत अनेके इत्यनिर्धारणात्, तादृशसंकेतरूपव्यवहाराय भाषान्तरसपेक्षितमिति अनवस्थानात्, तत्तद्देशावच्छेदेन भाषानन्त्याच्च ॥

Condillac नामापर एवमुल्लिलेख । भाषाविहीनः पुरुषः स्त्री च स्वान्तरभावविशेषान् परस्परं बोधयितुं वाचिकं ध्वनिमाङ्गिकचेष्टया साकमाविश्चक्रतुः, तयोश्च अपत्यानि ततोऽप्यधिकं व्यक्ततरं चेत्येवं परम्परया नवीना ध्वनिविशेषाः ततः शब्दविशेषाश्चेत्येवं क्रमेण भाषा समुत्पन्नेति ॥

अष्टादशशतके शब्दचर्चाप्रवणेषु प्रधानः Johann Gottfried Herder A. D. 1772 तमे वत्सरे भाषोत्पत्तिमधिकृत्य लेखं विलिख्य Berlin विद्यासमितेः पारितोषिकं लेभे । तस्मिन् भाषामधिकृत्य प्राचीनानि मतानि खण्डितानि दृश्यन्ते ।

रतदेशमागतैः France, England देशीयैर्न केवलं धनसंपदः अपि तु विद्यासंपदोऽपि प्रतीचीं नीताः । विशिष्य विदेशीयानां पण्डितानां मनः संस्कृतभाषागरिम्णाऽऽकृष्टम्. A. D. 1767 वत्सरे फ्रान्स्देशीयः Coeurdoux नामा रोमकक्रैस्तवमताचार्यः, संस्कृतधातूनां लेटिन्भाषाधातूनां च साजात्यं क्रोडीकृत्य लेखं कंचित् फ्रान्स्विद्यासमित्यै विससर्ज. A. D. 1796 वत्सरे Sir William Jones संस्कृतभाषासौन्दर्येणावर्जितस्वान्तः लेटिन्ग्रीक् भाषापेक्षयापि संस्कृतस्यैवोत्कर्षं सरलं रमणीयं च समर्थयामास ॥

"The Sanskrit language, whatever be its antiquity, is of a wonderful structure; more perfect than the Greek, more copious than the Latin and more exquisitely refined than either; yet bearing to both of them a stronger affinity, both in the roots of verbs and in the forms of grammar, than could possibly have been produced by accident; so strong, indeed, that no philologer could examine them all three without believing them to have sprung from some common source, which, perhaps, no longer exists."—Sir William Jones.

यद्यप्ययं संस्कृतभाषाप्रणयी तथापि भाषान्तरपर्यालोचनेन भाषाशास्त्रं नाधिकं विस्तारयामास ॥

Friedrich von Schlegel.

A. D. एकोनविंशशतकस्य आद्ये भागे भाषाशास्त्रप्रवर्तकेषु प्रसिद्धः Fr. von Schlegel, योऽयं A. D. 1808 वत्सरे

व्युत्पत्त्याधायकग्रन्थेषु शाब्दबोधग्रन्थेषु विद्यते. Euphony च मञ्जुलाक्षरपदग्रथनाचातुर्याम् ॥

अत्रेदमवधेयम्—यत् भाषाणां परस्परतोलनं नैव सम्यक्, स्वस्वविषये तत्तद्भाषाणामुत्कर्षसत्त्वात् । तथापि तादृशतोलनेन उत्कृष्टभाषानिश्चये यदि स्यात्कश्चित्प्रवणः तर्हि Jenisch विमर्शकोक्ताश्चत्वारोऽपि गुणा मनस्यनुसंधातव्याः ॥

॥ एकोनविंशशतकस्याद्यो भागः ॥

क्रिस्तोः परमेकोनविंशशतके भाषाशास्त्रं प्रतिष्ठामियायेति नैव वितथं स्यात् । अश्रुतदृष्टचर्या भाषा विचारविषयीकृताः । भाषाचरित्रं च सप्रमाणं शीलितम् । तत्तद्भाषाणां सावधानं स्वभावविशेषाः, परस्परं साजात्यवैजात्ये, सर्वभाषाणामानुगत्यं च अधिगतम् । न केवलं भाषाघटकपदानां सौष्ठवासौष्ठवे, ईदृक्तेयत्ते च, अपि तु कथंकारं तादृक्ता—इत्यपि च विचारः प्रक्रान्तः । कथंकारमीदृक्ता—इत्येव विचारः Historical or Comparative method इति व्यवह्रियते । अयमेव च पन्था भाषाशास्त्रे शाब्दिकैरवलम्ब्यते । ईदृक्तेयत्ताविचारः केवलं Descriptive method इति, योऽयं तत्तद्भाषाव्याकरणेषु भाषान्तरपर्यालोचनं विना अवलम्ब्यते तत्तच्छाब्दिकैः । पूर्वोक्त एव Historical method एकोनविंशशतकेऽधिगतः ॥

समयेऽस्मिन् संस्कृतभाषाधिगमनं तत्प्रचारश्च प्रतीच्यां भाषाशास्त्रमुत्तेजयामास । उद्योगिभिर्विदेशीयैर्धनसंचयार्थं भा-

Schlegel शाब्दिककृतं भाषाद्वैविध्यमर्वाचीनभाषात्रैविध्यस्य पुरस्सरायते । भाषात्रैविध्यं च अर्वाचीनैः प्रोक्तं— 1. Amalgamative 2. Agglutinative 3. Isolative—प्रकरणान्तरे सुस्पष्टमेव । तादृशभाषात्रैविध्यस्य प्रवर्तयिता तावत् अंशतः A. W. Schlegel— अस्य भ्राता ॥

Rasmus Rask.

A. D. 1787 वत्सरे Denmark देशेषु कृषीवलकुटीरे जनित्वा आबाल्यात् स्वभाषाव्याकरणप्रवणधिषणो बभूवाऽयं Rasmus Rask. भाषान्तरेषु विशिष्य Icelandic भाषायां पाण्डित्यं संपाद्य, Copenhagen विश्वविद्यालये तत्तद्भाषाव्याकरणानि परस्परं विभाव्य चकार कृतीः । तत्पूर्वतया Icelandic व्याकरणं कोडीकृत्य तद्विमर्शे अविपरिणामानन्तविशेषं प्रदर्श्य च कथंकारं पदनिष्पत्तिर्नितान्तमन्यानि च [illegible] ॥

अयं तावत् Danish भाषयाऽनेन संकुचितप्रचारतया सर्वाः कृतीर्निबबन्ध, तेन तद्देशजा नैव प्रथामापुः । विस्तृतभाषान्तरप्रचाराभावात् शाब्दिकानां [illegible] ॥

[illegible] किं तावत् Rask महाशयस्य आशयः ? उच्यते । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Ueber die sprache und weisheit der Indier नामकमन्यांश्च ग्रन्थान्व्यररचत् । अयं Paris नगरे कतिपयवत्सरान् संस्कृतभाषां सम्यगध्यैष्ट । संस्कृतभाषाध्ययनेन सर्वोऽपि प्रतीचीभाषाप्रपञ्चः पुनर्नवीभवेदिति हि तन्मतम् । तथैव चाभूत् । प्राचीमण्डलमण्डनायितस्य संस्कृतस्य प्रतीचीमण्डलभाषाणां च परस्परं साजात्यं प्रदर्श्य तादृशं साजात्यं नैवाकस्मिकं, परं तु सौदर्यप्रभवम्, तादृशसोदरभाषाविशेषाणां परस्परभावनया आनुगत्येन व्याकरणमेव Comparative Grammar इति कथ्यते इति समर्थयामास । मतमेतदवलम्ब्यैव अर्वाचीनैः शाब्दिकप्रवरैः तत्तद्भाषाः पर्यालोच्य तासामनुगतनयोन्नयनं कृतमासीत् ॥

Schlegel तावत् समग्रमपि भाषाप्रपञ्चं द्विधा विभेजे । संस्कृतभाषा तद्भवाश्च एकम् । तद्भिन्ना अपरम् । संस्कृतभाषा तद्भवाश्च Organic Languages इति कथ्यन्ते । अस्मिंश्च मते संस्कृतभाषैव मातृभाषा स्यात् न ततोऽव्यतिरिक्ता प्राचीना ॥

तत्तद्भाषाभेदेन च तत्तद्भाषोत्पत्तिभेदमभिप्रैत्ययम् । Manchu भाषा तावत् प्राकृतरवानुकारमुदियाय, अनुकरणशब्द-(Onomatopoeia) भूयिष्ठत्वात्तस्याः । संस्कृतभाषा परं सुशिक्षिता सर्वाङ्गसुन्दरी न प्राकृता । अत एव सा गैर्वाणीति व्यपदेशमर्हति । तादृशप्राचीनभाषायाः सर्वाङ्गसौन्दर्यं तावत्प्राचीनकाले साङ्गिकोत्कर्षं नागरिकतापौष्कल्यमकर्कशत्वं, किं बहुना सर्वथा साकल्यं गमयति । अत एव च स्याद्गैर्वाणी मातृभाषा—इति ॥

Icelandic, Anglo-Saxon, Frisian, Lapp, Danisl
Spanish, Italian, Gothic व्याकरणानि सविमर्शं क्रोडीकृ
रचयामास. Gothic दीर्घाचं प्रत्येव किंचिदिवास्खलत्, य
स्खलनमर्वाक् Grimm समीचकार। हल्विषये Grimm अपेक्षर
Rask विदुषो नैशित्यम् । तत्तद्भाषाव्यवहर्तृभिर्मिलित्वा तत्तद्भाष
स्वनितरसाधारणं पाण्डित्यं वैशद्यं च संपादितमनेनेति शाब्दि
कानां धुरि गणनीय एवायम् ॥

Jacob Grimm.

A. D. 1785 वत्सरे प्राड्विवाकपुत्रत्वेन जनित्वा Grimi
व्यवहारकौशलं संपाद्य प्राचीनजर्मन्भाषाप्रावीण्यमाप । अन्तत
Old German भाषामेव ऐदंपर्येण पर्यालोडयामास । अत्र चा
स्वभ्रात्रोपकृतः । अस्य च अधिगमनानि German भाषामे
विशिंपन्तितराम् । व्याकरणे Descriptive प्रकारं नैवासाव
द्रियते. Historical method तु अमुमावर्जयति ॥

ध्वनिविपर्यासः—Sound-Shift.

Grimm नाम ध्वनिनियमेन केनचित्संबद्धं प्रचाकशीति
अयं च ध्वनिनियमस्तत्पूर्वतया Rask शाब्दिकेनैवाधिग
इति Grimm's Law तावत् Rask's Law इत्येव वक्तुमुचि
तामिति Jespersen. Grimm सिद्धान्तश्चैवम्—

Greek	*p*	*b*	*f*	*t*	*d*	*th*	*k*	*g*	*ch*
Gothic	*f*	*p*	*b*	*th*	*t*	*d*	*h*	*k*	*g*
High G.	*h(v)f*	*p*		*d*	*z*	*t*	*g*	*ch*	*k.*

स्थितेः । तथाहि । वेदकालादारभ्य तत्तद्भारतीयसंघानां तत्तद्देशका-
लावच्छेदेन आहारव्यवहारादीनां भिन्नभिन्नत्वेऽपि तत्तद्भागासु
तत्तत्संघस्थितिः सुसंक्रान्ता । अत एव देशादिचरित्रविमर्शकैः सा
सा भाषा सादरं सेव्यते । तादृशभाषाणां यथावदधिगमने अन्तरा
व्याकरणज्ञानं गत्यन्तरं नास्ति । यदि च तत्तद्भाषाव्याकरणानि
परस्परं भाव्यन्ते तर्हि भाषाणामानुगत्यतदभावौ विपरिणाम-
निष्ठिती इत्येवमादि सुगमावगमं स्यात ॥

एवंरीत्या Rask तावत् प्राचीन Icelandic भाषायाः
Gothic भाषायाश्च परस्परसंबन्धं सविमर्शं प्रदर्शयति. Gothic
भाषाणां मूलमस्मिन्मते Greek भाषेति नैकभाषाणामेकप्रभ-
वत्वं, तथा भाषाकुटुम्बकं च विशदमयं प्रतिपादयति । भाषा-
कुटुम्बकानि च विभजतेऽयम—Indian, Iranic, Thracian.
Sarmatian, Gothic and Keltic. एवंरीत्या विशदं विभागः
तत्पूर्वतया Rask विमर्शकेनैवाकारि । तथैवायं Finno-
Ugrian भाषाकुटुम्बकमपि विभेजे, योऽयं विभाग इदानीमप्य-
तिरस्कृतं वरीवर्ति । भारतदेशमाहिण्डमानः भारतभाषाणां
Zend भाषायाः Persian भाषायाः संबन्धादि परिश्चकार ।
द्राविडी गैर्वाणी च अत्यन्तं भिन्नेति च प्रथमं विशदीचकार ।
Zend भाषां विमृश्य लिपिविशेषानधिकृत्य प्राचीकशच्च स्वा-
शयम्. A. D. 1816-23 वर्षेषु Sweden, Finland, Russia,
Persia, India देशेषु आहिण्डमानो देशभाषाः समधीयानः
अन्ततः आकिंचन्यचिन्तापीडितः 1832 वर्षे पञ्चतामाप ॥

Bopp विमर्शकस्य मुख्योद्देश्यं च पदानां निष्पत्तिप्रकार-निर्धारणं, यदयं संस्कृतपदनिष्पत्तिप्रकारं पुरतः कृत्वैवाधिजगाम, संस्कृतस्यैव भाषान्तरापेक्षयातिवेलमुपकारकत्वात् ॥

भाषायां सर्वत्रापि Bopp स्वाचार्यं Silvestre de Sacy मतवाक्यलक्षणानुसारं असधातोर्भूधातोर्वांशं पश्यति । तथा चास्मिन् मते तिङादिप्रत्यया अपि जातुचित् इतरानपेक्षं पदान्येव प्रकृतयः न तु प्रत्ययाः । यथा Latin. *ibo* < *i*, go +*b*, will + *o*, I. तथा असधातुश्च *scrip-s-i* इत्यादिलेटिन्-लिडर्थकेषु *e-tu-p sa* इत्यादि Greek—लुङर्थेषु *tup-s-o* इत्यादिभविष्यदर्थ-केषु च वर्तते । यथा अस्‌धातुस्तथैव भूधातुरपि धात्वन्तरस्वरूप-निर्णये कुञ्चिकायते. *da-bam* इति Latin लङर्थेषु, *da-bo* इत्यादि लेटिन्-भविष्यदर्थकेषु च वर्तते भूधातुः । तथा च भाषा नाम निपुणा कलावती शकलितान् शब्दखण्डान् श्रवणसुभगमा-रचय्य सन्धिच्छिद्रादीन् समीकृत्य भिन्नानप्यभिन्नानिव, नैकप्रभ-वानप्येकप्रभवानिव च परिष्करोति ॥

Grimm मतवासनावासितान्तःकरणश्चायं Bopp संस्कृते अकारस्य भूयोदर्शनेन मातृभाषायां *a*, *e*, *u* इति अच्त्रयमेवाङ्गी-चकार, यदिदं मतं तालव्यनियमाधिगमनेनार्वाचीनैः *a*, *e*, *o* इत्येव पक्षमुत्थाप्याधरीचक्रे ॥

धातुस्वरूपविचारणाप्रकरणे Bopp एवमभिप्रैति—यत्—संस्कृतग्रीक्भाषादिष्वेव एकाच्का धातवः, यथा *i* प्रभृतयो दृश्यन्ते । नैव Semitic भाषायां, अक्षरत्रयघटितत्वादेकैकस्यापि

प्रकारान्तरेण यथा—

Greek	Tenuis	Media	Aspirate
Gothic	Aspirate	Tenuis	Media
High G.	Media	Aspirate	Tenuis.

शीक्षायां तावत् Grimm शिक्षिततया नाङ्गीक्रियते शाब्दिकैराधुनिकैः. *sch* इत्यत्र *s*+*c*+*h* इत्येवमादि हि पश्यति Grimm. Ablaut, Umlaut, strong, weak प्रभृतयश्च परिभाषाः Grimm विदुषैवाधिगताः ॥

एवं Berlin विश्वविद्यालये शब्दशास्त्रमध्यापयन्नेव कालं निनाय । विशिष्य शब्दतत्त्वानि विचार्य शब्दबोधग्रन्थांश्च अन्ततो रचयित्वा प्रथामाप ॥

Franz Bopp.

A. D. 1791 वत्सरे जनित्वा एकविंशतितमे वयसि प्राचीभाषामण्डले पिपठिषुः Franz Bopp तावत् Paris नगरमासाद्य संस्कृतभाषापठनप्रवणोऽभूत्. A. D. 1816 वत्सरे पुनः भाषाशास्त्रमधिकृत्य ग्रन्थरत्नं च निर्ममे, यत एव भाषाशास्त्रजनिर्जर्मन्देशीयैः प्रायशोऽभ्युपेयते । अनारतगैर्वाणीपरिचयश्च तस्मिन्नाधुनिकशाब्दिकतल्लजत्वमावहत् । गैर्वाणीव्याकरणग्रन्थाश्च कतिचनानेन सविमर्शं प्राकाश्यन्त प्रतिन्यबध्यन्त च. A. D. 1822 वत्सरे Berlin विद्यासमित्यां शाब्दिकाचार्यकं निरुह्य प्रतिभोत्कर्षेण कृतीर्बह्वीः लेखांश्च बहून्विससर्ज. A. D. 1867 वत्सरे पञ्चतामाप ॥

जङ्गमा । अतश्च सरस्वती असंस्कृता सुसंकृता वा सर्वशुक्ला । अत एव नैव हेया, तत्तद्व्यवहर्तृमानसादर्शत्वात्तत्तद्भाषायाः । स्वस्वविषये सर्वापि प्रकृष्टैव । शब्दाश्च प्रथमतः पदार्थानेवावगमयन्ति । अनन्तरमेव संसर्गमर्यादाम् । त्रैविध्येन सा विभागमर्हति—Flexional, Agglutinating, Incorporating इति ॥

॥ एकोनविंशशतकस्य मध्यभागः ॥

K. M. Rapp.

अयं भाषाध्वनिपरिणतीः तत्तत्कालावच्छेदेन विममर्श । तदर्थं च देशाद्देशं परिभ्रमन् भाषाविशेषेषु परिचयं संपाद्य Rask प्रभृतिभ्यः शाब्दिकवरेभ्यो भाषातत्त्वमधिजगाम साक्षात् । अस्य नामापि शाब्दिकसमये अविज्ञातमासीत्, यत् अन्ततः Jespersen प्रकाशयामास ॥

J. H. Bredsdorff.

अयं च Rapp पण्डितवत् शीक्षायां नैपुण्यमाप । भाषाध्वनिपरिणतयः कथं संपद्यन्त इत्यत्र अयमेवमभिप्रैति— (१) यथावदश्रवणम् (२) यथावदस्मरणम् (३) स्थानप्रयत्नादिवैकल्यम् (४) तन्द्रालुता (५) सादृश्यपक्षपातित्वम् (६) उच्चारणसौष्ठवाय अतियत्नः (७) नूत्नाशयाविष्करणाय नूत्नसामग्र्यावश्यकता इति ॥

August Schleicher.

अस्य च सरला निर्वचनसरणिः बहुभाषापरिचयः चर्चाप्रावण्यं च शाब्दिकसमये तं प्रमुखीकुर्वन्ति । मनुष्यविभाजकोपाधिश्चास्य मते नैव नरशिरःकपालं, न वा रोमवर्णः, नापि बाह्यं

धातोस्तस्याः । अत एव च तादृशैकाच्कधातुभूयिष्ठेषु भाषाविशेषेषु प्रकृतीनामवान्तरपरिणामः (Flexion) भवति सुलभं भूयसा । न तथा Semitic धातुषु—इति । किंचायमनुपदमेव वदति यत् प्रकृतिप्रत्यययोर्मेलनेनापि भूयसा परिणामा भवन्ति । सर्वास्वपि भाषासु उभयथा परिणामा भवन्ति विहाय चीनभाषां यत्र प्रकृतिप्रत्यययोर्मेलनेनैव भवन्ति—इति । अत्रेदं बोध्यम्—न इयत्तया भाषाः Flexional, Agglutinating, Isolating इति विभागमर्हन्ति, सर्वत्रापि सर्वेषां विद्यमानत्वात्—इति Bopp विमर्शकस्याशयः ॥

Grimm तावत् Ablaut विपरिणामस्य बुद्धिपूर्वकत्वमभिप्रेयाय. Bopp तु पदान्तस्वाभाव्यप्रयुक्तत्वम्; यथा—

Sanskrit	*veda*	*vidima*
Gothic	*vait*	*vitum*
Greek	*oida*	*idmen.*

अर्वाचीनास्तु स्वरप्रयुक्तत्वमिच्छन्ति । एवं Grimm अपेक्षया Bopp विदुषः अर्वाचीनैरत्र संगानमिति ध्येयम् ॥

Wilhelm von Humboldt 1767—1835.

अयं च राज्यतन्त्रनिपुणोऽपि शब्दशास्त्रेऽपि कृतमतिः भाषातत्त्वमधिकृत्य बहून्प्रबन्धान् रचयामास. । भाषा नाम अस्य मते नैव परिष्कृतः पदार्थविशेषः, परं तु अविच्छिन्नं र्धमानः क्रियाविशेषः । आन्तरभावाविष्करणार्थं हि अक्षरावलनी. मानसी क्रिया भाषा । सा. च न स्थावरा, अपि तु

मासुश्च, येन शाब्दिकसमये नूत्ना विषयविशेषा अधिगताः, संदिग्धाः परिष्कृता वा । तादृशेषु Westergaard, Benfey, Miklosich, Zeuss, Diez प्रभृतयो विशिष्य संमुखीभवन्ति ॥

Max Muller.

भाषाशास्त्रे तथा प्राचीकलानिधौ विनोदरसिकानां, तादृशकलाप्रचारणायां बद्धकङ्कणानां मध्ये तत्र भवान् Max Muller तावदग्रगण्य एव । भाषाशास्त्रं च सरलसरलया सरण्या उपन्यास्थत्, येनोपन्यासेन भाषाशास्त्रे रुचिः परिवर्धिता । यद्यपि Max Muller महाशयेन प्रवर्तिताः केचिन्नयविशेषा इदानीं जरन्तो नाङ्गीक्रियन्ते तथापि तस्य संस्कृतभाषायां परिनिष्ठितिः, भाषान्तरप्रावीण्यं, पण्डितसर्वस्वभूता समदृष्टिश्च आधुनिकसभायामस्याग्रताम्बूलमावहन्ति ॥

तथा Max Muller समकालिकः W. D. Whitney विद्वान् प्रथमं बहुत्र तं खण्डयामास, यद्यपि तस्यैवास्य प्रवचनसरणिर्नैव भासुरा । अस्य मते भाषा नाम मानुषसङ्घेन साकं क्रमश एव वर्धते । न तस्या अनिर्वचनीया शक्तिः केनापि दत्ता—इति ॥

॥ एकोनविंशशतकचरमभागः ॥

A. D. एकोनविंशशतकचरमभागे Brugmann, Delbruck, Osthoff, Paul प्रभृतयः शाब्दिकप्रकाण्डाः भाषाशास्त्रहितैकजागृवयः प्राचीनैः प्रवर्तितैरनुमानैः भाषाणां परस्परभावनय

यत्किंचित्, अपि तु भाषैव, आभ्यन्तरत्वात्तस्याः । अयमपि भाषां Isolating, Agglutinating, Amalgamating इति त्रैविध्येनैवाभिप्रैति. Flexional or Amalgamating अवस्थैव परमावधिर्भाषावृद्धेः । तत्र Isolation, Agglutination अवस्थे परं सोपानायेते—इति च । भाषा तावत् तत्त्वेन वर्धते, यावत् साहित्यप्रपञ्चो नोल्लसति, उपकरणभूतत्वादिदानीं भाषायाः ॥

Schleicher तावत्संस्कृतादिप्राचीनभाषास्वरूपमवलम्ब्य मातृभाषास्वरूपमप्यनुमाय भाषापरिणतिचरित्रमपि प्रदर्शयामास । अर्वाचीनाः परं Gabelentz प्रभृतयः तादृशमातृभाषाधिगमने प्रामाण्यभावादिदानीं तादृशीं दृढप्रतिपत्तिं न प्रदर्शयन्ति ॥

Curtius (1820-85).

अयं ग्रीक्भाषायां कृतपरिश्रमः, तत्र धातुपाठेषु तथा शब्दनिष्पत्तिमधिकृत्य च संदिग्धान्विषयान्विशदीचकार. Brugmann प्रभृतिभिः स्वशिष्यैरेवायं ध्वनिनियमविषये बहुधा खण्डित इति शिष्यैरेव पराजितः ॥

Johan Nikolai Madvig.

शब्दानामनिर्वचनीयशक्तित्वादिनिश्चानेन खण्डिताः । तत्तदर्थविशेषबोधकत्वं च शब्दानामक्षराणां च—यथा 'आ' प्रत्ययस्य स्त्रीत्वद्योतकत्वं, अनिर्वचनीयशक्तिमत्त्वेनेति नाभ्युपगतमनेन ॥

किंचास्मिन्समये तत्तद्भाषासु कृतपरिश्रमाः पाश्चात्यशाब्दिकप्रवराः प्रादुर्बभूवुः, परस्परमाशयान्भावयित्वा परिवर्तया-

अनुगतान्नयानधिगत्य भापाशास्त्रस्य शास्त्रत्वं संपादयामासुरिति अहो तेपामाहोपुरुपिका । सर्वमिदं विशदं क्षोदक्षमं भवति तत्तद्भापाव्याकरणपरस्परभावनया । अपवादाभासा न दृश्यन्ते, अपवादाश्च द्रढयन्त्युत्सर्गमिति Max Muller. Whitney, Benfey प्रभृतयोऽपि । एतदनुसारेणैव मातृभापायामनुमानबलेन ग्रन्थानपि रचयन्ति केचन! सर्वभापापर्यालोचनया गतजालानि शोधितानि परिष्कृतानि च । प्राचीनानां आतिदेशिकस्वभावनियमश्च ध्वनिनियमा अनुगता मूर्धाभिपिक्ताः ॥

Semantics, Syntax, Morphology विभागेषु शाब्दिकमनो निर्व्याजं व्यधायि । न केवलं व्याकरणशिक्षितभापासु, अपि तु प्राकृतैरवलम्बितेषु भापानिकुरुम्बेपु च भापातत्त्वरत्नान्यधिगतानि. Bally, Baudouin de Courtenay, Bloomfield, Breal, Delbruck, van Ginneken, Hale, Henry, Hirt, Meringer, de Saussure, Sweet, Uhlenbeck, Wackernagel, Jespersen प्रभृतयश्च शाब्दिकप्रकाण्डा बहूपकृतवन्तः शब्दशास्त्रसम्यक्तासंपादने । प्रायशश्च जर्मन्देशीयानामेव शाब्दिका आधमर्ण्यभारं भरन्ति । भापाशास्त्रं च आधुनिकं जर्मन्देश एव समजनि—इति नात्युक्तिः स्यात् ॥

॥ भापाशास्त्रप्रवेशिनी समाप्ता ॥